

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАУКОВІ ПРАЦІ

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 12

Кам'янець-Подільський
2004

ББК 63.3 (2 Ук. 3)
Н 16

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ТОМУ:

В.А.Смолій, академік НАН України, доктор історичних наук, професор;
Л.В.Баженов, доктор історичних наук, професор; **І.С.Винокур**, доктор історичних наук, професор; **В.П.Газін**, доктор історичних наук, професор;
В.С.Степанков, доктор історичних наук, професор (відповідальний редактор); **О.М.Завальнюк**, кандидат історичних наук, професор;
А.О.Копилов, академік УАН, професор; **С.А.Копилов**, кандидат історичних наук, професор (заступник відповідального редактора); **М.Б.Петров**, кандидат історичних наук, професор; **С.В.Трубчанінов**, кандидат історичних наук, доцент; **А.Г.Філінюк**, кандидат історичних наук, доцент;
В.В.Газін, кандидат історичних наук (відповідальний секретар)

Адреса редакційної колегії:

*кафедра всесвітньої історії, історичний факультет,
Кам'янець-Подільський державний університет
вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32300*

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України збірник наукових праць включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю “Історичні науки” (Бюлетень ВАК України. – 2001. – №3)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Рєєнт О.П. – член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор (м. Київ)
Ботушанський В.М. – доктор історичних наук,
професор (м. Чернівці)

**Н 16 Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету:
Історичні науки.** – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – Т.12. –
512 с.
ISBN 966-7975-41-X

*Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського
державного університету 1 квітня 2004 р., протокол №3.*

ISBN 966-7975-41-X

© Автори статей, 2004

ЗМІСТ

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ СОЮЗ 1654 року: ЗАКОНОМІРНІСТЬ ЧИ ВИПАДКОВІСТЬ? (круглий стіл)	7
---	---

ДАВНЯ І СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Гуцал В.А.</i> Бернашівський могильник та культ голови у первісному суспільстві	34
<i>Гуцал А.Ф.</i> Скіфські кинджали з Поділля	43
<i>Винокур І.С.</i> Риси господарства і соціально-політичної історії населення Болохівської землі XII–XIII ст.	48
<i>Якубовський В.І.</i> Про деякі види озброєння із розкопок Болохівських городищ	62
<i>Шабаліна А.В.</i> Оборонні комплекси у системі архітектурних пам'яток Болохівської землі	69
<i>Пивоваров С.В.</i> Літописні поселення Буковинського Подністров'я	75

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НОВОГО ЧАСУ

<i>Степанков В.С.</i> Переяслав 1654 року в історії України: міфи і дійсність	88
<i>Степанков В.В.</i> Кам'янець-Подільський у політичних планах Богдана Хмельницького	101
<i>Дрогобицький І.І.</i> Структура та культурно-освітня діяльність чину св.Василія Великого (кінець XVI – XVIII ст.)	108
<i>Гуменюк А.О.</i> Роль міграційних процесів у формуванні міського населення Правобережної України (1861–1914 рр.)	114
<i>Комарніцький О.Б.</i> Українське містечко: поняття, демографічний, етнічний і конфесійний склад населення (на матеріалах Правобережної України кінця XIX – початку XX ст.)	120
<i>Олійник І.В.</i> Поміщики і селяни в аграрних відносинах на Правобережній Україні (1861–1914 рр.)	129
<i>Дубінський В.А.</i> М.С.Грушевський про шляхи вирішення аграрного питання в Наддніпрянщині початку XX століття (на матеріалах публіцистики 1905–1907 рр.)	138

<i>Турченко Ф.Г.</i> Микола Міхновський і сучасність (До 130-річчя з дня народження і 80-річчя трагічної смерті)	144
<i>Марчук В.В.</i> Національно-культурні та церковно-релігійні ініціативи митрополита Андрея Шептицького на початку ХХ ст.	154
<i>Опря І.А.</i> Національний склад протестантських громад Правобережної України на початку ХХ ст.	162

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НОВІТНЬОЇ ДОБИ

<i>Завальнюк О.М.</i> С.В.Бачинський – декан сільськогосподарського факультету Кам’янець-Подільського державного українського університету (1919–1920 рр.)	169
<i>Лозовий В.С.</i> Ставлення селянства до продовольчої політики Директорії УНР	181
<i>Олійник С.В.</i> Українська Галицька Армія у складі “Збройних сил Півдня Росії”	187
<i>Посохов С.І.</i> Криза “старого університету” в українській публіцистиці 1920-х років	197
<i>Зуляк І.С.</i> Фахові школи “Просвіти” міжвоєнного періоду – важливий чинник розвитку національної освіти	204
<i>Лаврик Г.В.</i> Релігійні святкові дні в українському пореволюційному “соціалістичному календарі” вихідних днів	213
<i>Суrowsий А.Ф.</i> Колективні договори і профспілки України (1920-ті роки)	223
<i>Трофим’як Б.</i> Спортивна молодь Галичини в боях за незалежність Карпатської України (1938–1939 рр.)	233
<i>Мельников Д.О.</i> Молодь в органах законодавчої влади України (80–90-ті рр. ХХ ст.)	242
<i>Нечитайло В.В.</i> Розвиток фермерських господарств України на засадах приватної власності (1997–2002 рр.)	249

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

<i>Петров М.Б.</i> Демографія Кам’янця-Подільського ХV – першої половини ХVІІ ст.	261
<i>Скрипник А.Ю.</i> До проблеми адміністративних меж Подільської губернії наприкінці ХVІІІ – початку ХІХ ст.	273
<i>Хоптяр Ю.А.</i> Приватна і церковна освіта в Подільській губернії (20–70-ті рр. ХІХ ст.)	281

Криськов А.А. Землеробські відходи в Подільській губернії у другій половині XIX ст.	290
Буравський О.А. Розселення, соціальний склад та професійна зайнятість польського населення Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.	299
Макарова О.В. Міграційні потоки через російсько-австрійський кордон в межах Подільської губернії в кінці XIX – на початку XX ст.	307
Демидас Ю.І. Споживча кооперація в Подільській губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)	325
Федьков О.М., Глушковецький А.Л. Суспільно-політична боротьба на Поділлі під час виборів до I Державної Думи	336
Кулінська С.Ю., Демченко Т.П. Чернігівська “Просвіта” за доби Української революції: рік 1917-й	349
Рибак І.В., Яцюк В.А. Робоча худоба, будівлі у селянському індивідуальному господарстві Поділля у 20-ті роки	361
Турченко Г.Ф. Південь України як історичний регіон	368

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Троян С.С. Колоніальні експедиції та дослідження Африканського континенту німцями (кінець XVII – середина XIX ст.)	378
Фісанов В.П. Ппроблеми повоєнного устрою Центральної Європи у “Чотирнадцяти пунктах” президента США Вудро Вільсона (спроба текстологічного аналізу)	387
Газін В.П. США, ЄЕС і Росія у системі становлення нового світового порядку	400
Момотюк І.В. Євразійська теорія та російська національна ідея в контексті переосмислення історії російської державності (за матеріалами російської періодици 90-х років XX ст.)	409

ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА, ІСТОРІОГРАФІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Данилюк Ю.З. Створення “кабінетів мемуарів” як один з напрямків подальшого розвитку усної історії	420
Копилов С.А. Виникнення історії славістики як нового напрямку слов’язознавчих досліджень в Україні (друга половина XIX ст.)	427

Дзира І.Я. Історичні погляди Пантелеймона Куліша в романі “Чорна рада”	441
Баженова С.Е. Події Коліївщини в творчості представників “української школи” в польській літературі доби романтизму	450
Козинець О.Ю. Підготовка військових кадрів Російської імперії у другій чверті ХІХ ст. (за наративними джерелами)	458
Логвіна В.Л. Збірка В.Січинського “Чужинці про Україну” – важливе джерело для вивчення середньовічної та нової історії України	464
Лазарович М.В. Українські Січові Стрільці у Першій світовій війні: джерела та історіографія	472
Віднянський С.В. Міжнародні зв’язки України в сучасній вітчизняній історіографії: основні напрями, проблеми та перспективи дослідження	481
Вонсович С.Г. “Сталінізм” як політичний феномен (історіографія питання)	490
Трубчанінов С.В. Сучасні історико-географічні дослідження: напрями, проблеми та перспективи розвитку	495
КОРОТКО ПРО АВТОРІВ	507

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ СОЮЗ 1654 року: ЗАКОНОМІРНІСТЬ ЧИ ВИПАДКОВІСТЬ? (круглий стіл)

19 грудня 2003 року на базі історичного факультету Кам'янець-Подільського державного університету був проведений круглий стіл на тему: “Українсько-російський союз 1654 року: закономірність чи випадковість?”. Організаторами наукового форуму виступили Інститут історії України НАН України (директор – академік НАН України, доктор історичних наук, професор Смолій В.А.) та Кам'янець-Подільський державний університет (ректор – кандидат історичних наук, професор Завальнюк О.М.). Даний захід проводився в рамках відзначення 350-річчя відомої події, яка ввійшла в історію як Переяславська рада.

Власне, саме формулювання теми наукового зібрання уже засвідчувало дискусійний характер порушеної проблеми, винесеної на обговорення фахівців-істориків. Яким лише не було трактування змісту цієї події 350-літньої давнини. Вона приваблювала до себе увагу не лише істориків, але й політиків, діячів культури, а то й просто пересічних громадян як в Україні, так і за її межами. Звичними стали її оцінки як “возз'єднання братніх народів”, “приєднання України до Росії”, “зрада національних інтересів”, “військово-політичний союз двох держав” тощо. Вияснити сутність даної події й покликана була ця наукова акція. А форма “круглого столу” надала широку можливість для обміну думками.

Серйозним виявився науковий “десант”, що “висадився” того дня в стародавньому Кам'янці. Серед гостей – знані в наукових колах дослідники історії України середини й другої половини XVII ст. Це: доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, професор Горобець Віктор Миколайович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, директор Науково-дослідного інституту козацтва Чухліб Тарас Васильович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України Станіславський В'ячеслав Володимирович, а також кандидат історичних наук, доцент Хмельницького інституту регіонального управління і права Савчук Надія Олександрівна. Госпо-

дарів представляли викладачі Кам'янець-Подільського державного університету: доктор історичних наук, професор Степанков Валерій Степанович і кандидат історичних наук Газін Володимир Володимирович. Приємним фактом стала участь у роботі “круглого столу” студента V-го курсу історичного факультету К-ПДУ Юги Олександра Анатолійовича. Слід відзначити також, що “круглий стіл” викликав щирий інтерес у студентського загалу, свідченням чого слугував щерть заповнений конференц-зал історичного факультету, велика кількість запитань до учасників “круглого столу” та жвава дискусія.

Науковий форум відкрив ректор Кам'янець-Подільського державного університету професор Завальнюк Олександр Михайлович.

Завальнюк О.М.: Нині у стінах нашого університету, з ініціативи директора Інституту історії України НАН України академіка Валерія Андрійовича Смолія, підтриманої кафедрами історичного факультету, проводиться “круглий стіл” як один із заходів присвячених відзначенню 350-річчя Переяславської ради. Ми є свідками того, що сьогодні в Україні, як у наукових, так і особливо політичних колах, питання українсько-російського союзу 1654 року набуває все більшої актуальності. І за моїми суб'єктивними спостереженнями тут іноді виявляються лідерами саме представники політичних сил. Можемо чути надзвичайно суперечливі міркування щодо змісту цього союзу. Найбільше вражає те, що часто беруться трактувати ці непрості питання двосторонніх відносин, які мали важливе значення для українського народу, на жаль, особи далекі від історії. Внаслідок чого істина губиться. Коли подивитися на фахову підготовку тих, котрі виносять вердикти, то серед них дуже мало кваліфікованих істориків.

Тому науковці України, особливо ті, котрі працюють в Інституті історії України, повинні сказати своє вагоме слово, власне як і представники вузівської науки, які спеціалізуються з даної проблематики. До нас сьогодні для участі в круглому столі прибула група істориків Інституту історії України НАН України. Передусім це доктор історичних наук, професор Віктор Миколайович Горобець, кандидат історичних наук, директор Науково-дослідного інституту козацтва Тарас Васильович Чухліб, кандидат історичних наук В'ячеслав Володимирович Станіславський. Також у ньому беруть участь представники нашої кам'янецької школи істориків. Це передовсім доктор історичних наук, професор, завідувач кафедрою всесвітньої історії Валерій Степанович Степанков, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Володимир Володимирович Газін, а також представниця цієї ж школи, учениця Валерія Степановича Надія Олександрівна Савчук, кандидат історичних наук,

доцент Хмельницького інституту регіонального управління та права. Наше наукове студентство представлено студентом V курсу історичного факультету Олександром Анатолійовичем Югою.

Горобець В.М. (Тема доповіді: **“Українсько-російська інтеграція другої половини XVII ст.: аргументи “за” та “проти”**): Насамперед хочу щиро подякувати організаторам за те, що запросили мене і моїх колег взяти участь у такому зібранні й надали можливість поділитися своїми спостереженнями, обмінятися думками з дискусійних проблем, вислухати зауваження. Це дуже важливо під кутом зору встановлення зв'язку між тими хто пише і хто читає. Це, я сподіваюсь, піде на користь всій нашій спільній справі. А почати виклад своїх роздумів хотілось би з досить таки банальних речей. В історії кожного народу є такі події, які часто-густо сприймаються досить-таки буденно сучасниками цієї події, але вже згодом, з плином часу, перетворюються на певні символи, на рубіжні віхи, від яких, власне, і розпочинається або змінюється лік часу. Так ось, якщо брати історію України, такою буденною віхою, яку абсолютно спокійно, і тут можна погодитися із словами Михайла Грушевського, сприймали її учасники, є рада, що відбулася в Переяславі в січні 1654 року.

Але історія розпорядилася таким чином, що саме ця подія започаткувала принципово новий етап нашої історії. І, знову ж таки, самоочевидно, що в історіографії важко відшукати тему, яка могла б конкурувати з науковою і не дуже науковою, скажемо так, переяславістикою в сенсі мінливості оціночних дефініцій. Саме нерозривний зв'язок цієї наукової проблеми з політичними інтересами, ідеологічними установками часто-густо породжував анекдотичні метаморфози оцінок Переяслава. Від “великого зла” у працях 20-х років XX століття, зокрема Стефана Яворського, згодом до “найменшого зла”, яке вже з часом трансформувалося в таке собі благо з тим, щоб через деякий час стати неминучим благом, так як це було в час вшанування 300-ліття цієї події.

Певні сподівання на можливість виходу з такого собі “порочного круга”, як кажуть наші російські колеги, породив початок XXI століття, оскільки, начебто, зараз немає ніякого політичного тиску, не має ідеологічної потреби якимось чином підлаштовувати цю подію під ті чи інші політичні замовлення. Але, як ми бачимо, і про що особливо доречно сказав Олександр Михайлович, нині “переяславська карта” успішно розігрується певними політичними силами і тому, вочевидь, ще не скоро українське суспільство зможе дати адекватну оцінку цій події. Ми сьогодні присутні на абсолютно науковому зібранні, не переслідуючи жодних, окрім наукових, інтересів. Тому давайте зважено, не демонізуючи ролі Росії й, водночас, не перетворюючи Україну в таку собі абсолютно неспро-

можну жертву, розберемося стосовно того які аргументи були на користь інтересів України і Росії, а які аргументи чи контраргументи цій інтеграції заважали.

На моє переконання, Україна в другій половині XVII століття, тобто після Переяславської угоди, аж ніяк не була завойована царем і аж ніяк не була таким собі об'єктом в іграх, які велися за вплив в Україні. Українська еліта, українське козацтво та його старшина мали певні інтереси й мотиви у своїй політичній діяльності. І давайте поговоримо про ці мотиви. Якщо поділити проблему на декілька підрівнів, то насамперед на себе звертає увагу її мілітарний аспект. Якщо підходити під таким кутом зору, то постає питання, чому саме Росія? Переяслав лише проголосив певну ідею, ідею зближення українського козацтва з російським царем, ідею протекції російського царя над козацтвом. Перед цим були союзи з кримським ханом, після нього – союзи з шведським королем; мали місце спроби налагодити стосунки з польським королем, але врешті-решт, за великим рахунком, козацтво на кінець XVII століття залишилося все ж під владою російського царя. Так ось, коли розглядати цей мілітарний аспект проблеми, то тут, насамперед, перевага Росії полягала в тому, що вона в другій половині XVII століття була країною, яка, на тлі військового занепаду Речі Посполитої, що розпочався з козацького повстання, з року в рік, з місяця в місяць нарощувала свій військовий потенціал. Переваги Росії спостерігалися не лише в порівнянні з Річчю Посполитою. Перевага її військової потуги простежується в цей час і порівняно з Османською імперією. На мою думку, остання не могла, особливо якщо брати час з середини 50-х років до середини 60-х років XVII століття, конкурувати у військовому аспекті з європейськими державами. З тієї простої причини, що була надовго втягнута у війну з Венеціанською республікою, яка не стільки приковувала до себе військову силу Османської імперії, скільки вимагала величезних фінансових затрат. Тому Порта не могла спрямувати свою військову могутність на відвоювання України. Власне, лише після завершення цієї війни у другій половині 60-х років XVII століття відбувається укладення угоди між гетьманом Петром Дорошенком і турецьким султаном про протекторат над Україною.

Коли брати політичний аспект проблеми, тут звертає на себе увагу той факт, що династія Романових була не такою потужною, якою стала в XIX столітті. Це був доволі молодий член європейського монархічного клубу. Можливо не в усій Європі він визнавався, але в очах православного слов'янського світу цар був фігурою доволі авторитетною. Вочевидь, з точки зору православної єдності, ідея протекції московського царя (документи про це опосередковано промовляють) була ініціативою патріарха Паїсія,

який відвідав Україну наприкінці 1648 – на початку 1649 року. Саме після зустрічі з ним, власне й було відправлено посольство до Москви вести переговори про протекцію. Це було вперше, так як раніше контакти носили абсолютно інший зміст.

Інший зріз проблеми, досить таки близький до цього аспекту, це соціо-політичний. Для його розуміння треба мати на увазі глибинний зміст подій середини XVII ст. Визвольні змагання, що розгорнулися в Україні з весни 1648 р., дуже швидко перетворилися, власне, на революційні; відбувалися глибинні трансформації. Нехай зараз в середовищі українських істориків немає єдності щодо класифікації цієї революції: чи це була козацька революція, чи це була національна революція, чи це була українська революція. Але, вочевидь, я не знаю фахівця який би серйозно займався вивченням історії України середини XVII ст., котрий би заперечував сенс революційних змін, які відбувалися у цей час в Україні. І в ході цих революційних змін, одним з головних їх проявів стало перетворення українського козацтва в те, що в політичній системі Речі Посполитої називалось “народом політичним”, тобто у той стан, який є суб’єктом політики. Правом шаблі воно такого права добивається уже, власне, на осінь 1648 р. Але для того, щоб утвердити себе повноцінним народом політичним, цього права шаблі було замало. Вочевидь, потрібна була певна правова, юридична легітимація. Як цього можна було досягти? Враховуючи досвід революцій, які відбулися в Англії, Франції, можна було провести, вочевидь, певні процеси реставрації, тобто повернути фасад дореволюційний, відновити монархію, але вже в цю монархію вкласти абсолютно новий зміст. Але традиції козацького політичного руху, так як вони склалися з кінця XVI – впродовж XVII ст., вочевидь, підказували дещо інший варіант, – а саме легітимацію монаршою волею. Тому ці традиції, якщо не вимагали, то принаймні підштовхували козацтво до зближення з російським монархом. Це потрібно було Гетьманату як для утвердження себе на міжнародній арені, так, власне, для того, щоб утвердити свою владу і в середовищі козацтва, і в середовищі старшини.

Що є важливим для розуміння того, чому Україна залишилася з московським царем, а не порвала з ним впродовж подій громадянської війни, яка точилася безперервно з другої половини 50-х – до середини 70-х рр. XVII ст.? Тут ми мусимо віддати належне тогочасній соціальній політиці російського уряду. Адже, коли ми пригадаємо принципів засади в українській політиці російських монархів, помітимо прагнення впливати на соціальну структуру в Україні. Але ні центральна влада, ні російське дворянство не виявляли прямого інтересу до українських земель, до помість, заселених українським селянством. На протигагу цьому польська шляхта

завжди мала прямий соціальний інтерес в Україні. Відтак будь-які абсолютно “геніальні” польські політичні конструкції (“геніальні” я беру з певним застереженням, оскільки ставлення може бути різним до тих же Гадяцьких постанов), в яких були досить такі привабливі політичні і культурно-освітні блоки, перекреслювалися через небезпеку реставрації шляхетського землеволодіння. Саме вона була тим дезінтегруючим фактором, що не давав змоги мирно порозумітися українському козацтву з польською владою. Невдалі спроби російського керівництва провести перепис населення України за результатами Московського договору 1665 р., як відомо, спровокували серйозний збройний конфлікт, що вилився у війну. Але після цього, варто віддати належне російській владі, та виявилася на висоті, коли відмовилася від передчасної соціальної інтеграції. Фактично вона розпочалася аж у XVIII ст., коли вже не було сильного у політичному і військовому плані козацтва.

Що ж було дезінтегруючим фактором у стосунках гетьманату з Росією? Насамперед, звертає на себе увагу прагнення російської влади втручатися у справи місцевого самоврядування. Маються на увазі спроби запровадження воєводського управління. Сама ця ідея по-різному оцінювалася на Правобережній і Лівобережній Україні. Якщо на Правобережжі переважав протест проти такої форми політичної організації, то на Лівобережжі було чимало її симпатиків. Прихильниками запровадження воєводського управління виступали переважно міщани. Тут важливу роль відігравав особистісний підхід, тобто становлення до конкретних воєвод, котрих цар присилав в Україну. Деякі своєю діяльністю налаштовували проти себе місцеве населення.

Другий дезінтегруючий момент – це бажання залучити податки з України до царської казни. Причому, стояло питання, щоб не лише залучити, а й посилити податковий тягар українського населення. Тут знову ж такі згадаємо перепис 1666 р. Але після цієї невдалої спроби Москва відмовляється від своєї ідеї і аж до 1722 р. податки з України не збиралися.

Третім дезінтегруючим фактором, як не дивно це звучить, була духовно-церковна єдність, яка, начебто, виступала важливим моментом при укладенні договору 1654 р. Надалі вона стала подразником українсько-російської напруженості. Насамперед мається на увазі прагнення російських ієрархів якимось чином “поправити” українське православ’я, підпорядкувати його російському патріарху чи впровадити, як за умовами договору 1665 р., практику призначення київського митрополита з числа московських священиків.

І четвертий, який по значенню є, можливо, одним з перших – зовнішньополітична кон’юктура. Аналізуючи перебіг українсько-російських

стосунків, звертаємо увагу на той факт, що як тільки з'являється ситуація, коли в боротьбу за Україну втручається якась третя сила, козацтво з великим бажанням проявляє свої сепаратистські настрої стосовно російської династії. Зокрема, такою силою могло бути Кримське ханство, Османська імперія чи Шведське королівство.

Загалом, ще раз підбиваючи підсумки того, що говорилося вище, треба зазначити, що як би там не було, але на початок останньої третини XVII ст. (Глухівський договір Д.Многогрішного) російській владі вдалося знайти певну тональність і відмовитися від намірів масованої атаки на українську автономію, певний компроміс, який за тих умов влаштував козацьку старшину, знесилена громадянськими війнами й інтервенцією та вирішити питання боротьби за Україну на свою користь.

Степанков В.С. (Тема доповіді: **“Історичні передумови Переяславської ради”**): Шановні колеги! Так уже склалося, що коли ми оцінюємо ті чи інші події, то на рівні підсвідомості намагаємося знайти „залізні” аргументи, щоб пояснити чому перебіг подій стався так, а не інакше. Другий момент: при цьому ми, професійні історики, часто пропускаємо можливість різних альтернатив, які з'являються в розвитку подій. І третій момент, на який мало звертаємо уваги, це багатоваріантність розвитку і вплив тих чинників, які традиційно називаємо випадковостями в історії. Власне під таким кутом зору роблю спробу з'ясувати, які все ж таки були передумови події, про яку сьогодні ведемо мову. Назву кілька головніших з-поміж них.

Перший важливий фактор – внутрішньополітичні обставини, які на той час склалися в козацькій Україні. Перше, що кидається у вічі, це те, що в 1653 р. серед української політичної еліти спостерігалось загострення стосунків, з'являються розбіжності у підходах до розв'язання цілого комплексу питань, пов'язаних з проведенням зовнішньої політики. Зокрема, насамперед, слід відзначити події 20 червня (за новим стилем) 1653 р. під Городком Бедриківським (сучасна Хмельницька область), коли відбувся масовий виступ в армії проти політики Богдана Хмельницького. У ньому взяли участь не лише рядові козаки, а й сотенна та полкова старшина (за винятком полковників). Такого в попередні роки революції не було.

Про наявність розходжень серед еліти свідчили й події, пов'язані з наказом Б.Хмельницького полкам на початку жовтня вирушити на допомогу своєму сину, заблокованому в Сочаві військами молдавського, валаського й трансільванського володарів, підтриманими польськими підрозділами. Адже стався відкритий виступ полковників проти цього розпорядження гетьмана. Зокрема вони заявили: „Не потрібно нам захищати чужої землі, а свої без захисту залишати. Хватить нам того, щоб за свою

землю стояти і свою землю оберігати”.

Явний непослух викликав лють Хмельницького. Він вихопив шаблю й поранив нею черкаського полковника Яська Пархоменка. Правда, тут же зрозумів, що припустився помилки й вибачився. Цей факт відвертого виступу полковників засвідчував існування серед старшини опозиційних настроїв щодо політики гетьмана.

Суперечності серед старшини проявилися і в ході старшинських рад, що відбулися в кінці травня й у вересні 1653 р., на яких обговорювалося питання прийняття протекції. Серед можливих країн-протекторів фігурували Османська імперія та Росія. Ради проходили надзвичайно гостро. На першій з них майже всі полковники висловлювалися за прийняття турецької протекції, аде відповідної ухвали прийнято не було. У вересні відбулося нове зібрання ради, де було відхилено і турецьку, і московську протекції. Таким чином, серед старшини мали місце глибокі розходження із визначенням зовнішньополітичного курсу.

Важливим внутрішньополітичним фактором, що кидається у вічі, стали труднощі, які виникли з мобілізацією українського війська, чого не спостерігалося до 1653 р. Справа в тому, що впродовж 1648–1652 рр. козаки реєстрові і нереєстрові масово вливалися до лав війська. Коли ж Хмельницький восени 1653 р. кинув відповідний клич, виявилось, що вони не мали особливого бажання вступати до його лав. Для того, щоб провести мобілізацію, гетьман змушений був вдаватися до репресій, тобто реєстрових козаків примушували виконувати військову повинність.

Наступним чинником стала, висловлюючись сучасною термінологією, “політизація” армії. Справа в тому, що у ній ширилося невдоволення тривалістю війни, спустошенням міст і сіл, голодівками, епідеміями й іншими труднощами. Спостерігалася втрата бачення перспективи на перемогу. Необхідно сказати, що, на жаль, в історичній науці недооцінюється цей факт, як і недооцінюється значимість для перебігу революції подій, що сталися впродовж травня-червня 1653 р. У травні зазнало поразки українське військо в Молдавії, а в червні відбувся згадуваний виступ вояків проти гетьмана під Городком. Це, приблизно, 45–60 тисяч осіб. Майже всі воїни знялися з місця, за винятком полковників, і вирушили до ставки Богдана Хмельницького, що розташовувалася поряд. Гетьман виїхав назустріч розлюченим десяткам тисяч вояків. Вони його оточили й почали кидати в обличчя звинувачення, серед яких були і слушні, і не зовсім, а то й зовсім незаслужені. Він уважно вислухав усі й заявив, що похід припиняється а армія повертається в район Білої Церкви. Так вперше проти політики Хмельницького відбувся заколот в армії, який змусив його відмовитися від здійснення походу проти польського війська, зосередженого під Львовом. Гетьман планував завдати йому поразки і визволити західноукраїнський

регіон. Але виступ в армії спонукав відмовитися від реалізації цього плану. За іншого розвитку подій не було б Жванецької кампанії, а відтак і Переяслава. Але це я моделюю. Історія вивчає лише те, що було в реальності, і в ній “якби” не буває. Але ці моменти ми мусимо знати й пам’ятати.

І нарешті, ще один важливий момент, який звертає на себе увагу. Коли говоримо про орієнтацію еліти на Туреччину чи Росію, що кидається у вічі? Навіть ті дані (далеко не повні), які проливають світло на хід переговорів з Портою, засвідчують, що сторонами обговорювалися конкретні умови прийняття протекції султана. Якщо ж проаналізуємо документи усіх посольств до Москви, то не знайдемо жодних даних про ведення переговорів подібного змісту. Маємо лише згадку І.Виговського у 1651 р., що він поїде до Москви, де матиме розмову про умови прийняття протекції. Ця особливість переговорного процесу з Росією, як на мою думку, дає підстави висловити міркування, що гетьман швидше всього розігрував “московську карту” і до осені 1653 р. не мав серйозних намірів приймати російську протекцію.

Не слід ігнорувати значимості такого чинника як економічне і демографічне становище козацької України напередодні укладення українсько-російської угоди. Перший момент, на який мала зважати старшина, це страхітливі руйнування, особливо на Правобережній Україні. Лише у Київщині та Поділлі, я маю на увазі ту територію, яка входила до складу Української держави, було знищено понад 100 міст. За підрахунками дослідника Валерія Цибульського, на Волині були повністю зруйнованими 620 поселень. Втрати населення в Гетьманаті становили щонайменше 40–50%. Виникла проблема еміграції. У свій час, М.Грушевський писав про це. Проте потім чомусь історики почали забувати про ці негативні процеси.

Розглядаючи інші передумови укладення договору з Московією, слід згадати й соціально-психологічні. Справа в тому, що на 1653 р. проявилось декілька нових явищ, яких раніше не спостерігалось. По-перше, соціальний статус козацтва втрачає свою привабливість. Це сталося внаслідок того, що безкінечні військові дії спонукали козаків брати в них участь. Відомо, що вони велися у значній мірі за рахунок їхніх коштів. Адже козаки мали дбати про коня, озброєння, відповідне спорядження, продукти харчування тощо. Участь у них означала також постійну загрозу смерті чи каліцтва. А відтак перспектива участі у воєнних діях ставала все менш привабливою. В 1653 р. вперше знаходимо у джерелах відомості, що через бідність козаки хочуть бути не козаками, а міщанами. Так розпочався процес, який умовно можна назвати “оміщаненням” частини козацтва.

По-друге, наростав процес люмпенізації значної частини населення. Безперечно воєнні дії викидали чи вибивали з ритму нормального життя

десятки тисяч осіб. Це втрата господарства, своїх сімей, величезне психологічне навантаження. Як наслідок – значна частина чоловіків, котрі зазнавали подібних ударів долі, залишала насиджені місця, йшла на південь України і збиралась у Запоріжжі, несучи з собою настрої, притаманні люмпенізованій масі населення. І цей негативний момент зіграв трагічну роль, коли розпочалася громадянська війна у 1658 р.

По-третє, повністю поділяю думку М.Грушевського, що вже у 1653 р. спостерігалася емоційна, психологічна втома населення. Людина не може бути постійно в напруженні. Рік, два, чотири, п'ять, потім вона починає психологічно втомлюватися.

По-четверте, в таких важких умовах серед населення, особливо Лівобережної України, посилювалися проросійські настрої.

І останній важливий фактор – це вплив геополітичного становища гетьманату. У 1653 р. у ньому з'явилася низка негативних тенденцій. По-перше, Б.Хмельницький припустився у політиці щодо Молдавії та Валахії помилки. Справа в тому, що втручання у боротьбу за владу в Молдавії, намагання підтримати Василя Лупу призвели до неочікуваних наслідків. Українська держава втратила союзні чи нейтральні стосунки з придунайськими державами (Молдавія, Валахія, Трансільванія). По-друге, активність українських військ, спрямована на поновлення влади Василя Лупу, і прорахунки гетьманського сина Тимоша (зробив спробу вторгнутися у Валахію), налякали Трансільванію і Валахію. Внаслідок чого влітку 1653 р. оформилася антиукраїнська коаліція в складі Речі Посполитої, Молдавії, Валахії й Трансільванії. По-третє, втручання у внутрішні справи Молдавії і Валахії ускладнило стосунки між українським урядом і Портою. Хочу звернути увагу на ще один важливий аспект: позицію Криму. Саме у жовтні 1653 р. хан і кримська еліта вперше порушили перед Б.Хмельницьким питання прийняття протекції Іслам-Герая. І з цього часу кримський чинник став відігравати дедалі помітнішу роль.

Нарешті останній чинник – характер українсько-польських відносин. Справа в тому, що влітку 1653 р. українська політика Варшави набула самого непримірного характеру. Польський уряд взагалі відмовився вести переговори з Богданом Хмельницьким про укладення угоди на основі умов Зборівського договору. Водночас король відхилив миротворчу місію російського посольства у Львові. Польська сторона відкидала будь-які умови, які передбачали збереження хоча б самої обмеженої автономії Української держави. Вона вимагала її повної ліквідації та повернення Війська Запорозького до того статусу, який воно мало до початку 1648 р. Тому у кінці серпня 1653 р. польське військо вирушило у похід проти козацької України.

Питання: Вперше Б.Хмельницький направив послів до Москви з проханням про союз проти Польщі у 1648 р. Як відомо, цей союз відбувся лише через 6 років. Чому Росія так довго вичікувала?

Степанков В.С.: Дякую! По-перше, у 1648 р. гетьман не посилав до Москви посольства вести переговори щодо укладання військово-політичного союзу. Йшлося зовсім про інше. Б.Хмельницький представляв інтереси старшини, яка на цей час ще не висувала ідеї створення Української держави незалежної від Польщі. Для них батьківщиною продовжувала залишатися Річ Посполита. Інше питання, що хотіли добитися (червень 1648 р.) для козацького регіону автономних прав. Воднораз Хмельницький і старшина виступали прихильниками реформування політичного устрою Речі Посполитої, зокрема за встановлення міцної королівської влади. Коли гетьман звернувся з відомим листом до царя то в ньому йшлося про те, що польський трон порожній і його можна здобути за допомогою Війська Запорозького. Сподівалися, що православний монарх, ставши королем, надасть усі свободи православ'ю і проведе необхідні політичні реформи. Якщо говорити про політику Москви відносно повсталієї України, то вона, зазнавши у 30-х рр. поразки у війні проти Речі Посполитої, намагалася уникнути воєнних дій і розв'язати свої проблеми шляхом переговорів. До осені 1653 р. Москва намагалася знайти компроміс між козацькою Україною і Річчю Посполитою.

Питання: Чи можна говорити про існування на середину XVII ст. регіональної еліти України і, якщо так, то як регіональні еліти поставилися до Переяслава?

Степанков В.С.: Відразу чесно слід сказати, що в історіографії проблема регіональної еліти лише почала вивчатися. Тому багато чого не з'ясовано. Справді відбувалося її становлення. Можна сказати, що існувала певна розбіжність в підходах старшини лівобережної, правобережної і запорозької у розв'язанні ряду питань. Але вияснити позицію регіональних еліт щодо ухвали Переяславської ради 1654 р. дуже важко, оскільки відсутні необхідні джерела.

Горобець В.М.: Переяслав не ніс нічого такого негативного, проти чого можна було б протестувати. Там відбулося лише проголошення протекції і більше нічого. Так само як і договір, який був пізніше укладений. Він не містив серйозних обмежень (ні по політичних, ні по економічних, ні по релігійних аспектах). Тобто не було б того, проти чого можна було виступати. Протести розпочалися тоді, коли практика ввійшла в суперечність з угодою. Тоді справді можна говорити про протести на Правобережжі і про більш лояльне ставлення до царя на Лівобережжі. Але то, власне, з кінця 1657 – початку 1658 рр.

Питання: Чи була реальною загроза вступу Росії у війну на боці Польщі за умови не укладення угоди?

Степанков В.С.: На 1654 р. такої загрози не існувало. Російська еліта, зваживши все, пішла на прийняття Війська Запорозького під царську протекцію. Уже 11 жовтня Земський собор прийняв відповідну ухвалу. Чому? Тому що Москва у такий спосіб найперше хотіла створити потужне православне царство. Другий момент, російська еліта все-таки усвідомлювала, що коли Українська держава зазнає поразки в боротьбі з Польщею, то тоді всі плани на повернення Смоленщини та інших земель будуть зведені до мінімуму. І ще: чого вони побоювалися? Б.Хмельницький постійно з 1653 р. “шахував” Москву тим, що він змушений буде прийняти протекцію турецького султана. За умови, коли б гетьман це вчинив, то на західному кордоні Росії з’явився б потужний противник в особі Османської імперії. Такий перебіг подій не міг не турбувати Москву.

Питання: Як Ви вважаєте, який найважливіший фактор спонукав Б.Хмельницького і старшину прийняти протекцію царя?

Степанков В.С.: Я вважаю, що ним стала необхідність отримання мілітарної допомоги, оскільки зміст польсько-кримського Кам’янецького договору від 15 грудня 1653 р. передбачав негайну окупацію польськими військами території Гетьманату. Ця небезпека, яку усвідомлював Б.Хмельницький, вимагала отримання негайної військової допомоги зовні.

Питання: Як Ви вважаєте, чи не було помилкою те, що Хмельницький не перетворив козацькі загони в регулярні частини з визначеним терміном служби?

Степанков В.С.: Створення регулярної армії вимагало великих фінансових витрат. Ви розумієте, що означало утримувати у той період державі за власний рахунок, наприклад, 50–60 тис. військо? Його потрібно озброїти, забезпечити продовольством, тощо. Б.Хмельницький, звичайно, бачив слабкі сторони козацького війська. В джерелах є свідчення якогось польського розвідника, що гетьман виношував задум створити 50-тис. найману армію, яка би утримувалася за рахунок державної скарбниці. У якій мірі ця інформація є правдивою судити важко. Але вона є. Потрібен пошук нових джерел!

Чухліб Т.В. (Тема доповіді: “**Переяслав 1654 та проблеми міжнародного утвердження Українського гетьманату**”): Перед тим, як оголосити свою доповідь, хочу навести одну цитату зі слів українських старшин, які вели переговори з австрійським цісарем Леопольдом I у 1659 р. Вони говорили наступне: “Вважаємо за необхідне шукати на майбутнє доброї протекції. Шукали її раніше у татар, потім у турка, недавно з москалями. Зараз залишилася надія на протекцію цесаря”. Дана цитата наштовхнула

мене на роздуми, які вилилися в ряд публікацій. Зараз я хотів би звернути увагу на проблему улегітимлення чи уміжнароднення Української козацької держави.

Ми знаємо, що українські і зарубіжні вчені торкалися цього питання. Наприклад, Степан Величенко говорив про те, що козаки і українські гетьмани, зокрема, Б.Хмельницький, улегітимлювали свою владу за допомогою права захоплення чи *jus okupationis*. Другий відомий вчений Сергій Плохій писав, що улегітимлення відбувалося і за рахунок божественного права *jus divinum*. Очевидно, можна було б говорити і про такий шлях улегітимлення гетьманської влади як одруження сина Б.Хмельницького Тимоша з Розандою, донькою молдавського господаря Василя Лупула. Однак, у цьому випадку лише сини Тимоша з великою ймовірністю могли стати принцями крові й потім продовжити монархічну династичну лінію в Україні. Я ж висуюю тезу, що Великий гетьман Богдан Хмельницький хотів добитися улегітимлення своєї влади, власне, через політику полівасалітетності. Що це означає? Б.Хмельницький рухався в напрямку визнання протекції як західних (трансільванський господар, австрійський цісар), північних (шведський король), південних (турецький султан, кримський хан), східних (московський цар) монархів. Гетьманська політика в цих напрямках здійснювалася одночасно. При цьому, не забуваймо, що Б.Хмельницький не втрачав зв'язків з польським королем. Незважаючи на війну між Українською козацькою державою та Річчю Посполитою, він не відрікався від зверхності польського короля. Аналіз зовнішньої політики гетьмана дає підстави говорити про те, що гетьман хотів зіштовхнути ці монарші двори, протиставити одного монарха іншому і таким чином добитися справжньої незалежності або, як ми можемо прочитати в тогочасних документах, удільності для Війська Запорозького. Це була концепція полівасалітетної підлеглості Хмельницького.

Відомо, що середина XVII ст. – не час для появи середньовічних держав, адже настали вже ранньомодерні часи. А, як ми знаємо, відбувалося становлення тієї ж Османської імперії, Кримського ханства, Московської держави чи Корони Польської значно раніше. Хмельницький не міг відразу ж стати незалежним володарем, він повинен був проводити згадану міжнародну політику. У ній Переяслав був лише ланкою, одним з кроків до улегітимлення гетьманської влади як суверенної влади, влади володаря-суверена.

Сталося так, що сьогодні проблема Переяслава нами більше сприймається через призму переяславської легенди, яка творилася починаючи з 1659 р. Саме тоді, і ми це знаємо, з'явилися перші фальсифікації (14 статей українсько-російської угоди були підроблені). У Переяславі відбулася ря-

дова козацька рада і навіть не одна. Вона лише дала дозвіл Богдану Хмельницькому рухатися в напрямку визнання протекції російського царя через українсько-російський договір. Зміст останнього полягав у 23 статтях Богдана Хмельницького від 17 лютого, які він надіслав до Москви, і відповіді царя – 11 статей Олексія Михайловича (Березневі статті). Однак, на мою думку, проблема полягає в тому, що мала все ж відбутися ще одна – Генеральна рада, яка б ратифікувала домовленості між Богданом Хмельницьким та Олексієм Михайловичем. Але ради не відбулося. Б.Хмельницький її не скликав. Мало того, він навіть не повідомив старшину про зміст статей, які привезли до Чигирини його послы П.Тетеря та С.Зарудний. Про них козацька старшина довідалася лише після смерті Хмельницького з обранням на посаду гетьмана Івана Виговського, коли вона і козацький загаль стали вимагати показати статті, які уклав Б.Хмельницький з царем.

Отже, ми можемо говорити про те, що від січня 1654 р. й до осені 1657 р. Переяславсько-московські статті не були відомі козацькій старшині. Більшість істориків схиляється до того, що з положень українсько-російських домовленостей 1654 р. виконувалися лише окремі – у напрямку військового союзу. Ми можемо говорити про те, що ці домовленості не були ратифікованими Генеральною радою, яка, згідно досліджень відомого вченого Лева Окиншевича, мала, якщо говорити сучасною мовою, законодавчі функції і повинна була ратифікувати їх. Отже не відбулося легітимації згаданих домовленостей і ми можемо говорити про те, що Б.Хмельницький визнав номінальний васалітет перед Олексієм Михайловичем. І це ні до чого гетьмана не зобов'язувало. На користь даної тези говорить те, що вже невдовзі після цього Б.Хмельницьким були укладені угоди з трансільванським князем, бранденбурзьким курфюрстом, шведським королем. А Швеція, до речі, з 1656 р. перебувала в стані війни з Московським царством. Це ще один доказ того, що Б.Хмельницький проводив політику полівасалітетності задля легітимації тієї держави, яка постала внаслідок Української революції, що розпочалася в 1648 р.

Питання: Чи була перспектива в такій політиці?

Чухліб Т.В.: Перспектива виявилася наступною. Політика полівасалітетності Б.Хмельницького закінчилася тим, що за його спиною Річ Посполита з Московським царством домовляються у Вільно в 1656 р. і накреслюють плани розподілу сфер впливу в Україні. Далі було Андрусівське перемир'я 1667 р., що передбачало міжнародний правовий розподіл між сильними монархічними дворами Української козацької держави. 1686 р. поставив остаточну крапку на політиці полівасалітетності Б.Хмельницького. Стався розподіл козацької України на лівобережну і правобережну частини, відбувся занепад Правобережної України, де було знищено

80% людності. Лівобережна Україна поступово інкорпоровалася до Російської імперії і вже на кінець XVIII ст. перестала існувати.

Питання: Чи насправді мали місце контакти Б.Хмельницького з Олівером Кромвелем?

Чухліб Т.В.: Існує версія, яка, до речі, знайшла відображення і в новому фільмі відомого кінорежисера пана Маценка “Богдан Хмельницький”. Там є такий епізод, коли український гетьман зачитував лист від Кромвеля такого змісту: “...генералісімусу всіх військ козацьких християнських, переможцю над усіма невірними...” і т. ін. Далі згадувалася фраза, яка збереглася в анналах і переходить з одного видання в інше. Це питання досліджував ще І.Крип’якевич, звергалися до нього й інші вчені. На сьогодні доведено, що це все-таки фальсифікат. Однак, ми можемо говорити про схожість у політиці Б.Хмельницького й Олівера Кромвеля. Проте, якщо останній виступав проти монархічної влади, то Б.Хмельницький не йшов до кінця в цьому напрямку. Все ж він хотів добитися протекції цієї монаршої влади.

Степанков В.С.: Я бачив особисто дане джерело. В ньому вміщено лише заголовок. Там, де мав би бути зміст – чисте місце. Ніде немає написано, що то лист власне від О.Кромвеля. Це О.Лазаревський висловив таке припущення. Пізніше робилися спроби вченими віднайти цього листа. Зокрема, Любомир Винар спеціально їздив для цього в Англію. Але і йому знайти щось подібне не вдалося. Тому ми не можемо на 100% сказати, що це був справді лист чи від О.Кромвеля, чи від іншої особи, котра його представляла. Справді О.Кромвель шукав контакту з Б.Хмельницьким, але встановити його не вдалося

Савчук Н.О. (Тема доповіді: “Українсько-російські відносини за гетьманування Юрія Хмельницького”): Я коротко хочу зупинитися на Переяславському договорі 1659 р. саме тому, що він розпочав сторінку життя України як автономної одиниці у складі Московської держави. Договір 1654 р. створив систему військово-політичного союзу у формі васалітету, або, як деякі історики вважають, своєрідної конфедерації. Саме договір 1659 р., на жаль, припинив існування України як самостійної незалежної держави, хоча боротьба за неї продовжувалася включно до 1676 р. – часу складення з себе гетьманських повноважень Петром Дорошенком.

Отже, у вересні 1659 р. на загальній козацькій раді гетьманом було обрано Юрія Хмельницького. На територію України направляється спеціальний московський резидент Олексій Трубецькой, який мав вручити від імені царя гетьманську булаву Ю.Хмельницькому. Він підтягнув до Переяслава велике московське військо (близько 40 тис. осіб). Саме через вій-

ськовий шантаж і тиск прихильної до Москви лівобережної старшини Ю.Хмельницький змушений був підписати нові статті, які суттєво відрізнялися від статей українсько-російського договору 1654 р. Зокрема, в пункти царського уряду були включені положення про обов'язковий візит новообраного гетьмана до Москви, заборону походів на Чорне море, перехід Новгород-Сіверського, Чернігова, Стародуба безпосередньо під царську юрисдикцію. Також, починаючи з цього договору, гетьман позбавлявся права здійснювати самостійну зовнішню політику. Це була перша ознака втрати суверенітету. Він також втрачав право розпоряджатися військовими силами Української держави й без царського дозволу карати старшину. Взагалі, за цим договором входили в силу на Україні санкції, передбачені Соборним уложенням Олексія Михайловича. Зокрема, ст. 18 встановлювала смертну кару всім, хто з старшини, козаків чи міщан порушить присягу на вірність цареві і перейде на бік ворога. Уперше говорилося про розташування воєвод із залогами у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані. Ясна річ, це давало б змогу російському уряду тримати під контролем ситуацію в Україні. Дбаючи про розширення кордонів Російської держави, в статтях договору була зазначена вимога, щоб козаки переселилися з Білорусії, старшини і полковники новоствореного білоруського козацтва втрачали свої звання і маєтності. Були поставлені вимоги вивести козацькі залоги з Старого Бихова, в якому засіли вороже настроєні до Москви Виговський і Нечай. Після 1659 р. російський уряд став активно посилювати економічний вплив на Україну.

Протиріччя роздирали й українську еліту, бо в її середовищі склалися угруповання пропольської, проросійської та протурецької орієнтації, а також були звичайно ті, котрі стояли на державотворчій позиції. Тому людині молодій, без досвіду важко було утримати гетьманську булаву в своїх руках. Частина старшини державницької платформи, яка підтримувала ще Богдана, хотіла зберегти незалежність Української держави. Якщо ж ні, то хоча б забезпечити найширші автономні права. Саме вона (Іван Ковалевський, Іван Богун, Петро Дорошенко й ін.) підтримувала Ю.Хмельницького. Проте після Чуднівського договору лівобережна старшина відійшла від нього, бо їй було зручно (через земельні надання, особисті амбіції та ін.) на той час підтримувати російську владу.

Степанков В.С.: З вашого дозволу, ще один аспект, так, припущення. Не виключено, що частинна української еліти, особливо налаштованої самостійно, намагалася використати прізвище Хмельницького як символ для згуртування суспільства. Чому не вийшло? Це вже інше питання.

Питання: На Вашу думку “найманство” могло сприяти “пізнанню” України в Європі?

Чухліб Т.В.: Найманство, звичайно, могло сприяти пізнанню України в Європі. З одного боку, ми знаємо, що одне з перших посольств австрійського імператора Рудольфа – це посольство Еріха Лясоти (1594 р.). Про це є щоденник. Австрійський імператор запрошував на службу козаків саме як найманців. Але я б тут взяв трохи ширше. Україна завжди була в Європі, але однією ногою в Європі, а другою – в Азії. А про найманство можна говорити дуже багато. Є ряд праць. Справді, козаки в XVI ст. розпочинали саме як найманці. Вони були як найманці у Стефана Баторія. Саме тоді 600 запорожців потрапили до реєстру. І, власне, це слугувало Б.Хмельницькому, коли він говорив, що від Стефана Баторія маємо права. Саме Б.Хмельницький улегітимлював це найманство і доводив, що Військо Запорозьке виступало васалом перед сюзереном Стефаном Баторієм. Відтак, він стверджував, що якщо сюзерен не виконує взятих на себе обов'язків, то васал має право шукати собі іншого сюзерена.

Станіславський В.В.: Тут ще можна сказати про наступне. По-перше, це політичні контакти Війська Запорозького, можливості укладення якихось міжнародних угод; по-друге, це воєнний досвід. Тому що українське козацтво було спрямоване більше на боротьбу зі сходом, а відтак більш розвинутими виявилися методи боротьби проти татар.

Чухліб Т.В.: Саме якраз європейський досвід у сумі зі східним і дав можливість Б.Хмельницькому витворити одну з найсильніших армій в тогочасній Європі.

Питання: Шановна Надія Олександрівна, зараз можна почути тезу, що на середину XVII ст. в Україні розвиваються буржуазні відносини. В чому ще вони проявилися, окрім фермерських господарств?

Савчук Н.О.: Ну, ясна річ, це насамперед у містах розвиток мануфактурного виробництва. Відомо, що в них досить активно почали розвиватися промисли, торгівля також. Відбувалося розшарування міського населення.

Степанков В.С.: Вочевидь слід говорити не стільки про буржуазні відносини, скільки про створення передумов для їхнього розвитку. На сьогодні є декілька дисертацій про розвиток мануфактурного виробництва у першій половині XVII ст. Ми не повинні недооцінювати рівня розвитку буржуазних відносин, але, зрозуміло й не повинні його перебільшувати. Тобто, за певних обставин, цей шлях переходу міг би бути значно швидшим, ніж, це сталося на теренах Гетьманату в складі Російської імперії.

Горобець В.М.: Якщо ми говоримо про передумови переходу до буржуазного виробництва, то мусимо помітити одну з головних – те, що революція зруйнувала становий поділ суспільства. Точніше, не стільки

зруйнувала, скільки зробила його більш еластичним, дала можливість переходу від підневільних до вільних. Це головна передумова.

Станіславський В.В. (Тема доповіді: “Запорозько-кримські відносини кінця XVII – початку XVIII ст. у контексті дипломатичних заходів російського уряду”): Насамперед, я хотів би окреслити загальний погляд не стільки на Крим, скільки на історію Запорозжя від 1648 до 1709 р. у зв’язку з тим, що саме в 1709 р. силами російського війська Січ була знищена. Відтак, ми бачимо початок співробітництва з Москвою і його фінал. Запорозжя, як відомо, відіграло провідну роль на початковому етапі Української національної революції, але досить швидко зусиллями центральної влади його політичне значення стало другорядним. Таким воно і залишалося до кінця гетьманування Богдана Хмельницького.

Але надалі Січ брала активну участь у політичній боротьбі в Україні, прагнучи відігравати в ній провідну чи, принаймні, самостійну роль. Чому це так сталося? Можна подивитися на це з точки зору, що це прояв сепаратистських тенденцій, що вони, в принципі, відіграли негативну роль. Але виникає питання: чи могло бути інакше? На мою думку, інакше бути і не могло, тому що Січ до цього часу традиційно вважалася центром української козаччини з усіма правами і вольностями. Вона не могла добровільно відмовитися від свого власного слова в українській політиці.

Її мусила позбавити цього слова центральна влада задля зміцнення держави. У зв’язку з цим всі українські володарі другої половини XVII ст. постійно намагалися обмежити запорозькі претензії, але остаточно їм цього так і не вдалося зробити. У загальній свідомості Січ залишалася духовним центром, але вона таким національним центром була не завжди. Був період, коли Січ боролася за національні інтереси, дуже часто вона лише прикривалася національними гаслами, але ніколи не забувала про власні політичні вигоди. Часто це відбувалося всупереч загальнодержавним інтересам.

Знаємо, що в другій половині XVII ст. обставини склалися так, що сусідні держави намагалися використати політичну ситуацію максимально на свою користь. Вони надавали підтримку тій чи іншій стороні. Причому, ініціатива до такого втручання була як зовнішньою, так і внутрішньою. Запорозька Січ, яка була діяльною учасницею усіх цих процесів, врешті сама втрачала своє політичне значення. Але на цей раз втрачала свій вплив не на користь українського політичного центру, а на користь більш могутніх зовнішніх сил. І першим вагомим свідченням цих втрат стали рішення польсько-російського Андрусівського договору 1667 р., коли Запорозжя потрапило під владу двох держав. Далі знаємо такий договір як Бахчисарайський 1681 р. між Росією, Туреччиною і Кримом. За статтями, які

були запропоновані Москвою, Запорозжя мало залишатися під царською владою. Низові козаки могли вільно займатися промислами на території, яка була підвладна татарам (на Дніпрі та степових ріках, аж до Чорного моря). Але найважливішим було те, що султан не прийняв умов, які стосувалися Запорозжя. А в історичній літературі часто пишуть про умови, які пропонувалися Росією, й замовчується факт, що все-таки було прийнято умови, запропоновані султаном, за якими Запорозжя стало підлягати Порті.

Іншим питанням є те, який фактичний вплив мали всі ці договори на становище самої Січі. Немає сумніву, що задекларовані положення без прямого політичного і військового тиску на Запорозжя не мали значення. Не можна було зрушити за кілька років ті демократичні традиції, що склалися протягом кількох століть. І ця заплутаність ситуації, невирішеність становища Запорозжя була на руку самим запорожцям. Вони користувалися з цього. Фактично ми знову повертаємося до ситуації, коли проводилася політика балансування між різними силами. Давайте подивимося до чого вона приводила. Так, на першому етапі політика балансування завжди приносить якусь користь. Можна балансувати, служити то тим, то іншим, або робити вигляд, що служиш одному чи іншому і, граючи на їхніх протиріччях, отримувати певні вигоди. Взагалі слід враховувати, що підданство запорожцями розглядалося як цілком номінальне, тобто ці формальні угоди для них не мали значення, не мусили втілюватися в життя і виключали будь-які посягання на їх володіння. Це підданство аж ніяк не означало згоди Січі на виконання тих чи інших вимог того чи іншого монарха.

Але Україна рухалася все ж таки до деякої політичної стабілізації впродовж другої половини 70-х – початку 80-х рр. У ці часи певна політична сила мала визначитися в тому наскільки вона може впливати на Січ. 1670 року помирає видатний кошовий отаман Іван Сірко. За таких обставин Запорозжя було приречене на подальші втрати політичної самостійності, оскільки воно само не мало такого потенціалу, щоб цьому опиратися. Що воно могло виставити? Це кілька тисяч козаків; максимум (на 80-ті роки) – це десь 10 тис. козаків. Можливе якесь збільшення за рахунок приєднання козаків з волості. Однак цього було замало, щоб чинити опір будь-якій із зовнішніх сил.

Наступив 1686 р., коли Польща ціною великих поступок, втягнула Російську державу у війну з Османською імперією. Вона ж відмовилася від своєї зверхності над Запорозжям. З цього часу політична ситуація для Низового війська стала неухильно прямувати до все більшої залежності від Москви. А заходи Росії не полишали сумнівів в тому, якими є її наміри.

Уже за два роки на Запорозжжі відбувається визначальна подія – з’являється московська фортеця з залогою. Тобто встановлюється прямий контроль. Спочатку – це лише спостереження. Козаки вимагали пояснення. Їм роз’яснили, що вона необхідна для наступу на Південь. І ця напівправда зіграла на руку Москві. Дійсно, ці укріплення були базою для експансії на Південь, але вони мали й іншу мету (не задекларовану) – контролювати Запорозжжя. Більше того, в усіх поясненнях Москви говорилося, що фортеця потрібна тимчасово, а коли закінчиться війна, то вона буде знищена. Але вже наступного року з’являється ще одна фортеця й становище Росії ще більше укріплюється. Після закінчення війни фортеці продовжували існувати.

У той же час Січ шукала нових союзників. Вона знову звертається до Польщі, Криму й традиційних партнерів. Але ці спроби закінчуються провалом. Підтримка Івана Мазепи в 1709 р. привела до жорстокої поразки і ліквідації Січі силами російських військ. Чому так сталося? Чому запорозжці, добре знаючи наміри Москви, допустили посилення російської присутності на Запорозжжі? Справа в тому, що наступ на Південь був вигідний запорозжцям, які були задіяні у війні. Розуміючи перспективи все більшої втрати своїх прав, вони однак в основній масі пішли за тимчасовими вигодами, які давали воєнні дії, роблячи вигляд, що вірять московським гарантіям. А вже невдовзі вони були покарані за таку позицію.

Хотілося б, звертаючись до сьогодення, на такому віддаленому прикладі показати те, до чого приводить різновекторна орієнтація, невизначеність і гонитва за тимчасовими вигодами. Зрозуміло, що зараз світ став іншим, але я притримуюсь позиції, що геополітичне положення України залишається багато в чому таким самим і вектори політичних інтересів, які виходять з центрів сусідніх держав, з часом залишаються теж такими самими. Тому максимально використати цей досвід необхідно, щоб на сучасному етапі скористатися ним.

Питання: Шановний В’ячеслав Володимирович, я знаю, що Ви ґрунтовно досліджуєте діяльність Петрика Іваненка. У мене, в зв’язку з цим, виникло таке питання. Скажіть, будь ласка, чи не вважаєте Ви Запорозьку Січ другої половини XVII – початку XVIII ст. дестабілізуючим чинником у вітчизняному державотворенні?

Станіславський В.В.: Я вважаю, що у другої половини XVII ст. Січ дійсно була дестабілізуючим чинником, тому що в її політиці переважали відцентрові сили. І.Мазепа, в свою чергу, багато робив для того, щоб сконцентрувати владу в своїх руках. Коли говорити про час протистояння І.Мазепи і Петрика, то гетьману тоді вдалося підпорядкувати собі Запорозжжя і значну частину Правобережжя. Запорозжжя і Петрик, в свою чергу,

цьому не сприяли. Тоді потрібно було не стільки підтримувати Петрика, скільки ліквідувати загрозу з Півдня.

Питання: В'ячеслав Володимирович, а Ви не пробували порівняти статус Запорозької Січі і статус Війська Донського? Чи можна між ними провести якісь паралелі?

Станіславський В.В.: Це якісно інший рівень. У Запорозжя більш присутні державницькі риси. Військо Донське знаходилося всередині Росії й спрямоване було на боротьбу зі своїми зверхниками, а тут йшлося про створення держави. Але спільною рисою була їх боротьба з Півднем.

Газін В.В. (Тема доповіді: **“Московська дипломатія після Переяслава: намагання легітимізувати українсько-московську угоду (1654-1656 рр.)”**): Сьогодні не викликає сумніву те, що українсько-московська угода 1654 р., відома ще як переяславсько-московська, мала суттєвий вплив на воєнно-політичну ситуацію в Центральній-Східній Європі та різко змінила співвідношення сил в цьому регіоні. Насамперед слід зазначити, що, починаючи вже з кінця 1653 р., коли велася інтенсивна підготовка до укладення угоди з козацькою Україною, московський уряд активізує свою зовнішньополітичну діяльність. Це пояснювалося тим, що вона відразу набувала антипольського забарвлення, неодмінно призвела б до війни Московської держави з Річчю Посполитою. Це могло викликати неоднозначну реакцію з боку ряду європейських держав. Негативне сприйняття цього акту було реальним особливо з огляду на прагнення частини європейських монархів зберегти хитку рівновагу, що утвердилася в результаті становлення Вестфальської системи.

Тому в останній декаді 1653 р. були споряджені посольства до Швеції, Нідерландів, Франції та Данії. Головним завданням, яке ставилося перед ними, було зондування відношення європейських монархів до майбутньої російсько-польської війни, а також аргументація справедливості дій з боку Москви. Фактично, ставилося завдання створити сприятливий зовнішньополітичний клімат для початку воєнних дій. При цьому, слід було добитися, якщо не допомоги Москві з боку країн Європи, то хоча б, заручившись їх нейтралітетом, перетворити польсько-російський конфлікт в ізольований.

Результати посольств були більш ніж сприятливі для Москви. Царські посланці загалом справилися з поставленими завданнями. Було гарантоване невтручання в хід московсько-польської війни, а з боку Швеції та Нідерландів здійснені поставки найновішої на той час зброї. Відразу після укладення українсько-московської угоди 1654 р., яка була зафіксована у відомих Березневих статтях, активна дипломатична діяльність московського уряду продовжилася. Її об'єктами стали Бранденбург, Курляндія та Габсбургська імперія.

Чи не найскладнішими для московського уряду виявилися в цей період стосунки з Кримським ханством. Саме з цього боку намітилася реальна підтримка Польщі. На це вказувало укладення польсько-кримської Жванецької угоди, а також те, що саме Бахчисарай був однією з найбільш зацікавлених сторін у вирішенні українського питання. Час після укладення Переяславсько-московської угоди пройшов в активних дипломатичних контактах між Московською державою, козацькою Україною та Кримом. Кожна з держав ставила чіткі завдання, які впливали із її військових та політичних устремлінь. Зокрема, московський уряд ставив собі за мету, по-перше, добитися визнання Бахчисараєм нової геополітичної реальності, яка склалася в результаті укладення українсько-московської угоди, а, по-друге, зруйнувати антимосковський кримсько-польський союз, який на початок 1654 р. набув реальних обрисів. При цьому російський уряд, не зважаючи на реальний зміст, трактував і намагався змусити трактувати всі сусідні держави, в тому числі і Крим, українсько-московський союз як цілковите й безповоротне включення козацької України до володінь царя. У цьому плані велике значення надавалося визнанню кримським керівництвом, як і рештою монархів, нових царських титулів, які стали активно популяризуватися після Переяслава.

Ханський уряд, звичайно, надзвичайно гостро сприйняв звістку про українсько-московське зближення. Фактично воно загрожувало не лише здійсненню зовнішньополітичних планів Бахчисараю (ідея політичного протекторату над козацькою Україною), а й створювало небезпеку для самого існування Кримського ханства. Тому головним завданням ханату стає розрив українсько-московського союзу й, по-можливості, утворення антимосковської коаліції Польщі, України й Криму із залученням до неї дунайських князівств.

Московським керівництвом були покладені основні надії на посольство, очолюване Лодигенським та Огарковим (перебувало в Криму з 13 листопада 1653 до 21 листопада 1654 р.), а також посольства на чолі з Хотунським та Фоміним, яке прибуло до Криму в квітні 1654 р. та Жеребцовим і Тітовим (квітень 1655 р.). Уже перше з них спрямувало свої зусилля на з'ясування суті укладених під Жванцем домовленостей між Польщею та Кримом. При цьому, царських послів цікавив зміст угоди, який стосувався саме України, зокрема, її пріоритетів у взаємовідносинах з Кримом та Польщею. Щодо останнього, то ханський представник князь Маметша Сулешев недвозначно заявив, що гетьман "...дав клятвену обіцянку більше слухатися кримського царя й на допомогу ходити насамперед до кримського царя, а не до литовського короля". Цим самим наголошувалося на збереженні союзницьких відносин між Бахчисараєм та Чиги-

рином, які не мають зазнавати змін за будь яких нових політичних комбінацій. Чому на цьому робимо наголос? Тому що ця ідея була наріжною і щодо оцінки Кримом суті Переяславсько-московської угоди 1654 р.

Хотунський та Фомін, які прибули в Крим уже після укладення українсько-московського договору, в розмові з Сефер Гази-агою від імені царя закликали хана приєднатися до антипольської коаліції й виступити проти польського короля. Проте останній відповів, що це неможливо, бо між ханом та королем укладено договір і в Криму чекають “надіслання казни” з Польщі. Та, як заявив ханський представник, це питання можна буде обговорити в разі, коли поляки не заплатять обіцяних 40 тис. злотих. Цікавим є той факт, що з уст Сефер Гази аги на адресу московського керівництва прозвучало звинувачення, що, коли хан раніше просив військової допомоги в боротьбі з Польщею, цар відмовив.

У цей час у стосунках Москви та Криму гостро постало питання про статус козацької України. Царські посланці (Жеребцов і Тітов) поставили вимогу визнання кримським керівництвом легітимності українсько-московської угоди й входження українських земель до складу володінь Олексія Михайловича. Саме тут і розгорілася гостра суперечка щодо вживання нових титулів царя, як того вимагала офіційна Москва. Зокрема, ця дискусія стосувалася іменування московського царя Олексія Михайловича як “Божиєю милостью великого государя, царя и великого князя, Всеа Великия и Малыя, и Белья Росии самодержца и многих государств и земель восточных и западных, и северных отчича и дедича, и обладателя...” Звичайно, реакція Криму була вкрай негативна. У розмові з московськими посланцями калга Газі-Герей заявив, що “...Бутто, де, государь их всем светом владеет. А на востоке и на западе, и на севере и опричь их есть многие государства. И такую де гордостью прежде сего московские государи и отец его государев не писывались, потому что то слово вымыслено не делом и богу грубо гораздо”. Ще різкішою була відповідь хана Мегмета-Герей: “...где Москва, где восток, где запад? Меж востоку и западу малоли великих государей и государств? Мочно было то знать и такие слова не писати, всей вселенной отчичем и дедичем, и обладателем пишется, и так лживо и непристойно писать, и непригоже...” Московські посланці вказували, що вимога вживання даних титулів викликана об’єктивними територіальними змінами, зокрема тим, що Московією було завойовано ряд нових земель. Серед інших називались і землі Литовського князівства і “коруни польської”. Не зважаючи на це, кримська сторона залишалася послідовною у своєму невизнанні запропонованих царських титулів, а відтак і того положення, на яке претендувала Москва. У відповідь на московську аргументацію ханські урядовці наголошували, що “... у нас де цари не похва-

ляютца и похвалы своей ни в какое государство не пишут. Наш де Ислам Гирей царь с 600 городов повоевал и о том государю вашему похвалы своей и в иное государство не писал”.

Фактично в нових титулах царя вбачалася претензія Москви на сприйняття її як нової вселенської імперії, а також проглядалася не завуальована погроза щодо нових територіальних придбань (особливо це проявилось після укладення Переяславсько-московської угоди 1654 р.). Звичайно, що за таких умов Крим не міг сприймати московські претензії інакше як вороже. Потрібно зазначити, що політика Москви цього періоду передбачала поширення своєї влади на Україну та Білорусію, а після цього намічалось подальше просування на Балкани. У майбутньому московське керівництво розглядало перспективу перетворення своєї держави в єдину православну імперію. Саме в придунайських землях та на Балканах гостро пересікалися інтереси Москви та Османської імперії. Тому не виключено, що, зокрема, й Стамбул підштовхував правителів Криму до зайняття жорсткої позиції щодо Москви. А відтак і не могло бути й мови про визнання кримським керівництвом включення козацької України до складу Московської держави (як розглядали це московські урядовці).

У відповідь на політичні кроки Росії протягом 1654–1656 рр. кримські урядовці сконцентрували основні свої політичні зусилля в двох напрямках. По-перше, вони повсякчас, вступаючи в полеміку з московськими послами, намагалися довести безпідставність російських претензій на Україну. Зокрема заявлялося, що “...черкасы крымского царя холопы, а не московского...”. По-друге, Крим активно намагався вплинути на гетьмана Хмельницького, з метою змусити його розірвати угоду з Москвою. Показовою в цьому плані є розмова хана Іслам-Герейя з гетьманським послом Семеном Савельєвим, що відбулася 29 квітня 1654 р. Хан настільки був обурений діями української сторони, що навіть вдарив останнього. При цьому дорікнув, що “...спершу ваш гетьман і всі запорозькі Черкаси з ним дружбу учинили, а тепер черкаси учинилися під царською рукою...”.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що у перші роки після укладення переяславсько-московської угоди йшла дипломатична боротьба за визнання юридичної сили цього акту. У цьому плані неабияку активність демонструвала Росія. У той же час спостерігалось цілком різне глумлення суті даного договору боку практично всіх зацікавлених сторін: Московської держави, козацької України, кримського ханства.

Юга О.А. (Тема доповіді: “**Віленське перемир’я та його політичні наслідки для козацької України**”): “Коріння” Віленського перемир’я, на мою думку, витoki Віленського перемир’я потрібно шукати ще в часах укладення українсько-російського договору 1654 року, а точніше в процесі

реалізації його умов з боку Московської держави. Нижче я наведу докази на користь цієї думки. А поки що декілька слів щодо сутності самого українсько-російського договору. Схиляюсь до думки, що за своєю метою (з боку України) він був подібний до договорів Б.Хмельницького з Кримським ханом: пошук зовнішньої військової допомоги (військового союзника) у боротьбі з Річчю Посполитою. Інша справа, що Москва прагнула накинути на нього політичний аспект, який планувалось використати як своєрідний плацдарм для обмеження дій українського уряду в напрямку створення власної незалежної держави. Адже відомо, що Росія прагнула добитися від уряду Б.Хмельницького визнання свого підданства. Це була практично чи не найважливіша умова (з боку Москви) укладення українсько-російської угоди. І Б.Хмельницький, перед яким постало непросте завдання вибору: або відмовитись від укладення договору і залишитись перед ворогами наодинці, або піти на прийняття протекції російського царя, реально оцінюючи сили й можливості української держави, обирає другий варіант. І цей вибір, вочевидь був виправданий на той час тими умовами, в яких перебувала Україна.

А тепер повернемося до того, як відбувався процес реалізації умов договору з боку Московської держави? Відомо, що уже невдовзі після Переяслава стала очевидною неузгодженість дій українського й російського урядів. З того моменту, коли російське військо вступило у війну, уже можна простежити наростання суперечностей між царем і гетьманом у питаннях внутрішньої і зовнішньої політики України. Метою Б.Хмельницького було возз'єднання етнічних українських земель в межах єдиної держави (шляхом приєднання західноукраїнських земель) та зміцнення становища останньої. Саме тому він наполягав на продовженні війни до її переможного закінчення – капітуляції Речі Посполитої. Але що робить Москва? Вона зосереджує основні сили проти Литви. У науковій літературі уже висловилися думка, що наступ Росії на Литву (після 1654 р.) продовжував традиції Лівонської війни Івана Грозного (зазіхання на Балтику). Й одним з пунктів розбіжностей у відносинах російського уряду і гетьмана стало білоруське питання. Відомо, що цар розпорядився гетьмату відрядити на південь Білорусії полки для боротьби з литовськими військами. Виконуючи його, Б.Хмельницький наказав ніжинському полковникові І.Золотаренку на чолі 18 тис. козаків вирушити на допомогу росіянам у Білорусію. В листі до Олексія Михайловича від 16 травня гетьман наполегливо прохав надіслати йому на допомогу військо на чолі з Шереметьєвим. Наступного дня він звернувся до царя з новим листом, повторивши клопотання про відправку в Україну великого війська. Ці листи засвідчують прагнення Б.Хмельницького забезпечити надійну оборону України від

вторгнення ворожої армії. І ось за таких тяжких обставин Б.Хмельницький змушений був майже на 20 тис. козаків зменшити свою армію.

Чим же пояснити такі дії Москви? Справа в тому, що в разі успішного розвитку подій в Білорусії і розгрому литовської армії, вона отримувала тут значні територіальні надбання. Проте слабким місцем цього задуму було те, що він не передбачав розгрому основних сил Речі Посполитої – польської армії. І в той час, коли російське військо усувало б перешкоди на своєму шляху (у вигляді міцних міст-фортець Великого князівства Литовського), польський уряд підготував би надзвичайно сильний контрудар на південному театрі воєнних дій – на території України. Тобто російський уряд недооцінював український театр воєнних дій.

Крім того, на вказані вище прохання Б.Хмельницького надіслати допомогу, російський уряд наприкінці травня 1655 р. наказав Шереметьєву і Ф.Бутурліну (вони мали виступити до Києва) повернутися до Белгорода й охороняти прикордонні міста від набігів татар, а в Україну відправити лише загін А.Бутурліна чисельністю 4 тис. вояків. 31 травня цар розпорядився виступити до Києва бояринові Трубецькому. Таким чином, як і раніше, російський уряд відверто ігнорував український театр воєнних дій. Ось, як на мене, приклади того, як Московська держава “прагнула допомогти” Україні своїми збройними силами у боротьбі проти Речі Посполитої (що мала б робити відповідно договору 1654 р.). Вони свідчать і про те, що Росія керувалася насамперед своїми інтересами, які полягали в збільшенні територіальних надбань. І будь-яка загроза її інтересам призвела б до остаточної відмови від надання військової допомоги українській державі і зосередження на вирішенні виключно власних проблем.

І така загроза виникла влітку 1655 р. – нею став початок польсько-шведської війни. Ситуація змінювалася докорінним чином. За кілька тижнів польські терени були захоплені шведами. Це зводило нанівець успіхи російського війська в Білорусії і ставило під загрозу інтереси Московії щодо Литви. Хоча вона й перебувала в стані війни з Річчю Посполитою, але сильна Швеція, що наблизилася до українського кордону, була набагато більшою загрозою для Росії, ніж вже ослаблена Річ Посполита. Крім того, існувала також небезпека створення за посередництва Австрії польсько-шведського союзу, який міг бути спрямований проти Московської держави. Зважаючи на такий розвиток подій, уже на початку 1656 р. у дипломатії Олексія Михайловича на перший план вийшла проблема замирення з поляками й збереження військової могутності Польщі (для протиставлення її Швеції). І, зважаючи на те, що Польща теж прагнула до порозуміння з Москвою, між ними укладається договір, відомий в історії як Віленське перемир'я (листопад 1656 р.).

Таким чином, є підстава вважати, що витоки Віленського перемир'я слід вбачати в процесі реалізації Москвою умов договору 1654 р. Її інтереси полягали у збільшенні територіальних надбань, а не у наданні військової допомоги Україні у боротьбі проти Речі Посполитої та у справі виборення нею незалежності. І загроза, яка виникла для Росії влітку 1655 р. в особі польсько-шведської війни, спонукала її відмовитися від надання допомоги Б.Хмельницькому й зосередитися на вирішенні проблем, які стосувалися її геополітичних інтересів. Оскільки Б.Хмельницький дотримання умов договору ставив у залежність від того, наскільки дії Московії сприяли його планам зміцнення української держави, то Віленське перемир'я розв'язало руки у справі пошуку більш надійних союзників, насамперед в особі Швеції й Трансильванії. Наскільки вони були надійними – це вже інше питання, яке потребує окремої розмови.

В обговоренні доповідей взяли участь викладачі та студенти історичного факультету Кам'янець-Подільського державного університету. Серед інших своєю думку висловив доктор історичних наук, професор *Газін Володимир Прокопович*. Зокрема він зауважив: Тема, обговорена на “круглому столі” є без сумніву актуальною, тому що ідея теперішньої незалежності ґрунтовно стоїть на підвалинах історичного обґрунтування української незалежності середини – другої половини XVII ст. Тому про це треба говорити й писати частіше. Інакше, якщо ми не будемо цього робити, то цим самим руйнуватимемо фундамент нашої сучасної незалежності й давати їжу тим, хто протистоїть їй, а таких багато.

ДАВНЯ І СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

В.А.Гуцал

БЕРНАШІВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК ТА КУЛЬТ ГОЛОВИ У ПЕРВІСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У кожного народу, як відомо, невід'ємним елементом культури є поховальний обряд. Це стосується і населення Середнього Подністров'я доби раннього залізного віку. Тут у другій половині ХХ ст. було досліджено кургани в Луці Врублівецькій¹, Мервинцях², Лоївцях³, Дністрівці⁴, які й дали конкретний матеріал про звичаї і ритуали захоронень ІХ–VІІ ст. до н.е. В результаті цих досліджень з'явилися узагальнюючі роботи Г.І.Мелюкової, Г.І.Смирнової, Л.І.Крушельницької та ін., в яких було з'ясовано, що поховальний обряд являє собою складну систему ідеологічних уявлень пов'язану із традиціями, певними моральними та релігійними чинниками. Одночасно, він не був одноманітним чи закостенілим, а міг коливатись в певних допустимих межах. Встановлено, що захоронення здійснювались як правило в курганах, де на рівні давнього горизонту або в неглибоких ямах з використанням кам'яних конструкцій (обкладення стінок ями камінням, кам'яні вимостки тощо) здійснювались одиночні, парні та групові поховання. Небіжчиків клали у скорченому стані на боці, головами переважно на північний захід. Зрідка зустрічаються і трупоспалення. Заупокійні дари бідні. Вони складаються в основному з глиняного посуду, окремих металевих і кам'яних знарядь праці, ювелірних прикрас⁵.

Інформація про поховальний обряд на даній території доповнилась дослідженнями, проведеними у 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. на некрополі початкової фази епохи раннього залізного віку біля с.Бернашівка на Вінниччині, де виявлено кілька десятків ґрунтових могил і три кургани. Серед захоронень на могильнику переважають тілопокладення на правому боці з північно-західною орієнтацією. Є також кілька витягнутих кістяків і два трупоспалення. Супровідний інвентар не багатий. Він представлений, головним чином, глиняним посудом (черпаки, кубки, миски), бронзовими

виробами (шпильки, кільця, пронизки та ін.), залізними ножами, керамічними пряслами тощо. Основний період функціонування могильника, судячи за матеріалами, припадає на чорнолісько-жаботинський етап (IX–VII ст. до н.е.) і, відповідно, сама пам'ятка відноситься до цього кола старожитностей в його західній периферії⁶.

Матеріали розкопок дали змогу не тільки в цілому судити про духовну культуру населення, а й звернутись до аналізу тих окремих компонентів, які її складають. Одним із таких в поховальному обряді могильника є захоронення із додатковими черепами. Цей варіант поховань на території Середнього Подністров'я зустрічається вперше. Бернашівський могильник дає три таких зразки, (могили №11, 12 і пох. №2 в кургані №1), що складає 6,5% від загальної кількості. Подамо їх короткий опис.

Поховання № 11 являло собою яму розмірами 2,5x1,1x0,5 м, по всьому периметру викладену камінням, яке утворювала ящик з внутрішнім простором 2,15x0,7 м. Каміння різної величини (окремі мають 0,25x0,4x0,07 м) покладене так, що створюється враження стіни з регулярно кладкою. Кістяк дорослого лежав скорчено на правому боці головою на північний-захід. Збереглися фрагменти ребер, залишки хребців та кінцівок. Ноги зігнуті під прямим кутом в колінах і під тупим – в кульшовому суглобі. Кістки рук зсунуті. Біля голови померлого покладено, тім'ям догори, ще три людських черепи. Поряд стояли два глиняних черпаки. Біля черепа основного поховання знайдено кільце із тонкого бронзового дроту в півтора оберти, а на грудях – уламок залізного стержня.

Поховання №12, як виявилось, було двоюрисною могилою, що суттєво відрізняє її від усіх інших. В ямі, орієнтованій довгою віссю по лінії північний захід-південний схід розмірами 2,5x0,7 м і глибиною 0,7 м зроблено поховання на двох рівнях. Стіни ями облицьовані кам'яними плитами. Верхній ярус, особливо з південно-західної сторони, сильно зруйнований вимоїнами в придорожній канаві. Каміння, яке залишилось, стояло щільно на ребрі і утворювало прямокутну камеру з трохи загостреним північним і злегка заокругленими західним і східним кутами. Зверху ящик закладений плитами, які фактично суцільним шаром закривали вхід. Межа між двома ярусами позначена кількома плитами, які одночасно слугували дном для верхнього та стелею для нижнього захоронень. По всій площі верхньої поховальної камери зустрічались окремі фрагменти людських кісток дуже поганой збереженості. Серед них впізнавались: ключиця, зуби, таз і стегнові кістки. Біля південно-східної стінки стояв роздавлений черпак з відбитою ручкою. Нижній ящик складений із тонших плит. У ньому, на правому боці, лежав скорчений кістяк дорослої людини головою на північний захід. Частина кісток розкидана в районі голови. Поряд із черепом, який нале-

жить основному трупопокладенню, знаходився ще один, причому він був звернутий до останнього таким чином, що їх лицеві кістки знаходились навпроти один одного. Біля нього стояв черпак. Дно могили зрідка замощене кам'яними плитками.

Ще одне подібне захоронення знаходилось в кургані №1 (пох. 2). Це впускна могила в межах кургану на рівні давньої поверхні. Для неї в кам'яному насипу було розчищено ділянку 1,5х1 м, яка частково була викладена плитами, що утворили долівку могили, орієнтовану майже по лінії північ – південь, з деяким відхиленням від основної осі на захід. В могилі знаходились в скорченому стані залишки кістяка дорослого чоловіка. Біля його таза стояв ще один череп. Анатомічний порядок кістяка порушений. Права нога різко зігнута в коліні і під тупим кутом у кульшовому суглобі, права – відділена від таза і покладена на тулуб. Ліва рука максимально зігнута в лікті, лежала по діагоналі на кістках грудної клітки. Кістки другої руки змішані з грудиною. В центрі поховання, на кістках, лежав роздавлений керамічний кубок, а під ними на дні могили знайдено частину залізного круглого в розрізі стержня товщиною 3 мм. Поруч з могилою серед каміння розчищена розчавлена глиняна миска.

Що спонукало подільські племена раннього залізного віку вдаватись до такої поховальної практики? Щоб частково відповісти на поставлене питання, дещо розширимо географічні та хронологічні рамки даної теми та звернемося до деяких етнографічних матеріалів.

Відомості про культ голови маємо із найдавніших часів. Зокрема, на місці мезолітичної стоянки в печері Офнет (Баварія) знайдено скупчення 16 черепів, які, на думку дослідників, служили для якихось культових церемоній⁷.

В ряді культур доби пізньої бронзи та раннього заліза Центральної Європи трапляються захоронення з додатковими черепами або іншими фрагментами людського кістяка⁸. Краще цей звичай простежується у лужицькій та висоцькій культурах. Із досліджень останніх років Д.Ю.Павліва ми знаємо про такі поховання на лужицьких могильниках у селах Тяглів Львівської та Рованці Волинської областей. В Тяглові виявлено 50 тілопальних могил. В п'яти випадках поблизу урнових та безурнових тілопальних поховань були поставлені черепи⁹. Десять окремих черепів захоронені в Рованцях¹⁰. На городищі лужицької культури Гзин (Польща), людські черепи і окремі кінцівки зустрічаються в ямах разом з тваринними кістками. Висловлюється припущення, що це результат здійснених ритуалів¹¹.

Висоцька культура дає значно більшу кількість, поховань з додатковими черепами. За підрахунками М.Бандрівського їх не менше 36¹², що у відсотковому співставленні, враховуючи сотні досліджених висоцьких

могил суттєво не відрізняється від бернашівських. Найбільше – 17 поховань знаходилось на Висоцькому могильнику, 5 – на Петриківському, та ще по одному—два відомо у Луговому, Золочеві, Винниках та ін. Різноманітність поховального обряду (місцезнаходження, супровідний матеріал тощо) дала змогу розділити могили на окремі типи та підтипи. Серед них є й подібні до бернашівських. Наприклад, пох. №73 у Висоцьку де було чотири додаткових черепи. Схожим є також розташування черепів в ділянці голови, що являється розповсюдженим явищем на висоцьких могильниках. Це ілюструють пох. №65-В, 73 і 75 у Висоцьку, пох. №11, 16 в Петриках. Найбільшу ж групу поховань – 19, складають окремі черепи з заупокійними дарами, (глиняний посуд, оздоби та ін). Поховальний обряд з черепами простежується також у рідкісному для цієї культури курганному комплексі із Красного – пох. №2А де знаходилось два черепи¹³.

На думку М.Бандрівського, додаткові черепи можуть належати раніше похованим прашурам. Вони вилучались із домовин для проведення магічних дійств, або ж перепоховувались разом із новоупокоєним¹⁴. Дослідник не виключає й іншого їх використання і вважає, що цей обряд “був пов’язаний з уявленням ... населення про долю людської душі після смерті”¹⁵.

В епоху раннього заліза є випадки, коли черепи знаходились в житлах. На пізньочорноліському городищі в с.Рудківці (Середнє Подністров’я) під стіною одного із житлових приміщень розчищено людський череп. На Жаботинському поселенні (Середнє Подніпров’я) частина людського черепа виявлена на підлозі культової споруди¹⁶. На Семилукському городищі (Подоння) в одній з будівель, серед скупчення тваринних кісток знаходились 12 людських черепів. Вчені не виключають їх культового використання¹⁷. На Більському городищі (Полтавщина), у житлових і господарчих будівлях, серед різноманітних предметів, було знайдено більше десятка культових чаш, чи їх фрагментів, виготовлених із людських черепів. Встановлено, що в деяких спорудах проводились релігійні церемонії, пов’язані із сільськогосподарським культом¹⁸. Зазначимо, що подібні чаші із людських черепів трапляються і в захороненнях. Наприклад, така знахідка виявлена в курганному похованні Єлесина яма (Урал), яке пов’язується з племенем іседонів¹⁹. Поховання додаткових черепів зафіксовані у кургані №7 с.Берестяги на Черкащині. Тут в одній ямі з залишками двох кістяків на різних рівнях знайдено шість черепів, два з яких були обпалені²⁰.

Деякі згадки про маніпуляції з черепами подають письмові джерела. Цікавими у цьому плані є свідчення Геродота. Зокрема, про те, що в іседонів “... коли помирає чийсь батько ... з черепа покійника знімають шкіру, вичищають його із середини, потім покривають позолотою і зберігають як священний кумир. Цьому кумиру кожного року приносять великі жертви.

Жертвоприношення робить син на честь батька, подібно тому як це відбувається на поминальному святі у елінів. Цих людей вважають праведними²¹. Описуючи скіфські традиції “батько історії” зазначає, що “... голови всіх убитих ним в битві скіфський воїн приносить царю. Адже тільки принісши голову ворога отримує свою долю здобичі, а інакше – ні ... З головами ж ворогів (не всіх, а тільки самих лютих) вони поступають так. Спочатку відпилюють черепа до брів і вичищають. Бідняк обтягує череп тільки зовні сиром’ятною воловою шкірою і в такому вигляді користується ним. Багаті ж люди спершу обтягують череп зовні сиром’ятною шкірою, а потім покривають всередині позолотою і використовують його як чашу. Так скіфи поступають навіть з черепами своїх родичів (якщо посвяться з ним і один отримає верх)”²². У сусідів скіфів таврів “жертву вбивають ударом дубини по голові. Потім тіло зіштовхують з урвища в море, а голову прибивають до стовпа. Із захопленими у полон ворогами таври поступають так – відрубані голови відносять у будинок, а потім, надягнувши їх на довгу палицю, виставляють високо над будинком, зазвичай над димарем. Ці висячі над будинком голови є сторожею усього будинку”²³.

Якоюсь мірою ілюстрацією до сказаного Геродотом є гравірована сцена на бронзовому поясі із поховання Тлійського могильника (Південна Осетія), на якому скіфський воїн сидить на коні, до вуздечки якого підвішена людська голова²⁴. Загалом же число пам’яток, де зустрічаються залишки відділених від тіла людських черепів постійно зростає²⁵.

Особливе місце культ людської голови займав у кельтів. Молоді воїни, щоб потрапити у клан вершників, повинні були вбити ворога, а з його черепа зробити чашу, або ж зберігати відрубані голови у своїх житлах та храмах. У Франції на святилищі у Рокпертюзі були зроблені спеціальні ніші для черепів, куди їх і складали²⁶. В руїнах храму Антремон виявлено культову споруду, посеред якої лежала кам’яна голова і плита з заглибинами для зберігання черепів. Двадцять скульптурних зображень мертвих голів покривали кам’яний стовп, вмурований у стіну цього святилища. На підлозі знайдено 15 справжніх черепів, на трьох із яких просвердлені отвори для підвішування. Людські голови займають помітне місце і в різноманітних орнаментальних мотивах. Вважається, що у кельтів звернення до теми голови, є спробою вбачати в ній суть всіляких життєвих начал²⁷.

Людські черепа продовжують фігурувати в різного роду церемоніях рубежу і I тис. н.е. На деяких могильниках зарубинецької культури (Велемичі I і II, Корчувате), де панує обряд кремації, в ряді випадків відкрито поховання неспалених черепів²⁸. Стає очевидно, що з певних причин до них відносились по-іншому ніж до тіл померлих. А можливо це були черепа, які використовувались в культових цілях. У германських племен, як свід-

чать археологічні матеріали, поклоніння людській голові також відіграло важливу роль. Черепи знаходять на багатьох культових місцях, а в торф'яниках численними є знахідки муміфікованих голів. За повідомленням Тацита, після перемоги над римським полководцем Варом германці залишали "... людські черепи, прибиті до стовбурів дерев ..."29. Ібн-Фадлан писав про аналогічні звичаї у башкирів. На одній із давньотюрських кам'яних статуй із Туви вибито фігуру воїна, який тримає у кожній руці по одній відрубаній голові людини30. В Ілураті до оборонної стіни була побудована культова споруда (14,2x5,3 м), де в одному із кутків знаходився жертвник, на якому лежав людський череп з декількома хребцями31. На черняхівському поселенні в Бакоті відкрито капище із жертвними ямами та залишками ідола. Неподалік від нього, у заглибленні знаходилось два роздушених черепи32.

Немало прикладів магічного ставлення до людських голів дає етнографія. Так, у багатьох народів Океанії існували культу голів предків, вождів. Важливу роль відігравали також й голови ворогів. Від них очікували жаданих змін погоди, покращення достатку, військових успіхів, збереження і продовження життя тощо. До черепів відносились з великою повагою. Їх зберігали у священних гаях чи спеціальних будинках і використовували в магічних обрядах. В Новій Каледонії кожна сім'я і рід вшановували своїх пращурів через поклоніння їхнім черепам. Останні всіляко прикрашались, до них молились, їх використовували під час свят33.

Папуаси зберігали кістки і черепи померлих, в пам'ять про них виготовляли різьблені дерев'яні фігури, на які ставили черепи. Їм приносили жертви із настанням незрозумілих і страшних явищ, на випадок хвороби, чи перед полюванням34. Даяки на острові Борнео взагалі не могли здійснити обряд поховання свого вождя без ворожих голів. Голови-трофеї клали на свіжі могили, приносили їм жертви, а потім підвішували над вогнищем35. Існувало переконання "що володар кожної голови, яку вони могли роздобути, буде служити їм в майбутньому світі, де становище людини буде визначатись числом голів, які знаходились в його володінні у цьому житті"36. Подібні звичаї у цього племені збереглись до середини ХХ ст. Полювання за головами переростало у війни. Дівчина не виходила заміж до тих пір, поки її обранець не ставав володарем декількох черепів37.

Як бачимо, культ відсіченої людської голови, був поширений тривалий час і у багатьох народів світу. В окремих районах Європи (Німеччина) подібні ритуали мали місце ще у ХVІ ст.38. Голова асоціювалась з надприродними божественними силами, які нібито в ній зосереджені. Додаткове підтвердження цьому може бути знайдено в сучасних релігіях, які увібрали в себе чималу долю язичницьких вірувань. Благоговіння перед святими

мощами, фрагментами людських тіл, мироточивими головами у цивілізованого людства збереглось і до сьогодні. Праведний мирянин, так само як і його далекий пращур, продовжує їм поклонятись, вимолює прощення та любові, зцілення й достатку.

Здається, що захоронення з додатковими черепами на Бернашівському могильнику викликані саме такими причинами. У нас немає ніяких даних про те, що ці черепи належали попереднім похованням, які були здійснені у цих же могилах, або перепоховані із інших. Скоріш за все, вони могли служити комусь ще за його життя, використовувались під час здійснення язичницьких культів, були атрибутами жерців, передавались із покоління в покоління і за певних умов супроводжували покійника в “останню путь”.

Незначне ж, у нашому випадку, число таких захоронень не дає права на якусь систематизацію чи далекосяжні узагальнення, але саме розташування додаткових черепів у могилах, наводить на певні роздуми. У пох. №11 черепи були поставлені у вертикальному (природному положенні), очевидно, відповідно до того як їх розміщували за життя власника. Таке саме розташування черепа зафіксовано й у пох. 2 кургану №1.

У захороненні №12 череп покладено обличчям до похованого, що, як здається, підкреслює близькість цих людей, навіть не виключено, їх родинні зв'язки, і в даному випадку може демонструвати культ предка.

Гадаємо, що уже згадані поховання у Бернашівці, належать особам, які займали нерядове місце серед своїх одноплемінників, були наділені особливим соціальним статусом, виконували якісь ідеологічні і релігійні функції. Їхні могили за супровідним інвентарем нічим не відрізняються від інших, що свідчить про відсутність більш-менш помітних ознак майнового розшарування тогочасного суспільства, але все-таки доводить, що його окремі представники уже претендують на виняткову роль, в крайньому випадку, у духовній сфері. Дослідження ж проведені на етнографічних матеріалах інших культурних груп, тільки підсилюють зроблені висновки.

Що ж до походження традиції захоронення з додатковими черепами на Середньому Дністрі, то її витоки, враховуючи сучасний рівень наших знань, слід пов'язувати з висоцькими старожитностями, де такий звичай проявляється більш яскраво уже з XII ст. до н.е.

Примітки

1. *Шовкопляс І.Г.* Курганний могильник передскіфського часу на середньому Дністрі // Археологічні пам'ятки УРСР (далі – АП). – К., 1952. – Т.4. – С.5-11; *Його ж.* Середньодністровська експедиція 1949-1951 рр. // АП. – К., 1956. – Т.6. – С.34.

2. *Артамонов М.И.* Археологические исследования в южной Подоли в 1952-1953 гг. // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института исто-

рии материальной культуры АН СССР. Москва. – 1955. – №59. – С.113-115.

3. *Крушельницька Л.І.* Взаємозв'язки населення, Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. – К., 1985. – С.122-125.

4. *Смирнова Г.И.* Закрытые предскифские комплексы у с.Днестровка-Лука // Древние памятники культуры на территории СССР. – Л., 1982. – С.31-32.

5. *Мелокова А.И.* Памятники скифского времени Лесостепного Среднего Поднестровья // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1958. – №64. – С.8-31; *Смирнова Г.И.* О хронологическом соотношении памятников типа Сахарна-Солончены и Жаботин (по материалам раскопок курганов у с.Мервинцы) // Советская археология. – 1977. – №4. – С.94-106; *Бандрівський М., Крушельницька Л.* Похоральний обряд непоротовської групи пам'яток // Чорноліська культура Середнього Подністров'я. – Львів, 1998. – С.201-208; *Смирнова Г.И.* Закрытые предскифские комплексы у с.Днестровка-Лука // Древние памятники культуры на территории СССР. – Л., 1982. – С.31-32; *Гуцал А.Ф.* Похоральний обряд населення Середньої Наддністрянщини передскіфського часу // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.94-96.

6. *Гуцал А.Ф.* Бернашівський могильник // VII Подільська історико-краєзнавча конференція. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С.16; *Його ж.* Бернашовський могильник из Среднего Поднестровья в системе памятников раннего железного века // Скифы. Хазары. Славяне. Древняя Русь. Тезисы докладов. – СПб., 1998.

7. *Еленек Я.* Большой иллюстрированный атлас первобытного человека. – Прага, 1982. – С.113. – Рис.160.

8. *Павлів Д.Ю.* Культові захоронення лужицької культури (за матеріалами Тягівського могильника) // VII Подільська історико-краєзнавча конференція. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С.16.

9. Там же.

10. *Крушельницька Л.И. Павлів Д.Ю.* Лужицкая культура // Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття. – К., 1990. – С.110.

11. *Русанова И.П.* Истоки славянского язычества. Культовые сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н.э. – I тыс. н.э. – Черновцы, 2002. – С.74-75.

12. *Бандрівський М.* Похоральні пам'ятки висоцької культури (спроба аналізу) // Історія релігій в Україні: Матеріали ІХ Міжнародної конференції. – Львів, 1999. – Кн.І. – С.23.

13. *Бандрівський М.* Могильник в Петрикові біля Тернополя в контексті похорального обряду висоцької культури. – Львів, 2000. – С.167-173.

14. Там же. – С.169.

15. Там же. – С.193.

16. *Покровская Е.Ф.* Предскифское поселение у с. Жаботин // СА. – 1973. – №4. – С.174.

17. *Пряхин А.Д., Разуваев Ю.Д.* К интерпретации захоронений на Семилукском

городище скифского времени // Скифы и сарматы в VII-III вв. до н.э. – М., 2000. – С.248.

18. *Шрамко Б.А.* Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К., 1987. – С.51. – Рис.31.

19. *Сальников К.В.* Древнейшие памятники истории Урала. – Свердловск, 1952. – С.116.

20. *Ковпаненко Г.Т.* Курганы раннескифского времени в бассейне р.Рось. – К., 1981. – С.9.

21. *Геродот.* IV, 26. – Л., 1972.

22. Там же. – 64, 65.

23. Там же. – 103.

24. *Техов Б.В.* Раскопки Тлийского могильника в 1960 г. // СА. – 1963. – №1. – С.172.

25. *Кашуба М.Т.* Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна) // Stratum plus. – 2000. – №3. – С.270-291.

26. *Монгайт А.Л.* Археология западной Европы. Бронзовый и железный века. – М., 1974. – С.267, 287.

27. *Погребова Н.Н.* О некоторых исследованиях в области археологии раннего железного века за рубежом // СА. – 1958. – №3. – С.262, 268.

28. *Пачкова С.П.* Погребальный обряд. // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990. – С.42.

29. *Русанова И.П.* Истоки славянского язычества ... – С.64.

30. *Кызласов Л.Р.* О назначении древнетюркских каменных изваяний, изображающих людей // СА. – 1964. – №2. – С.35.

31. *Русанова И.П.* Истоки славянского язычества ... – С.134.

32. *Винокур I. Горишній П.* Бакота. – Кам'янець-Подільський, 1994. – С.55-56.

33. Народы Австралии и Океании. Этнографический очерк. М., 1956. – С.475-481.

34. Народы Юго-Восточной Азии. Этнографический очерк. М. – 1966. – С.612.

35. Там же. – С.548.

36. *Тайлор Э.Б.* Первобытная культура. – М., 1989. – С.229.

37. *Брюс И.* По следам охотников за головами // Академия. – К., 2002. – №7 (57). – С.92-94.

38. *Русанова И.П.* Истоки славянского язычества ... – С.64.

СКІФСЬКІ КИНДЖАЛИ З ПОДІЛЛЯ

Войовничий скіфський народ, з'явившись в українських степах у VII чи навіть в кінці VIII ст. до н.е. добре відомий своєю завойовницькою політикою на просторах Азії та Європи. Його ратні успіхи забезпечувались високим рівнем військової організації та досконалою зброєю.

Серед різних видів зброї у скіфських племен меч і кинджал за популярністю стояли на третьому місці після лука і списа. На території Дніпровського Лісостепоного Правобережжя, та Степового Причорномор'я вони зустрічаються порівняно часто, як у багатих, так і в рядових захороненнях. На Середньому Дністрі, де вже досліджено десятки поховань скіфського періоду, таке озброєння до недавнього часу було невідоме. Можливо по причині дуже добросовісного, якщо взагалі в даному випадку доречний такий вислів, пограбування подільських курганів, в окремих із них не залишилось жодної кістки, жодного черепка.

В монографії Т.Сулімірського, яка підвела підсумки археологічним розкопкам пам'яток раннього залізного віку на Поділлі на середину третього десятиліття XX ст.¹ і в роботі Г.І.Мелюкової, перед якою стояло теж саме завдання в середині 50-х років², практично нічого не говорилось про мечі чи кинджали. В цьому плані ніякої уваги на приділено даному регіону і у спеціальному дослідженні Г.І.Мелюкової по скіфській зброї³. Проте, зараз ситуація поступово, все-таки, міняється і ми вже маємо відомості не менше ніж про три знахідки кинджалів скіфського зразка. Нижче подається їх коротка характеристика.

У кургані в с.Ленківці Кельменецького району Чернівецької області Г.І.Мелюковою у 1951 р. було розкопано поховання – кенотаф, серед інвентаря якого знаходився залізний кинджал. Збереглась гладка рукоятка з брусковидним навершям і метеликоподібним перехрестям та частина клинка у формі, очевидно, близькій до видовженого трикутника⁴.

Ю.М.Малеев у 1975 р. дослідив один із трьох курганів, розташованих біля с.Мишківці Гусятинського району Тернопільської області, спробу розкопати який зробили місцеві школярі ще у 1969 р. В центральній частині насипу знаходились рештки спаленої наземної поховальної камери, яка підтримувалась чотирма стовпами. Поховання здійснене за обрядом кремації на місці.

Серед знайдених речей виявились проржавілі уламки леза залізного кинджала, який зазнав сильної дії вогню. Один із уламків верхньої частини клинка має збоку виступ, який може бути залишком перехрестя, скоріш за

все нирковидного чи метеликоподібного обрису. Сам клинок був підтрикутної форми⁵.

Але найбільш цінною є знахідка із с.Сокиринці Чортківського району на Тернопіллі. Тут за 2 км західніше села і за 1 км північно-східніше лісового масиву в урочищі Ксьондзів клин, на підвищенні розташовано кілька розораних курганів. Добре видно ще два насипи, віддалені один від одного метрів на 250. На одному із курганів, який знаходиться далі від населеного пункту, під час оранки в кінці 70-х років ХХ ст. трапився залізний акинак, який було передано в кабінет археології Кам'янець-Подільського педінституту. Як з'ясувалось при пізнішому обстеженні місця знахідки, насип мав в діаметрі до 18 м при висоті 0,7 м. У його центрі на площі 18–20 кв. м виступало скупчення каміння. Це дозволяє відносити курган до західно-подільської групи поховальних пам'яток скіфського часу.

Кинджал відносно добре зберігся. Правда, посередині, мабуть при оранці, він був зігнутий, а потім вирівняний. В результаті, у цьому місці утворились тріщини. По всій його площі, особливо на перехресті, помітно залишки спеціального антикорозійного покриття, яке тоненькою (0,5 мм) плівкою відлущується від поверхні. На перший погляд здається, що цей шар нагадує сучасну техніку гальваніки. Візуально ж, без лабораторних досліджень, визначити технологічний процес її утворення неможливо.

Загальна довжина зброї 32,5 см. Всі деталі меча строго симетричні, з правильними пропорціями. Відчувається рука висококваліфікованого зброяра-професіонала. Лезо і ручка виконані з цілого куска металу. Руків'я з вузькими рельєфними бортиками по краю. Навершя брускоподібне, із двома поздовжніми заглибленими лініями, насаджене за допомогою прямокутного отвору на відтягнутий невеликий виступ на вершечку ручки. Перехрестя ниркоподібне, масивне, виготовлене із двох пластин, які накладені на клинок і ретельно зварені ковальським способом. Короткий клинок, завдовжки 18,5 см, трикутної форми, в перерізі лінзоподібний, його прями леза від широкої основи – 5,1 см під гострим кутом сходяться до вістря. Чотири рівні борозенки (канелюри) утворюють, опущені вниз вершини двох, вписаних один в один трикутників. Їх призначення багатofункціональне. Вони зміцнювали лезо, надаючи йому більшої жорсткості, були не зайвою декорацією і, як вважається, могли полегшувати рухи вояка під час нанесення жертві колючого удару, зменшуючи ефект присмоктування металу до тіла. Зроблені борозенки з високою майстерністю. Лінії однакової ширини і глибини. З однієї сторони вони ідеально рівні, а з іншої – в одному місці помітна незначна вигнутість.

Для виготовлення подібних досконалих мечів майстри використовували набір різноманітних інструментів⁶ у вигляді фігурних підставок,

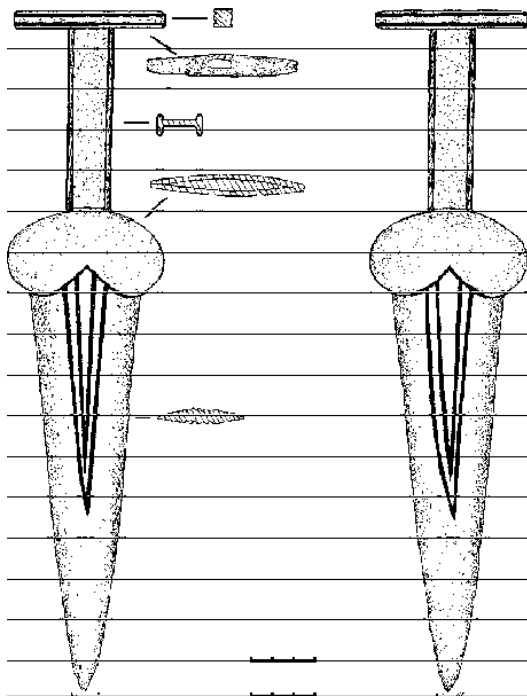

Рис. 1. Кинджал із кургану в с. Сокиринці.

штампів, зубил, спеціальних молотків тощо. Ремісники знали ряд прийомів для підвищення таких якостей металу як гнучкість, твердість. Це досягалось шляхом відновлення залізної руди в сиродутних горнах, проковуванням отриманої криці і самих виробів, цементацією, загартовуванням їх, ковальським зварюванням тощо⁷.

Короткі мечі, з прямим наверхшям і нирковидним перехрестям на думку М.І.Ростовцева, підтриману Г.І.Мелюковою, ведуть своє походження з Іранського Сходу⁸. Поява ж їх на нашій придністровській зоні, є результатом безпосередніх контактів із скіфськими кочівниками. Після цього лісостепові племена могли не тільки освоїти виробництво акинаків, але й бути основним постачальником різних видів озброєння для південних областей. Б.А.Шрамко наводить цілий ряд аргументів на користь того, що населення лісостепу вже на ранній стадії скіфського періоду історії мало більш розвинуту ніж степові кочовики матеріальну базу, досконаліші ремесла і було “дійсним творцем тої культури, яку ми називаємо скіфською”⁹.

Акинак із с.Сокиринці є типовою скіфською зброєю. Найближчі аналогії йому відомі на території Середнього Подніпров'я, де більшість мечів часу скіфської архаїки мають саме такі форми (курган №77 у Кирилівці на Росі¹⁰, знахідка із колишнього Канівського повіту¹¹, із с.Мена на Чернігівщині¹², Аксютинці на Сумщині¹³), з ряду центральноєвропейських районів (Румунська Молдова¹⁴). Кинджали подібної форми використовувались і народами Північного Кавказу, Казахстану, Сибіру тощо¹⁵.

За класифікацією, розробленою Г.І.Мелюковою, такі мечі із брусковидним навершям і ниркоподібним перехрестям відносяться до першого типу першого відділу. З'являються вони під кінець VII ст. до н.е.¹⁶ і були розповсюджені, як вважала дослідниця, у VI ст. до н.е. як у самій Скіфії, так і західніше від неї (Трансільванія, Угорщина)¹⁷.

Враховуючи ряд обставин, серед яких і загальна тенденція до подавнення ранньоскіфських пам'яток, вважаємо найбільш оптимальною датою кинджала із Сокиринець кінць VII – початок VI ст. до н.е. Відносно знахідки із с.Мишківці, важко сказати щось певне через її вкрай погану збереженість. Курган біля с.Мишківці датується Ю.М.Малєєвим початком – першою половиною VI ст. до н.е.¹⁸ За формою клинка мишковецький акинак є майже точною копією кинджала із Сокиринець. Ленковецький курган, згідно нових дат Г.І.Смирнової, відноситься до другої чверті – середини VII ст. до н.е.¹⁹

Таким чином, час побутування згаданих кинджалів скіфських типів в районі Середнього Дністра припадає на другу половину VII – першу половину VI ст. до н.е. Це співпадає з періодом активного впровадження елементів скіфської культури у матеріальний і духовний світ населення усього українського лісостепу. Наприклад, акинак близький до сокиринецького у 2000 р. виявлено в рові Трахтемирівського городища (Черкащина), що прямо пов'язується авторами знахідки із нападом скіфів на дане укріплення²⁰. Тому все більш переконливо звучать в останні роки твердження тих дослідників, які висловлюються за безпосередню присутність скіфського етносу у вказаному, обширному, регіоні²¹.

Західне Поділля було однією із тих територій, де процеси скіфізації проходили не менш інтенсивно ніж на сході. Прикладом цього є знахідки, про які йшлося (сподіваємось, що в недалекому майбутньому число їх зростатиме), а також результати археологічних робіт, проведених на багатьох старожитностях краю за останнє століття.

Примітки

1. *Sulimirski T.* Scytowie na zachodniem Podolu. – Lwów, 1936.
2. *Мелюкова А.И.* Памятники скифского времени Лесостепного Среднего

Поднестровья // Материалы и исследования по археологии СССР (далі – МИА). – 1958. – №64. – С.8-31.

3. *Мелюкова А.И.* Вооружение скифов // Свод археологических источников (далі – САИ). – 1964. – Вып.Д1-4.

4. *Мелюкова А.И.* Памятники скифского времени на Среднем Днестре // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР (далі – КСИИМК). – М., 1953. – №51. – С.64, Рис.29: 1.

5. *Малеев Ю.Н.* Курган скифского времени у с.Мышковцы в бассейне р.Збруч // Курганы Степной Скифии. – К., 1991. – С.127.

6. *Шрамко Б.А.* Орудия скифской эпохи для обработки железа // Советская археология (далі – СА). – 1969. – №6. – С.142-146.

7. *Шрамко Б.А.* Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К., 1987. – С.115.

8. *Мелюкова А.И.* Вооружение скифов. – С.60.

9. *Шрамко Б.А.* К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии // МИА. – 1971. – № 177. – С.96-97, 100.

10. *Ковпаненко Г.Т.* Курганы раннескифского времени в бассейне р.Рось. – К., 1981. – С.34, Рис.25: 4.

11. Там же. – С.31, Рис.23: 12.

12. *Яковенко С.В. Покотило В.Ф.* Скифська зброя в Менському краєзнавчому музеї // Археологія. – 1979. – №30. – С.90.

13. *Ильинская В.А.* Скифы Днепроовского Лесостепного Левобережья. – К., 1968. – Таб.І: 6.

14. *Virgie Mihailescu-Birliba.* The akinakoi of Moldavia //A new discovery. Thraco-Dacica. – Bucuresti, 1976. – S.113, Tabl.2 (8-9).

15. *Болтрик Ю.В., Вознесенська Г.О., Фіалко О.Є.* Залізний кинджал із Трахтемирівського городища // Археологія. – 2003. – №2. – С.104.

16. *Мелюкова А.И.* Вооружение скифов. – С.47.

17. Там же. – С.48.

18. *Малеев Ю.Н.* Курган скифского времени ... – С.127.

19. *Смирнова Г.И.* Памятники Среднего Поднестровья в хронологической схеме раннескифской культуры // Российская археология. – 1993. – №2. – С.108.

20. *Болтрик Ю.В., Вознесенська Г.О., Фіалко О.Є.* Назв.праця. – С.101.

21. *Скорый С.А.* Скифы в Днепроовской Правобережной Лесостепи. – К., 2003. – С.73-85.

РИСИ ГОСПОДАРСТВА І СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ НАСЕЛЕННЯ БОЛОХІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ XII–XIII ст.

За свідченнями літопису і даними археологічних досліджень, Болохівська земля розташована у смузі Лісостепу з переходом на півночі в Полісся. Природні умови вказаного регіону Правобережної України були цілком сприятливими для розвитку землеробства і приселищного скотарства. Розгалужена система річок (Горинь, Случ, Тетерів, Південний Буг з їх притоками), безсумнівно, сприяла розвитку осілого землеробського побуту населення. Чимале значення мали і ґрунти вказаного регіону. У лісостеповій частині – це чорноземи, а в поліській – простежується перехід до дерново-підзолистих ґрунтів¹. Ландшафти Північного Поділля та Південно-Східної Волині характеризуються тісним зв'язком між поширенням глибоких чорноземів і рівнинних місцевостей і навпаки, опідзолених ґрунтів з горбистими місцевостями. Простежується поширення дібров у горбистій місцевості, а також наявність широких заболочених заплав на ріках². Осілому землеробському побуту населення регіону сприяли і кліматичні умови. Помірно-теплий агро-кліматичний район пов'язаний з Верхньобузькою та Случ-Хоморською височинами, Північний помірний – розташований на північ від Волино-Подільської височини – переважно у Погоринні³.

Матеріали археологічних досліджень Губинського городища показують, що на території Послущя у XII–XIII ст. орне землеробство було досить розвинуте. Серед залізних землеробських знарядь один цілий різак-чересло та уламок аналогічного – другого. Довжина вказаних чересел – 51 см, ширина робочої частини леза – 7 см. Масивність даних виробів, безсумнівно, засвідчує використання їх у плузі з колісним передком⁴. Аналогії різакам – череслам Губина маємо серед матеріалів болохівського Теліжинського городища⁵, Райковецького городища⁶, а також серед інших давньоруських міст і феодальних замків Південно-Західної Русі – України⁷. Другою важливою частиною плуга є леміш. Леміші відкриті при розкопках городищ у Райках⁸, Колодяжині⁹, на городищі під Шепетівкою¹⁰ та в інших давньоруських осередках Болохівської землі XII–XIII ст.

До землеробства належать і уламки кількох залізних кіс та серпів, виявлених в Губині. Ці знаряддя для збирання врожаю широко відомі серед болохівських старожитностей. Вони виявлені в Теліжинцях, на городищі під Шепетівкою¹¹, на Райковецькому городищі¹², на городищі в Колодяжному¹³, а також у літописному Дорогобужі¹⁴.

Населення Болохівської землі XII–XIII ст. вирощувало злакові (озими і ярі), бобові і технічні культури. При розкопках городища над р. Згар виявлені спалені зерна пшениці, проса та ячменю¹⁵. На Райковецькому городищі, яке загинуло, як і Колодяжинське, під час штурму монголо-татарами у 1241 р., збереглися обгорілі зерна жита, пшениці, ячменю, проса, гороху і конопель¹⁶. На Колодяжинському городищі під час досліджень зібрані обгорілі зерна жита, ячменю, пшениці, вівса, проса, гороху, маку та конопель¹⁷. Жителі Губинського городища та навколишніх поселень над річкою Случ у XII–XIII ст., безсумнівно, вирощували злакові, бобові і технічні культури. На полях сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, просо, гречку, горох, вику, сочевицю, боби, льон, коноплі. На городах вирощували овочеві культури, а в садах – плодові дерева¹⁸. На Губинському городищі, як і інших осередках Болохівської землі XII–XIII ст., виявлені круглі кам'яні ротаційні жорна для перемелювання зерна на борошно. Їх розміри: діаметр – 0,40 м, товщина – 0,10 м.

Остеологічні матеріали, виявлені під час археологічних досліджень 1997–2003 років на Губинському городищі, вказують і на певну роль у господарстві болохівців приселищного скотарства. У Губині виявлені кістки великої рогатої худоби, коней, овець, кіз, свиней, собак, домашньої птиці. Цікаво, що кістки великої рогатої худоби складають в Губині 15%, коней – 43%, овець і кіз – 13%, свиней – 17%, собак – 9%, домашньої птиці – 3%¹⁹.

Матеріали, виявлені під час археологічних досліджень у 1997–2003 роках в Губині, засвідчують і відповідну роль ремесел. Про значний розвиток ковальської справи говорять, перш за все, масові знахідки виробів із заліза. Це цвяхи, скоби, частини дверних запорів, навісні замки і ключі до них, ключ від внутрішнього замка, кільця, кресала, ножиці для стрижки овець, вудила, кінські пута, стремена, шпори, наконечники для списів, стріл, пінцет та інші речі. Можна думати, що залізні коси і серпи, виявлені на городищі, також належать до виробів місцевих ковалів. Серед знахідок представлені і знаряддя майстра-коваля. Це залізні долота, пробійник, кліщі і молоток-ручник.

Найбільш чисельну і різноманітну серію речей на Губинському городищі складають керамічні вироби. Поряд з цілими формами посуду (горщики, глечики, мисочки) маємо і велику кількість фрагментів давньоруського посуду XII–XIII ст. За функціональним призначенням керамічний посуд представлений на Губинському городищі піфосподібними виробами для зберігання зерна та інших їстівних продуктів, кухонним і столовим посудом, очевидно, місцевого виготовлення. На окремих денцях керамічних виробів є клейма. Два з них у формі двозуба, інший – у вигляді кола

і т.п. Клейма на денцях – свідчення існування гончарних майстерень. Серед губинських горщиків присутні як волинські, так і галицькі форми, що цілком відповідає географічному, територіальному розміщенню городища на порубіжні володінь волинських і галицьких князів.

Крім того, серед керамічних форм Губинського городища присутні фрагменти привізної камфорної тари, а також окремі уламки посуду із полив'яною поверхнею. Аналогічні полив'яні вироби походять з Києва, Вишгорода, Городська і Воїня²⁰. Серед керамічних виробів слід відмітити і фрагменти плиток типу плінф, очевидно, місцевого виготовлення.

Важливими для з'ясування соціальної структури населення дитинця літописного Губина є спостереження, проведені під час дослідження жител і порожнистих клітей. З'ясовано, що поряд з одноповерховими будинками на Губинському дитинці функціонували і – двоповерхові. Це особливо яскраво простежено під час дослідження житла №6. При його спорудженні використано не тільки дерево, а й керамічну плитку (плінфу), що вкривала основу другого поверху. На місці двоповерхового житла №8 так само було виявлено уламки керамічної плитки (плінфи).

Двоповерхові будинки Губинського дитинця, безсумнівно, належали багатим сім'ям феодальної верхівки міста. Це засвідчує супровідний речовий матеріал із житла №6, в якому виявлені дві золоті бляшки – нашивки для одягу або головного убору, залізний ніж, прикрашений золотою інкрустацією, керамічну мисочку з клеймом у вигляді двозуба, а також велику керамічну піфосоподібну посудину. З цього житла походять і чимало залізних виробів, а також уламків скляних браслетів.

Показовим у цьому плані є і двоповерховий будинок (житло №1), на міжповерховому перекритті якого виявлено речовий скарб, який складався з трьох різноманітних гарнітур срібних прикрас, що відносяться до жіночого головного убору.

Спостереження за планіграфією забудови дитинця Губина показують, що житлово-господарські комплекси складали окремі садиби. Отже, садибна система забудови була характерною ознакою літописного Губина. Цікаво, що на території дитинця виявлено житлово-господарську споруду, призначення якої ми визначаємо як пекарню для випічки хліба (житло №7). Отже, у літописному Губині, на його дитинці, крім приватних садиб була і хлібопекарня, продукцією якої користувалося все населення міста.

Важливими для з'ясування соціальної структури Губина є і матеріали досліджених у 1997–2003 роках п'ятнадцяти порожнистих клітей, що входили з внутрішнього боку у конструкцію оборонного валу дитинця. З'ясовано, що переважна більшість вказаних споруд використовувалося як господарські приміщення. Але деякі з них могли бути і житлами. У цих

кліттях виявлені залишки глинобитних печей і значний побутовий речовий інвентар. З деякими із вказаних порожнистих клітей пов'язані і речові скарби (кліті №1, 7, 9). Відкриті у цих кліттях набори різноманітних срібних ювелірних виробів, що відносяться до головного убору та нагрудних жіночих прикрас, яскраво ілюструють приналежність вказаних речових скарбів до феодальної знаті літописного Губина XII–XIII ст.

За ювелірними виробами, відкритими під час досліджень 1997–2003 років, простежуються економічні та культурні зв'язки населення Губина з Києвом, Галичем, Волинськими землями. При врахуванні речей із скарбу, відкритого на городищі над р.Згар, необхідно мати на увазі і зв'язки жителів Болохівської землі з Черніговом.

Виявлені у Губині і чисельні уламки скляних браслетів. Вони коричневого, фіолетового, синього, зеленого, бірюзового, жовтого кольорів. За технікою виготовлення губинські браслети: з гладкою поверхнею, плоскі, плоскоопуклі, рубчасті і кручені. Є всі підстави вважати, що переважна більшість скляних браслетів потрапила до Губина з Києва²¹. Але можливо, що якась їх частина має і галицьке походження. Цікавими в цьому плані є залишки склоробної майстерні, яка була відкрита в одній з околиць літописного Галича, на схід від с.Вікторів²².

Існували, очевидно, і більш далекі в територіальному відношенні зв'язки населення літописного Губина з іншими давньоруськими землями. Показовою у цьому відношенні є висла свинцева печатка, яку було знайдено в Губині влітку 2003 року. Ця висла печатка належить новгородському князеві Володимирі Всеволодовичу, синові Всеволода Мстиславича, і датується вона 1136 роком²³. За даними досліджень В.Л.Яніна, на 1970 р. для домонгольського часу було зафіксовано 746 вислих печаток²⁴. Що ж до печаток князя Володимира – Іоанна Всеволодовича, то їх на той же рік було відомо 13 екземплярів²⁵. А тепер, після виходу в світ 3-го тому вказаної праці В.Л.Яніна, таких вислих печаток зафіксовано вже 25 екземплярів.

За даними родоводу руських князів, Володимир-Іван (?) Всеволодович, син Всеволода Мстиславича, зафіксований у працях Леоніда Махновця²⁶ і Леонтія Войтовича²⁷. Звертався до імені названого новгородського князя і О.М.Рапов²⁸.

На економічні та культурні зв'язки населення Болохівської землі з країнами Центральної і Західної Європи також вказують конкретні археологічні свідчення²⁹.

Про господарство та соціальні відносини в літописному Губині, як і в інших містах, замках і селищах Болохівської землі XII–XIII ст., яскраво промовляють і такі масові знахідки як залізні навісні замки та ключі до них, а також окремі ключі до внутрішніх дверних замків. Про те ж саме

говорять і численні залізні дверні навісні – закривки разом з кільцями і без них. Виявлені у Губині і залізні пута для коней, і великий навісний трубчастий замок разом з ними.

Отже, речовий комплекс з розкопок Губина 1997–2003 років, а також матеріали досліджень інших городищ регіону, яскраво свідчать про те, що населення Болохівської землі XII–XIII ст. належало до суспільств періоду розвинутих феодальних відносин. Матеріали, виявлені на дитинці літописного Губина, є вагомими і переконливими стосовно розвинутої соціальної структури болохівського суспільства XII – першої половини XIII ст. Ця структура цілком відповідала тим соціально – політичним подіям, які відбувалися на землях Південно-Західної Русі – України в зазначений період.

Серед згаданих у літописі болохівських “градів” були міста, а також феодальні замки. За своїм територіальним розміщенням літописний Губин знаходився майже у центрі Болохівської землі, поблизу шляху з Києва до Галича (у Послуччі). Хронологічні рамки існування болохівських міст і замків за літописом і даними археології – XII–XIII століття. Найбільш повно і літопис, і археологічні матеріали фіксують функціонування і загибель болохівських “градів” у середині XIII ст., коли в регіоні відбулися з одного боку навали орд Батия, Куремси і Бурундая, а з другого – каральні військові акції проти болохівських сепаратистських правителів Данила Галицького. Військові каральні походи Данила були обумовлені тим, що “зоставили їх, (болохівських князів), татари, щоб вони їм орали (та сіяли) пшеницю і проса. Данило ж на них тим більшу ворожнечу держав, що вони от татар велике сподівання мали”³⁰.

Губин, що згадується в літописі під 1241 р., – один з найбільших болохівських “градів”. Його площа становить 4,6 га. Для порівняння: городище під Шепетівкою займало 3,6 га, Теліжинецьке городище – 3,5 га, Любарське – 2,86 га, Колодяжинське – 1,8 га, городище на р.Згар – 1,3 га, Райковецьке – 1,25 га³¹.

Оскільки Губинське городище, на відміну від замків, має чотирихосьольне історико-топографічне планування, то його ми оцінюємо як залишки давньоруського міста XII–XIII ст. За межами укріпленої частини Губина простежені і рештки підгороддя. На фоні великих міст – центрів князівств таких як Київ, Галич та ін. площа літописного Губина порівняно невелика. Але ми виходимо з специфіки Болохівської землі, на якій функціонували невеликі за площею міста і феодальні замки. Ці міста, в тому числі і Губин, за класифікацією, яку розробив П.П.Толочко, можна віднести до третьої групи. Укріплена площа цих міст дорівнювала від 2,5 до 10 га³².

Важливо з’ясувати, по-можливості, роль військової дружини в історії Губинського дитинця. На городищі виявлені окремі залізні пластини дос-

піху – від панциря, наявні також наконечники списів і стріл, залізні шпори дружинника-вершника і стремена верхового коня. Ці матеріали, разом з аналогічними, виявленими на інших городищах Болохівської землі, незаперечно вказують на відповідну роль військової дружини у житті болохівських міст XII–XIII ст.

Дружинники літописного Губина, очевидно, брали участь у керівництві роботами по спорудженню фортифікацій. Зазначимо, що система фортифікацій Губина була добре продумана і реалізована за єдиним планом і у порівняно невеликий проміжок часу, приблизно в один рік бо розтягувати будівництво на кілька років було недоцільно з воєнних міркувань³³. Дослідники Воїнського городища підрахували, що на будівництві оборонних споруд там повинно було працювати одночасно протягом всього будівельного сезону не менше 2 тисяч чоловік³⁴. Площа дитинця і посаду у Воїні становила 27,6 га³⁵. Оскільки площа Губинського городища складає всього 4,6 га, то кількість людей, які споруджували фортифікації, могла бути значно меншою – приблизно 350–400 чоловік. Зрозуміло, що крім військового гарнізону в спорудженні укріплень Губина брала участь більшість жителів міста та його найближчої округи, тобто населення, яке перебувало під владою військово-феодалної адміністрації літописного Губина.

Територіальне розміщення Болохівського князівства, як відомо, досить специфічне. Це регіон, який був розташований на порубіжжі Київщини, Галичини і Волині. Встановити адміністративно-територіальний устрій в середині болохівського суспільства досить складно, оскільки літопис з цього приводу подає одне і до того ж дуже скупе повідомлення. Ідеться про “Меджибожську волость”³⁶. Виходячи з цього літописного повідомлення, можна думати, що Болохівська земля у XII–XIII ст. була розподілена на волості. У літописній розповіді під 1241 роком зазначено, що Данило Галицький провів каральну військову експедицію проти семи болохівських міст: “Деревич, Губин і Кобудь, Кудин, Городець, Божський, Дядьков”³⁷. Можливо, що саме ці міста і були центрами відповідних волостей. На чолі кожної волості міг стояти “князь” (боярин-олігарх). Адже в літописі, коли ідеться про “князів болохівських”, то вони називаються у множині, без вказівки конкретних імен.

Літописний Губин, на нашу думку, предстає в світлі археологічних досліджень 1997–2003 років одним з важливих центральних (волосних) міських центрів Болохівської землі XII–XIII ст. Його соціально-політичний статус з’ясовується і при врахуванні матеріалів інших “градів” регіону. Показові у цьому плані речові скарби з Болохівської землі (городище під Шепетівкою, городище на р.Згар, Теліжинецьке городище, літописні Воз’ягель і Губин). Ці скарби свідчать про глибоке соціальне розшарування

у суспільстві болохівців. Разом з цим, вони дають можливість з'ясувати напрями економічних і культурних зв'язків жителів Болохівської землі. Наприклад, персні, виявлені у складі скарбу з городища на р.Згар, мають зображення князівських знаків Рюриковичів, які указують на генеалогічні зв'язки окремих представників верхівки Болохівської землі з Чернігівськими та Київськими князівськими династіями³⁸.

Цікаво було б з'ясувати співвідношення правлячої боярської олігархії Болохівської землі з обцинними традиціями громад, які в Галицькій землі та інших районах Південно-Західної Русі – України XII–XIII ст., безсумнівно, були досить розвинутими. Історики вважають, що саме болохівські громади на чолі з “князями” (боярами-олігархами) зробили самостійний крок і вступили в контакт з монголо-татарами, аби почувати себе автономно і не коритися князівській владі Галицько-Волинської держави. Не дарма в історичній традиції за Болохівською землею закріпилася і назва – люди татарські, що відбиває конкретні реалії взаємин феодальної верхівки населення регіону з ординськими баскаками, які, безсумнівно, були присутні у всіх найважливіших міських центрах регіону.

Враховуючи свідчення літопису, а також наявні матеріали археології, під назвою “Болохів” слід, очевидно, розуміти не тільки місто, а й землю, регіон. Літописець фіксує під вказаною назвою і місто, і територію Болохівської землі XII–XIII ст.³⁹. Особливістю Болохівської землі і в територіальному розміщенні і щодо її соціально-політичного статусу є переплетіння інтересів правителів XII–XIII ст. Галицько-Волинського, Київського і Чернігівського князівств. За умов феодальних усобиць і сформувалося “буферне” утворення – Болохівська земля. Боярське олігархічне управління Болохівської землі (“князі болохівські” за літописом) блокувалися, як вже зазначалось, у середині XIII ст. з монголо-татарами. Однак, на території Болохівської землі маємо і приклади мужньої боротьби рядового населення регіону проти ординців (Райковецьке городище, літописний Колодяжин, городище під Шепетівкою, городище на р.Згар, городище поблизу Теліжинець та ін.).

Отже тільки історична конкретика, що впливає з повідомлень літопису та археологічних матеріалів, може допомогти у з'ясуванні того, хто спалив “гради” болохівців. Активну роль у цьому відіграли монголо-татари, але приклав до цього руку і Данило Галицький, щоб остаточно підкорити своїй владі болохівських правителів-сепаратистів.

Важливе місце у історії літописного Губина і Болохівської землі в цілому займає символіка, яка пов'язана з певними традиціями Південно-Західної Русі. Ідеться про відбиття у пам'ятках матеріальної культури відповідних геральдичних зображень. Ми уже згадували геральдичні зображен-

ня на персях-печатках з городища над р.Згар, які знаходять аналогії у гербових знаках черняхівських князів⁴⁰. У цікавій статті О.Алфьорова розглянуто питання про рід Болохівських князів та їх геральдику⁴¹. Дослідник переконливо доводить, що геральдичні зображення двозубів на згаданих персях-печатках належали болохівським князям, які належали до роду Рюриковичів⁴². Болохівські князі, на думку О.Алфьорова, були з роду чернігівських Ольговичів⁴³.

Під час досліджень Губинського городища, як вже зазначалось, у двоповерховому житлі №6 було виявлено керамічну мініатюрну мисочку, на денці якої зображено клеймо у вигляді двозуба. Вказане клеймо якоюсь мірою повторює геральдичні зображення на персях-печатках з городища над р.Згар. Можливо, що виявлене у багатому будинку боярина, клеймо на мисочці символізує геральдичний знак Болохівської землі і Губина, як одного з важливих її міських центрів.

Але зображення тризубів і двозубів відомі також на території Галичини і Волині. Так, наприклад, бронзова пластина з зображенням тризуба походить з території давньоруського Галича. Знайдена вона в урочищі “Золотий тік”⁴⁴. Серед гончарних клейм літописного Дорогобужа також є зображення двозубів і тризубів.⁴⁵ Це означає, що гербові знаки Рюриковичів були досить поширені в усьому регіоні Південно-Західної Русі – України XII–XIII ст.

Тому цілком можливо, що боярська верхівка Болохівської землі могла запозичити вказані геральдичні символи не тільки з Чернігівщини і Київщини, а також і з території Волині та Галичини. Вказана версія базується і на тому, що галицькі бояри у XII–XIII ст. часто виступали проти центральної князівської влади, підкреслюючи родовитість свого походження, економічну і політичну силу. У тому ж самому напрямі могли діяти і “князі болохівські” (бояри-олігархи), використовуючи геральдичні знаки Рюриковичів з тим, щоб піднести власний імідж серед князівств Південно-Західної Русі XII–XIII ст.

Важливим є і питання внутрішньої та зовнішньої торгівлі у суспільстві болохівців. Період XII–XIII ст. стосовно різних земель Русі у нумізматичній літературі прийнято називати “безмонетним”. У XII ст. з обігу давньоруських земель майже повністю зникає карбована монета, натомість у скарбах зустрічаються так звані монетні гривні⁴⁶. З Дорогобужа походить дві такі срібні гривні⁴⁷. Можливо, що і у болохівському суспільстві такі срібні гривні також використовувалися. Про те, що торгівельні операції мали місце на болохівських городищах, свідчать знайдені тут овруцькі шиферні пряслиця, київські скляні браслети, срібні сережки київського типу, привізна амфорна тара і т.п. Існували і певні напрями зовнішньої торгівлі

з країнами Центральної та Західної Європи⁴⁸. Розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі сприяло саме географічне розташування Болохівської землі. Через ці землі проходив транзитний торговий шлях, що сполучав Київ з Центральною та Західною Європою. Через болохівські землі пролягав і торговий шлях, який зв'язував давньоруське Пониззя із Зхідною Волинною та Києвом. Літописний Губин був одним з важливих осередків вказаної транзитної торгівлі. З Галицької землі на Волинь, і в регіон Болохівської землі зокрема, завозилися сіль – один з важливих товарів у внутрішній і зовнішній торгівлі Південно-Західної Русі – України у XII–XIII ст.

Таким чином, у населення Болохівської землі існував внутрішній та зовнішній ринок. Внутрішній ринок базувався переважно на обміні продуктів землеробства і тваринництва на вироби ремісників. Розвинутою була міжрегіональна торгівля, на що вказують знахідки окремих ювелірних виробів та культових предметів київського походження, а також шиферних пряслиць з Овруча. Важливу роль відіграв вже згаданий транзитний торговий шлях між Києвом, Центральною та Західною Європою.

Кілька зауважень необхідно висловити і з приводу духовної культури, релігії населення літописного Губина і Болохівської землі XII–XIII ст. в цілому. Під час розкопок в Губині виявлені бронзові хрести-енколпіони, а також звичайні натільні хрестики з бронзи та каменю. Аналогічні знахідки представлені і на інших городищах регіону (городище над р.Згар, Теліжинецьке городище, городище під Шепетівкою та ін.) Виявлені також кам'яні християнські іконки (городище під Шепетівкою, Теліжинецьке городище). Наявні і металеві змійовик та медальйони з зображеннями святих Михайла, Назарія (городище над р.Згар). Ці речі незаперечно засвідчують, що губинське населення, як і всі жителі Болохівської землі, дотримувалося традицій християнської православної релігії. Матеріали Губинського могильника також фіксують панування християнського обряду у місцевого населення XII–XIII ст. Разом з цим, як і на інших давньоруських землях, у болохівців паралельно з християнством простежуються і певні язичницькі елементи, пов'язані з давньою народною традицією. Це яскраво проявилось у орнаментиці деяких ювелірних виробів (браслети-наручні з городища над р.Згар, а також колти з Губина, городища над р.Згар, Теліжинецького городища, городища під Шепетівкою та ін.). В орнаментиці вказаних ювелірних виробів, безсумнівно, присутні різні язичницькі символи, пов'язані з дохристиянськими народними обрядами⁴⁹. Аналогічно пережитки язичницької ідеології простежуються і за матеріалами поховальної обрядовості у різних регіонах Київської Русі⁵⁰.

Для з'ясування соціально-політичної структури населення Болохівської землі велике значення мають взаємини, що існували між Галицько-Волин-

ським князівством і болохівськими правителями. Як вже зазначалось, феодалні усобиці з участю Київського, Чернігівського і Галицько-Волинського князівств були своєрідним соціально-політичним фоном подій, що відбувалися у Болохівській землі XII–XIII ст. До цього слід додати і сепаратистські тенденції галицького боярства, яке об'єктивно виступало союзником болохівських правителів у боротьбі проти центральної князівської влади Галицько-Волинської держави.

Стосунки болохівських правителів з Галицько-Волинським князівським осередком, як показують дані літопису, були досить складними. Цьому сприяли також економічно і політично міцні угруповання галицьких бояр. З літопису відомо, що у 1221 р. боярину Судиславу було дано в управління місто Звенигород⁵¹. А у 1229 р. цей же боярин намагався захопити Пониззя з м.Бакотою. Воевода галицького князя Данила Романовича – Дем'ян прогнав Судислава і відновив спокій у Подністров'ї⁵². У складні для Південно-Західної Русі часи (1240–1241 рр.) пов'язані з ординським нашестям, галицькі бояри розділили між собою землі і стали в них правити як незалежні господарі⁵³. “Доброслав же Судич, попів онук, укняжився був і грабував усю землю, а ввійшовши в (город) Бакоту, все Пониззя забрав без княжого повеління”⁵⁴.

У колізіях боротьби болохівських правителів проти Данила Романовича в літописі згадується Пониззя і Бакота. Під 1241 р. літописець розповідає, що “... Ростислав (Михайлович) зібрав князів болохівських і останок галичан (і) прийшов до (города) Бакоти. Але Курило-печатник був тоді в Бакоті, посланий Данилом-князем і Васильком списати грабунки нечестивих бояр, (і) він утишив народ”⁵⁵.

Прагнучи до політичної самостійності, правителі Болохівської землі пішли на пряме блокування з ординцями. У літописі показано головну причину військового походу Данила Романовича на болохівських князів у 1241 р. – “... бо zostавили їх, (болохівських князів), татари, щоб вони їм орали (та сіяли) пшеницю і проса. Данило ж на них тим більшу ворожнечу держав, що вони од татар велике сподівання мали”⁵⁶. Літопис перераховує ті болохівські “гради”, якими оволодів Данило Романович: “Деревич, Губин і Кобуд, Кудин, Городець, Божеський, Дядьків”⁵⁷. І далі – “... Звідти ж він (Данило), пішов назад, пограбувавши землю Болохівську і поपालивши ...”⁵⁸.

Деякі болохівські “гради” були піддані фатальному розгрому і спаленню татаро-монголами, про що чітко зазначено в літописі: “І прийшов він (Батий. – І.В.) до города Колодяжина, і поставив дванадцять пороків. Та не міг він розбити стіни і став перемовляти людей. Вони тоді, послухавши злої ради його, здалися і самі перебиті були”⁵⁹. Крім літописного Коло-

дяжина, розташованого у Послуччі, ординці, очевидно, знищили Райковецьке городище на р.Гнилоп'яті, городище під Шепетівкою, а також городище на р.Згар поблизу Деражні і Теліжинецьке – недалеко від Старої Синяви⁶⁰.

Отже, як бачимо, ідеться про непрості взаємини між правителями Болохівської землі і князівською владою Галицько-Волинської держави. Військовий похід Данила Романовича на Болохівську землю у 1241 р. мав на меті придушити протидію централізації Галицько-Волинського князівства. Цей похід одночасно повинен був приборкати і непокірних галицьких бояр та їх прибічників у Пониззі, зокрема – в регіоні літописної Бакоти.

У соціально-економічному і політичному розвитку суспільства Болохівської землі XII–XIII ст. знайшов своє відображення специфічний феномен соціуму, який займав “буферну” смугу між Київським і Галицько-Волинським князівствами. Наявні в окремих ювелірних виробках геральдичні знаки указують на присутність серед болохівської боярсько-олігархічної верхівки традицій Київського і Чернігівського князівств⁶¹. Відомо, що протягом історії Київської Русі переміщення князів було звичайною справою⁶². Разом з представниками князівських сімей на нові землі переселялося і їх найближче оточення⁶³.

Разом з цим загальний характер матеріальної і духовної культури населення Болохівської землі тяжіє і до надбань Галицько-Волинського князівства. Тому не дивно, що Данило Романович, караючи представників боярської олігархії Болохівської землі, які зрадили йому і блокувалися з татаро-монголами, разом з цим був зацікавлений у збереженні основної маси людей – жителів вказаного регіону. Невипадково, що після подій 1241 р. він у 1257 р. разом з Васильком організує новий похід, щоб приборкати “князів болохівських” і остаточно включає ці землі до складу Галицько-Волинської держави.

Що ж стосується рядового населення Болохівської землі, то воно, безсумнівно, було місцевим, корінним, автохтонним. Його коріння – у пластах історії Дулібсько-Волинського союзу. У археологічних матеріалах Болохівської землі XII–XIII ст. відчутно простежуються риси літописних племен: волинян і древлян. За М.С.Грушевським, болохівські князі очолювали незалежні від будь-якого князя міські й сільські общини. На його думку, “князі болохівські” були поборниками обласної автономії та рішучими противниками централізованого державного ладу. Болохівські правителі, як зазначав вчений, репрезентантами князівсько-дружинного ладу не були, а були князями в значенні переддружиннім⁶⁴. З цим можна погодитись тільки частково, маючи на увазі специфіку розвитку “буферної” Болохівської землі. Але, разом з цим, речові скарги, які виявлені на різних горо-

дищах – містах вказаного регіону стоять на рівні коштовностей, якими володіли князі Галицько-Волинського, Київського та Чернігівського князівств. М.С.Грушевський писав свою працю тоді, коли речові скарби з Болохівської землі ще не були відомі. Відкриті у 70–90-х роках ХХ і на початку ХХІ ст. речові скарби Болохівської землі незаперечно вказують на приналежність їх до боярського олігархічного осередку феодалів Південно-Західної Русі – України ХІІ–ХІІІ ст. Цікаво, що Ю.Й.Сіцинський, який також звернувся до історії Болохівського князівства, оцінював “князів болохівських” як бояр-олігархів, що використали складні соціально-політичні умови, які склалися на землях Південно-Західної Русі ХІІ–ХІІІ ст.⁶⁵

Примітки

1. Природа Хмельницької області / За редакцією доктора географічних наук, професора К.І.Геренчука. – Львів, 1980. – С.91, 97, 99.
2. Там же. – С.125.
3. Там же. – С.63-64.
4. *Довженко В.Й.* Землеробство Древньої Русі. – К., 1961. – С.79-81.
5. *Якубовський В.І.* Скарби Болохівської землі. – Кам’янець-Подільський, 2001. – С.21, Рис.5: 1-3.
6. *Гончаров В.К.* Райковецкое городище. – К., 1950. – Табл.IV, V.
7. *Пескова А.А.* Древнерусский город Изяславль XII-XIII вв. (по материалам городища у с.Городище близ Шепетовки) / Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. – Л., 1988. – 18 с.
8. *Гончаров В.К.* Назв. праця. – Табл.IV-V.
9. *Юра Р.О.* Древній Колодяжин // Археологічні пам’ятки УРСР. – Т.ХІІ. – К., 1962. – С.97, Рис.28:1.
10. *Пескова А.А.* Назв. праця.
11. *Якубовський В.І.* Скарби Болохівської землі. – С.21, Рис.8: 4-13.
12. *Гончаров В.К.* Назв. праця. – Табл.VI-VII.
13. *Юра Р.О.* Назв. праця. – С.97, Рис.28: 7, 8.
14. *Прищепя Б.А. Нікольченко Ю.М.* Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в Х-ХІІІ століттях. – Рівне, 1996. – С.155, Рис.21: 1-3; С.159, Рис.25: 1; С.172, 176.
15. *Якубовський В.І.* Скарби Болохівської землі. – С.22, Рис.6: 1-3.
16. *Гончаров В.К.* Назв. праця. – Табл.ІІ, ІІІ.
17. *Юра Р.О.* Назв. праця. – С.96.
18. *Довженко В.Й.* Землеробство Древній Русі. – С.129.
19. Визначення кісток тварин здійснила доцент кафедри анатомії Кам’янець-

Подільської державної аграрно-технічної академії О.М.Кондрат.

20. *Макарова Т.И.* Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства Древней Руси // Свод археологических источников. – Вып.Е1-38. – М., 1967. – С.35-36.

21. *Щапova Ю.Л.* Скляні браслети Київщини // Археологія. – Т.ХХІ. – К., 1968. – С.106-117.

22. *Довженок В.И.* Селища и городища в окрестностях древнего Галича // КСИА АН УССР. – Вып.4. – К., 1955. – С.12-13.

23. *Янин В.Л.* Актовые печати Древней Руси X-XV вв. – Т.І. Печати X – начала XIII в. – М., 1970. – С.194, Табл.13: 138.

24. Там же. – С.14.

25. Там же. – С.110, 125.

26. Літопис Руський. За Іпатським списком / Переклав Леонід Махновець. – К., 1989. – С.475. На стор.190 цієї праці (позиція 298) приведено графічне зображення вислої печатки Володимира Всеволодовича.

27. *Войтович Л.В.* Генеалогія династії Рюриковичів і Гедиміновичів. – К., 1992. – С.83; *Його ж.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). – Львів, 2000. – С.601.

28. *Рапов О.М.* Княжеские владения на Руси в X – первой половине XIII в. – М., 1977. – С.157.

29. *Якубовський В.І.* Західноєвропейські пам'ятки в матеріалах болохівського городища поблизу м.Шепетівки // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т.4(6). – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.108-112.

30. Літопис Руський ... – С.399.

31. *Винокур І.С.* Літописний Губин в системі Болохівської землі // Давня історія України і суміжних регіонів. – Carpatica – Carpatika. – Вип. 13. – Ужгород, 2001. – С.233.

32. *Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город. – К., 1989. – С.197.

33. *Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О.* Древноруське місто Воїнь. – К., 1966. – С.107.

34. Там же.

35. Там же. – С.18.

36. Літопис Руський ... – С.221.

37. ПСРЛ. – М., 1962. – Т.П. – С.792. Літопис Руський ... – С.399.

38. *Якубовський В.І.* Скарби Болохівської землі. – С.62, 63, 65, 69.

39. Літопис Руський ... – С.397-399.

40. *Якубовський В.І.* Скарби Болохівської землі. – С.58, Рис.32: 1-5.

41. *Алфьоров О.* До питання про рід Болохівських князів та їх геральдику // Болохівщина: земля і люди. – Матеріали Всеукраїнської наукової конференції “Велика Волинь”. – Т.20. – Хмельницький, Стара Синява, Любар, 2000. – С.85-91.
42. Там же. – С.88, Рис.8.
43. Там же. – С.90.
44. *Пастернак Ярослав.* Старий Галич. – Краків, Львів, 1944. – С.201, Рис.84.
45. *Прищепя Б.А., Нікольченко Ю.М.* Літописний Дорогобуж. – Рівне, 1996. – С.218, Рис.84: 26, 35, 37.
46. *Котляр М.Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971. – С.47.
47. *Прищепя Б.А., Нікольченко Ю.М.* Назв. праця. – С.179, – Рис.45.
48. *Якубовський В.І.* Західноєвропейські пам’ятки ... – С.108-112.
49. *Рыбаков Б.А.* Язычество Древней Руси. – М., 1987. – С.692, 696, 697, 698, 699, 708, 709, 711, 715, 723-725.
50. *Моця О.П.* Населення південно-руських земель IX-XIII ст. (За матеріалами некрополів). – К., 1993. – С.74-103.
51. Літопис Руський ... – С.378.
52. *Винокур І.С., Горішній П.А.* Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам’янець-Подільський, 1994. – С.248.
53. Там же. – С.249.
54. Літопис Руський ... – С.398.
55. Там же. – С.399.
56. Там же.
57. Там же.
58. Там же.
59. Там же. – С.397.
60. *Гончаров В.К.* Назв. праця. – С.137-142; *Пескова А.А.* Назв.праця; *Якубовський В.І.* Основні центри Болохівської землі // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т.1 (3). – Кам’янець-Подільський, 1997. – С.14-32.
61. *Якубовський В.І.* Скарби Болохівської землі. – С.58, Рис.32.
62. *Моця О.П.* Назв. праця. – С.73.
63. Там же.
64. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – К., 1993. – С.155-157.
65. *Сецинский Евфимий.* Болоховское княжество (1150–1257). – Хмельницький, 2004. – С.22-23. Автор вдячний Анатолію Трембьцькому за те, що він відшукав у архіві рукопис Ю.Сіцинського та опублікував його, додавши до нього і свою передмову.

ПРО ДЕЯКІ ВИДИ ОЗБРОЄННЯ ІЗ РОЗКОПОК БОЛОХІВСЬКИХ ГОРОДИЩ

Історична Болохівська земля XII–XIII ст. відіграла значну роль в історії Давньоукраїнської держави. Важливе місце у її житті посідали міста, початкове вивчення яких проводилося виключно на основі топонімічних і писемних джерел і обмежувалося спершу проблемами географічної локалізації населених пунктів за схемою простої співзвучності назв¹. Археологічні джерела до вивчення даної теми вчені залучили лише з 50-х років XX ст.

Одним з перших до археологічних джерел з історії Болохівської землі звернувся український археолог Р.О.Юра, опублікувавши монографічну працю, яка висвітлює матеріали розкопок на городищі літописного м. Колодязне². У 1955 р. побачила світ стаття російського археолога П.А.Раппопорта, написана на основі джерел, що надійшли з археологічної розвідки, проведеної на території болохівських городищ поблизу сіл Великі Деревичі, Губина, Кудинки тощо³. У той час з'явилося також повідомлення М.О.Тиханової, виконане на базі археологічного обстеження Тихомльського городища, а також неукріплених селищ в околицях сіл Воробіївка, В'язовця і Вільшаниці⁴.

В якості археологічних джерел дослідження були використані матеріали розкопок городища XII–XIII ст. на р.Гуска, яке розташовується біля с.Городище в Шепетівському районі Хмельницької області і гіпотетично ототожнюється з історичним центром м.Болохова⁵. У ході стаціонарних робіт, які були проведені на цьому городищі у 1957–1964 рр. під керівництвом М.К.Каргера, було відкрито його територію більше як на 3,6 га. Практично розкопано все внутрішнє подвір'я городища та його фортифікації. Причому 50-тисячна колекція речей, знайдених на городищі, вивезена в Російський державний Ермітаж⁶, а документація розкопок передана у Санкт-Петербурзький інститут історії матеріальної культури.

На основі археологічних джерел, отриманих автором протягом 1967–2003 експедиційних сезонів з розкопок болохівських поселень, ним виконано і захищено спеціальне дисертаційне дослідження, опубліковані дві монографічні праці⁷ і цілу низку статей і повідомлень. Ретельно і всеохоплююче використано також археологічні матеріали з розкопок літописного м.Болохова. Його археологічний інвентар склав наукове підґрунтя багатьох джерелознавчих праць⁸.

Серед різноманітних археологічних джерел, зібраних у процесі розкопок болохівських городищ, значне місце посідає колекція зброї та вій-

ського спорядження. У спеціальній літературі вона представлена, головним чином, предметами, що надійшли з Болохова, а матеріали з літописних городищ Губина (біля с.Губин в Старокостянтинівському районі Хмельницької області), Городця (навпроти с.Теліженці, Старосинявський район, Хмельницької області) і Божська (біля с.Городище, Деражнянський район, Хмельницької області) практично не опубліковані і через це надалі залишаються недоступними для дослідження широкого загалу науковців і краєзнавців.

Заповнити існуючу прогалину і має на меті ця праця. Звичайно, у межах одного цього повідомлення розглянути всі предмети воєнної справи є проблематичним, через що зупинимося лише на знахідках зброї ближнього бою. Як відомо вона була в ужитку болохівського населення і уціліла лише тому, що разом з іншим інвентарем опинилася під завалами вивчених приміщень, які, як і фортифікації городищ, були знищені вогнем у часи воєнного лихоліття першої половини XIII ст.

Колекцію зброї ближнього бою складають 75 предметів. Огляд їх подаємо нижче.

Сокири – кількісно значна група зброї ближнього бою. Вона утримує 31 знахідку предметів. У тому числі 3 одиниці зброї знайдено на території Колодяжинського городища, 14 одиниць – на території городища м.Городця, 12 – на території Болохова і 2 – на території історичного центру м.Божська. Причому лише дві сокири (з Болохова) вважаються бойовою зброєю. Вони являють собою специфічно опущені донизу леза, ширина яких коливається від 9,5 до 12 м (Рис.1: 1, 5). Решта знахідок продемонстрували форми господарських сокир двох типів: колуновидні і широколезові (Рис.1: 3, 4).

Шаблі, мечі, кинджали. Цю групу зброї складають 8 предметів. Із них кількісно переважають мечі. Їх у колекції 5 одиниць. 4 з них походять з Болохова⁹, а один – з Колодяжина¹⁰.

Чотири одиниці мечів з Болохова репрезентують групу зброї, якій властиві масивні довгі двосічні леза довжиною 94–117 см. Ширина їх однакова – 5 см. Кінець леза одного з мечів укорочений. Причому на його лезі, нижче руків'я, зроблено напис латиною, перекладений українською мовою як “Святе ім'я вічного Христа”¹¹. Напис інкрустовано жовтим металом. З обох сторін напису наявні хрестовидні зображення¹². Напис засвідчує його західноєвропейське походження. Інші три зразки – східноєвропейські (Рис.2: 2, 3).

Друге місце у групі предметів холодної зброї посідають знахідки кинджалів. Цю групу складають два зразки. З них один, який походить з городища історичного м.Божська, репрезентує собою тип кинджала з довгим

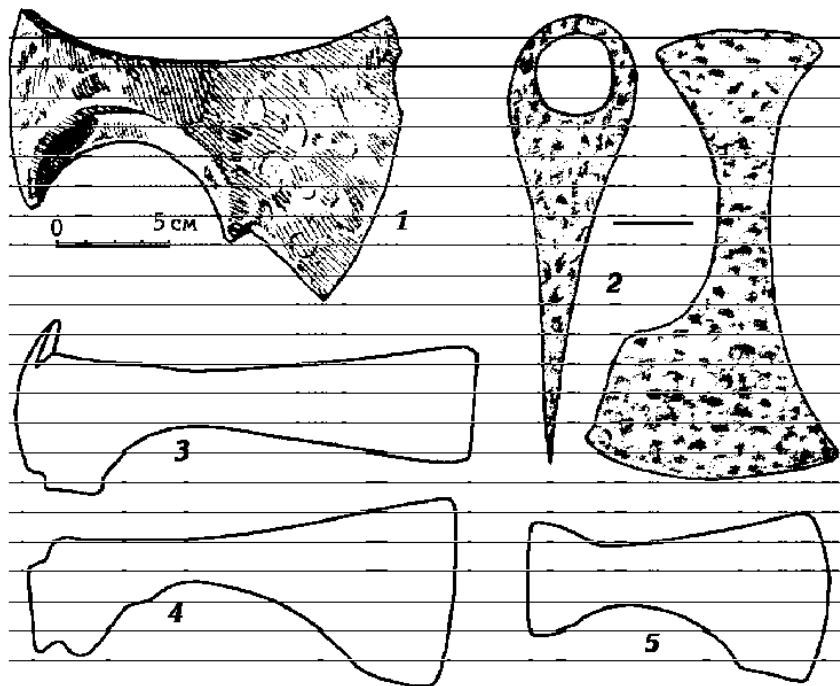

Рис. 1. Сокири з розкопок городищ Болохівської землі:
1, 3, 4 – Болохів; 2, 5 – Городець.

викривленим односічним лезом і черешком з трьома наскрізними отворами для кріплення дерев'яної ручки. Загальна довжина знахідки 30 см.

Шаблі – 2 знахідки (одна з Болохова, а друга з Городця). Зразок із Городця зберігся найкраще. У нього ледь викривлене, нешироке односічне лезо (довжина 70,5 см), обмежене з одного боку кільцевидним виступом – перехрестям і черешковидним руків'ям з двома наскрізними отворами для кріплення дерев'яної ручки. З другого боку кінець леза сформовано двосічним. На лезі збереглися дві обойми з петливидними вушками для з'єднання з ремінним гарнітуром. Піхва шаблі відсутня.

Ці дані вказують, що шабля виконувала ударні і колючі функції. Згідно з формальними ознаками шабля дуже нагадує форму російської шашки зразка 1831 року¹³.

Булави, кістені – ударна зброя, якою володіли дружинники. Цю групу утворюють 17 зразків булав і 4 зразки кістенів. Згідно з місцезнаходжен-

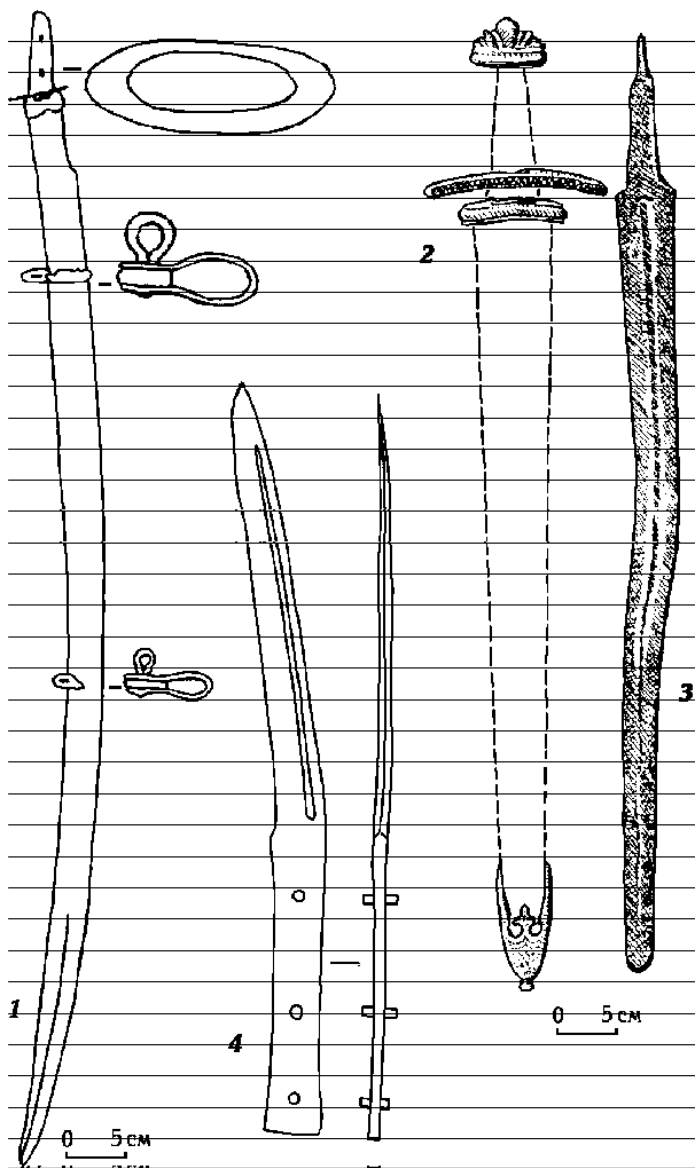

Рис.2. Предмети озброєння з розкопок городищ Болохівської землі:
 1 – Городець; 2, 3 – Болохів; 4 – Божеськ.

ням, вони розподіляються: 9 зразків з Колодяжина, 10 – з Болохова, 1 – з Божька, 1 – з Городця.

Колекцію булав складають три типи, з яких перший утворюють залізні зразки гайкоподібної форми (Рис.3: 7, 10). В отворах двох булав цього типу зафіксовано рештки дерев'яних держаків із залізними стержнями. Вага булав близько 200 г, висота – 4 см, ширина – 4–5 см, діаметр отворів – 2–2,5 см. Булави цього типу знайдено: 2 зразки у Болохові, 6 зразків – в Колодяжині, 1 – в Божьку.

До другого типу належать бронзові булави з пірамідальними шипами (4 малих і 8 великих шипів), прикрашених в основі орнаментом у вигляді зернин. В середині булави залиті свинцем. Вага булав 330–350 г, висота – 4,7–5,5, ширина – 6–7 см, діаметр отворів – 1,8–2,5 см (Рис.3: 8, 9).

Третій тип репрезентує булава, виготовлена з рогу оленя. Один такий зразок походить з городища м. Колодяжин. Висота булави – 9 см, ширина – 7 см, діаметр отвору – 2,2 см. Аналогічні булави знайдено у матеріалах з багатьох пам'яток Київської держави.

Колекцію кістенів утворюють 4 предмети (1 зразок з Городця, решта – з Болохова), які виявили три типи. Перший тип складають зразки грушевидної форми, виготовлені з шиферу (Болохів) і бронзи (Городець, Рис.3: 2). Бронзову булаву сформовано у техніці лиття.

Другий тип (один зразок) представлено шаровидною формою, третій (один зразок) – ромбовидною формою. Кістені другого і третього типів виготовлено у техніці лиття.

Списи є також наступальною зброєю ближнього бою. Їх застосовували, головним чином, вершники для нанесення удару і пробивання обладунку противника.

Колекцію цього виду складають 6 знахідок. З них дві виявлено у Болохові, одну – у Колодяжині, одну – у Городці, дві – у Губині.

Вказана зброя – це наконечники списів декількох типів:

- наконечник, якому властиве видовжено-трихплощинне вістря зі скошеними плічками і лійковидною втулкою – один зразок (Болохів). Загальна довжина 49,5 см, довжина вістря – 37,5 см, діаметр горловини втулки – 5 см;

- наконечники з видовженим-чотирихплощинним вістрям і довгою лійковидною втулкою (Рис.3: 1) – 4 зразки (Болохів – 1 зразок, Городець – 1 зразок, Колодяжин – 1 зразок, Губин – 1 зразок). Довжина цих наконечників коливається у межах 38 см, ширина вістря – 4,2 см;

- наконечник з видовженим шилоподібним вістрям (округле у перерізі) та лійковидною втулкою – один зразок (Губин). Довжина наконечника – 21,5 см, довжина леза – 11 см, діаметр горловини втулки – 3,5 см.

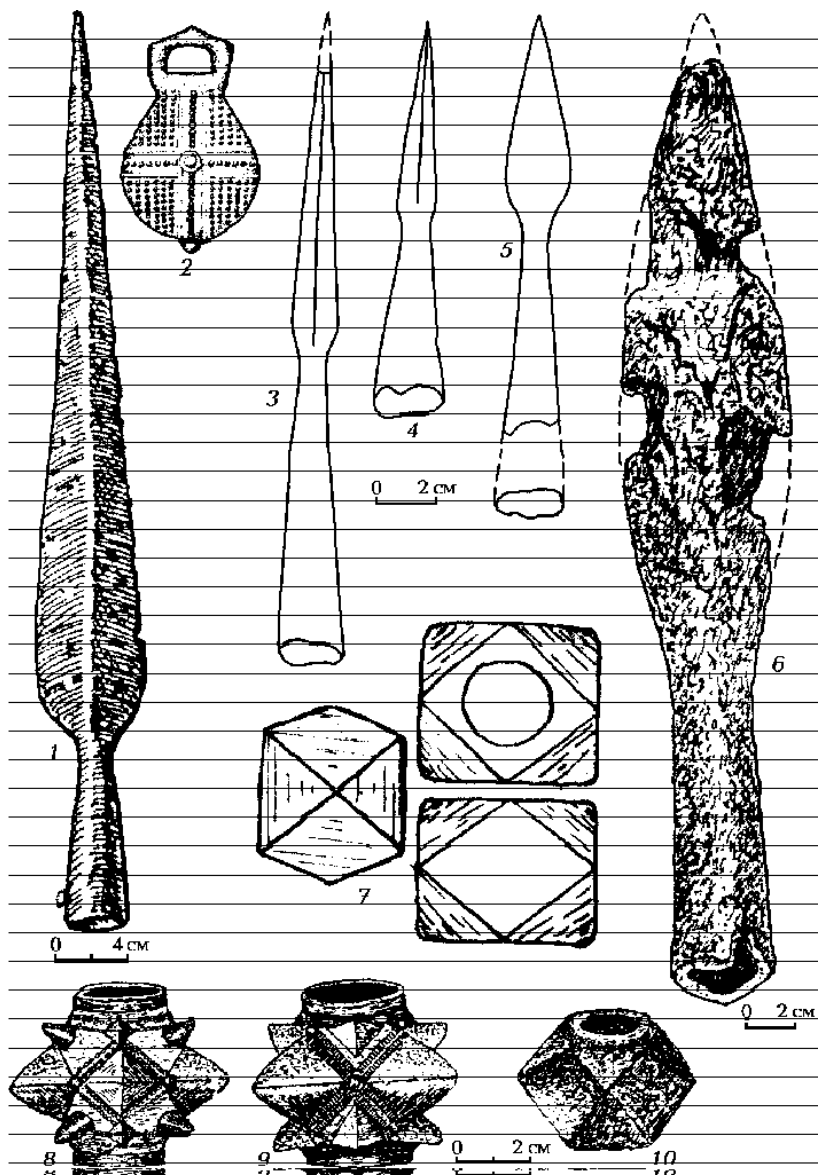

Рис. 3. Предмети озброєння з розкопок городищ Болохівської землі: 1 – Болохів; 2, 3, 5 – Городець; 4, 7 – Божеськ; 6, 8–10 – Колодяжин.

Описані знахідки, будучи з'єднаними з дерев'яними держаками, являли собою колись грізну зброю вершника, призначену для протаранення захисної одяжі противника.

Сулиця, як ручна метально-ударна зброя, мала аналогічне призначення. Це – різновид списа. Її наконечник більший від леца стріли, але менший від леца списа.

У колекції зброї ближнього бою сулиці представлено 5-ма знахідками (2 одиниці походять з Болохова, 2 – з Городця (Рис.3: 4, 5), одна – з Колодяжного). Вказані знахідки – це втульчасті наконечники з ромбічно-видним (у перерізі) лезом. Довжина їх коливається від 9 до 24 см, а довжина леца від 5,5 до 16,5 см.

Рогатини – це рідкісний вид мисливської і бойової зброї. Її представником є одна-єдина знахідка, виявлена на території м. Колодяжина (Рис.3: 6). Являє собою зразок металевого наконечника з довгим листовидним вістрям і ліквидною втулкою. Довжина рогатини 40 см, найбільша ширина вістря – 6 см, діаметр втулки – 4 см.

Отже, опис зброї ближнього бою, як частини матеріальної культури болохівського суспільства, виявив зразки, які відповідають технічному рівню того часу. Окремі з них, наприклад, мечі, шаблі, булави, кістені тощо, являли собою висококласні вироби, навіть у масштабі євроазійського континенту. Звичайно, ці предмети озброєння, виготовлення яких вимагало великої професійно-технічної майстерності, характеризують не тільки стан воєнної справи в Болохівській землі, але й рівень господарсько-ремісничої діяльності населення та його соціальний склад. Дорогі і технологічно складні предмети озброєння засвідчують, що ними володіли феодала та їхнє найближче оточення, які проживали на території означених болохівських городищ.

Примітки

1. *Дашкевич М.П.* Болоховская земля и ее значение в русской истории // Труды III Археологического съезда. – К., 1878. – С.62-129.

2. *Юра Р.О.* Древній Колодяжин // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т.13. – 1962. – С.87-130.

3. *Раннопорт П.А.* Города Болоховской земли // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР. – М., 1955. – Вып.57. – С.4.

4. *Тиханова М.А.* Разведка в районе верхнего течения реки Горынь // КСИИМК. – М., 1962. – Вып.87. – С.46-53.

5. *Якубовський В.І.* Західноєвропейські пам'ятки в матеріалах болохівського городища поблизу м.Шепетівки // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. Історичні праці. – Кам'янець-Подільський, 2000. – Т.4(6). –

С.108-111.

6. *Миролюбов М.А.* Древнерусский Изяславль. Каталог выставки. – Ленинград, 1983. – С.3.

7. *Якубовський В.І.* Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський, 2001. – 144 с.; Скарби Болохівської землі. – Вид. 2-е, доп. – Кам'янець-Подільський, 2003. – 158 с.

8. *Кирпичников А.И.* Снаряжение всадника и верхового коня на Руси. – М., 1973; *Щапова Ю.Л.* Браслеты Изяславля // Стекло Киевской Руси. – М., 1972; *Пескова А.А.* Древний Изяславль // Краткие сообщения института археологии. – М., 1981. – Вып.164. – С.66-73.

9. *Кирпичников А.И.* Мечи из раскопок древнего Изяславля // Краткие сообщения Института археологии. – М., 1975. – №144. – С.30.

10. *Юра Р.О.* Древний Колодяжин. – С.124.

11. *Кирпичников А.И.* Мечи из раскопок древнего Изяславля. – С.31.

12. Там же. – С.32. – Рис.2: 2.

13. *Федоров В.Г.* Холодное оружие. – СПб., 1905. – Рис.99-100.

А.В.Шабаліна

ОБОРОННІ КОМПЛЕКСИ У СИСТЕМІ АРХІТЕКТУРНИХ ПАМ'ЯТОК БОЛОХІВСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Серед культурних осередків Київської держави кінця XII – середини XIII ст. помітне місце посідала Болохівська земля, яка сформувалася у верхів'ях річок Південного Бугу і Случа шляхом злиття суміжних територій Галицької, Волинської і Київської земель¹.

У межах означеної землі знаходилися літописні міста Губин, Городець, Деревич, Кобудь, Кудин, Меджибіж, Божск² тощо. Це були колишні князівсько-вотчинні центри історичного Києво-Волино-Галицького порубіжжя, окремі з них являли собою резиденції болохівських князів та інших посадників³.

Консолідуєчим центром Болохівської землі було м.Болохів. Місцезнаходження його дослідники гіпотетично пов'язують з городищем XII–XIII ст., яке знаходиться на р.Гуска біля сучасного с.Городище в Шепетівському районі Хмельницької області⁴.

Історіографію Болохівської землі умовно можна поділити на три етапи а) праці істориків Російської імперії кінця XIX – початку XX ст.; б) роботи радянських вчених; в) творчі надбання українських науковців 90-х років XX – початку XXI ст.

Проблему історії Болохівської землі вперше порушив професор Київського університету М.П.Дашкевич. У праці “Болоховская земля и её значение в русской истории” (К., 1878) ним закладено історіографічне підґрунття з даної тематики⁵.

У радянські часи до цієї теми зверталися професійні історики та краєзнавці. Так, російський вчений П.А.Раппопорт в одній з праць, присвячених розвідково-археологічним роботам на території окремих болохівських центрів, побіжно згадав і про наукові розробки з історіографії болохівської історії⁶. Не можна не згадати праці історіографічного характеру українських краєзнавців К.І.Терещука⁷ та С.А.Липка⁸.

З 60-х років минулого століття ця тема потрапила у коло творчих інтересів українського археолога В.І.Якубовського. В його дисертаційному дослідженні⁹, та у двох монографіях (2001, 2003 рр.)¹⁰, які він виконав на основі обширних археологічних і писемних джерел, порушено питання не тільки з історії матеріальної і духовної культури, але й з історіографії Болохівської землі¹¹. Крім цього, в 2003 році у В.І.Якубовського вийшла у світ спеціальна історіографічна робота з історії болохівської автономії¹².

Разом з тим доводиться констатувати, що сучасна українська історіографія до тепер не має спеціальних праць, що стосувалися б розвитку культури Болохівської землі. Це можна пояснити незначним обсягом джерельної інформації, якій до сьогодні не приділялося належної уваги.

Актуальність теми, запропонованої автором, зумовлена ще й тим, що більшість археологічних матеріалів з розкопок болохівських поселень, зберігаючись у сховищах музеїв України і Росії, виявилися малодоступними для досліджень, через що їх, достатньо широко, до наукових досліджень не залучали. Показовим у цьому контексті є недосяжність для досліджень археологічних матеріалів з розкопок городища м.Болохова. Ці матеріали – 50 тисяч знахідок¹³, як і польова документація про розкопки були вивезені в Санкт-Петербург та передані на зберігання у різні відомства, а відтак опинилися практично недоступними для дослідників.

Метою цієї роботи є систематизація розрізаних археологічних матеріалів, пов’язаних з архітектурою Болохівської землі. Хронологічно життя цього політичного утворення визначається у межах 1150–1257 рр.

Джерельну базу даної роботи складають рукописні матеріали, які зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України, опубліковані джерела та власні щоденникові записи, зроблені автором під час по-

льових досліджень болохівського городища Вали, що на р.Іква (навпроти с.Теліженці в Старосинявському районі Хмельницької області).

Проведені дослідження показали, що у Болохівській землі оборонні смуги оточували укріплені поселення. Причому каркас корінної лінії укріплень складала зрубні приміщення, історична назва яких означена термінами кліті та городні.

Прикладом болохівських оборонних укріплень, що добре зберігалися і досліджені, можуть служити вузли оборони м.Городця¹⁴, яке ототожнюється з городищем, що розташовується навпроти с.Теліженці. Воно являє собою рештки дерев'яної фортеці, яка займає площу 3,5 га. Внутрішнє подвір'я оточують три лінії підковоподібної форми валів і ровів спланованих на північ, майже впритул до берегового схилу р.Ікви.

Під час розкопок з'ясовано, що каркас головної (першої) оборонної лінії, яка зараз має вигляд валу, складають руїни двохрядних зрубів, конструктивно з'єднаних між собою в єдину суцільну лінію. Приміщення типу порожнистих клітей створюють першу лінію, а другу – рештки городень, заповнених глиною. Тобто, городні і кліті разом виявляють комбіновану фортифікаційну систему, яка півкільцем оточує двір городища зі сходу, півдня і заходу. Північну сторону городища захищають тісно зістиковані між собою чотиристінні зруби, які разом з двохрядними приміщеннями закривають з боку р.Ікви доступ на територію городища.

Зовнішня (третя лінія) схема фортифікацій м.Городця представлена звичайним земляним валом і ровом. Характерно, що вздовж гребеня валу у 1989 році виявлено залишки дерев'яного частоколу. Його сліди виявлені по ямках, зафіксованих по вершинам валу та по уламках спалених стовпів, які розчищено на дні рову¹⁵.

У межах північно-західного кінця головної оборонної лінії м.Городця зафіксовано 7 клітей. Відкриті приміщення являють собою рештки спалених прямокутних зрубів розмірами від 2,3x2 м до 3,2x2,4 м. Їх знайдено по нижніх вінцях, складених вертикально на висоті 2–3-х рядів. На стінках клітці №6 виявлено рештки вапняного розчину.

Долівки в будівлях добре уграмбовані глиняно-органічною сумішшю. На їхніх поверхнях знайдено різноманітний господарсько-побутовий інвентар, прикраси, зброю, предмети військового спорядження, ремісничі інструменти тощо. В кліті №6 разом з предметами матеріальної і духовної культури виявили також кістки дитини.

Над долівками клітей залягали потужні будівельні завали у вигляді темного ґрунту, перемішаного з уламками спалених дерев'яних конструкцій, обмазкою стін та глиною, яка місцями була випалена вогнем до цегельного кольору. Зверху завали були вкриті настилом каменю у вигляді доріжок,

встановлених на глиняній платформі над будівельними слідами клітей, що засвідчує регулярне використання перекриття.

Дерев'яні рештки клітей, виявлені під час розкопок городища на р.Ікві були встановлені на спресованій материковій глині світло-жовтого відтінку. Печей у клітях не виявлено. Ця обставина, проте, не виключає версії про використання клітей як стаціонарних жител, оскільки вивчення такого типу приміщень припинено на початковій стадії розкопок.

У контексті означеної проблеми значний інтерес викликають також матеріали з розкопок городища болохівського м.Божьска. Історичний центр цього міста, який знаходиться на південно-західній околиці с.Городища в Деражнянському районі Хмельницької області¹⁶, являє собою однодольну фортецю, захищену з напільної сторони однорядним валом і ровом.

Вісім клітей, які знайдені у системі фортифікацій вказаного міста, будовою дуже подібні до клітей, описаних вище. У південній його частині вони склали другий ряд, у північно-східній – третім рядом створювали кільце зрубів, причеплених до оборонної стіни. Розмір клітей 4,0х4,4 м, 4,4х4 м, 4,8х3 м. У південній частині городища залишки клітей зафіксовані на глибині 0,7 м, а у північно-східній їх зафіксували на глибині від 2,4 до 3,6 м від вершини валу. Кліті виявлені спаленими. На уцілілих вінцях простежено вапняну побілку.

Підлога клітей ґрунтового походження. На підлогах клітей №1, 4 виявлені пічні черені, діаметр яких 0,75–0,80 м. Уцілілі їх рештки зафіксовано на висоті 0,15–0,2 м від рівня горизонту глинобитних долівок. Причому на долівках, поруч з предметами матеріальної культури XII–XIII ст., знаходилися кістяки захисників м.Божьска. Так, 7 кістяків зафіксовано в одній тільки кліті №2. Ще 4 людські кістки знайдені були у кліті №4.

Безумовно, досить цінними є дані про будівництво фортифікацій на території Колодяжинського городища. Із виявлених у межах укріпленої частини 45 будівель, 24 являють собою залишки житлово-господарських зрубів, які розмішувалися в основі головної оборонної смуги і означені в літературі терміном кліті. Вказані приміщення склали основу фортифікацій Колодяжинського городища¹⁷.

З-поміж болохівських населених пунктів історичний центр м.Губина є одним із тих, що являє собою багатодольну фортецю із дуже складною системою укріплень. Дослідження цього міста здійснює з 1997 року археологічна експедиція Кам'янець-Подільського державного університету, проводячи роботи у межах території Північного майдану.

Протягом 1997–2003 експедиційних сезонів на території вказаного майдану відкрито 15 порожнистих клітей. Разом з городнями та ровом, які виявляють основну оборонну смугу Північного майдану, ці кліті скла-

дають частину фортифікацій майдану. Означений майдан – це частина укріпленої території міста, що нагадує форму овалу, витягнутого з півночі на південь. З напільного боку майданчик захищає підковоподібне укріплення яке зараз має форму вала, відкритого зверху різнограв'ям. Загальна довжина його 160 м.

Виявлені кліті сплановано вздовж внутрішнього периметру валу, утворивши перший суцільний ряд оборонних зрубів, які затильною частиною заблоковані до зовнішнього суцільного ряду приміщень, так званих клітей-городень, забутованих глиною. Сліди порожнистих клітей знайдено також із західної сторони майдану, де вони одним суцільним рядом замикають вузол оборони зі сторони урвистого берега р.Случ.

Залишки клітей-зрубів збереглися, головним чином, у вигляді одного–двох, іноді, трьох рядів спалених чи напівспалених колод, вертикально поставлених одна на одну на висоту від 0,25 до 0,50 м. Переважна більшість із них мають прямокутну форму. Виключення складають кліті №10, 11, 12, які сплановані у точці повороту валу. Вони вужчі і обриси їх ромбовидні. Нестабільні також і розміри клітей у північній частині валу, вони займають площу від 6 до 9 кв.м., а східні від 2 кв.м до 8,24 кв.м. Причому кліті №2, 3, 11, 12, 13, 14, 18 досліджено як будівлі з підвальними приміщеннями, вказує на їхнє двоярусне планування. Решта клітей одноповерхові.

Виявлені рештки спалених дерев'яних перекритть свідчать про наявність у клітях стелі, каркас якої виготовлено з обтесаних дерев'яних брусків та каміння, встановленого поверх дерев'яного настилу на глиняно-піщаному розчині. Такі конструктивні елементи стелі виявлено обваленими в заповнені 15 клітей. Аналогічні конструкції стелі зафіксовано також у західній частині майданчика, вздовж схилу берега р.Случ, що засвідчує про наявність рештків оборонної смуги у вигляді одного ряду клітей.

Ці дані дозволяють зробити попередній висновок про те, що верхні частини клітей, вкритих кам'яним панцером, регулярно використовувалися як доріжка для вояків. Відкриті кліті могли використовуватися як приміщення для амуніції, зброї, в них могли відпочивати воїни гарнізону, вільні від чат. Вони могли використовуватися під час оборони городища. Про це свідчать людські кістяки оборонців, виявлені в клітях №4, 15. Підтверджують сказане знахідки зброї, розбиті і цілі форми давньоруського посуду, розрубані кістки тварин і власне, скарби прикрас. Крім того, кліті використовувалися і як складські приміщення для зберігання сільськогосподарського інвентаря, ремісничих інструментів та запасів харчування. Про це свідчать знайдені в них ковальські інструменти, чересло від плуга, побутові вироби, прикраси тощо. Є підстави стверджувати, що окремі кліті були житловими. Таке призначення виявляє кліть №13, у верхньому горизонті якої 2003 року

виявлено глинобитну піч. Формою і розмірами вона нічим не відрізнялася від печей у житлах на території двору Північного майдану.

Найголовніша функція означених клітей, як вказують дослідження, була військова. Оточуючи овальним кільцем двір Північного майдану, вони склали першу (внутрішню) оборонну смугу фортифікацій. Власниками були дружинники, окремі сім'ї яких проживали у клітях і несли відповідальність за стан збереження та оборону їх у часи війни¹⁸.

Огляд конструкцій оборонних смуг, які захищали внутрішні подвір'я городищ, вказує, що вони мали своєрідну будову та призначення, які притаманні воєнній архітектурі Болохівської землі.

Зокрема, будівництво порожнистих клітей, по-перше, відповідало запитам щодо максимального збереження невеликої внутрішньої території фортеці, а по-друге, зі спорудженням їх вирішувалися потреби оборонного характеру. Причому, в одних випадках кліті склали частину двохрядного (м.Городець) чи трьохрядного (м.Божськ) валу оборони, в інших – самостійну замкнено-кільцеву фортифікаційну систему.

Примітки

1. *Якубовський В.І.* Болохівська земля: історія і культура // Дивокрай. Науково-краєзнавчий альманах. – Хмельницький, 1995. – Вип.І: Південно-Східна Волинь. – С.36-40.
2. Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись. – М., 1962. – Т.2. – С.791-792.
3. *Якубовський В.І.* Скарби Болохівської землі. – Вид.2-е, доп. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С.27.
4. Там же. – С.27, 147.
5. *Дашкевич М.П.* Болоховская земля и её значение в русской истории // Труды III Археологического съезда. – К., 1878. – С.62-129.
6. *Раннопорт П.А.* Города Болоховской земли // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР. – М., 1955. – Вып.57. – С.53.
7. *Терецук К.І.* До питання про локалізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К., 1970. – С.164-175.
8. *Литко С.А.* Де був давній Болохів // Український історичний журнал. – 1971. – №4. – С.99-104.
9. *Якубовський В.І.* Древнерусские памятники XII–XIII вв. верховьев рек Южного Буга и Случи / Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. – К., 1984. – 24 с.
10. *Його ж.* Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський, 2001. – 144 с.
11. *Його ж.* Скарби Болохівської землі. – Вид.2-е, доп. – С.11-42.

12. *Його ж.* Деякі історіографічні проблеми історії Болохівської землі // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2003. – Т.10. – С.46-52.
13. *Миролюбов М.А.* Древнерусский город Изяславль. Каталог. – Л., 1983. – С.3.
14. *Якубовський В.І.* Розкопки болохівського м.Вали // Матеріали науково-практичної конференції “Меджибіж: 850 років історії”. – Меджибіж, 1996. – С.14-15.
15. *Його ж.* Скарби Болохівської землі. – С.34.
16. *Його ж.* Пошуки мертвого міста // Жовтень. – 1972. – №12. – С.99-106.
17. *Юра Р.О.* Древній Колодяжин // Археологічні пам’ятки УРСР. – 1962. – Т.12. – С.60-64.
18. *Якубовський В.І.* Скарби Болохівської землі. – Вид. 2-е, доп. – С.109.

С.В.Пивоваров

ЛІТОПИСНІ ПОСЕЛЕННЯ БУКОВИНСЬКОГО ПОДНІСТРОВ’Я

На території Буковинського Подністров’я (Правобережжя Середнього Дністра в межах сучасної Чернівецької обл.) у результаті археологічних обстежень виявлено декілька десятків давньоруських городищ, поселень і могильників. Окремі з них можна пов’язати з літописними населеними пунктами, які згадуються під час опису подій другої половини XII – першої половини XIII ст.

Із повідомлень писемних джерел випливає, що даний регіон у той період входив до складу Галицького, а пізніше Галицько-Волинського князівств і становив його південно-східне порубіжжя. Тут проходили важливі торговельні комунікації, які зв’язували князівство із Північним Причорномор’ям, Подунав’ям та сусідніми державами, в першу чергу з Візантією. На Правобережжі Середнього Подністров’я, за даними літопису, розміщувалося декілька давньоруських населених пунктів, а саме: Василів, Онут, Плав, Кучелмин, можливо, й інші.

Першим серед них згадується Кучелмин. Спочатку про нього йде мова при описі драматичних подій, пов’язаних із походом князя-ізгоя Івана Ростиславича, прозваного Берладником, на Галицькі землі в серпні-вересні 1159 р. (за іншими даними – 1158 р.). Описуючи воєнну акцію та шлях загонів Івана Берладника, літописець повідомляє: “І прибуло до нього [Івана Ростиславича] половців багато і берладників у нього скупчилося шість

тисяч, і рушив він до [города] Кучелмина, і раді були [там] йому”¹. Вдруге поселення згадується в жовтні 1219 р. і також у зв’язку з воєнними діями. Цього разу дружина князя Данила Романовича Галицького діяла проти загонів боярської опозиції і після сутичок “...пройшли вони в [город] Онут і рушили в поле. І настав [у них] голод великий, [але] рушили вози [з Галича?] до [города] Плава напередодні святого Дмитрія [Солунського], захопивши вози, накормилися вони вдосталь і воздали хвалу богородиці і святому Дмитрію, що він нагодував їх. А звідти прийшли вони нижче [від города] Кучелмина, думаючи, де перейти ріку Дністер. Та з божою милістю прийшли човни з [города] Олешша, і переїхали вони в них через Дністер, і наситилися рибою і вином. Звідти ж приїхав Данило до Мстиславава [Мстиславича]”². В цьому уривку поряд із Кучелмином згадуються ще й правобережні поселення Онут та Плав.

Останнім поселенням регіону, яке потрапило до літопису, став Василів. Згадка про нього припадає на літо 1229 (1230) р. Літописець зафіксував його під час опису подій, пов’язаних із боротьбою князя Данила Галицького з угорськими військами. Зазнавши розгрому від Данила під стольним Галичем, королевич угрів Бела (майбутній король Бела IV) намагався врятуватися втечею: “Звідти ж пішов король до [города] Василева, і перейшов Дністер, і пішов до [ріки] Пруту”³.

Локалізація перерахованих літописних поселень Буковинського Подністров’я розпочалася ще в другій половині XIX ст. В тогочасній історіографії більшість населених пунктів, названих у літописі, пов’язували із однойменними або співзвучними за назвою поселеннями, що призводило до непорозумінь. Наприклад, Д.І.Зубрицьким, І.І.Шараневичем, Н.В.Молчановським Кучелмин співвідносився із буковинським селом Кучурмік⁴. У той період так звучала зруmunізована назва с.Малий Кучурів (нині Заставнівського р-ну).

Із початком археологічних досліджень в регіоні справа зі встановлення місцезнаходження літописних поселень піднялася на якісно новий рівень. Зокрема, завдяки археологічним розкопкам професора Чернівецького університету Р.Ф.Кайндля було відкрито рештки літописного Василева на території однойменного села (нині у Заставнівському р-ні). Знайдені ним фундаменти дерев’яної церкви, поховання в кам’яних саркофагах, розкопані гончарні горни, місцеві перекази та легенди дозволили надійно визначити місцезнаходження літописного населеного пункту⁵. З такою локалізацією Василева погодився М.С.Грушевський і припустив, що на території тогочасного села Онут знаходяться також рештки літописного поселення⁶.

У міжвоєнний період до вивчення старожитностей Василева намагався долучитися відомий український археолог Я.Пастернак, але тодішня ру-

мунська влада не пустила його на Буковину⁷. Тоді ж окремі матеріали про літописні пам'ятки регіону спробував узагальнити буковинський археолог-самоук Є.Лазар і навіть підготував рукопис "Княжа доба на Буковині", який, на жаль, залишився неопублікованим⁸.

Подальша локалізація давньоруських поселень регіону пов'язана із повоєнними дослідженнями відомого археолога Б.О.Тимощука. Спочатку науковець продовжив вивчення Василева, де протягом 1948, 1958–1959, 1967 рр. провів широкомасштабні дослідження. Результати його робіт не тільки підтвердили попереднє твердження про місце його розташування, а й дозволили з'ясувати структуру поселення, встановити його міський характер, дослідити ряд унікальних об'єктів на території пам'ятки⁹. Серед останніх на незаперечну увагу заслуговують руїни білокам'яного храму, поховань у саркофагах і костницях, виявлених у споруді та навколо неї¹⁰.

Наступним літописним пунктом, чітко локалізованим Б.О.Тимощуком, став Онут. Сліди останнього, як і передбачав М.С.Грушевський, були знайдені на території однойменного населеного пункту (Заставнівського р-ну). Під час обстеження околиць села в 1965 р. Б.О.Тимошук зафіксував рештки досить великого поселення XII – першої половини XIII ст. Тут він розкопав наземне житла з підвалом і висловив думку, що Онут був великим давньоруським селом, позаяк не знайшов на його території городищ¹¹.

Кучелмин Б.О.Тимошук пов'язав із комплексом із трьох городищ та декількох поселень, розташованих неподалік одне від одного, між селами Непоротове, Галиця та Ломачинці (Сокирянського р-ну). В 1968 р. вчений провів детальне обстеження пам'яток, дослідив внутрішню забудову оборонних споруд і встановив синхронність існування городищ¹². Він першим в історіографії локалізував на цьому місці давній Кучелмин. Таке розташування літописного поселення підвело ризику під тривалими дискусіями і отримало підтримку багатьох провідних науковців¹³.

Б.О.Тимошук спробував також встановити місце розташування літописного Плава. Останній він локалізував на місці Перебиківського городища (Хотинський р-н), яке досліджував у 1969–1970 рр.¹⁴

У подальшому археологічне вивчення літописних пам'яток проводилося лише з метою уточнення їх планування та виявлення нових об'єктів на території поселень. До робіт такого плану відносяться дослідження Б.П.Томенчука¹⁵, розвідки А.Ю.Фантуха¹⁶ та вивчення решток печерних монастирів Б.Т.Рідушем¹⁷. Поряд із ними з даної проблематики зустрічаються компілятивні роботи, в яких нерідко містяться перекручені дані попередніх досліджень¹⁸.

В останні роки вивченням літописних поселень регіону займаються щорічні експедиції Буковинського центру археологічних досліджень при

ЧНУ ім. Ю. Федьковича (далі – БЦАД) під керівництвом автора даної статті. Проведені археологічні роботи на давньоруських пам'ятках у Василеві, Онуті, Перебіківцях, Хотині, Недобоївцях, Галиці дозволили отримати нові матеріали з історії формування, особливостей розвитку, структурних відмінностей, часу виникнення та припинення існування цих населених пунктів. Тому основною метою даної статті є узагальнення виявлених матеріалів, уточнення планіграфії поселень і спроба нової локалізації літописного Плава.

Археологічними дослідженнями, проведеними експедицією БЦАД у 1997 р. на території Василева, було виявлено ряд нових об'єктів. Так, у розмитих повинню берегах Дністра зафіксовані рештки 6 жител, 3 з яких були досліджені. Перше житло виявилось слов'янською напівземлянкою з піччю-кам'яною в одному з кутів і ліпною та кружальною керамікою культури Лука-Райковецька на долівці. Друге – давньоруською наземною спорудою зрубної конструкції із глинобитною купольною піччю і типовим набором гончарного посуду і речей XII – першої половини XIII ст. Третє – напівземлянкою з керамікою кінця XIV – початку XV ст., предметами побуту, озброєння, прикрасами і срібною монетою молдавського господаря Петра Мушата (1375–1391 рр.).

Невідомі досі давньоруські матеріали були знайдені на південно-східних околицях села в ур.Городищена Хата. В результаті обстежень було також знайдено потужні культурні нашарування давньоруського часу на лівому березі ріки, навпроти Василева, на території сіл Городок та Виноградне (Костельники) Тернопільської обл.¹⁹

Знайдені матеріали дозволили встановити, що на місці давньоруського Василева слов'янське поселення існувало вже у VIII–IX ст. В XII – першій половині XIII ст. його територія була значно більшою, ніж це вважалося раніше. Припускаємо, що складовими частинами міста були поселення і на лівому березі ріки. Про можливість такого трактування говорить традиція розміщення багатьох давньоруських міст на різних берегах рік. Підтверджує це і вже цитоване літописне повідомлення про те, що королевич Бела спочатку підійшов до Василева, а вже потім перейшов Дністер. Отже, за літописом, до Василева відносилася і лівобережна частина. За наявними даними міський характер Василева зберігався до кінця XIV – початку XV ст., після чого місто занепало, очевидно, в результаті частих спустошень, і перетворилося у звичайне село.

Нові матеріали також були отримані під час археологічних робіт на території літописного Онуга в 1998 р. Перш за все, була підтверджена наявність на пам'ятці культурних нашарувань слов'янського часу VIII–X ст. та досліджено рештки синхронного їм сиродутного залізоплавильного горна.

Обстеження поселення XII – першої половини XIII ст. показало, що територія, яку воно займало, значно більша (до 20 га), ніж це вважалося раніше. На поселенні давньоруського часу досліджено рештки наземного житла з підвалом. У ньому виявлені сліди ремісничої діяльності по виготовленню кам'яних (аргелітових) іконок. У південно-східній частині пам'ятки був виявлений давньоруський могильник, на якому розкопано підплитове поховання з трупопокладенням.

На пам'ятці та її околицях проводилися пошуки оборонних споруд. Було встановлено, що на пануючих над поселенням пагорбах є незначні сліди культурного шару XII – першої половини XIII ст., але рештки самих укріплень не зафіксовані. Можливо, що вони існували в добу середньовіччя, проте масштабні фортифікації Першої світової війни (через середину села проходив державний кордон між Австро-Угорською та Російською імперіями) і сучасні кар'єри з видобутку піску, очевидно, їх знищили. Про правомірність такого припущення свідчить згадка в краєзнавчій літературі другої половини XIX – початку XX ст. назви урочища Старі Шанці. Як і Василів, Онут продовжував існувати в наступні століття, про що свідчать часті знахідки на території поселення решток споруд XIV–XV ст.²⁰

Проведені роботи в Онуті дозволили встановити площу давнього поселення, з'ясувати хронологію існування пам'ятки, зафіксувати сліди ремісничого виробництва і припустити можливість існування тут оборонних споруд. Все це дозволяє говорити про літописне поселення не як про звичайне село, а давньоруське містечко.

Наступними пунктами, де вивчалися давньоруські пам'ятки регіону, стали городища та поселення між селами Непоротове, Галиця та Ломачинці. Саме тут Б.О.Тимошук локалізував літописний Кучелмин. У результаті обстежень та розкопок на цій території експедицією БЦАД у 1999 р. було встановлено, що в давнину городища та поселення існували одночасно і являли собою складну структурну систему, що могла мати міський характер.

Основні дослідження були зосереджені на центральному городищі та поселеннях, які знаходяться поблизу с.Галиця. Тут на поверхні пам'яток, які інтенсивно розорюються, були знайдені фрагменти скляних витих браслетів, мушля каурі, бронзовий пластинчастий браслет, денце від скляного тонкостінного кубка тощо. А неподалік, в ур.Труфанова Криниця розкопано рештки великої наземної споруди, яку можна віднести до культових будівель, пов'язаних із первісними віруваннями в середовищі давньоруського населення регіону²¹. На території поблизу городищ також зафіксовано сліди давнього валу з ровом, який захищав із напільної сторони центральне городище та поселення давнього Кучелмина²².

Вивчення решток літописного поселення дозволило підтвердити його міський характер, уточнити планіграфію пам'ятки, виявити культовий об'єкт і з'ясувати особливості оборонної системи території давньоруського населеного пункту.

У 2000–2003 рр. експедиціями БЦАД проводилися археологічні роботи і на інших давньоруських пам'ятках регіону. Зокрема, вивчалися городища в с. Зелена Липа і Недобоївці та обстежувалися околиці м. Хотина. В результаті була висунута нова гіпотеза про місце розташування літописного Плава.

Аналіз історичної літератури показує, що відносно локалізації Плава висувалися різні думки. Так, окремі дослідники вважали, що Плавом літописець міг назвати будь-який річковий брід чи переправу на Дністрі²³. Найбільш повно цю точку зору висловив М.С.Грушевський. Він, аналізуючи місцерозташування Онута, відносно Плава відзначав наступне: “Чи сусідній “плав”... треба уважати назвою місця, чи загальним означенням (як “пристань” щось), – лишається ся непевним, і сю другу гадку ... уважав би правдоподібнішою”²⁴. Інші науковці розміщували Плав у глибини українських та бессарабських степів²⁵.

Більш точну локалізацію поселення спробував здійснити Б.О.Тимошук, який вважав, що цьому населеному пункту найбільше відповідало б давньоруське городище в с. Зелена Липа (в тогочасній літературі – Перебиківське), поблизу якого перехрещувалися сухопутні дороги та існували природні умови для влаштування пристані, стоянок для човнів тощо²⁶. Така локалізація поселення викликає ряд заперечень. Городище в Зеленій Липі розташовується неподалік Онута, всього за 8 км по прямій і 24 км, якщо рухатися по периметру Перебиківської луки, а така близька віддаль не відповідає реаліям переданих літописними повідомленнями.

Археологічними дослідженнями останніх років встановлено, що давньоруські культурні нашарування на городищі незначні і зосереджуються головним чином у північній частині пам'ятки. Поряд з городищем знаходиться поселення, інші синхронні пам'ятки розташовуються на значній віддалі від нього. Тобто тут не простежуються структурні компоненти, характерні давньоруським містам. То де міг розташовуватися Плав?

Щоб відповісти на це питання, варто проаналізувати розташування давньоруських пам'яток на правобережжі Дністра і виділити місця їх найбільшої концентрації. Вздовж правого берега ріки, від Онута до Галиці, знаходяться рештки понад 50 давньоруських селищ і городищ. Вони нерівномірно розміщуються в регіоні. Найбільша кількість поселень і городищ зосереджується навколо м. Хотина. В даному мікрорегіоні в радіусі 15 км знаходяться 6 городищ та 14 селищ.

Центральне місце в мікрорегіоні займає Хотинська фортеця. Шари давньоруського часу зафіксовані в самій фортеці та поблизу неї. Дослідженнями, які проводилися Б.О.Тимошуком у 1961–1962, 1964, 1967 рр.²⁷, встановлено, що у X–XI ст. на місці сучасного замку, були зведені перші оборонні дерев'яно-земляні укріплення. Їх рештки виявлені під кам'яними стінами фортеці XIII–XVI ст. В другій половині XIII ст., за часів Данила Галицького, замість дерев'яних тут були збудовані потужніші кам'яні укріплення. Остання обставина наочно підтверджує стратегічне значення поселення для Середнього Подністров'я.

Князівська фортеця-замок розташовувалася у вигідному місці на перехресті торговельних комунікацій. Тут через віковий ліс проходила дорога, яка саме біля замку підходила до ріки. В цьому місці високий скелястий берег Дністра прорізався струмком і був пологий спуск до води. Такий же зручний підйом був і на протилежному березі. Очевидно, біля замку існувала й пристань, де могли зупинятися човни, що пливли по судноплавному Дністру.

Поряд з фортецею знаходилося поселення, яке в давньоруський час сягало значних розмірів (до 20 га) і було невеликим давньоруським містом²⁸. Вже тоді поселення із фортецею були постійним центром суспільного життя цілої округи. Вигідне розташування міста сприяло його економічному процвітанню. Про важливість переправи через Дністер біля Хотина свідчить і унікальна знахідка – скарб із понад тисячі західноєвропейських брактеатів, захований близько 1230 р.²⁹. Численні монетні знахідки пізнішого часу також підтверджують важливу роль Хотина у трансєвропейській торгівлі.

Навколо Хотина розміщувалося 5 городищ, які прикривали підступи до нього і створювали систему захисту. Так, із північного заходу шлях до фортеці контролювало городище в с.Пригородок (ур.Калинівка), із південного заходу – Недобоївське городище (ур.Галич), зі сходу – два городища в с.Дарабанах (ур.Щовб і Замчище) та городище в с.Каплівці (ур.На Валу). Поблизу названих фортифікацій існували синхронні селища, окремі з них розташовувалися на значній віддалі від укріплень. На багатьох неукріплених поселеннях виявлені сліди ремісничої діяльності. Наявність таких об'єктів є свідченням досить високого економічного розвитку даного мікрорегіону. Розташування городищ, очевидно, вказує на існування комунікацій, поблизу яких вони знаходилися, а саме на шлях уздовж Дністра та дороги на південь через лісовий масив.

Досить пізня писемна згадка про Хотин у Воскресенському літописі XV ст., в “Списку руських городів” не пов'язується з тим значенням, яке мало поселення в пізньоантичний час та епоху середньовіччя. Нумізма-

тичні матеріали, а саме: знахідки скарбів римських, візантійських та західноєвропейських монет на території населеного пункту³⁰ свідчать про його важливість у системі торгово-економічних і військово-політичних зв'язків регіону. Чому ж давньоруський літопис “мовчить” про Хотин? І в той же час на його сторінках згадується ряд буковинських поселень.

Сталося це, очевидно, тому, що поселення на берегах ріки, відоме нам як “на Днестре Хотень”, в давньоруський час мало іншу назву. Погоджуємося з тим, що населений пункт чи якась його частина могли називатися Плавом. Спробуємо обґрунтувати цю точку зору, залучивши різнохарактерні джерела.

З контексту літописної розповіді, де згадується Плав, стає зрозуміло, що поселення знаходилося на значній віддалі від Онута, ще далі від нього, на правому березі Дністра, розташовувався Кучелмин.

Прості підрахунки віддалей по топографічній карті показують, що між Онутом і Перебиківцями (Зеленою Липою) та Хотиним, відповідно, – 34 та 60 км, між Хотиним та Кучелмином (Галицею) – 60 та 120 км. Виходячи з швидкості руху середньовічних кінних воїнів 35–40 км в день³¹, від Онута до Перебиківців потрібно було їхати один день, до Хотина – 2, а від Хотина до Кучелмина – 3–4 дні. В зв'язку з цим розташування Плава у безпосередній близькості від Онута біля Перебиківців (Зелена Липа) є досить проблематичним. Більш ймовірним є його локалізація поблизу Хотина, до якого треба було добиратися як мінімум два дні. А якщо врахувати, що в ту осінь (жовтень 1219 р.) були досить несприятливі погодні умови, час на подолання шляху міг значно збільшитися. Так, літопис засвідчує, що на початку жовтня випав великий сніг, який завадив уграм і полякам (“не могли стояти”) під час облоги стольного Галича³². Інші писемні джерела також повідомляють про дощі, паводки та голод тієї осені³³. В зв'язку з такими обставинами шлях від Онута до Хотина міг зайняти до 3–4 днів і привести до голодування дружину Данила Галицького, яка вочевидь рухалася без обозу.

Про можливість існування давньоруського поселення з такою назвою поблизу Хотина говорять і топонімічні матеріали. Дослідженнями вітчизняних учених встановлено, що топооснова Плав утворена від дієслова *плыть, плавать*. У формі іменника лексема *плавъ, плавь* зберігається в ряді російських діалектів у значенні “трясовина, низькі надпоймені луки, болото”, в низці українських географічних термінів *плав* означає “заболочену низовину”, *плавина* – “заросле болото”, *плавля* – “болотистий луг”³⁴. В українських діалектах під словом *плав* розуміється “низький берег ріки, зарослий очеретом”; “багниста низовина”; “плавучий острів, зарослий очеретом”, у польських діалектах *plawula* – “острів, плавуча лука”, в сло-

венському *plávež* – “острів” тощо³⁵. Очевидно, в більш широкому значенні слова під “плавом” треба розуміти місце переправи, можливо, саме через річковий острів.

Ріка Дністер багата островами, які утворилися від зміни русла та розмиву берегів. Протягом її течії в межах Чернівеччини, від с.Кострижівки до м.Новодністровська нараховується понад 30 островів різної величини, частина з них сьогодні затоплена. Правда, не всі вони могли використовуватися в давнину при переправах. Найбільш придатними для цього були острови, навпроти яких знаходилися низини прогілежних берегів. Такими були острови поблизу Василева, Онута, а також острів вище Хотинської фортеці. Зараз він затоплений водами Новодністровської ГЕС, але добре простежується на старих картах та фотографіях³⁶. Таким чином, острів поблизу фортеці, на території, яка прилягала до посаду давньоруського міста, цілком міг дати назву переправі (перевозу) в цьому місці – “Плав”.

Археологічне вивчення городищ поблизу Хотина дозволяє отримати важливі матеріали з історії давньоруського населення мікрорегіону. Зокрема, в останній час невеликі розкопки проводилися автором на Недобойському городищі, яке розташовується на пагорбі в ур.Галич (за 12 км на південний схід від Хотина). У давньоруський період по периметру городища, яке мало кільцеву укріплену лінію, стояли оборонні пустотілі кліті-зруби шириною близько 3 м. Останні використовувалися як житла для дружинників та в господарських цілях, а їх плоский дах, засипаний землею та вимощений камінням, слугував бойовим ходом для оборонців. Дослідженнями з’ясовано, що на самому майданчику городища стояли наземні будинки з підвалами, де, очевидно, проживала феодална знать.

На городищі розкопано декілька клітей та виявлено цінний у науковому відношенні археологічний матеріал. Основними знахідками на городищі є кераміка, знаряддя праці (уламок наральника, серпи, фрагменти кіс, тесло для обробки дерева, сокири, долото, рибальські гачки, кістяні юрки, що використовувалися при ткацтві), предмети озброєння (залізні наконечники стріл, булава), побуту (уламки бронзових казанів, залізний ланцюг, ніжик, двоциліндрові замки і ключі до них, дверні кільця), прикраси (дротяні скроневі кільця, скляні браслети та бусини, позолочена пластинка від чільця) тощо. Серед цих знахідок на незаперечну увагу заслуговують знахідки бронзових хрестів-енколпіїв. Один із них був випадково виявлений неподалік городища, а інший – серед матеріалів однієї з клітей³⁷.

Дослідження городища в ур.Галич дозволили також встановити, що воно із південного заходу прикривало підступи до Хотина і, очевидно, контролювало дорогу, яка йшла на південь. Про важливість цього городища в системі оборони свідчить також мікротопонім “Галич” (зустрічається він

і в інших населених пунктах регіону), однойменний зі столицею Галицько-Волинського князівства. Це не є випадковістю, а вказує, на нашу думку, на те, що тут була князівська фортеця, яка підпорядковувалася безпосередньо галицькому князю. Поряд з городищем розташовувалося велике давньоруське поселення, на якому трапляються знахідки залізних та керамічних шлаків. Як і більшість давньоруських пам'яток регіону, князівська фортеця в ур.Галич була знищена під час монголо-татарської навали.

Мікропонім “Галич” цікавий ще з одного боку. В літописі повідомляється, що вози пішли з Галича до Плава, але не конкретизується, про який Галич іде мова. Цілком можливо, що вози прибули з Недобойського “Галича”, який знаходився на жвавій торговельній дорозі. Загальновідомо, що окремі давньоруські міста мали однакові назви. Наприклад, існувало три міста, які називалися Звенигород, було декілька Галичів, Кам'янців тощо. Можливо, що існував і Галич під Хотином-Плавом. Якщо це вдасться довести, то буде локалізоване ще одне давньоруське поселення в регіоні.

Виявлені на давньоруських пам'ятках Хотинського мікрорегіону матеріали засвідчують, що тут розташовувався досить потужний і добре захищений суспільно-економічний центр. Ним міг бути літописний Плав. Локалізація його в іншому місці Середнього Подністров'я, на нашу думку, малоімовірна. Так, його не можна пов'язати із Перебиківським (Зеленолипським) городищем. Сумнівним є також співставлення з Плавом городищ та поселень давньоруського часу біля сіл Ленківці та Нагоряни (Кельменецький р-н). За розмірами та потужністю культурного шару ці пам'ятки значно поступаються названим городищам і, до того ж, розташовуються на мисах корінного берегу Дністра, досить далеко від ріки.

Наведені міркування й аналіз писемних, топонімічних та археологічних джерел дозволяють припустити, що літописний Плав знаходився на території сучасної Хотинської фортеці.

Археологічні дослідження на давньоруських пам'ятках Буковинського Подністров'я дозволяють зробити декілька висновків. Так, встановлено, що на всіх літописних поселеннях є нашарування культури Луки-Райковецької (VIII–X ст.). Площа, яку займали населені пункти, виявилася значно більшою, ніж це вважалося раніше. Окремі поселення, зокрема, Василів, очевидно, розташовувалися на обох берегах Дністра. Локалізація літописних поселень Василева, Онута та Кучелмина не викликає заперечень і знаходить підтвердження в археологічному матеріалі. Відносно літописного Плава, то його слід, на нашу думку, ототожнювати з Хотином. Обстеження літописних поселень показало, що вони пережили монгольське завоювання і продовжували існувати в наступні історичні періоди, правда, більшість із них втратила міський характер.

Примітки

1. Літопис Руський за Іпатським списком / Переклав Л. Махновець. – К., 1989. – С.273.
2. Там же. – С.376.
3. Там же. – С.387.
4. *Пивоваров С., Чеховський І.* На Дністрі на “Оукраине Галичской”. – Чернівці, 2000. – С.58.
5. *Kaindl R.F.* Arheologische Untersuchungen zu Wassilew und Panca in der Bukovina // Mitteilungen der k.k. Zentral-Kommission fur Erforschung und Unterhaltung der Kunst- und historischen Denkmale. – Wien, 1901. – Bd. XXVII. – S.47.
6. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – К., 1992. – Т.ІІ. – С.470, 610-611.
7. *Войнаровський В.* Свято літописного Василева // *Studia archeologica.* – 1993. – №1. – С.86.
8. *Пивоваров С., Іванчук В.* Буковинський археолог Євзибій Лазар // Буковина – мій рідний край. Матеріали ІІ Історико-краєзнавчої конференція молодих дослідників, студентів та науковців. – Чернівці, 1997. – С.37-40.
9. *Тимощук Б.О.* Археологічні пам’ятки с.Василева Чернівецької області // Археологічні пам’ятки УРСР. – К., 1952. – Т.ІІІ. – С.395-400; *Його ж.* Древнерусские поселения Северной Буковины // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – М., 1955. – Вып.57. – С.14; *Його ж.* Літописні міста Буковини за археологічними даними // Український історичний журнал. – 1960. – №6. – С.164-166; *Його ж.* Исчезнувшие города Буковины // Вопросы истории. – 1964. – №5. – С.213-214; *Його ж.* Північна Буковина – земля слов’янська. – Ужгород, 1969. – С.81-99; *Його ж.* Декоративные плитки XII-XIII вв. из Василева // Краткие сообщения Института археологии. – М., 1969. – Вып.89. – С.112-113; *Його ж.* Археологічні дані про приналежність Північної Буковини до Галицької Русі в XII-XIII ст. // Минуле і сучасне Північної Буковини. – К., 1972. – Вип.1. – С.11; *Його ж.* // Археологія Української РСР. – К., 1975. – Т.3. – С.101-104; *Його ж.* Давньоруська Буковина. – К., 1982. – С.138-153, 158-161; *Його ж.* Василів – місто Галицької Русі. – Чернівці, 1993. – 30 с.
10. *Логвин Г.Н., Тимощук Б.А.* Белокаменный храм XII века в с.Василеве // Памятники культуры СССР. Исследования и реставрация. – М., 1961. – Вып.3. – С.37-50; *Тимощук Б.А., Логвин Г.Н.* Раскопки в с.Василеве // Строительство и архитектура. – 1960. – №8. – С.26-27.
11. *Тимощук Б.А.* Исследования летописного Онута // Тезисы докладов XXII научной сессии. – Черновцы, 1966. – С.33-35.
12. *Його ж.* Древнерусское городище Галица в Северной Буковине // Археологические открытия 1968 г. – М., 1969. – С.335-337; *Його ж.* Північна Буковина – земля слов’янська. – С.68-70; *Його ж.* Ломачинське городище // Археологія. – 1973. – Вип.9. – С.100-107.
13. *Котляр Н.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Вольнской Руси IX-XIII вв. – К., 1985. – С.106-107; *Толочко П.П.* Історичні портрети.

– К., 1990. – С.223; *Винокур І., Горішиний П.* Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський, 1994. – С.265, 268.

14. *Тимошук Б.О.* Зустріч з легендою. – Ужгород, 1974. – С.105; *Русанова І.П., Тимошук Б.А.* Древнерусское Поднестровье. – Ужгород, 1981. – С.94; *Винокур І.С., Тимошук Б.О.* Давні слов'яни на Дністрі. – Ужгород, 1977. – С.89-92.

15. *Томенчук Б.П.* Исследования летописного Василева // Археологические открытия 1977 г. – М., 1978. – С.413; *Його ж.* Исследования летописного Василева // Археологические открытия 1978 г. – М., 1979. – С.393; *Його ж.* Охоронні дослідження дерев'яних храмів Галицької землі // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. – К., 1992. – С.87-95.

16. *Фантух А.* Деякі аспекти з історії досліджень та планіграфії давньоруського Василева // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. – Чернівці, 1997. – Вип.4. – С. 29-32; *Його ж.* Літописні населені пункти давньоруської Буковини // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 1998. – Т.1. – С.133-139.

17. *Рідуш Б.Т.* Печерні монастирі Подністров'я: проблеми дослідження та датування // Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ ст. – Чернівці, 2002. – С.46-51.

18. *Возний І.* Літописний Кучелмин на південному кордоні Галицько-Волинського князівства // Проблеми урбанізації та етнокультурних контактів в Південно-Східній Європі. Тези доповідей ІV сесії спільної "Українсько-Румунської комісії з історії, археології, етнології й фольклористики при НАН України. – К., 1997. – С.28-30; *Його ж.* Топографія, розміри та фортифікаційні споруди городищ Північної Буковини ХІІ-ХІІІ ст. // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 1999. – Т.2. – С.174-186.

19. *Пивоваров С.* Літописний Василів у Середньому Подністров'ї // Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ ст. – Чернівці, 2000. – С.216-221.

20. *Його ж.* Літописний Онут // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2000. – Т. 2. – С.91-99.

21. *Його ж.* Давньоруська язичницька споруда в с.Галиця // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2000. – Т.1. – С.74-90.

22. *Його ж.* Давньоруський Кучелмин і питання його локалізації // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2000. – Вип.11. – С.23-34.

23. *Котляр Н.Ф.* Назв. праця. – С.151.

24. *Грушевський М.С.* Назв. праця. – С.611.

25. *Пивоваров С.* Плав давньоруського літопису і проблема його локалізації в Середньому Подністров'ї // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2002. – Т.2. – С.110-111.

26. *Русанова І.П., Тимошук Б.А.* Назв. праця. – С.94.

27. *Тимошук Б.О.* Середньовічний Хотин // Археологія. – 1977. – Вип.22. – С.29-39.

28. Там же. – С.37.

29. *Пивоваров С.* Нумізматичні пам'ятки Буковини. – Чернівці, 2002. – С.63-70.
30. Там же. – С.187, 194-195.
31. *Корзухина Г.Ф.* Путь Абу Хамида Ал-Гарнати из Булгара в Венгрию // Проблемы археологии. – Л., 1978. – С.192.
32. Літопис Руський за Іпатським списком. – С.376.
33. *Бучинский И.Е.* Очерки климата Русской равнины в историческую эпоху. – Л., 1954. – С.46.
34. *Нерознак В.П.* Названия древнерусских городов. – М., 1983. – С.137.
35. Етимологічний словник літописних географічних назв південної Русі. – К., 1985. – С.102.
36. *Деркачук Д.А., Тимоцюк Б.А.* Хотин. – Ужгород, 1977. – Фото 6; *Комарницький С.* Цитадель на Дністрі. – Чернівці, 2001. – С.22; *Добржанський О., Макар Ю., Масан О.* Хотинщина. Історичний нарис. – Чернівці, 2002. – С.122.
37. *Пивоваров С.* Плав давньоруського літопису і проблема його локалізації. – С.115-117.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НОВОГО ЧАСУ

В.С. Степанков

ПЕРЕЯСЛАВ 1654 РОКУ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: МІФИ І ДІЙСНІСТЬ

Гадаю не припускую особливо великої помилки, констатувавши, що важко знайти в історії України (а можливо й Росії) подію, сутність якої виявилася б настільки заміфологізованою як ухвала Переяславської ради та її наслідки (насамперед політичні) для долі української нації. Її масштаби виявилися настільки потужними й всеосяжними, що власне міфи підмінили собою реальність й зажили її буттям, справляючи впродовж століть істотний вплив на побутову, національну й політичну самосвідомість українців і росіян, характер взаємин їхніх інтелектуальних і політичних еліт. Зрозуміло, ґрунтовне з'ясування порушеної проблеми вимагає спеціальних досліджень монографічного характеру. Тому лише пунктирно окреслюю головніші, як на моє розуміння, міфи, які продовжують спотворювати зміст переяславської події та її наслідки. Насамперед торкнуся тих з них, які, на перший погляд, начебто не мають безпосереднього відношення до ухвали Переяславської ради, але насправді слугують важливим підґрунтям фальшування її змісту.

І. Надзвичайно важливою науковою проблемою продовжує залишатися вивчення рівня етнічного розвитку українського народу та його самосвідомості на середину XVII ст. Справа в тому, що після розпаду СРСР значна частина російських вчених намагається будь-що зберегти у тій чи іншій модифікації міф “великої руської нації” (“спільноруської культури”, “спільноруської концепції”), заперечуючи факт існування на цей час українського і білоруського народів, розглядаючи їх складовими “руського етносу”. Так, відомий історик Б.Флоря констатував, “что процесс этнической дифференциации между восточными славянами в Речи Посполитой и в России в конце XVI – первой половине XVII в. зашел достаточно глубоко, но было еще далеко до его окончательного завершения ...”¹. І, якщо радян-

ська концепція походження російського, українського й білоруського народів визнавала, що вони виникли на основі розпаду давньоруської народності в кінці XIV ст., то, на думку вченого, висловленої на “круглому столі” у квітні 2001 р. в Інституті слов’янознавства, лише з початку створення Українського гетьманства й утвердження особливого козацького устрою (це середина XVII ст.), “мы можем говорить действительно о формировании особого украинского народа. Данный процесс происходил именно на территории казачьего государства, и именно эта территория чаще всего и наиболее последовательно именовалась Малороссией”².

У зв’язку з чим виникає кілька запитань, на які запропонована концепція неспроможна відповісти. Наприклад, якщо до 1648 р. не існувало українського народу, то власне який народ повів боротьбу за незалежність з 1648 р.? Якщо ж він формувався лише у межах Гетьманату (а після ліквідації в середині 70-х рр. XVII ст. його інституцій у Правобережжі він обмежувався в основному теренами сучасних Сумської, Чернігівської, Полтавської й східної частини Київської областей), то який народ впродовж другої половини XVII–XVIII ст. проживав у Правобережній і Західній Україні, що складала, вочевидь не менше 80% території тогочасної України? Парадоксально, але сам же Б.Флоря в опублікованих у 2001–2002 рр. роботах пише про “Україну”, “українське суспільство” й “українське козацтво” 20–40-х років XVII ст., “народно-визвольну війну українського народу” під проводом Б.Хмельницького, “возз’єднання України з Росією в 1654 р.” тощо³.

А відтак цілком слушно напрошується нове запитання: для чого заперечувати факт існування окремих східнослов’янських народів й у ненав’язливій формі реанімувати великодержавний російський міф про них як три гілки руського народу, котрий виявляється продовжував існувати у XIV–XVII ст.? Вочевидь не в останню чергу і тому, що вона слугує дуже зручним підґрунтям концепції “возз’єднання України з Росією”. На таку думку наштовхує наступне багатозначне визнання історика: “После Переяславской рады и вхождения Гетманства в состав Русского государства возникла очень сложная проблема русско-украинских отношений и вообще отношений восточной части восточного славянства к западной его части. В этой связи надо коснуться термина “воссоединение”, который часто использовался нашей историографией и который, как сейчас многие говорят, может быть, вообще не следует употреблять. Мне представляется это ошибочным, потому что, если не определять данным образом русскую позицию в XVII в., то многое в последующем развитии русско-украинских отношений нельзя будет понять. Русская сторона воспринимала произошедшее как акт воссоединения разных частей некогда единой Руси под скипетром правителей, находящихся в Москве. Кстати, сама эта позиция,

в конечном счете, объективно предрешала, что никакой особой государственности на территории Украины быть не может, коль скоро речь идет о воссоединении разных частей одного в сущности народа⁷⁴. Отже, йдеться не стільки про з'ясування сутності переяславської події, скільки про доцільність вживання терміну, який дозволяє уникнути труднощів у тлумаченні позиції Росії у непростому розвитку подальших російсько-українських відносин.

II. Не менш важливим для в'яснення змісту й значимості Переяслава 1654 р. є об'єктивне висвітлення характеру, мети й хронологічних меж визвольної боротьби українців, яка розпочалася у 1648 р. Аналіз джерел, наукових робіт класиків української історіографії й дослідників 90-х рр. XX – початку XXI ст. спростовує її тлумачення як у світлі польського міфу “домової (громадянської) війни” у Польщі (серед українських вчених її постулатів притримується Н.Яковенко⁵), так і радянського міфу “Визвольної війни і возз'єднання України з Росією”. Сучасні російські історики (за винятком Т.Яковлевої) продовжують поділяти (в окремих випадках у дещо модифікованій формі) головніші постулати останньої. Це, зокрема, ігнорування мети визвольних змагань українців, – здобуття незалежності й всього комплексу питань пов'язаного з розбудовою держави; зображення Росії єдиним надійним союзником “братнього” українського народу, а Речі Посполитої, Криму й Порту його ворогами; визнання ухвали Переяславської ради 1654 р. завершенням Визвольної війни, яка трактується “возз'єднанням України з Росією”. Таким чином свідомо чи мимоволі, але сенс визвольних змагань народу виявлявся знову зведеним до досягнення міфічного “возз'єднання”, яке зображується епохальною подією (“європейського значення”, найбільшою “в історії наших слов'янських народів-братів” та ін.). Обмежуючи хронологічні рамки Визвольної війни 1648–1654 рр., російська історіографія вилучає боротьбу Гетьманату з Росією у кінці 50-х – першій половині 70-х рр. XVII ст., яка виступала складовою визвольних змагань українців.

Їхня мета полягала не в тому, щоб з-під влади короля перейти під владу царя, а в досягненні Україною незалежності (її наявність в українців скептично сприймається як польськими, так і російськими істориками⁶). Хіба вона була реалізована ухвалою Переяславської ради, а відтак боротьба припинилася. Безумовно ні. Вона тривала, як на мою думку, до 1676 р. і становила собою національну революцію. І її вістря спрямовувалося не тільки проти Речі Посполитої, але й Росії та Криму, коли уряди останніх проводили антиукраїнську політику. Тому у пошуках союзників й оптимальніших умов протекції чи автономії Гетьманат укладав і розривав угоди з іншими державами. Ось перелік основніших з них після Переяслава 1654

року: у Гадячі з Польщею (1658 р.), Переяславі з Росією (1659 р.), Чуднові з Польщею (1660 р.), Батурині з Росією (1663 р.), Москві з Росією (1665 р.), Підгайцях з Польщею (1667 р.), Глухові з Росією (1669 р.), Корсуні з Портою (1669 р.), Конотопі з Росією (1672 р.), Переяславі з Росією (1674 р.). Таким чином ухвала Переяславської ради 1654 р. про прийняття протекції царя не становить чогось особливого у зовнішній політиці українського уряду. Це типовий для тогочасного світу дипломатичний крок, спрямований на реалізацію тих чи інших інтересів. Так, до речі чинили Молдавія, Валахія, Трансільванія, Прусія й інші держави⁷.

Вважаю також за доцільне звернути увагу на два наступних важливих аспекти. По-перше, впродовж 1648–1650 рр. утворилася (у своїй основі) Українська держава, до складу якої увійшла менша частина українських земель з меншістю населення (Брацлавське, Київське і Чернігівське воеводства). Решта – продовжували залишатися у складі Речі Посполитої. Так відбувся трагічний поділ України на дві частини з різними політичним й соціально-економічним устроєм. По-друге, враховуючи сказане, неприпустиме вживання терміну “Україна” як означення усіх етноукраїнських земель, відносно витвореної держави. Адже воно призводить не лише до термінологічної плутанини, але, що значно гірше, до підміни понять й спотворення суті важливих подій, процесів і явищ. Щодо неї слід вживати назву “Гетьманат” чи “козацька Україна”.

Тепер торкнуся витворених міфів про власне Переяславську раду, її ухвалу та наслідки для України.

Переважно у сучасній російській історіографії продовжує панувати міф про Переяслав як торжество зовнішньополітичного вибору гетьмана, що найповніше виражав сподівання українського населення, і якому не існувало рівноцінної альтернативи. Наприклад, на думку В.Артамонова, на час Переяславської ради “украинский народ четко осознал преимущества “федеративной связи” с единоверным и единоплеменным русским народом. Промосковская ориентация на Украине традиционно имела больше сторонников, чем пропольская и протурецкая”⁸. Г.Санін вважає, що Б.Хмельницький “резво и рационально судил, что только в единстве с Россией Украина сохранит свою государственность”⁹. Образніше й водночас повніше сформулював цю ідею Л.Заборовський: “Великий гетман и украинское население верным политическим чутьем избрали тогда правильный путь: наши предки понимали требования своей эпохи лучше нас. Альтернативы проверялись на деле. Сомнительность “шведской альтернативы” стала очевидной уже осенью 1655 г. ... “Польская” и “крымско-османская” альтернативы прошли проверку позже, итогом стала Руина. Украина оказалась разделенной, положение казачества в Левобережье

ухудшалось, и причиной тому во многом были “альтернативы”, за которые России пришлось дорого расплачиваться...”¹⁰.

Перелік таких міркувань можна продовжувати. І всі вони обґрунтовуватимуть згаданий міф. Навіть у глибокоаналітичних працях Л. Заборовського та Б. Флорі, що ґрунтуються на використанні багатой джерельної бази, присвячених характеристиці українсько-турецьких відносин 1648–1654 рр., спостерігається вірність старій російській та радянській історіографічній традиції демонізації політики Османської імперії щодо України, її зображення виключно у чорних барвах. Зокрема, у них обійдено мовчаною рішенням султана про прийняття Гетьманату під свою протекцію й можливі позитивні наслідки для нього у разі їх схвалення на раді гетьманом й старшиною. Складається враження, що то не Б. Хмельницький розігрував “турецьку карту” з прийняттям протекції Порти, а остання нав’язувала “гетьманству протекторат на бажаних для них умовах”. І “містечтво Хмельницького, як політика”, проявилось в тому, що він “зумів уникнути встановлення залежності від Османської імперії”¹¹. Слід погодитися з думкою польського історика Д. Колодзейчика, що дослідники цього напрямку “як правило, не брали до уваги третьої дороги – Стамбула. Якщо і зверталися до теми Туреччини, то тільки щоб посилити її негативне сприйняття і переконати, що “найкращим захистком для українців від бусурман було об’єднання з Росією”¹².

Правда, що серед частини населення Гетьманату й старшини (у більшій мірі у Лівобережжі і в значно меншій – у Правобережжі) мали місце про-російські настрої. Проте не слід перебільшувати масштабів цього явища, оскільки відомості про них переважно знаходимо у російських джерелах, автори яких далеко не завжди подавали об’єктивну інформацію. Окрім цього, їх не існувало зовсім серед населення, що залишалося за його межами (а це більша частина території України), але де, однак, переважна більшість української шляхти, частина міщан й, можливо, селян поділяли про-польські настрої. Тому спроби видати симпатії в цілому невеликої кількості населення за настрої всього українського народу є нічим іншим як фальшуванням дійсності. Чи можна ігнорувати той факт, що більшість населення Гетьманату (як і всієї України в цілому) прагнула досягти незалежності. Це по-перше.

По-друге, цікаво б було дізнатися, уряд якої держави у XVII ст. узгоджував свої зовнішньополітичні акції з урахуванням настроїв більшої частини її населення: селян і міщан? То чому український уряд мав становити виняток?

По-третє, безсумнівними суб’єктивністю й однобічністю кульгає принцип трактування висловлюваних Б. Хмельницьким під час переговорів з

російськими послами і посланцями воєвод чи у переписці з царем й сановниками панегіриків на адресу Олексія Михайловича й побажань бачити його володарем Війська Запорозького одкровенням його особистих прагнень і сподівань українського народу домогтися “возз’єднання України з Росією”. Власне у такому тлумаченні особливо часто подаються наступні слова гетьмана, сказані у кінці квітня 1649 р. послу Г.Унковському: “А мы царского величества милости ищем и желаем потому, что от Владимирова святого крещения одна наша благочестивая христианская вера с Московским государством и имели едину власть”¹³.

Однак, при цьому забувають зауважити, що ці слова Б.Хмельницького, не автентичні, а передані Г.Унковським у його “статейному списку”, а відтак можлива не лише неточність у їх передачі, але й певна редакція сказаного гетьманом. Адже відомі випадки, коли російське дипломатичне відомство вносило навіть в офіційні документи, що надходили з інших держав, поправки бажаного змісту. Наприклад, як встановив С.Фаїзов, хоча Крим не визнавав у титулі Олексія Михайловича з 1654 р. географічного атрибуту “Мала Росія”, у переклади ханських грамот для царя його справно вписували¹⁴.

Проте, суть проблеми полягає не в згаданій імовірності перекручення слів Б.Хмельницького. Вони справді могли бути сказані Г.Унковському. Справа в тому, що приблизно такі ж міркування гетьман висловлював на адресу інших володарів! Ось що він писав у листі від 7 грудня 1651 р. до турецького султана Мегмеда IV: “Я давно прагнув з вірністю свого підданства потрапити до милостивої ласки і під захист вашої цісарської милості, мого милостивого пана, бо бачу, що це є самою божою волею, щоб руський народ був вільний від польської неволі. А тому, що вся Греція визнає владу вашої цісарської милості, мого милостивого пана, то і вся Русь, яка є однієї віри з греками і бере від них свій початок, хоче і могла б бути під владою вашої цісарської милості, мого милостивого пана”¹⁵. Гадаю, що посилаючись на дану цитату, грецькі історики можуть висловити здогад, що Б.Хмельницький прагнув домогтися возз’єднання України з Грецією, а турецькі – про його мрії прийняти протекцію Порту.

Не має жодної підстави такі і їм подібні визнання, заяви й твердження володаря булави зображувати знаковими; відшукувати у них якусь сакральну символіку проявів доленосних прагнень українського народу. Це були, пройняті холодним політичним прагматизмом, вербальні засоби дипломатичного впливу на еліту чужоземних держав з метою втягнення їх у війну проти Речі Посполитої на стороні Гетьманату. І не більше!

II. Стійким міфом продовжує залишатися показ характеру Переяславської ради як закономірної й заздалегідь запланованої генеральної ко-

зацької ради, повноважної представляти інтереси українського народу. А її ухвала трактується урочистим актом довгоочікуваного сповнення його заповітного бажання “возз’єднатися” з Росією (“піти під руку царя”) при повному замовчуванні гострої колізії, породженої відмовою російського посольства присягнути від імені царя на вірність взятим Росією зобов’язанням. Яскравим прикладом не тільки продукування цього міфу, але і його “творчого розвитку” слугує її опис у поважному науковому виданні “История внешней политики России к. XV–XVII в.” (М., 1999) за редакцією Г.Саніна. Читаємо: “Сюда на Раду съезжались выборные казаки от всех полков Украины ... Рада была воистину необычной. Кроме казаков пришли все жители Переяславля и крестьяне из окрестных сел. Это была Рада, отражающая желание всего населения Украины. 8 января в 9 часов утра ударили казацкие барабаны, сзывая народ. Вначале по обычаю стали широким кругом и гетман с полковниками положили булавы на землю перед народом, испрашивая его волю: хотят ли люди видеть их у власти? Рада ответила, что верит гетману, и просила взять булаву обратно”¹⁶. У ньому що не речення, то фальшування змісту події.

По-перше, гетьман і старшина погодилися прийняти царську протекцію не тому, що цього палко бажали народні маси України, а усвідомлюючи безвихідність геополітичного становища Гетьманату, оскільки умови кримсько-польського Кам’янецького договору (15 грудня 1653 р.) передбачали його ліквідацію й окупацію польськими військами. В принципі слід погодитися з думкою Л.Заборовського, що “заметное исчерпание ресурсов гетманата в ходе долголетней войны, невозможность вести ее дальше только своими силами, определившаяся ненадежность крымского союзника поставили Б.М.Хмельницкого к концу 1653 г. перед необходимостью выбрать созюзерена среди альтернатив ...”¹⁷.

По-друге, дослідники, як правило, вперто не хочуть помічати того факту, що гетьман і старшини (в усякому випадку генеральні і більшість полковників) на кінець Жванецької кампанії уже зробили вибір на користь прийняття протекції царя й, повернувшись з походу, Б.Хмельницький наказав “полковником, и сотником, и ясаулам съезжатца в Переяславль” для правового оформлення цього акту, відповідно традицій (“крест целовать”)¹⁸. Отже, йшлося і не про скликання генеральної ради Війська Запорозького, що мала засвідчити волевиявлення народу, і не про обрання протектора з-поміж альтернатив, а про принципово інше: затвердження уже прийнятої ухвали.

По-третє, аналіз змісту розмови 17 січня 1654 р. гетьмана з керівником російського посольства В.Бутурліним промовляє, що питання про необхідність обрання царя протектором на раді не порушувалося жодною із сто-

рін, оскільки у принципі воно було уже розв'язане. Домовлялися власне лише про процедуру його оформлення¹⁹. Воно постало найімовірніше на скликаній ранком 18 січня таємній старшинській раді, бо гетьман і старшини, вочевидь, вирішили у такий спосіб легітимізувати своє рішення й уникнути можливих закидів з боку козацтва у порушенні звичаїв Війська Запорозького. Внаслідок чого у ній змогла взяти дуже незначна частина рядового козацтва, тому не має жодної підстави означувати зібрану раду повною (генеральною, чорною), представницькою і всенародною. Вона становила собою дещо розширену (за рахунок незначної частини козаків (всього їх, за даними списку, котрі присягнули цього дня, налічувалося 44 особи, включаючи 33 особи з Переяслава) і переяславських міщан (23 особи)) старшинську раду (радше страшинський з'їзд). Всього ж учасників ради нараховувалося трохи більше 200 осіб. Оце і все, за даними “статейного списку” В.Бутурліна, “великое множество всяких чинов людей” (“весь народ”). Зовсім не було старшин і козаків із Паволоцького й Уманського полків²⁰.

По-четверте, робота скликаної ради розпочалася не о 9 год., а близько 15 год. й ні гетьман, ні полковники не склали своїх повноважень і рада їх не переобирала. Це вигадки чистої води. Далі: аналіз виступу на ній Б.Хмельницького промовляє, що учасники ради ним не уповноважувалися займатися розв'язанням питання доцільності збереження незалежності Гетьманату чи приймання протекції. У категоричній формі їм було повідомлено про необхідність обрання протектора з-поміж короля, хана, султана й царя. При чому, оскільки ранішня страшинська рада уже прийняла ухвалу про прийняття протекції Олексія Михайловича, гетьман створив різко негативні образи короля, хана, султана й дуже позитивний царя, наголошуючи, що саме він є єдиним бажаним протектором для Війська Запорозького. А щоб у когось із присутніх не виникло спокуси висунути іншої кандидатури, суворо застеріг: “А будет кто с нами не согласует теперь, куды хочет вольная дорога”. Добре знаючи вдачу володаря булави, ніхто не ризикнув висловитись інакше. “Вси единодушно” загукали “волим под царя восточного, православного, крепкою рукою в нашей благочестивой вере умирати, нежели ненавистнику христову поганину достати”²¹.

По-п'яте, у жодному випадку не слід ігнорувати гостроти конфлікту, що спалахнув з приводу відмови російських послів принести присягу, який за інших обставин (відсутності загрози наступу польського війська, якого очікували з дня на день, про що засвідчує універсал гетьмана від 17 січня до старшини з наказом готуватися до відсічі ворогові)²² неминуче призвів би до відмови української сторони від прийнятої ухвали. Наштовхнувшись на неочікувану позицію В.Бутурліна, гетьман залишив приміщення собор-

ної церкви й зібрав нову раду, що тривала “многое время”. Якщо гетьман, генеральні старшини й полковники допускали можливість принесення ними односторонньої присяги, повіривши “государскому слову”, то рядові козаки й, вочевидь”, сотники наполягали на принесенні російським посольством присяги. Як повідомили послані з ради полковники П.Тетеря й Г.Лісницький В.Бутурліну, “гетман де и мы в том верим, только де козаки не верят, а хотят того, чтоб они дали им веру”. Врешті-решт рада ухвалила рішення принести присягу в односторонньому порядку, що й було вчинено²³. Вважаю, що Б.Хмельницький й старшини пішли на цю поступку вимушено, усвідомлюючи безвихідність геополітичного становища Гетьманату.

III. Найживучішим міфом залишається трактування сутності ухвали Переяславської ради “возз’єднанням (об’єднанням) України з Росією” (дивись праці В.Артамонова, В.Буганова, Л.Заборовського, Л.Пушкарьова, Г.Саніна, Б.Флорі й інших авторів)²⁴. Складається враження, що більшість російських колег прагне будь-що (всупереч явним свідченням джерел) зберегти означення “возз’єднання”, яке впродовж XIX–XX ст. слугувало ідеологічною підвалиною російської великодержавної імперської ідеї асиміляції українського народу, позбавлення його права на самостійний державний розвиток, збереження Російської імперії. Навіть такий знаний фахівець епохи як Л.Заборовський, котрий, за його ж визнанням, раніше вважав цей термін “совершенно искусственным”, у другій половині 90-х рр. XX ст. раптом дійшов висновку, що “следует, возможно, понятие “воссоединение” сохранить, во всяком случае до дальнейших обсуждений”²⁵. Але ж ще у 60-х рр. XX ст. видатний історик М.Брайчевський аргументовано довів, що застосування цього визначення до ухвали ради “є елементарним невіглаством: Україна і Росія формувалися після розпаду Русі в умовах роздільного існування; до 1654 року вони ніколи не були об’єднані. Глухачний словник Д.М.Ушакова слово “воссоединение” визначає: “соединение вновь, присоединение отторгнутого”. Але і ця дефініція не рятує справи: Україна ніколи не була відторгнута від Росії; йдеться про різні народи, що сформувалися незалежно один від одного і в різних історичних умовах ... “возз’єднувати” Україну з Росією неможливо, якщо визнавати існування українського і російського народів як окремих етнічних частин східного слов’янства”²⁶. Точніше не скажеш! І жоден адепт імперського міфу “возз’єднання” й по нині не спромігся аргументовано спростувати цей висновок й довести його хибність.

Об’єктивний аналіз єдиного існуючого джерела про хід ради (“статейного списку” В.Бутурліна, складеного на основі розповіді генерального писаря І.Виговського, оскільки нікого з російського посольства на раді не

було) однозначно засвідчує, що йшлося про ухвалення рішення про прийняття царської протекції (“чтоб есте себе с нами обрали государя из четырех, которого вы хотите”)²⁷. Неточним, м’яко кажучи, є твердження Б.Флорі, що “вхождение территорий ... гетманства в состав Русского государства (после решений Переяславской рады 1654 г.) было воспринято обеими сторонами как восстановление прежнего единства, как воссоединение отдельных частей Руси, ранее разделенных политическими границами”²⁸.

Ні прийняття протекції царя, ні зміст укладеного на початку квітня 1654 р. договору з Росією, не передбачали входження Гетьманату до її складу, який продовжував зберігати свою державну окремішність. Коли учасники ради висловлювали побажання, щоб “есми вовеки вси едино были”, то мали на увазі досягнення не етнічної чи політичної єдності, а виключно конфесійної (“світу православного”). Саме тому, щоб зберегти державну окремішність Гетьманату, гетьман і старшини рішуче домагалися від російського посольства присягнути за царя, що “их, гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское, польскому королю не выдавать, и за них стоять, и вольностей не нарушет ...”, а також затвердження прав і привілеїв Війська Запорозького і “всього світу християнського російського”, привезених у березні українським посольством до Москви²⁹. Як з’ясував О.Струкевич, в уявленні тогочасної української політичної еліти цар мав виступати спільним монархом Малої і Великої Росій (котрий триматиме у руках великоросійський й малоросійський скипетри), але як політично окремішніх і незалежних одна від одної³⁰. І, щоб юридично закріпити цю окремішність, Б.Хмельницький цього ж дня – 18 січня – вперше вніс до царського титулу істотну зміну: замість “всеа Русии самодержца” вжив термін “всея Великая и Малы Русии самодержца”³¹.

Отже, Переяславська ухвала (вважати її договором не має жодної підстави) передбачала тільки прийняття протекції царя. А її умови були конкретизовані й реалізовані в укладеному у квітні договорі в Москві.

IV. Найбільшого поширення в українській і російській історіографіях (незалежно від їхніх наукових напрямків і шкіл), художній літературі й публіцистиці набрав міф тлумачення переяславської ухвали як такої, що стосувалася всієї України. Але ж такий підхід принципово помилковий. Мало місце прийняття протекції лише Українською державою – Гетьманатом, терени якого українською і російською сторонами називалися “Малою Руссю”. Інші українські землі, а вони склали більшість території України, продовжували залишатися у складі Речі Посполитої і не підлягали гетьману, а відтак, на них не поширювалася ухвала Переяславської ради. Тому, коли восени 1655 р. українсько-російські війська зайняли значну частину Білорусі, Волинь і Подільське воеводство до існуючого царського

титулу додали нове доповнення: “Великий князь Литовський и Белья Руси, Волынский и Подольский”³².

V. Не менш міцним у науковій, публіцистичній та художній літературі є міф про знакову віковичність чинності переяславської ухвали, на яку і нині полюбують посилалися. Насправді ж Гетьманат, виступивши ініціатором прийняття царської протекції, зіткнувшись з брутальним втручанням Росії у внутрішньополітичне життя та її прагненням перетворити його у свою провінцію, відмовився від неї 16 вересня 1658 р., уклавши Гадацький договір з Річчю Посполитою. Все – це був кінець Переяслава 1654 р. Він вичерпав себе. Всі наступні ухвали старшинських і козацьких рад щодо взаємин з Росією й укладені на їхній основі договори з царями другої половини XVII–XVIII ст. не мають до нього жодного безпосереднього відношення. А традиційні спроби впродовж XIX – поч. XXI ст. тих чи інших авторів перекласти на нього відповідальність за історичну долю України з вересня 1658 р. сконструйовані за відомим принципом: “після цього, отже внаслідок цього”. Так Переяслав 1654 р. набрав рис есхатологічної події.

VI. Нарешті останнє на що хотілося б звернути увагу. Усталеними міфами продовжують залишатися зображення Переяслава з одного боку винятково позитивною подією в історії України (спостерігається його сакралізація), з другого – різко негативною (демонізація). Прихильники першого вбачають у ньому акт “возз’єднання” “народів-братів”, порятунк України від іноземного поневолення, благодіючий вплив Росії; послідовники другого – втрату Україною незалежності, її закабалення й перетворення у колонію Росії. Аналіз джерел спростовує їх обидва. Як уже раніше відзначалося, не було жодного “возз’єднання” й ухвала ради про прийняття протекції царя торкалася лише Гетьманату. Воднораз договір 1654 р., укладений на основі переяславського акту, не передбачав ні поневолення України, ні її перетворення у колонію (процес втрати автономії Лівобережного гетьманату проходив в останній третині XVII – першій половині XVIII ст., а Правобережна Україна увійшла до складу Росії лише внаслідок II поділу Польщі 1793 р.).

Ухвала Переяславської ради про прийняття протекції царя й укладений договір у квітні 1654 р. були типовими зовнішньополітичними актами того часу і власне так їх потрібно оцінювати. Гетьманат прагнув отримати військово-політичну допомогу з боку Московії для розгрому Речі Посполитої і возз’єднання в його межах усіх етноукраїнських земель. Розчарувавшись у своїх сподіваннях, він же у вересні 1658 р. скасував Переяславську ухвалу й розірвав договір з Росією.

Примітки

1. *Флоря Б.О.* О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху средневековья – раннего нового времени // *Россия – Украина: история взаимоотношений.* – М., 1997. – С.19; *Восточные славяне в XVII-XVIII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие. Материалы “круглого стола”* // *Славяноведение.* – 2002. – №2. – С.3-9.
2. *Восточные славяне ...* – С.9.
3. *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька “протекція” // *Київська старовина.* – 2001. – №3. – С.87-104; *Его же.* Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20-30-х годов XVII века и на начальном этапе народно-освободительной войны // *Славяноведение.* – 2002. – №2. – С.36-51.
4. *Восточные славяне ...* – С.9-10.
5. *Яковенко Н.* Між правдою та славою (не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) // *Сучасність.* – 1995. – №13. – С.68-75; *Йї ж.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С.181-193; *Йї ж.* У кольорах пролетарської революції // *Український гуманітарний огляд.* – К., 2000. – Вип.3. – С.58-78.
6. Див.: *Заборовский Л.В.* 340 лет Переяславской Рады. Российско-украинская конференция // *Отечественная история.* – 1995. – №5. – С.218-219; *Его же.* Переяславская Рада и московские соглашения 1654 года: проблемы исследования // *Россия – Украина ...* – С.40-41.
7. Див.: *Чухліб Т.* Міжнародні відносини у Європі на зламі Середньовіччя і Ранньомодерного часу: проблема сюзеренно-васальних стосунків // *Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.).* – К., 2002. – Вип.2. – С.151-171; *Його ж.* Гетьмани і монархи. Українська держава у міжнародних відносинах 1648-1714 рр. – К.; Нью-Йорк, 2003. – С.12-31.
8. *Артамонов В.* Позиции гетманской власти и России на Украине в конце XVII – начале XVIII века // *Россия – Украина ...* – С.91.
9. *Санин Г.* Антиосманские войны в 70-90-е годы XVII века и государственность Украины в составе России и Речи Посполитой // *Россия – Украина ...* – С.64.
10. *Заборовский Л.* 340 лет ... – С.219.
11. *Его же.* Порта, Крымское ханство и государства Центральной и Восточной Европы в 1648-1654 гг. // *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в.* – М., 1998. – Ч.1. – С.190-225; *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька “протекція”. – С.87-107.
12. *Усі дороги вели в Переяслав?* // *Україна молода.* – 2004. – 17 січня. – С.4.
13. *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі – ВУсР).* – М., 1953. – Т.ІІ. – С.152.
14. *Усі дороги вели в Переяслав?* – С.4.
15. *Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) / Упорядники І.Крип’якевич*

та І.Бутич (далі – ДБХ). – К., 1961. – С.234.

16. История внешней политики России к. XV-XVII в. / Под ред. Г.А.Санина. – М., 1999. – С.282.

17. *Заборовский Л.* Переяславская рада ... – С.43.

18. ВУсР. – Т.Ш. – С.398, 450.

19. Там же. – С.459-460.

20. Там же. – С.460-461; *Грушевський М.С.* До історії Переяславської ради 1654 року (Виголошено у ВГН 29.X.1929) // Український історик. – 2002. – Р.XXXIX. – №1-4. – С.17-25.

21. ВУсР. – Т.Ш. – С.460-461.

22. ДБХ. – С.315.

23. ВУсР. – Т.Ш. – С.464-466.

24. *Брехуненко В.* Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003. – С.646-650; *Кравченко В.* Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська рада 1654 року ... – С.512-523; *Степанков В.* Переяслав 1654 року: витоки, сутність, наслідки // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. Збірник наукових праць. – К., 2003. – С.108-110.

25. *Заборовский Л.* Переяславская рада ... – С.45.

26. *Брайчевський М.* Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції // Переяславська рада 1654 року ... – С.301-302.

27. ВУсР. – Т.Ш. – С.460-461.

28. *Флоря Б.* О некоторых особенностях ... – С.19.

29. ВУсР. – Т.Ш. – С.464; ДБХ. – С.320-325.

30. *Струкевич О.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (Інтегральний погляд на питання). – К., 2002. – С.256-262.

31. ДБХ. – С.316.

32. Акты Московского государства. – СПб., 1894. – Т.II. – С.432; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1997. – Т.IX. – Ч.2. – С.1111-1113.

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ У ПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Останнім часом зростає увага з боку вчених до вивчення проблем Української революції 1648–1676 рр. Безумовно, чимало питань вдалось розв'язати, але продовжує залишатися ще немало її аспектів, на які варто було б звернути увагу, навіть якщо вони не носять глобального характеру. До них належить і з'ясування політичних планів Б.Хмельницького щодо Кам'янця-Подільського. Слід зазначити, що окремі аспекти даної проблеми знайшли висвітлення у працях М.С.Грушевського, Л.В.Михайлини, Ю.А.Мицика, В.С.Степанкова. Однак, у своїх роботах вони досліджували переважно становища міста в середині XVII ст. і майже не торкалися питання про місце Кам'янця у політичних планах Б.Хмельницького. В своїй роботі зроблю спробу порушити дану проблему.

Здобуті перші перемоги над польськими військами у другій половині травня 1648 р. на Жовтих Водах та під Корсунем стали поштовхом до збройної боротьби українців проти польського панування. Почали формуватися численні загони повстанців, які допомагали головним силам армії під керівництвом Б.Хмельницького звільнити Україну. Особливо великого розмаху визвольна, конфесійна і соціальна боротьба набрала на Поділлі. Наляканий розгромом армій, уряд Речі Посполитої вживає заходів для зміцнення міст-фортець, які могли опинитися під загрозою захоплення підрозділами української армії чи повстанцями. За таких обставин приймається рішення (в першій декаді червня) зміцнити кам'янецьку залогу¹. Приблизно в цей самий час коронний гетьман М.Потоцький, який перебував у полоні, через свого посланця застеріг свого сина Петра – кам'янецького старосту, – “щоб з міста і ноги не виносив та всіляку мав обережність”². Така турбота про долю міста була небезпідставною, оскільки польська шляхта вбачала у Кам'янці-Подільському “антемурале (передмур'я – В.С.) Вітчизни нашої”³.

Влітку 1648 р. повстанці беруть під свій контроль ряд населених пунктів у Східному Поділлі (Брацлавщині), де діяли полки М.Кривоноса. На початку серпня було захоплено міцно укріплене місто-фортецю Бар, розташоване у Подільському воєводстві. Ця звістка приголомшила місцеву шляхту. У неї не виникало сумнівів, що повстанці можуть спробувати оволодіти і Кам'янцем. Тим паче, що кам'янецький каштелян С.Лянцкоронський, всупереч сподіванням, замість того, щоб зосередити під містом 1000 жовніврів, зумів набирати всього “400 “легких козаків” з луками і сто

гусар” для захисту міста⁴. Щоб уявити моральний стан шляхти, яка знаходилася в ньому, доцільно звернутися до змісту листа шляхтича Д.Чеховського, написаного у Глинянах. “Шляхта з Кам’янця в листі з гарячими слізьми просила, – повідомляв він, – про порятунок, принаймні прохала гвардію Осінського, бо у великій небезпеці Кам’янець”⁵. У листі невідомого автора, вочевидь, кам’янецького земського судді Л.М’яковського підкреслювалися панічні настрої серед шляхти: “Через постійний, удень і вночі – плач моїх жінок я переляканий так, що не можна й передати, особливо через те, що залишаюся в страшному, як і раніше, безладді, без оборони, без піхоти, без олова, неможливо запобігти небезпеці, бо нема ким укріпити Новий Замок”. Він песимістично оцінював захисну потужність укріплень: “Нам не втримати Нового Замку, тому що нема ні риштування, ні переходів на баштах, держимося тільки завдяки чудесному милосердю Божому”⁶.

Привід для занепокоєння давали і українці – мешканці міста (близько 5 тис. осіб), які могли у будь-який час перейти на сторону повсталих. Як зазначав Л.М’яковський, навіть серед 200 вояків залоги (набраних з українців) “є 140 найбільших здрайців”⁷. Починаючи з другої половини серпня, в околицях Кам’янця діяли загони опришків. Їм хоча і не вдалося оволодіти містом, але під їх контроль перейшло ряд містечок: Сатанів, Гусятин, Скалат, Оринин, Ярмолинці, Кривче та ін.⁸. А відтак Кам’янець потрапив в облогу. Крім цього, маємо свідчення джерел про те, що в місті група українських священників готувала повстання. Вони запросили допомоги у Б.Хмельницького. І тільки зрада одного попа з Дунаївців зірвала цей задум⁹.

Постає запитання, чому Б.Хмельницький не вжив заходів для оволодіння Кам’янцем, який перебував в незадовільному стані з точки зору обороноздатності? Очевидно, дався взнаки недостатній рівень національної свідомості, а саме: відсутність у нього намірів визволення усіх теренів України з метою створення незалежної держави. Можна припустити, що гетьман, не думаючи поривати з Польщею, не вбачав нічого крамольного в тому, що місто буде знаходитися під її контролем. У жовтні 1648 р. направив частину підрозділів під стіни Кам’янця, щоб активними діями спонукати міську владу заплатити викуп, за прикладом Львова¹⁰. Проте дана акція не принесла очікуваного результату. 12 грудня Б.Хмельницький розпорядився надіслати свій універсал до Кам’янця, де зібралася “чимало шляхти”, в якому застерігав її не чинити утисків підданам і православної вірі¹¹.

Свідчення окремих джерел наводять на думку, що в кінці 1648 р. у Б.Хмельницького, можливо, з’явилася ідея використати Кам’янець у ди-

пломатичних цілях, а саме: обіцянкою віддати місто у володіння Османської імперії, схилити султана до надання козацькій Україні військової допомоги. Так, за даними Л.М'яковського, українське посольство у Стамбулі домогалося від турецького султана схвалення українсько-кримського союзу і прийняття козацької України під протекцію. Взамін послі засвідчили готовність українського уряду виплачувати данину, допомагати туркам в їх боротьбі з ворогами і передати султану Кам'янець-Подільський¹². Маємо також згадку у листі шляхтича Д.Чеховського від 19 серпня 1648 р. про намір українського гетьмана віддати Кам'янець туркам¹³.

Взимку 1649 р. Кам'янець визнавався українською і польською стороною прикордонним містом, далі якого коронні війська не мали права просуватись¹⁴. Однак, через деякий час військові дії відновилися з ініціативи польського командування. Весною 1649 р. українська армія на чолі з Б.Хмельницьким почала просуватися у напрямку Кам'янця. На цей раз гетьман розраховував таки оволодіти містом. Як стверджують польські джерела, він начебто обіцяв "віддати" Кам'янець своєму союзнику кримському хану. Звертає увагу на себе той факт, що плануючи оволодіти містом, гетьман сподівався на допомогу з боку міщан. "Маю надію на Бога – говорив він, – отримавши перемогу, Кам'янець візьму скоро, не забарюсь, бо братів наших русинів є багато в Кам'янці і ці нам допоможуть на поляків"¹⁵. Однак, так як польська армія перейшла у наступ на Волині, Б.Хмельницький змушений був відмовитися від походу на Кам'янець.

Укладений Зборівський договір (18 серпня 1649 р.) передбачав залишення міста разом з Подільським воеводством у складі Польщі. Але він не припинив війни. Як і в Україні, так і в Речі Посполитій було чимало незадоволених його змістом. Кожна з сторін вважала себе ошуканою і домогалася більшого, тому збройний конфлікт між ворогуючими сторонами був неминучий. Б.Хмельницький докладав максимум зусиль, щоб зберегти хиткий мир, тому наказував полковникам, особливо Д.Нечаю, аби не провокували сутичок з поляками. В травні 1650 р. війська Речі Посполитої починають зосереджуватись біля Кам'янця, а згодом саме тут було розташовано головний табір великого гетьмана М.Потоцького.

Тим часом активізувалися переговори Б.Хмельницького з Портою про умови прийняття її протекції, під час яких постало питання про долю Кам'янця. За даними одного з джерел, у серпні 1650 р. турецький уряд домогався від гетьмана передачі міст у володіння султана, взамін за надання козацькій Україні військової допомоги¹⁶.

На початку 1651 р. польські війська під командуванням польського гетьмана М.Калиновського перейшли в наступ. Поновилися воєнні дії, у яких поліг Д.Нечай. Під Вінницею польське командування зазнало поразки

й змушене було відступити до Кам'янця. В кінці квітня Б.Хмельницький показав генеральному обозному наказному гетьману Д.Лисовцю наздоганяти його і розбити. Однак, цей задум зазнав невдачі, оскільки польський гетьман, дізнавшись про наміри Б.Хмельницького, залишив околиці міста й подався до головних сил польської армії, що були розташовані в обози під м.Сокаль.

Полки Д.Лисовця прибули під стіни Кам'янця 29 квітня, де ворога, ясна річ, вже не застали. Замість того, щоб переслідувати його всіма силами, наказний гетьман одну частину війська послав наздоганяти М.Калиновського, а з другою обложив Кам'янець. Декілька днів (з 29 квітня по 1 травня) українські підрозділи штурмували місто, намагаючись оволодіти ним з боку Карвасар та Руських воріт. Як зауважив один з очевидців штурму, котрий знаходився в місті, “відчувалася небезпека через русинів” – кам'янчан, котрі “давали знати козакам дзвонами, коли під брами мали наступати”. Через це польська адміністрація заборонила бити в дзвони і призупинила хід годинників¹⁷. Для того, щоб оволодіти містом українські вояки вдавалися до військових хитрощів. “Лукавий ворог цієї ночі не спав, – читаємо у щоденнику облоги, – а над самою скалою над Смотричем, від сторони кам'яної башти, з якої не бачили жодного пострілу, зробили собі понад ярмом шанці навколо міста, в одній поставили дві гармати, і потім до полудня з них із ручної стрільби стріляли і багатьох людей в місті разили – поки одна з гармат не розірвалася”¹⁸. Облога тривала недовго, оскільки Б.Хмельницький дав наказ її призупинити, довідавшись про зосередження великої польської армії під Сокалем¹⁹.

У серпні-вересні цього ж року Кам'янець переживав важкі часи. Лютувала епідемія чуми, яка привела до великого спустошення міста. Один з очевидців повідомляв: “... всюди отруйна лютує зараза, яка найбільше у Поділлі розповзається, де вже людей мало, страшна пустеля і Кам'янець на тонкій нитці”²⁰. Далі зазначав, що зі складу залоги у місті залишилося лише кілька десятків осіб. Враховуючи таку ситуацію, полковник “подністриянських розбійників – опришків” Чуйко (Чайко) здійснив спробу оволодіти твердиною (де в цей час в ув'язненні перебувала його дружина), але не добився успіху²¹. Є дані одного з польських джерел, що весною 1651 р. український гетьман мав намір віддати Кам'янець Туреччині “а взамін одержати від неї протекцію”²².

Весною 1652 р. (незадовго до битви під Батогом, де було знищено польську армію) знову зустрічаємо свідчення джерел про плани Б.Хмельницького передати Кам'янець-Подільський Туреччині. Так, у “новинах” зі Львова від 14 червня читаємо, що гетьман хоче Кам'янець віддати турчині і туди вже “тягнеться паша силістрійський”²³. А в універсалі короля Яна

Казимира від 23 червня 1652 р. повідомлялося, що після Батозької битви він обложив Кам'янець-Подільський і, мовляв, не тільки закликав на поміч орду, “але і послав по допомогу до Порти, запевняючи у тому, що після знесення того війська віддасть Кам'янець у руки турецькі і все королівство польське у підданство”²⁴.

Про такі наміри Б.Хмельницького щодо Кам'янця-Подільського промовляють свідчення і татарських в'язнів, які сиділи у варшавському замку: “До Кам'янця-Подільського великий задум має, обіцяв Хмельницький його віддати царю турецькому і щоб відразу ж своїм людом осадив”. Крім цього, за їхніми словами, частина мешканців міста готова була допомагати Хмельницькому, “коли в цьому буде потреба”²⁵. Маємо також дані, на цей раз від поручика сандомирського Вілчковського, що Б.Хмельницький: “Кам'янець обіцяв піддати Туреччині”²⁶. Важко сказати чи дійсно гетьман був готовий передати місто Порти, чи лише обіцяв це вчинити, ведучи тонку дипломатичну гру. Але беззаперечним є той факт, що на відміну від перших років Національної революції, тепер до нього прийшло розуміння того, що місто має належати Україні.

Тому після перемоги під Батогом подався до Кам'янця. Першим під його стіни підійшов авангард української армії під проводом сина гетьмана Тимоша. Пізніше з головними силами прибув сам Б.Хмельницький. Він запропонував обложеним скласти зброю. Однак, цей ультиматум поляки відхилили. Проте, епідемія (мабуть дизентерії), що поширювалася у війську, змусила гетьмана призупинити облогу²⁷.

В 1653 р. територія Поділля знову стає ареною боротьби українських і польських підрозділів і армій. Спостерігалось погіршення стосунків між українцями та кримськими татарами через “любов” останніх до грабунків і забирання населення в ясир. Це безумовно викликало велике обурення серед козацтва. Власне, саме ця обставина спонукала Хмельницького відмовитися в червні 1653 р. від захоплення Кам'янця²⁸. Трохи пізніше – під час Жванецької кампанії – польська армія 6 вересня розташувалася в околицях міста. Звідсіля король Ян Казимир вирішив розпочати наступ на козацьку Україну у напрямку Бар-Брацлав-Біла Церква. Але по дорозі до Бара польському командуванню стало відомо про наближення кримських татар, котрі йшли на допомогу гетьману. Тому король змушений був відступити до Жванця, де польська армія потрапила в облогу українських і татарських підрозділів²⁹.

Відсутність джерел не дає змоги з'ясувати наміри Б.Хмельницького щодо Кам'янця у 1654 р. У наступному році, готуючи військову операцію проти поляків, гетьман відхилив план російського командування, що передбачав похід військ до Кам'янця-Подільського. На його думку, за краще

було просуватися в напрямі Пиків – Старокостянтинів – Тернопіль – Львів) з метою взяття під контроль західних теренів України³⁰. Однак, через деякий час він, змінивши свій першочерговий задум, подався до кам'янецької твердині. Що спонукало гетьмана внести корективи у свої плани? Очевидно, саме тепер він остаточно збагнув, що Кам'янець повинен знаходитись під його контролем, цим самим заперечуючи претензії Речі Посполитої щодо західноукраїнського регіону. В серпні 1655 р. українські підрозділи підійшли до міста і невдовзі здійснили спробу ним оволодіти. Атака була настільки сильною, що тільки, спустивши воду у річці, поляки зуміли з великими труднощами її відбити³¹. Облога тривала до 24 серпня. Згодом сюди прибув шведський посол Олександр Юлій Торкват. Результатом зустрічі з гетьманом стає укладення між українцями та шведами угоди, яка передбачала спільні дії проти Польщі, і що головне – західний кордон України повинен був проходити по Віслі. Після цього гетьман з військом рушає до Львова з метою приєднати західні терени до козацької України³². Оскільки в подальші роки українці відмовилися від спроб оволодіти Кам'янцем, місто продовжувало залишатися під контролем Речі Посполитої.

Отже, аналіз виявлених джерел дає підстави висловити припущення, що у 1648 р. Б.Хмельницький не мав наміру брати Кам'янець під власний контроль. Цьому завадило недостатній рівень національної свідомості, комплекс “автономізму”, адже враховуючи моральний стан кам'янецьких католиків і шляхти та незадовільний рівень оборони, місто можна було взяти без особливих труднощів. У наступні роки в гетьмана неодноразово виникала думка про можливу передачу Кам'янця Османській імперії в обмін на протекцію для козацької України. Швидше всього гетьмана не дуже турбувало, кому буде належати Кам'янець: чи Речі Посполитій, чи Порті, чи Україні. Починаючи з 1652 р. в ньому утверджується намір приєднати місто до Української держави. Але, на жаль, через ряд факторів українському уряду не вдалося оволодіти Кам'янцем і лише в 1672 р. один з наступників Великого гетьмана П.Дорошенко в союзі з тією ж самою Туреччиною зумів на невеликий проміжок часу відібрати Кам'янець-Подільський від Речі Посполитої. Але це вже тема іншого дослідження.

Примітки

1. Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. Інститут рукописів (далі – НБУІР). – Ф.ІІ. – №1455. – Арк.70.
2. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаніка. Відділ рукописів (далі – ЛНБ.ВР). – Ф.5. – Спр. Оссолинських №225/ІІ. – Арк.611.
3. Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Krakowie. Dział rękopisów (далі –BPAN). – Dz.2254. – S.386.

4. Muzeum Narodowe w Krakowie, Biblioteka Czartoryskich. Dział rękopisów (далі – В.Сzart.). – №142. – S.277.
5. ЛНБ. ВР. – Ф.5. – Спр. Оссолінських №225/II. – Арк.125.
6. *Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С.* Спалахи козацької звитяги. – Дніпропетровськ, 1991. – №3. – С.203.
7. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАУ) (Київ). – Ф.1230. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.3.
8. *Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С.* Назв. праця. – С.31.
9. Документи об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. (далі – ДОВ). – К., 1965. – С.109.
10. Там же. – С.194; *Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С.* Назв. праця. – С.33.
11. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657) (далі – ДБХ). – К., 1961. – С.87.
12. *Флоря Б.* Богдан Хмельницький і турецька “протекція” // Київська старовина. – 2001. – №3. – С.92.
13. В.Сzart. – №2576. – S.201.
14. ЛНБ. ВР. – Ф.5. – Спр. Оссолінських №225/II. – Арк.202; ЦДІАУ. – Ф.1230. – Оп.1. – Спр.184. – Арк.36.
15. ЛНБ. ВР. – Ф.5. – Спр.Оссолінських №225/II. – Арк.2261.
16. Там же. – №189/II. – Арк.354.
17. Там же. – Арк.498.
18. *Nagielski M.* Oblężenie Kamieńca Podolskiego przez siły kozacko-tatarskie w maju 1651 roku // Barok: Historia. Literatura. Sztuka. – Warszawa: Wyd. Neriton, 2001. – Polrocznik VIII/I (15). – S.194.
19. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1995. – Вид. 2-ге, доп., перероб. – С.303.
20. Archiwum Państwowe w Krakowie (далі – АРК). – Збірка Піноцці. – №363. – S.630-631.
21. Ibid. – S.631; ДОВ. – С.617.
22. Borek P. Kamieniec Podolski w świetle przekazów diariuszowo-pamiętnikarskich XVII wieku // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. – Т.1. – Kraków, 2000. – S.169.
23. ВРАН. – Dz.2254. – S.332*.
24. АРК. – Збірка Русецьких. – №31. – S.183.
25. Ibid. – Збірка Піноцці. – №363. – Арк.821.
26. ВРАН. – Dz.2254. – S.332.
27. *Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С.* Назв. праця. – С.54.

28. Там же. – С.57.

29. *Грушевський М. Історія України-Руси.* – К., 1996. – Т.IX. – Ч.2. – С.653; *Milewski D.* Kryzys wojskowości polskiej na przykladzie kampanii Żwanieckiej Jana Kazimierza // *Barok: Historia. Literatura. Sztuka.* – Polrocznik VIII/1 (15). – S.100-101; *Степанков В.* Жванецька кампанія Б.Хмельницького: витоки, хід, політичні наслідки (серпень-грудень 1653 р.) // *Наукові праці історичного факультету.* – Кам'янець-Подільський, 1996. – Т.2. – С.8.

30. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Назв. праця. – С.486.

31. *В.Сzart.* – № 148. – S.481.

32. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Назв. праця. – С.518.

І.І.Дрогобицький

СТРУКТУРА ТА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ЧИНУ СВ.ВАСИЛІЯ ВЕЛИКОГО (кінець XVI – XVIII ст.).

Теперішній період розвитку українського суспільства позначений активною участю релігійних установ в процесах громадського життя. Виходячи з цього, існує потреба дослідження діяльності церковних інституцій та їхнього впливу на окремі складові життєдіяльності українського соціуму. Дана стаття присвячена з'ясуванню становлення та видозміни головних складових культурно-освітньої діяльності чернецтва в ході виникнення та еволюції чину св.Василія Великого (ЧСВВ). В хронологічному відношенні нижньою межею роботи є час утворення української греко-католицької Церкви (УГКЦ) (кінець XVI ст.), верхньою – кінець XVIII ст.

Прослідковуючи розвиток Василянського чину на тлі загальної історії церковного життя унійної Церкви, автор вдається до використання узагальнюючих видань¹. Приділяється увага характеристиці підвалин культурно-освітньої праці ЧСВВ, закладених у його нормативних документах². При дослідженні розвитку окремих напрямів суспільної активності чернецтва, було використано матеріали вузького тематичного спрямування³. На жаль, слід констатувати, що маловивченими залишаються питання організації благочинної, місійно-душпастирської праці чернечих осередків, налагодження співпраці між монастирями, взаємовпливів суспільства та чернецтва у різні історичні періоди.

XVI ст. в історії української православної Церкви позначене процесами стагнації, які були зумовлені комплексом причин зовнішнього та внутрішнього характеру. Негативні явища яскраво проявлялися і в житті монастирів⁴. Значна частина вищого духовенства, маючи на меті подолання кризи, вдалась до укладення унії з римо-католицькою Церквою (1596 р.). Наслідки цієї акції, якою було започатковано існування католицької Церкви східного обряду (інші назви: унійна, з кінця XVIII ст. – греко-католицька), не могли не позначитися на життєдіяльності тих чернечих осередків, керівництво яких визнало злуку з Римом.

Справою реформування життя монастирів унійної Церкви зайнявся спершу митрополит Іпатій Потій, а згодом – Вельямин (Йосиф) Рутський (1574–1637 рр.), який незабаром теж отримав сан митрополита Київського та Йосафат (Іван) Кунцевич (1580–1623 рр.) – пізніше архієпископ Полоцький. З іменами двох останніх пов'язується безпосереднє утворення Василянського чину у 1604–1607 рр. Центром „вихідної точки спасенного почину чернечої обнові” став Свято-Троїцький монастир у Вільно (сучасний Вільнюс – І.Д.)⁵.

1617 р. ознаменувався початком реформи унійного чернецтва на основі праці В.Рутського “Виклад одного Русина про виправлення устрою у грецькому обряді”. Розрізнені монастирі було об'єднано у першу конгрегацію Пресвятої Трійці (Литовську) з центром у Вільно. У липні 1617 р. відбулась установча генеральна капітула нової чернечої спільноти – “Чину св.Василія Великого” за участю представників 5-ти об'єднаних на той час монастирів. Важливе місце в ході реформи посідала справа оновлення нормативної сторони чернечого життя. В.Рутський, використавши як основу для оновленого законодавства “Устав” св.Василія, доповнив його новими положеннями, зокрема із статутів католицького ордену єзуїтів. “Устав” св. Василя Великого (сюди належать т. зв. “Коротші,” “Ширші” та “Моральні” правила), попри суворий аскетизм, вимогу відречення від світських принципів життя і власних амбіцій, трактує представників чернецтва як діяльних місіонерів у справі поширення ідей християнської релігії. Ченці зобов'язувались впливати на оточуюче середовище не тільки своїм прикладом, але й беручи участь у певних суспільних процесах; заохочувалися до проповідницької праці, навчання і виховання молоді тощо⁶. Конституція В.Рутського залучала представників чину до виховної, культурно-освітньої, душпастирської та місійної діяльності⁷. Дослідники вважають завершальним етапом реформи В.Рутського третю генеральну капітулу (1623 р.), на якій було прийнято т. зв. “Загальні і Партикулярні науки”⁸. Наступного року відбулось підтвердження і схвалення факту здійснення реформи Конгрегацією поширення віри у

Римі. У серпні 1631 р. папа Урбан VIII нормативно закріпив рішення Конгрегації декретом про об'єднання “в один Чин під іменням св. Трійці”⁹. Наприкінці XVII ст. монастирі Литви і Білорусії входили до Литовської конгрегації, а чернечі осередки Галичини і Волині підлягали єпархіальному управлінню (на Перемишльщині – за єпархіальною постановою від 1693 р., а в межах Львівської єпархії – за постановою Унівської капітули 1711 р.).

Знаковим у процесі об'єднання монастирів унійної Церкви був Замоїський Синод (1720 р.). В 11-му розділі його постанов под назвою “Про монастирі і чернечий стан” містилися рекомендації щодо створення нової конгрегації і об'єднання її з існуючим чином; участі ченців у справі піднесення рівня освіченості представників білого духовенства та інш¹⁰. Терміном для проведення остаточного об'єднання було визначено один рік. Проте на капітулах 1727 та 1739 рр. досягти цього не вдалося. Щоправда, в ході роботи останньої (Львівської) капітули 26 серпня 1739 р. було створено конгрегацію Покрови Пресвятої Богородиці (т. зв. Польська, Коронна або Руська), до якої ввійшло 120 монастирів (700 ченців). Тоді ж було підтверджено необхідність злуки обох конгрегацій (Литовської і новоствореної Руської) в одну інституцію. Ця подія відбулася на капітулі у Дубно (1743 р.), де було обрано спільного протоархимандрита і перейменовано колишні адміністративно-територіальні одиниці – конгрегації, на нові – провінції. Вважається, що саме Дубенська капітула розпочала етап т. зв. “золотої доби” у розвитку василіян. 2 травня 1744 р. папа Бенедикт XIV своїм бреве “Inter plures” офіційно потвердив створення нового згромадження, яке отримало назву “Руський Чин святого Василя Великого” (“Ordo Sancti Basilii Magni Ruthenorum”). На 1772 – 1773 рр. Василіянський чин нараховував загалом 1268 ченців у 158 осередках¹¹.

З поступовим зміцненням чин св. Василя Великого вже у XVII ст. визначив основними напрямками своєї діяльності шкільництво, місієно-душпастирську діяльність і видавничу справу. На вибір цих сфер праці у суспільстві вплинуло, окрім іншого, трактування папським престолом василіян як таких, котрі зобов'язані відіграти вирішальну роль у місіонерській праці та теренах православної традиції. Крім того, таким способом василіяни намагалися закріпити і посилити позиції унійної Церкви.

Перші шкільні заклади, проваджені ченцями ЧСВВ, постали на початку XVII ст. Згодом число шкіл зростає і відбувається їх диференціація на окремі категорії: парафіяльні, колегії, духовні семінарії, новіціати (школи підготовки до чернечого життя). У часі “золотої доби” (1750–1772 рр.) василіяни утримували 43 публічних школи¹². Система навчання і виховання значною мірою ґрунтувалась на практиці славнозвісних єзуїтських ко-

легій. До поділів Речі Посполитої та подальшої ліквідації структури Василянського ордену в межах територій приєднаних до Російської імперії, василянські школи існували у Барі, Бучачі, Каневі, Острозі, Овручі, Супраслі, Угневі та інш. Наприкінці XVIII ст. Василянський чин у освітній ділянці на теренах Правобережжя, Галичини, Литви та Білорусії здобув першість, залишивши позаду єзуїтів. Окрім цього, ченці-василяни дбали про піднесення освітнього рівня духовенства. Для цієї мети, наприклад, було засновано навчальний заклад у Бучачі графом Миколою Потоцьким. Взагалі ж у XVIII ст. монахи чину вели богословські курси для священників у 13 містах Галичини і 6 містах Правобережжя (Бар, Білилівка, Камянець-Подільський, Корсунь, Овруч, Шаргород)¹³.

Важливою віхою діяльності василян була видавнича справа. Найвідоміші друкарські осередки знаходились у Вільнюсі, Супраслі, Почаєві, Уневі, Львові, Мінську. Видавнича продукція об'єктивно відіграла роль поєднувача літературних набутків християнського Сходу і Заходу, “цінностей західної і східної культури”¹⁴. Ченцями Василянського ордену здійснювалися переклади французьких, англійських, німецьких, російських видань – перш за все духовно-релігійного характеру. Домінуючою мовою видавництва у XVII ст. залишалась латинська; з XVIII ст. почала застосовуватись польська. Окремі праці виходили церковнослов'янською мовою. Серед ченців плекалося шанобливе ставлення до книг. Читання було справою рівнозначною з “молінням”¹⁵.

Значна увага приділялася керівництвом чину організації місійно-проповідницької діяльності. На кінець XVIII ст. припадають перші спроби узагальнення досвіду ченців-василян у згаданій сфері. Як приклад, можемо навести працю о.Корнила Сорочинського (1731–1790 рр.) “Methodus Peragendi Missiones Apostolicas in Provincia Ruthena O. S. Basilii Magni” (1770 р.), що вміщує детальний опис методики проведення місій. Окремим розділом у ній подано загальну катехизмову частину. З-під пера цього автора, ім'я якого, на думку окремих дослідників, “записане золотими буквами на сторінках проповідницької діяльності “золотої доби” чину,” вийшли збірники проповідей присвячених культу Діви Марії, окремим святим католицької Церкви; проповіді місійної тематики¹⁶. Не менш відомим місіонером був і о.Тимотей Щуровський. У своїх працях “Missia Bialska ...” (1787 р.) та “Rozmowy ...” (1792 р.) він характеризував позитиви місійних заходів, розробляв їхню градацію в залежності від тривалості і суспільного статусу присутніх, подає окремі науки з проведених ним самим 20 місій. Чітко окреслюючи обов'язки учасників (увага під час проповідей, участь у релігійних церемоніях і св.Тайнах, піст, милостиня), о.Т.Щуровський окреслив також загальний план місії. Його складовими є близько 14 ре-

лігійних дійств (пісні, розважання, проповіді, вивчення катехизму, процесії, різноманітні богослуження тощо)¹⁷.

Наприкінці XVIII ст. Василянський чин "... належав до найбільших чернечих спільнот у польсько-литовській державі та був найчисленнішим монашим чином на українсько-білоруських землях"¹⁸. Після поділу Речі Посполитої у 1772 р. керівництво чину, виходячи з потреби покращення управління структурними частинами, вдалося до реорганізації існуючих провінцій шляхом їхнього розукрупнення. На генеральній капітулі, яка відбулась в липні-вересні 1780 р. у Тороканах (суч. Торокаї), було запроваджено поділ на 4 провінції: Св.Миколая (Білоруська), Пресвятої Трійці (Литовська), Покрови Божої Матері (Польська), Найсвятішого Спасителя (Галицька). З кін. XVIII ст. становище ЧСВВ поступово погіршується. Причинами кризи Василянського ордену в межах Австрійської імперії були намагання імперської влади підпорядкувати своєму впливу структури католицької Церкви шляхом впровадження нової законодавчої бази (реформи Йосифа II). На території Російської імперії (Литва, Білорусь, Правобережжя) в ході заходів, спрямованих на повну ліквідацію унійної Церкви, Василянський чин, як одну із стрижневих греко-католицьких інституцій, у 1832–1836 рр. було розформовано. Кризові явища у вцілілій Галицькій провінції вдалося подолати тільки у останній чверті XIX ст. (Добромильська реформа 1882 р.). Внаслідок цього Василянський орден наприкінці XIX ст. відновлює втрачені позиції в основних формах суспільної діяльності, якими традиційно були душпастирська, місійна, навчально-виховна, видавнича.

Таким чином, створений на основі поєднання норм монашества Сходу та елементів аскетичного руху католицької Церкви, Василянський орден у XVII–XVIII ст. виступив продовжувачем закладених у попередні періоди традиційних форм суспільної діяльності чернецтва. Вдосконалюючи методи праці, ченці-василіяни об'єктивно сприяли поширенню освіченості; поглибленню духовно-релігійного життя значної частини українського народу.

Примітки

1. *Ваврик М.* Нарис розвитку і стану Василянського Чина XVII-XX ст.: Топографічно-статистична розвідка // Записки Чина св.Василія Великого – Рим: Р.Р.Basiliani, 1979. – Серія II. – Секція I. – Т.СL – 217 с.; *Великий А.Г., ЧСВВ.* З літопису християнської України: Церковно-історичні радіолекції з Ватикану. В 9 т. – Рим, Львів: Вид. ОО. Василян "Місіонер," 2000. – Т.V: XVII ст. – 287 с.; Т.VI: XVIII ст. – 287 с.; Нарис історії Василянського Чину св. Йосафата // Записки Чина св.Василія Великого. – Рим: Вид. ОО. Василян, 1992. – Серія II. – Секція I. – Т.48. – 640 с.; Шематизмъ провінції св.Спасителя Чина св.Василія Великого въ Галиції, уложеный по капитуль отбув-

шбійся въ монастырьъ св.Онуфрейскѡмъ во Львовъ дня 24. и 25. Липця 1866 и Короткій поглядъ на монастыри и монашество руске, ѡтъ заведена на Руси въры Христовой аж по нынѣшное время. – Львѡв: Въ типографіи Института Ставропигіанского, пѡдъ зарядомъ Стефана Гугковскаго, 1867. – 354 с.

2. Аскетичні твори св.Отця нашого Василя Великого / Пер. з грецьк. митр. А.Шептицького, ЧСВВ. – Рим: Вид. ОО. Василян, 1989. – 490 с.; *Кинах Г., ЧСВВ.* Вельямина Рутського Правила для монахів Ч. св.Василя В. // Записки Чина св.Василя Великого. – Жовква: Вид. ОО. Василян, 1924. – Т.І. – Вип.1. – С.56-72; *Кинах Г., ЧСВВ.* Правила и наставленія. Написав о. Арсеній Коцак ЧСВВ // Записки Чина св.Василя Великого. – Жовква: Вид. ОО. Василян, 1927. – Т.ІІ. – Вип.3-4. – С.337-353.

3. *Антонюк Г.* Культурологічна діяльність чину св.Василя Великого (XVII-XVIII ст.) як фактор посилення унійної ідеї // Історія релігій в Україні: Матеріали ІХ Міжнародного конгресу (11-13 травня 1999 р.). – Львів: Логос, 1999. – Кн. І. – С.3-5; *Ваврик М., ЧСВВ.* о. Корнило Сорочинський, ЧСВВ, історіограф і проповідник (1731-1790) // *Analecta Ordinis s. Basilii Magni.* – Romae: Sumptibus PP. Basilianorum, 1960. – Ser.II. – Sec.II. – Vol.III (IX). – Fasc. 3-4. – P. 429-439.

4. Шемагизмъ ... – Львов, 1867. – С.222-226, 229-231, 236.

5. *Ваврик М.* Нарис розвитку ... – Рим, 1979. – С.1.

6. Аскетичні твори св.Отця нашого Василя Великого ... – Рим, 1989. – С.125-126, 170, 171.

7. Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. В 3 т. – К.: Наукове товариство ім. Т.Шевченка, 1995. – Т.ІІ. – С.628; *Кинах Г., ЧСВВ.* Вельямина Рутського Правила ... – С.62, 69, 70.

8. *Стоцький Я.* Монастир Отців Василян Чесного Хреста Господнього в Бучачі (1712-1996 рр.). – Львів: Місіонер, 1997. – С.14.

9. *Великий А.Г., ЧСВВ.* Назв. праця. – Рим; Львів, 2000. – Т.V: XVII ст. – С.71.

10. *Стоцький Я.* Назв. праця. – С.16; *Великий А.Г., ЧСВВ.* Назв. праця. – Рим, Львів, 2000. – Т.VI: XVIII ст. – С.144.

11. *Ваврик М.* Нарис розвитку ... – Рим, 1979. – С.49.

12. *Антонюк Г.* Назв. праця. – С.4.

13. *Лукань Р., ЧСВВ.* Василіанські монастирі в Станіславівській єпархії: Відбитка з “Нової Зорі”. – Львів: Накладом центрального василіанського архіву й бібліотеки у Львові, 1935. – С.6.

14. *Антонюк Г.* Назв. праця. – С.5.

15. *Кинах Г., ЧСВВ.* Правила и наставленія ... – С.344, 345.

16. *Ваврик М., ЧСВВ.* о. Корнило Сорочинський, ЧСВВ ... – P.439, 432, 435.

17. Центральний державний історичний архів України у м.Львові. – Ф. 684. – Оп.1. – Спр.74. – Арк.60-60 зв.

18. *Ваврик М.* Нарис розвитку ... – Рим, 1979. – С.49.

РОЛЬ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ФОРМУВАННІ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1861–1914 рр.)

Міграція населення до міст в різні часи була одним з принципово важливих джерел поповнення чисельності городян. Але в капіталістичну епоху вона набула першорядного значення, оскільки економічне життя міст створювало широкі можливості для вигідного працевлаштування вихідців з неміських поселень. Тенденція до зростання населення міст і промислових містечок Правобережної України переважно за рахунок міграції спостерігалась тут у пореформений час.

Роль міграційних процесів у зростанні міського населення Правобережжя після 1861 р. неодноразово привертала увагу дослідників. Ще на початку ХХ ст., аналізуючи численні статистичні джерела А.Лосіцький, М.Порш, В.Семенов-Тянь-Шаньський та інші звертали увагу на демографічні, соціальні та економічні наслідки активного переселення до міст вихідців з неміської периферії¹.

Дослідження соціально-класових трансформацій пореформеного міста, в межах Російської імперії в цілому і Правобережної України зокрема, здійснювалися радянськими істориками. У працях А.Рашина, Б.Миронова, Л.Іванова, П.Риндзюньського та інших авторів велика увага приділялася соціальним змінам у містах завдяки міграції сюди чисельних груп вихідців з села².

Певним чином ця проблема висвітлювалася вітчизняними істориками. Н.Вологодцев, Л.Клименко, С.Кулінська, О.Лугова та інші зосередили увагу на змінах чисельності та соціального складу міського населення різних регіонів України протягом, 1861–1914 рр.³

Здатність міст притягувати до себе людей, концентрувати і змінювати соціальне обличчя неміських верств визначалася рядом взаємопов'язаних причин. Перша виходила із загального рівня капіталістичних відносин в країні, із рівня розселення сільських жителів, що сприяло переходу селян в капіталістичну сферу виробництва на селі і в місті. Друга причина визначалася тим, наскільки міста могли поглинути найману робочу силу, тобто рівнем їх торгово-промислового потенціалу⁴.

Правобережна Україна за рівнем урбанізації в 60–90-х рр. ХІХ ст. поступалася перед найрозвинутішими регіонами Російської імперії. Тут темпи зростання міського населення були нижчі від середніх по країні, а сільського – вищі. Торгово-промисловий потенціал значної більшості міст краю не дозволяв, особливо в перші десятиліття пореформеного часу, по-

глинати велику кількість робочих рук. Проте, загальна тенденція до пришвидшеного зростання міського населення поступово тут проявлялась більш чітко. За 60–90-ті рр. XIX ст. населення трьох губерній Правобережжя зросло з 5483,7 тис. чол. до 9567 тис. чол., тобто збільшилося на 75%⁵. За той час міське населення тут виросло з 500 тис. чол. до 927,9 тис. чол., тобто на 85,4%. По відношенню до всього населення питома вага жителів міст збільшилася з 9,1% до 9,7%⁶.

Щодо чисельності жителів не лише офіційних міст, але й усіх тих, що мали у вказаний час чітко виражені міські риси, тобто торгово-промислових містечок, то випереджаюче зростання населення тут було більш чітко вираженим. За пореформене сорокаріччя кількість жителів у всіх міських поселеннях Правобережної України збільшилася з 682 тис. чол. до 1412,4 тис. чол., а його питома вага у всьому населенні – з 12,4% до 14,7%. Це підтверджує тезу про переважаюче зростання нових торгово-промислових центрів порівняно з багатьма старими містами.

Тенденція до випереджаючого зростання міського населення на Правобережжі чіткіше стала визначатися починаючи з 80-х рр. XIX ст., а особливо яскраво проявилася на початку XX ст. Саме у 1901–1914 рр. даний регіон за цими показниками посів провідне місце в Російській імперії, випередивши всі інші, в тому числі економічно найрозвинутіші її частини. Саме на межі століть в економічному житті Правобережжя почали реалізуватися потенціальні можливості, серед яких однією з першорядних було зростання ролі міст. За 1897–1914 рр. населення міст краю зросло на 70%, що майже двічі перевищувало темпи зростання всього населення Правобережної України. За той же час у столичних російських губерніях (Петербурзькій і Московській) приріст міського населення склав 65,4%, у Південній Україні – 53,6%⁷.

Співвідношення різних джерел поповнення міського населення протягом зазначеного періоду змінювалося від безумовного переважаючого природного приросту у перші пореформені десятиліття до абсолютного домінування міграційного фактору. Основним елементом у переселенських потоках було селянство, яке частково витіснялося з землеробства. Переселення за межі свого краю аж до кінця XIX ст. не набрало на Правобережжі тих розмірів, що були характерні іншим регіонам України. Наприклад, за 1894–1901 рр. з усіх губерній Правобережної України в інші райони Російської імперії та за кордон переселилися 4748 сімей (29,2 тис. чол.), а з однієї Полтавської губернії за короткий час (1896–1900 рр.) виїхало втричі більше (14 тис. сімей з 89 тис. чол.)⁸.

Проте надлишок робочих рук на Правобережжі теж був дуже значним. Більшість надлишкової робочої сили регіону знаходила застосування в

розширенні земельного фонду та у тимчасових відхідних заробітках, в тому числі і в містах. Великий резерв потенційних мігрантів до міст у роки вигідної економічної ситуації активно поповнював число місцевих городян. Це сприяло постійному переважанню місцевого елемента у тутешньому контингенті міських жителів. В містах Правобережної України в 1897 р. уродженці цього ж повіту склали 73,7%, вихідці з інших повітів цієї ж губернії – 12,6% з інших губерній – 12,2%, з інших держав – 1,5%⁹. Проте і серед вихідців з інших губерній більшість становили представники сусідніх районів Правобережжя. Наприклад, понад чверть уродженців інших губерній в містах Київщини походили з Поділля та Волині. У Волинській губернії така категорія городян складала 37%, а на Поділлі – більше 50%¹⁰. На відміну від Правобережжя, у Степовій Україні питома вага місцевих уродженців у міському населенні складала лише 62%, а частка переселенців з віддалених губерній сягала чверті¹¹.

Серед губерній Правобережної України частка місцевих уродженців була найвищою на Поділлі (83,7%). Тут же було найменше вихідців з неукраїнських районів Російської імперії. У містах Київщини відсоток тих, хто походив з-поза меж України був вдвічі вищий ніж на Поділлі. З городян немісцевого походження було 10% вихідців з Білорусі і 15% – з Центральної Росії¹².

Особливістю міграційних потоків, спрямованих до міст краю, було виражене переважання в них чоловічої частини. Ця риса характерна для періоду формування капіталістичного міста, коли до нього прибувало багато чоловіків-заробітчани з села, які не зразу поривали свої зв'язки з батьківщиною і залишали там свої сім'ї. Статистичні дані свідчать, що у великих і середніх містах України в середньому на 100 чоловіків припадало 86-90 жінок¹³. Серед проживаючих в містах Київщини вихідців з Подільської губернії частка чоловіків складала 65%, з Орловської – 67,3%, Чернігівської – 56,2%¹⁴. Серед прийшого населення Києва віком 20–30 років чоловіків було 34,7%, а жінок лише 21,7%. Це свідчило про міграцію людей найбільш продуктивного віку. У 1874 р. серед переселенців частка молоді складала 26,3%, а в 1897 р. – вже 28,8%¹⁵. Питома вага осіб продуктивного віку (20–59 років) в містах України пореформеного часу значно зросла. Серед чоловіків вона досягла 53,6%, серед жінок – 46,6%, що було значно більше, ніж серед неміського населення, де цей показник не піднімався вище 42%¹⁶.

Найзначніші диспропорції статевого та вікового характеру серед міського населення Правобережжя цього часу були характерні вихідцям з селянства. Зокрема, переважання чоловічої частини представників селянського стану над жіночою тут виражалось, як 1,9 до 1. Така перевага була

вищою навіть у порівнянні з середніми показниками по Європейській частині Російської імперії, де таке співвідношення складало 1,4 до 1¹⁷.

Певним чином на збереження такої специфіки селянських міграцій впливав сезонний характер роботи багатьох промислових підприємств краю, особливо цукрових заводів. Наприклад, в середині 80-х рр. XIX ст. на цукрових підприємствах Києва, Черкас, Сміли, Шполи, Шепетівки і т.д. від 50% до 80% працюючих складали тимчасові робітники з місцевих та приїжджих селян¹⁸.

Значна частина представників селянських станів у містах Правобережжя походила з віддалених губерній і країв, особливо з тих, де малоземелля було особливо сильним і були розвинуті відробітки. Тому серед городян регіону були представлені численні групи вихідців з Центральної Росії, Білорусі, Лівобережної України. Прибуле з віддалених губерній селянство складало до 54% всіх представників цього стану в містах регіону. Найбільше таких було на Київщині – 63%, найменше – в Подільській губернії – 41%. Найшвидше зростала кількість вихідців з російських губерній в Києві. Як свідчать статистичні дані, протягом 1874–1897 рр. кількість росіян у місті зросла з 14,8 тис. чол. до 134,5 тис. чол.¹⁹

Оцінюючи матеріали перепису 1897 р., варто зауважити, що вони відзначилися певною методичною недосконалістю у з'ясуванні етнічної приналежності населення. Переписувачі не дуже ретельно підходили до питання про мову перерахованих, тому багато українців були віднесені до числа росіян. Особливо це стосується інтелігенції, яка часто розмовляла російською мовою, але належала до українців²⁰. Тобто, загальна чисельність росіян серед населення Києва та інших міст Правобережжя була на той час значно меншою. Але, як свідчать статистичні матеріали, зростання чисельності вихідців з Росії у великих та середніх містах регіону відбувалося значно швидше, ніж представників інших етнічних груп. При загальній чисельності російського населення Правобережжя у 420 тис. в містах проживало 230 тис. чол., або 55%. Окрім того, що заробітчани з Росії були більш мобільними та часто кваліфікованішими від своїх українських колег, на місці нового поселення вони потрапляли в більш сприятливе культурне та лінгвістичне середовище. Наприкінці XIX ст. населення великих та середніх міст України розмовляло переважно російською мовою, яка тут панувала в усіх сферах життя. Завдяки цілеспрямованій політиці уряду на “обрусені” України, влада при переселенні людей різної етнічної приналежності до міст надавала перевагу вихідцям з корінної Росії.

Таким чином, складалася ситуація, коли в українських містах сфера управління та освіти перебувала в руках росіян та зрусифікованих україн-

ців, в промисловості вони теж складали високу і питому вагу, торгівлею і комерцією займалися переважно євреї²¹.

Єврейське населення традиційно складало найчисельнішу етнічну громаду в містах краю. Найвищий його відсоток був серед городян Волині (51%), а найнижчий – в містах Київщини (31%)²². Але протягом 1861–1914 рр., при кількісному зростанні єврейського населення, відбувалося зменшення його питомої ваги не лише в містах, але в цілому по регіону. За 1880–1897 рр. кількість євреїв у містах зросла з 337,1 тис. чол. до 367,4 тис. чол., але його питома вага зменшилася з 47,8% до 40,1%²³. Найпомітнішим це зменшення було в містах Подільської губернії – з 62% до 46,4%. Однак, внаслідок міграційних процесів, відбулося певне зростання чисельності єврейського населення в Києві (з 18,2 тис. чол. до 32,1 тис. чол., або з 11,2% до 12,9%). Це було наслідком певного пом'якшення режиму обмежень на проживання євреїв за межею осідлості.

Зміни у питомій вазі єврейського населення міст регіону були пов'язані із специфікою його міграції в цей час. Воно значно активніше переселялося до великих міст Російської імперії і за кордон, переважно до Північної Америки. Окрім того в окремих містах Правобережжя зменшення частки євреїв було наслідком більш динамічного зростання чисельності українців та росіян. Наприклад, у Проскуріві за 1861–1897 рр. кількість українського і російського населення зросла з 1,3 тис. чол. до 7,9 тис. чол. тобто у 6 разів, а чисельність євреїв за цей час збільшилась з 4,1 тис. чол. до 11,4 тис. чол. або в 2,4 рази²⁴.

Відмінності у темпах зростання чисельності різних етнічних груп помітна і на прикладі новостворених транспортних вузлів. В таких важливих залізничних центрах, як Жмеринка, Ковель, Козятин, Здолбунів більшість робітників походила з місцевого українського населення, переважно селян, у Козятині в 1897 р. три чверті населення складали українці і росіяни, а євреї лише близько 20%, у Жмеринці, відповідно, 80% і 17%. У Здолбунові єврейське населення становило всього 9%²⁵. Проте, на межі століть єврейське населення продовжувало домінування у більшості міст Правобережної України.

Таким чином, у 1861–1914 рр. сталися відчутні зміни у чисельності, соціальному та етнонаціональному складі міського населення Правобережжя. Незважаючи на специфічні риси міських поселень регіону, однією з провідних тенденцій тут стало поповнення числа городян за рахунок українського селянства, до зростання у містах питомої ваги представників селянських станів. Одночасно тут швидко зростала кількість росіян, євреїв та представників інших національностей. Представники цих національних груп контролювали суспільно-політичне, економічне і освіт-

ньо-культурне життя міст регіону. Отже інтернаціоналізація міст Правобережжя проходила швидше від процесів національного відродження їх українського населення.

Примітки

1. *Лосицький А.Е.* Этюды о населении России по переписи 1897 г. // Мир Божий. – 1905. – №18; *Порш М.* Відносини України до інших районів Росії на робітничому ринку на основі матеріалів першого вселюдного перепису // Літературно-науковий вісник. – 1912. – №12; *Семенов-Тянь-Шанський В.П.* Город и деревня в Европейской России. – СПб., 1910.

2. *Иванов Л.М.* О сословно-классовой структуре городов капиталистической России // Проблемы социально-экономической истории России. – М., 1971; *Миرونнов Б.Н.* Русский город в 1740-1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. – Л., 1990; *Рашин А.Г.* Население России за 100 лет (1811-1913 гг.). – М., 1956; *Рындзюнский П.Г.* Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX в. – М., 1983.

3. *Вологодцев Н.К.* Особенности развития городов Украины. – Харьков, 1930; *Клименко Л.И., Шевченко А.А.* Динамика этнического состава населения Киева // Этнические группы в городах Европейской части СССР. – М., 1987; *Кулінська С.Ю.* Зміни в соціально-класовій структурі населення Києва у другій половині XIX ст. // Український історичний журнал. – 1986. – №12; *Лугова О.І.* Міські промислові осередки на Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип.1.

4. *Жуков В.Н.* Города Бессарабии (1861-1900 гг.). – Кишинев, 1975. – С.33.

5. *Рашин А.Г.* Указ. соч. – С.95.

6. Там же.

7. Там же. – С.96.

8. *Р-айн Ол.* До статистики Правобічної України // Літературно-науковий вісник. – 1907. – №6. – С.93.

9. *Доценко Д.І.* Географічні особливості процесів українізації на Україні XIX-XX ст. // Український історико-географічний збірник. – К., 1972. – Вип.2. – С.53.

10. Первая всеобщая перепись населения Российской империи: Вып. VIII. – СПб., 1904. – С.1-5; Вып. XVI. – СПб., 1905. – С.1-5; Вып. XXXII. – СПб., 1904. – С.2-6.

11. *Доценко А.І.* Назв. праця. – С.53.

12. Первая Всеобщая перепись ... – Вып. XVI. – С.2-4.

13. *Вологодцев И.К.* Указ. соч. – С.119.

14. Первая всеобщая перепись ... – Вып. XVI. – С.2-4.

15. *Кулінська С.Ю.* Назв. праця. – С.63.

16. *Вологодцев И.К.* Указ. соч. – С.120.

17. *Иванов Л.М.* Указ. соч. – С.318.

18. Центральный державний історичний архів України в Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф.575. – Оп.1. – Спр.1. – С.51, 56, 147.
19. Киев и его предместия по переписи 2 марта 1874 года. – К., 1875. – С.5-6; Первая всеобщая перепись ... – Вып.ХVI. – С.182-185.
20. *Личков Л.* Юго-западный край по данным переписи 1897 г. // Киевская старина. – 1905. – Т.ХС. – С.326-327.
21. *Ко-ий В.* Національно-територіальні межі України і території інших областей Росії // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т.ХI. – С.468.
22. Еврейское население России по данным переписи 1897 г. и по новейшим источникам. – Пг., 1917. – С.12, 28.
23. Там же. – С.12-63; Еврейское население и землевладение в Юго-Западных губерниях Европейской России, входящих в черту оседлости // Статистический временник Российской империи. – Серия III. – Вып.2. – СПб., 1884. – С.10-32.
24. Первая всеобщая перепись ... – Вып.ХХХII. – С.2-3; ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.36. – Спр.2. – С.25, 28.
25. Еврейское население России по данным Переписи 1897 г. – С.31, 59; ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.625. – Спр.217. – С.6.

О.Б.Комарницький

**УКРАЇНСЬКЕ МІСТЕЧКО: ПОНЯТТЯ, ДЕМОГРАФІЧНИЙ,
ЕТНІЧНИЙ І КОНФЕСІЙНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ
(на матеріалах Правобережної України
кінця ХІХ – початку ХХ ст.)**

На жаль, історія містечок Правобережної України у перші десятиліття ХХ ст. ще недостатньо досліджена в українській історіографії. Потребує вивчення розвиток демографічних, конфесійних та етносоціальних процесів, що дасть змогу зрозуміти суперечливу й непослідовну роль містечок у добу Української революції. Радянський історик І.Вейцблін на основі переписів 1897, 1920, 1923, 1926 рр. показав зміну чисельності населення досліджуваних поселень наприкінці ХІХ – в перші десятиліття ХХ ст., окремо виділивши групу євреїв¹. Серед робіт, які у тій чи іншій мірі стосуються зазначеної теми, слід відмітити монографію М.Бармака. Автор наводить дані про чисельність євреїв, чехів та німців у містечках Волинської губернії². Становище євреїв Волині з'ясовували О.Іващенко та Ю.Полі-

щук³, Г.Рачковський⁴. Динаміку росту містечкового населення Правобережжя другої половини XIX – початку XX ст. прослідковує А.Гуменюк⁵. Окремі питання демографії містечок були підняті і нами⁶. Варто зауважити, що вивчення демографічних процесів ускладнюється відсутністю у переписах окремої групи містечкового населення.

Метою даної статті є з'ясування поняття містечка, а також демографічного, конфесійного та національного стану населення містечок Київської, Подільської і Волинської губерній в зазначений період на основі статистичних джерел.

80–90-ті рр. XIX ст. – поч. XX ст. засвідчили ріст чисельності містечкового населення Правобережної України. Так, якщо у 1884 р. у містечках та позаштатних містах регіону проживали 1063871 особа⁷, то вже 1897 року лише у містечках – 1408561⁸, а в перші роки XX ст. – 1497682 жителі⁹. Темпи зростання містечкового населення можна вважати достатньо високими, зважаючи на те, що кількість містечок постійно зменшувалася. Наприклад, якщо у 1884 р. у Волинській губернії налічувалося 141 містечко, у 1892 р. – 140, то вже у 1897 р. їх було 133¹⁰.

Таке становище безпосередньо пов'язувалось з політикою царського уряду. Так, ще на початку XIX ст., за законодавством, містечка прирівнювалися до сільських поселень, і в державних актах вони називалися “селениями”¹¹. Згодом поняття “містечко” диференціювали. Його визначали за економічними ознаками і видами домінуючих занять (в основному – торговельно-промислові). Містечком часто вважалось те поселення, більшість мешканців якого належало до міщанського стану і де існувало міщанське самоуправління¹². Відповідно до закону від 29 квітня 1875 р., всі містечка набули статусу поселень міського типу¹³. Через 7 років, 3 травня 1882 р. було затверджено “Тимчасові правила”, де, зокрема, зазначалося, що важливою ознакою містечка є наявність у ньому самоуправління і збір казенного податку з нерухомого майна. Крім того, містечковий статус могло отримати поселення за наявності постанови законодавчої влади про визначення населеного пункту містечком та запровадження тут громадського устрою і збору податків¹⁴.

Наприкінці XIX ст. критерії, за якими населений пункт визнавався містечком, дещо спростили. Так, 11 серпня 1894 р. Сенат визнав, що єдиною ознакою містечка, яка “відрізняє його від села, є його офіційна назва”. Ця ознака співпадала переважно з розмірами податку, який накладали на нерухоме майно окремих міщан¹⁵. У 1897 р. знову постало питання про статус містечок¹⁶. Воно зберігало актуальність і протягом перших десятиліть XX ст. Зокрема, російський дослідник В.Семенов-Тянь-Шанський, розподіливши міста Європейської Росії на 6 груп, до великих міст відніс

зокрема містечко Білу Церкву, до середніх – 16 правобережних містечок, до малих міст – 24 і до “городків” – ще 8 таких поселень¹⁷. Відсутність чітких критеріїв відчувалося в роботі адміністративної комісії Тимчасового уряду, яка у другій чверті 1917 р. розробила положення “Про селищне управління і селищні фінанси”. Вважали, що “селища (на Україні “містечка” – О.К.) за своїм характером наближалися швидше до міст, ніж до волостей”, тобто сіл. Проте вже у самому положенні, підписаному 16 липня 1917 р. управляючим МВС І.Церетелі, наголошувалося, що “населені місця, де запроваджено селищне управління, зберігають значення місцевостей сільських”¹⁸. На нашу думку, дані поселення слід відносити до містечкового типу населених пунктів.

Першим прирівняв містечка до міських поселень В.Гульдман. Він з’ясував, що на 1 січня 1887 р. в Подільській губернії в містах і містечках разом нараховувалося 523365 осіб обох статей (21,7% всього населення). У містах проживали 205327 (8,5%), а в містечках 318038 (13,2%)¹⁹. За нашими підрахунками, у 1884 р. населення містечок та позаштатних міст Правобережжя складало 16,3% від загальної кількості, міст – 10,8%, населених пунктів сільського типу – 72,9%²⁰. У 1897 р. міське населення регіону становило 9,4%, містечкове – 14,7%, сільське – 75,9%²¹, а на початку ХХ ст. – відповідно 11,8, 12,4, 75,8%²².

Таблиця 1.

Губернії	Кількість містечок	В них населення	В середньому на одне містечко	Кількість містечок з населенням (осіб)						Відсоток містечкового населення у загальній кількості населення губернії
				понад 10 тис.	від 7,5 до 10 тис.	від 4 до 7,5 тис.	від 2 до 4 тис.	від 1 до 2 тис.	до 1 тис.	
Київська	103	560744	5497	7	14	29	40	12	1	11,8
%		36,1		6,8	13,6	28,2	38,8	11,7	0,9	
Подільська	115	558722	4858	7	11	43	44	9	1	14,6
%		36,0		6,1	9,6	37,4	38,3	7,8	0,8	
Волинська	134	432486	3227	3	4	31	50	32	14	10,9
%		27,9		2,2	3	23,1	37,3	23,9	10,5	
Всього	352	1551952	4267	17	29	103	134	53	16	12,4
%		100		4,8	8,2	29,3	38,1	15,1	4,5	

*Поділ містечок за чисельністю населення (на початку ХХ ст.)*²³

Зауважимо, що серед всіх трьох губерній, найбільшу чисельність населення зафіксовано у Київській. Незважаючи на те, що за питомою вагою містечкового населення вона поступалася Подільській, все ж середня наповнюваність містечок тут була більшою. Серед повітів виділявся Васильківський (завдяки Білій Церкві, де було 54270 жителів)²⁴, середня чисельність населення містечок якого становила 23566 осіб. За ним розташувалися Черкаський (7268), Звенигородський (6239), Канівський (5515), Радомишльський (5399), Таращанський (5217), Чигиринський (5166), Київський (4764), Бердичівський (4222), Липовецький (4005), Уманський (3885), Сквирський (3744) повіти²⁵. У Подільській губернії за зазначеним показником виділявся Ольгопільський повіт (7853). Слідом за ним розташувалися Брацлавський (7704), Гайсинський (5363), Могилівський (4933), Балтський (4764), Літинський (4750), Ямпільський (4400), Вінницький (4225), Летичівський (4197), Проскурівський (4131), Ушицький (4061), Кам'янецький (3437) повіти²⁶. У Волинській губернії цей показник був найвищим у Новоград-Волинському повіті (6249). Слідом ішли Ізяславський (5891), Старокостянтинівський (5095), Житомирський (3500), Рівненський (3487), Кременецький (2692), Луцький (2451), Овруцький (2450), Володимир-Волинський (2411), Острозький (2283), Ковельський (2026), Дубенський (1994) повіти²⁷.

Найбільше населення проживало у Білій Церкві Васильківського, Тульчині Брацлавського (23252 осіб), Чорнобилі Радомишльського (16740) Богуславі Канівського (16271), Бершаді Ольгопільського (15620), Смілі (15063) і Городищі Черкаського (15019), Любарі (14087), Корці (14055) і Полонному Новоград-Волинського (13386), Дунаївцях Ушицького (12540), Ржишеві Київського (11016), Черневцях Ямпільського (10818), Чечельнику Ольгопільського (10558), Теплику Гайсинського (10276), Кривому Озері Балтського (10263), Шполі Звенигородського (10133) повітів²⁸ і т.д. Не випадково деякі містечка випереджали за чисельністю мешканців повітові міста. Зокрема, така ситуація мала місце у Васильківському (Біла Церква) і Канівському (Богуслав) повітах Київської губернії, Брацлавському (Тульчин), Ольгопільському (Бершадь), Ушицькому (Дунаївці) і Ямпільському (Черневіці) повітах Подільської губернії²⁹. Центри повітів Волинської губернії у цьому відношенні містечкам не поступалися.

Для досліджуваних поселень були характерними “убозтво і перенаселеність”³⁰. Так, у Київській губернії на один містечковий двір припадали в середньому 7,1 особа, у Подільській – 7,7, Волинській – 8,0 осіб³¹.

Разом з тим, 14 правобережних містечок мали менше 1 тис. населення, наближаючись до сільських населених пунктів. Серед них – Трахтемирів

Канівського повіту Київської губернії (788 осіб), Княже Ямпільського повіту Подільської губернії (477), волинські містечка: Мельці Ковельського (231), Милятин Володимир – Волинського (287), Рохманів Кременецького (465), Янівка (480) і Крупець Дубенського (711), Деражно Рівненського (720), Миляновичі Ковельського повітів (697)³² і т.д.

Щодо розподілу містечкового населення за статевою ознакою, то тут перевага була на боці жінок. Про це свідчать дані таблиці №2³³.

Таблиця 2.

Губернії	Загальна чисельність		
	чоловіків	жінок	всього
Київська	260610	277195	537805
%	48,5	51,5	100
Подільська	233030	241968	474998
%	49,1	50,9	100
Волинська	195258	200500	395758
%	49,3	50,7	100
Всього	688898	719663	1408561
	48,9	51,1	100

Розподіл містечкового населення за статевою ознакою (1897 р.)

Чоловіче населення мало чисельну перевагу лише у містечках Житомирського, Ковельського і Кременецького повітів Волинської губернії³⁴. Воно переважало тільки у 10 містечках Київщини (9,4% від загальної кількості містечок), Поділля – у 19 (16,1%), Волині – у 31 містечку (23%)³⁵.

З'ясувати точно чисельність національних груп у містечках Правобережної України досить проблематично, оскільки статистика, за винятком перепису населення 1897 р., не фіксувала таких даних. За нашими підрахунками, на 1897 р. у правобережних містечках православні становили 51,5% від загальної кількості населення, іудеї – 42,6%, інші конфесії – 5,9%. Таблиця №3 ілюструє конфесійний розподіл містечкового населення серед губерній Правобережної України³⁶. Якщо наведені дані можуть бути достатніми для визначення конфесійної приналежності жителів, то це аж ніяк не стосується національного складу, оскільки до православних зараховано росіян, українців, білорусів. Крім того, частина жителів слов'янського походження сповідали католицизм, а іудеями, хоч і рідко, але були пред-

Таблиця 3.

*Розподіл населення у містечках Правобережної України за
конфесіями
(1897 р.)*

Губернії	Православні	Іудеї	Інші	Всього населення
Київська	319583	196420	21802	537805
%	59,4	36,5	4,1	100
Подільська	226045	210804	38149	474998
%	47,6	44,4	9,0	100
Волинська	179636	192370	23752	395758
%	45,4	48,6	6,0	100
Всього	725264	599594	83703	1408561
	51,5	42,6	5,9	100

ставники інших національностей, а не лише євреї.

Щодо чисельності росіян і українців, то зробимо спробу встановити їх приблизно, через аналіз переписів 1920 і 1923 рр. Зауважимо, що відсоткове відношення останніх протягом перших 20-ти років ХХ ст. суттєво не змінилося, на відміну від єврейського населення, яке у 1917–1920 рр. потерпіло від погромів. За результатами перепису 1920 р. у містечках Київської губернії (подавалися як “інше міське населення”) українське населення становило 92,4% православних міщан, за переписом 1923 р. у Подільській губернії цей показник склав 81%, Волинській – 95,3%³⁷. За даними Д.Пасманіка, у Південно-Західному краї 98,6% євреїв сповідували іудаїзм³⁸. Цієї відсоткової норми притримуємося і ми. Враховуючи дані таблиці № 3, можна дуже приблизно вважати, що у містечках Київської губернії українське населення становило 54,9%, єврейське – 36,0%, російське – 4,5%, інші національності – 4,6%; у Подільській губернії – відповідно 38,5; 43,7; 9; 8,8; у Волинській – 43,2; 47,9; 2,1; 6,8. Загалом у правобережних містечках українці нараховували 46,1%, євреї – 41,9%, росіяни – 5,4%, інші національності – 6,6%.

Таким чином, в національному плані містечка суттєво відрізнялись від сільської округи, де значно переважало українське населення, і міст, відсоток росіян у яких був значно більшим. Щодо чисельності євреїв, то розрахунки засвідчують, хоч і невеликий, але все ж більший відсоток євреїв у містечках, ніж у містах. А.Гуменюк підрахував, що в останніх єврейське населення становило 39,7%³⁹. Цей показник був вищим у Волинській та

Подільській губерніях, де, на переконання російського демографа Я.Шабада, він доходив відповідно до 50,77% і 46,4%, а в містечках – 49,3% і 44,2%. На Київщині навпаки, у міських поселеннях відсоток єврейського етносу досягав 31,6, містечкових – 37,9⁴⁰. Як би там не було, очевидним є той факт, що половина правобережних євреїв проживали саме у містечках. За нашими підрахунками, тут зосереджувалось 50,1% від загальної кількості євреїв Правобережної України, а в містах – 30,6%⁴¹. Найвищим відсоток був у містечках Володимир-Волинського (67,3%), Рівненського (56,6), Радомишльського (55), Балтського (54,9) та Кременецького (53,6%) повітів. Всього ж єврейське населення становило більше 50% у містечкових поселеннях 11 із 36 повітів Правобережжя⁴².

З-поміж інших національних груп виділялися поляки. Найбільший відсоток вони мали у містечках Проскурівського, Вінницького, Ушицького повітів Подільської губернії, Житомирського, Володимир-Волинського, Ізяславського – Волинської та Бердичівського повіту Київської губернії. Зокрема, на Поділлі у Городку польське населення становило 48,5% від загальної кількості, Тарноруді – 39,6, Черневцях – 36,7, Тинній – 33, Сниткові – 25,6, Кузьміні – 22,7, Ориніні – 18,5, Вінківцях – 16,6%; на Волині – у Янушполі – 19,4%, Берездові – 16,8, Гулевичах – 16,4, Райгородку – 14,3, Славуті – 13,5%; на Київщині – у Самгородку – 17,2%, Козятині – 16,1, Махнівці – 14,2%⁴³.

Менш чисельними були німці, чехи та інші національні групи містечок Правобережної України.

Таким чином, населення правобережного містечка наприкінці XIX – на початку XX ст. зазнавало позитивної динаміки. Зростала його загальна чисельність, появилися багатонаселені містечкові населені пункти, яким поступалося чимало міст. Національний склад був досить строкатим. Найбільш чисельною групою були євреї, які становили половину всіх мешканців містечок. За цим відсотком вони випереджували міста регіону і давали підставу представникам сіоністського руху кваліфікувати містечка єврейськими. Напередодні подій 1917 р. такий стан утруднював розв'язання питання про територіальну базу української революції, міцний опосередкований політичний зв'язок між містом і селом.

Примітки

1. *Вейцблін І.І.* Рух єврейської людности на Україні періоду 1897-1926 рр. / Інститут єврейської культури при ВУАН: Соціально-економічна секція. – К., 1930. – 176 с.

2. *Бармак М.* Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796-1914 рр.). – Тернопіль, 1999. – 208 с.

3. *Иващенко О.М., Полищук Ю.М.* Євреї Волині (кінець XVIII – початок XX ст.). – Житомир, 1998. – 191 с.
4. *Рачковський Г.* Розвиток поселень на Волині наприкінці XIX – початок XX ст. // Народознавчі зошити. – Львів. – 2001. – №3 (39). – С.543-548.
5. *Гуменюк А.О.* Особливості демографічних процесів на Правобережній Україні у 60-70-х роках XIX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Т.2 (4). – Кам'янець-Подільський, 1998. – С.139-144; *Його ж.* Етнічний склад міського населення Правобережної України в 60-90-х роках XX ст. // Наукові праці історичного факультету [Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту]. – Т.1. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С.106-117.
6. *Комарницький О.Б.* Містечка Подільської губернії напередодні національно-демократичної революції (1917-1920 рр.) // Матеріали X-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.250-254; *Його ж.* Містечка Правобережної України у 1917-1920 рр.: міжетнічний аспект // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К., Донецьк, 2001. – Вип.15. – С.52-57 тощо.
7. Еврейское население и землевладения в Юго-Западных губерниях Европейской России, входящих в черту еврейской оседлости / Ред. В.Аленицын. – СПб., 1884. – С.13, 22, 32 (підр. наші).
8. Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий по данным Первой всеобщей переписи населения 1897 г. / Под ред. Н.А.Тройницкого. – СПб., 1905. – С.17-29, 78-89, 158-170 (підр. наші).
9. Весь Юго-Западный край на 1913 год: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям / Под ред. А.И.Ярошевича. – К., 1913. – С.451-662, 701-889, 917-1076 (підр. наші).
10. *Иващенко О.М., Полищук Ю.М.* Назв. праця. – С.30.
11. *Рачковський Г.* Назв. праця. – С.544; Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1831. – Т.5. – С.220.
12. Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон. – Т.ХХ. – СПб., 1897. – С.332.
13. Свод законов Российской империи. – СПб., 1899. – Т.12. – Ч.1. – С.2654.
14. *Бармак М.* Назв. праця. – С.123.
15. Энциклопедический словарь ... – С.332.
16. Державний архів Хмельницької області. – Ф.249. – Оп.3. – Спр.253. – Арк.9.
17. *Семенов-Тянь-Шанский В.П.* Город и деревня в Европейской России / Записки императорского русского географического общества. – Т.Х. – Вып.2. / Под ред. В.О.Струве. – СПб., 1910. – 212 с.
18. Вестник Временного Правительства. – 1917. – 26 мая (8 июня). – №63 (109). – С.3; 15 (28) августа. – №131 (177). – С.1-2.

19. *Гульдман В.К.* Отчет Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольск, 1888. – С.102.
20. Еврейское население и землевладение ... – С.10-13, 19-22, 29-32 (підр. наші).
21. Населенные места Российской империи ... – С.17-29, 78-89, 158-170 (підр. наші).
22. Весь Юго-Западный край ... – С.451-662, 701-889, 917-1076 (підр. наші).
23. Складено на основі: Весь Юго-Западный край ... – С.451-662, 701-889, 917-1076.
24. Там же. – С.500-505.
25. Там же. – С.639-649, 521-531, 536-546, 564-574, 597-603, 654-662, 451-469, 483-493, 550-558, 618-626, 583-591 (підр. наші).
26. Там же. – С.1032-1041, 949-957, 987-992, 1024-1028, 932-944, 1004-1007, 1070-1076, 970-982, 996-999, 1050-1055, 1059-1064, 917-923 (підр. наші).
27. Там же. – С.813-824, 751-757, 882-889, 701-713, 864-876, 777-787, 797-804, 831-839, 722-729, 846-851, 765-770, 739-745 (підр. наші).
28. Там же. – С.505-506, 955-956, 573-574, 535-536, 1032-1034, 645-649, 640-642, 818, 816-817, 822-823, 1059-1060, 464-465, 1075-1076, 1040-1041, 990-991, 936-937, 529-531.
29. Там же. – С.500-505, 536-538, 955-956, 1032-1034, 1059-1060, 1075-1076.
30. *Надводнюк В.В.* До історії національних меншин на Житомирщині // Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність: Науковий збірник. – Житомир, 1998. – Т.18. – С.24.
31. Список населенных мест Киевской губернии. – К., 1900. – С.467-574, 729-855, 1308-1396, 1791-1874, 1006-1270, 27-229, 1418-1535, 868-988, 284-426, 591-722, 1571-1648, 1684-1775; *Крылов А.* Населенные места Подольской губернии. – Каменец-Подольск, 1905. – С.7-50, 53-96, 102-126, 141-171, 182-220, 228-265, 267-300, 301-331, 336-398, 403-440, 451-482, 490-530; Список населенных мест Волынской губернии. – Житомир, 1911. – С.6-446 (підр. наші).
32. Весь Юго-Западный край ... – С.545, 1071-1072, 768, 726, 785, 770, 767, 742, 867, 768.
33. Складено на основі: Населенные места Российской империи ... – С.78-89, 158-170, 17-29 (підр. наші).
34. Там же. – С.17, 19, 21-24, 26, 28-29; 19, 21, 23-24, 26-28; 17-19, 21-23, 26, 29.
35. Там же. – С.80, 82, 86, 87, 89; 159, 161-170; 17-23, 26-28.
36. Складено на основі: Населенные места Российской империи ... – С.78-89, 158-170, 17-29 (підр. наші).
37. Население Киевской губернии по данным переписи 1920 года. – Серия I. Демография. – Т.1. – Вып.1. – Харьков, 1922. – С.24-25; Населения в містах України за даними Всесоюзного міського перепису 15 березня 1923 року. – Серия I. Демографія. – Т.2. – Вып.3. – Харків, 1925. – С.106-107, 124-125 (підр. наші).

38. Пасманник Д. Судьбы еврейского народа: проблемы еврейской общественности. – М., 1917. – С.110.

39. Гуменюк А. О. Етнічний склад міського населення ... – С.108.

40. Еврейская энциклопедия: Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Издания общества для научных еврейских изданий и издательства Брокгауза и Ефрона. – Т.5. – СПб., б.г. – С.739; Т.12. – С.648; Т.9. – С.511.

41. Населенные места Российской империи ... – С.17-29, 78-89, 158-170 (підр. наші).

42. Там же.

43. Там же. – С.160, 169, 168,167, 163, 165, 159; 29, 17, 20, 26, 29; 87, 82, 84.

І.В.Олійник

ПОМІЩИКИ І СЕЛЯНИ В АГРАРНИХ ВІДНОСИНАХ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1861–1914 рр.)

Проблема співіснування та взаємодії поміщиків і селян, цих надто відмінних у етнічному, культурному та економічному сенсі верств сільського населення Правобережної України 1861–1914 рр., неодноразово слугувала предметом наукових досліджень. Радянські історики, перш за все, наголошували на глибині тієї прірви, котра пролягала між селянським та поміщицьким господарством у сфері матеріального виробництва¹. Вражаюча диспропорція у розподілі земельних ресурсів, збереження “реліктів” феодальної епохи – ось ті головні економічні чинники, які, на переконання цих вчених, повсякчасно призводили до зростання кількості селянських рухів. Погоджуючись з думкою про далекий від справедливого поділ земельних угідь між польськими панами та українськими селянами, французький дослідник Д.Бовуа, водночас, пропонував звернути увагу на світоглядне, національне підґрунтя непорозумінь між цими станами². Ю.П.Прияжнюк підкреслював зневажливе ставлення пересічного українського селянина до панів, котрі “нічого не роблять”³. Об’єктивному розгляду даного питання сприяють сміливі висновки американського історика С.Л.Хокка стосовно вигідності для селянства фундаментальних зрушень у класових відносинах на селі у 1860-х роках, що були безпосереднім результатом політики самодержавства⁴.

З огляду на зазначене, не зайвим буде ще раз дослідити аграрні відносини у Південно-Західному краї з урахуванням особливостей світогляду як поміщиків, так і селян. У статті також йтиметься про окремі не-

достатньо вивчені аспекти раціональної господарської взаємодії між ними. Актуальність проблеми не викликає сумніву, адже ще й досі в Україні тривають пошуки найефективніших форм господарювання на землі.

Доля звільнених селян, передусім, залежала від характеру і динаміки земельних відносин між ними та землевласниками, котрим в перші десятиріччя після реформи належала більшість угідь. За уставними грамотами, складеними до подій 1863 року, площа селянської надільної землі в порівнянні з інвентарними нормами 1848 року зменшилась у Волинській губернії на 33,5 тис. дес., Київській – на 160,3 тис. дес., Подільській – на 344,8 тис. дес.⁵. Звичайно, це викликало невдоволення у селян, яким у своїй боротьбі з царським урядом прагнули скористатись польські поміщики. Вони обіцяли в разі перемоги повстання гарантувати селянам вічне право власності на землю, а безземельним надати по 1,5 дес. землі⁶.

Політична стратегія російського самодержавства теж ґрунтувалася на розумінні одвічного селянського прагнення володіти землею. Приборкання польських поміщиків “страхом та грішми” супроводжувалося певними поступками на користь селянства південно-західних губерній. 30 липня 1863 року видається відомий указ Олександра II, згідно з яким з 1 вересня 1863 року тимчасовозобов’язані селяни Правобережжя переходили до розряду селян-власників, уставні грамоти перетворювалися на викупні акти з одночасним збільшенням площі належної селянам землі на 842,4 тис. дес. Тобто до селян переходило 4238,9 тис. дес. (39,1%), а у поміщиків залишилось 6606,0 тис. дес. (60,9%)⁷. Окрім того, селянам надавались значні знижки на оголошену в інвентарях вартість землі. Іноді вони перевищували офіційно дозволені 20%, сягаючи 50% і більше. Так, у Київській губернії платня з десятини селянам зменшувалась з амплітудою від 22% до 69%⁸. Це викликало протести з боку поміщиків, як-от Поплавського, подання якого про обмеження рівня зниження селянських повинностей з садиб 5% та з польової землі 15% залишилось без задоволення⁹.

На перший погляд, вже з 1863 року шальки терезів у динаміці земельних відносин починають повільно схилятися у бік селянства Правобережжя. Адже дворянське землеволодіння тут з року в рік зменшувалось, хоча й не так помітно, як в інших українських губерніях. У 1905 р. воно сягало 4958 тис. дес., що на 25% нижче від рівня 1863 року¹⁰. Однак, коли врахувати той факт, що на 1905 рік шестимільйонне селянство Правобережжя займало лише на 1 млн. дес. більше, ніж 7 тис. землевласників, то стане цілком зрозумілим, на чиїх ланах знаходив своє застосування надлишок селянської робочої сили. Всього з 1877 по 1905 рік селяни Південно-Західного краю придбали 773 тис. десятин з 942 тис. дес. землі втраченої поміщиками. Частка селян в усьому приватновласницькому земле-

володінні Правобережжя у 1905 році становила 12,8%, тоді як у степових губерніях – 33,1%, а в лівобережних – 32,7%¹¹.

Окрім небажання більшості поміщиків продавати землю селянам, ще однією вагомою причиною повільних темпів збільшення особистої земельної власності селян виявилась відсутність в останніх капіталів. Селянський поземельний банк з 1885 року починає скуповувати землі у збанкрутілих дрібних поміщиків і продавати їх в кредит селянам, однак його послугами користувались переважно заможні селяни та селянські товариства. Доволі часто на заваді купівлі землі стояла елементарна необізнаність селянства. Відразу після запровадження реформи селяни, навіть маючи фінансові можливості, не поспішали купувати землю, бо були впевнені, що “все рівно дворянська земля буде їхньою власністю з часом”¹². Траплялись випадки, коли селян свідомо вводили в оману місцеві поміщики та їх орендарі. Так, у 1874 р. селянська громада містечка Сокільця Ушицького повіту Подільської губернії, зібравши усі необхідні кошти, так і не змогла придбати землі містечка з публічних торгів. У скарзі на ім’я генерал-губернатора селяни звинувачували у цьому сусідню орендну власницю с. Загорян А. Дейчман, котра, за сприяння свого чоловіка і місцевого священика Бохневича, ввела їх в оману, що ще не час з’являтися на торги і сама придбала маєток. Незабаром його було здано в оренду євреям, які визискували селян як працю, так і землею, користуючись чим за безцінь. Селянське прохання призначити новий продаж залишилось без задоволення¹³.

Лише на початку ХХ ст. були створені передумови для перетворення південно-західних губерній на регіон, де протягом 1911–1914 рр. найактивніше здійснювалась торгівля землею, що зумовлювалась столипінською політикою фінансової підтримки індивідуального селянського господарства. В результаті запровадження столипінської аграрної реформи зросли середні обсяги наділів: на Поділлі – з 3,8 до 6,4 дес., у Київській губернії – з 5,8 до 7,1 дес., на Волині – з 7,9 до 11,1 дес.¹⁴.

Коли простежити розвиток орендних відносин між поміщиками та селянами, то стане зрозумілим, що землевласники Південно-Західного краю надавали перевагу самостійному веденню господарства. Якщо вони і здавали маєтки в оренду, то великим капіталістичним орендарям, котрим селянство не складало жодної конкуренції. Посесори, цей своєрідний клас підприємців-орендарів, займались лихварством землею переважно у формі суборенди. Т.І.Осадчий підрахував, що за такої системи оренди “вся вкладена праця селянина виявляється даремною”¹⁵. Власне, селянська оренда відігравала на Правобережжі незначну роль; досить сказати, що у половині повітів Подільської губернії вона не становила й одного відсотку

стосовно площі надільних земель, а в деяких повітах була зовсім відсутня. У “Київських губернських відомостях” за 1867 рік читаємо про те, що оренда надзвичайно поширена, євреї посунули у цьому сенсі поляків, а орендарів-селян відомо лише два приклади¹⁶.

Нерідко орендні відносини закріплювались так званим “домашнім контрактом”, тобто усною домовленістю. Чинність такої угоди орендодавець міг призупинити коли завгодно. Зустрічаємо скарги селян на те, що їх позбавлено оренди відразу ж після приведення до ладу землі з-під лісу чи закінчення неврожайних років¹⁷. Архівні джерела містять безліч прикладів непорозумінь між орендарями та селянством. Так, у травні 1887 р. генерал-губернатор Дрентельн доручив своїм підлеглим з’ясувати усі обставини, пов’язані з діяльністю євреїв-орендарів Віленських, мешканців м. Чернобиля Радомишльського повіту Київської губернії. Віленські займалися продажем орендованих поміщицьких маєтків селянам. Вони продали селянам Чернігівської губернії сервітутні землі, що входили до складу маєтку с.Колибань. Селяни у складі 32 родин спорудили будинки на придбаній землі та згодом виявилися настільки обібраними Віленськими, що вимушені були залишити домівки та “йти за Амур”¹⁸. У 1913 році селяни с.Суємці Ізяславського повіту Волинської губернії завадили орендареві Липковському зорати землю (97 дес.), котра межувала з селянськими полями і була спірною між ними та землевласником графом Потоцьким. Вони використовували її як випас і вимагали призупинити оранку до з’ясування приналежності землі. Липковський погодився та лише за умови, що в двотижневий термін селяни матимуть усі необхідні документи на володіння ділянкою¹⁹.

Зазвичай, навіть відповідні документальні рішення не захищали селян від конфліктів з орендарями і управляючими. У 1914 році, незважаючи на наявність у селянської громади с.Малі Цвільки Новоград-Волинського повіту рішення Київської судової палати, де дозволявся випас худоби на поміщицьких угіддях, управляючий маєтком Й.Шапіро всю худобу, яка опинялась на сервітутних полях захоплював і зачиняв на 2–3 дні, допоки не отримував викупу. Орендар цього маєтку Русецький у розмові з селянами лаконічно порадив їм “викинути свої права за вікно”²⁰. Чимало прикладів непорозумінь між поляками-орендарями та селянами наводить і Д.Бува²¹.

Рух землі між поміщицьким і селянським господарством міг розгорнутися ширше та його гальмувало збереження системи сервітутів. У 1869 р. не розмежованих маєтків на Правобережжі було 6254 або 80,4%²². Правом сервітутів користувались 54% селян Київської та Подільської губерній та 71% Волинської губернії²³. Існувало 20 видів різних сервітутів, найбільш

розповсюдженими з них були толока, спільний вигін, сіножаті, випас худоби у лісах, риболовля. У ліквідації сервітутів були зацікавлені як селяни, так і поміщики. Селяни, вимагаючи розмежування земель, сподівались отримати відповідну компенсацію від поміщиків за втрату сервітутів. Поміщиками так само керував матеріальний інтерес, пов'язаний зі зростанням цін на землю, а отже, на сіножаті, випаси та ін.

У радянській історіографії побувала думка, що усі поміщики намагалися позбавити селян сервітутних прав без жодної компенсації, або кидаючи їм незначні подачки. Та кожне правило має свої винятки. Про це свідчить проект розмежування маєтку с.Посухівки Уманського повіту Київської губернії, запропонований у 1908 році поміщиком Ю.Ю.Бржозовським. Розглянемо його детальніше. Маючи потребу продати 130 дес. землі, поміщик запропонував їх купівлю селянам при дотриманні двох умов: по-перше, кожен бажаючий придбати землю мусить продати свою садибу і наділ сусідам та переселитися на хутір і з відповідно більшою кількістю придбаної у поміщика землі; по-друге, поміщик бажав розмежувати понад 32 десятини спільного випасу. За уставною грамотою йому з них належало 16 дес., однак, поміщик погоджувався залишити собі тільки 7 або 8 дес., які входили клином у його поля і прилягали до садиби, а решту 8 або 9 дес. з млином передати у власність селян. Окрім того, він пропонував селянам одну з поміщицьких садиб, яка після смерті його батька належатиме їм, тобто погоджувався поступитися своїм майном вартістю в 6 тис. руб. Цей проект був вигідним як для поміщика, так і для селян. Відразу ж серед них з'явилась значна кількість його прихильників та група опонентів на чолі з П.Адріянчуком. На сході села прихильники розмежування були проголошені "панськими підлизниками", їх обіцяли побити, а згодом домогтися визнання всього вигону селянським. Проект так і залишився на папері²⁴.

Право селянського випасу на толоці для небагатих поміщиків було досить обтяжливим, так як худоби у селян налічувалось значно більше. Великі землевласники та їх орендарі на початок ХХ ст. фактично ліквідували сервітут спільного випасу на толоці шляхом запровадження відмінної від трьохпільної сівозміни, як це сталося у помісті Терещенка (с.Любомирка, Чигиринського повіту Київської губернії). Іншим популярним методом усунення цього сервітуту було розведення землевласниками отар овець, котрі швидко перетворювали толоку на абсолютно непридатну для випасу селянської худоби площу²⁵. Селяни відповідали на це потравами посівів на паровій зміні, підпалами зібраних з неї скирт.

Значною часткою свого економічного існування пересічний селянин краю завдячував зв'язкам з сусіднім поміщицьким господарством. За підрахунками Осадчого, наприкінці ХІХ ст. правобережні селяни заробляли

щорічно у поміщицьких маєтках десь 40–50 мільйонів рублів²⁶. На Поділлі, щоб поповнити річний дефіцит бюджету малоземельного селянського господарства (67–75 руб.), чоловік мусив продавати свою працю 190 днів, а дружина 90 днів на рік. Тоді як у середняцькому господарстві аналогічна сума становила 55 руб., а у випадку пристойного врожаю фруктів ще й скорочувалася наполовину²⁷. Тільки заможні господарства (не більше 10% селянських дворів) могли претендувати на економічну самостійність. Заможні селяни погоджувалися працювати в наймах з власним плугом не інакше як за певну кількість орної землі чи пасовища, але ніколи за гроші. Особливо землевласники цінували вправних сіячів, які у переважній своїй більшості були заможними господарями і йшли сіяти до поміщика не задля заробітку, а щоб виявити цим сусідську увагу. Засів такого сіяча неможливо було відрізнити від машинного. Саме селяни вказували поміщикам на помилки землемірів, адже точно визначали розмір засіяної площі за кількістю витраченого зерна.

Селянська праця стала основою економічної могутності капіталістичних поміщицьких господарств Правобережжя. Під час жнив попит на неї часто перевищував пропозицію. Землевласники, щоб вчасно зібрати збіжжя, мусили подбати про це заздалегідь: надавати селянам сіножаті та випаси, кредитувати грошми. У численних описах правобережних маєтків з приводу якості найманої праці зустрічаємо такі заяви: “Робітники не дуже справні, але лінивими та недбайливими їх називати не варто. Системою нагород і гуманними засобами можна досягнути багато.” Наприкінці 90-х років у Гайсинському повіті Київської губернії поміщицькі господарства не відрізнялись особливим застосуванням машин, а тому гостро потребували найманої праці. Серед підприємців помічалась своєрідна конкуренція за найманого робітника: іноді навіть не у формі збільшення заробітної платні, а у вигляді найму музик під час роботи, частування горілкою, роздачі “премій”, влаштування лотерей тощо²⁸.

До цієї конкуренції поволі почали долучатися й заможні селяни. Обстеження, проведене земством Подільської губернії в 1914 р., свідчить, що найм робочої сили був для них звичним явищем. На платню поденним робітникам селяни витрачали більше коштів. Так, чоловікові на своїй харчах у селян платили 50 коп. на день, а в поміщицьких господарствах – 41 коп.²⁹.

Досить багато відомо про безправне становище та важкі умови праці сільських наймитів. Значно менше знаємо про позитивний вплив найманої праці у поміщицьких економіях на селянське господарство. Між поміщицьким та селянським господарствам склався своєрідний розподіл у вирощуванні сільськогосподарських культур. На долю селян припадала

майже вся культура ярових хлібів (овес, ячмінь, жито), тоді як поміщики вирощували переважно озимі та технічні культури (пшениця, цукрові буряки, льон). Врожайність на поміщицьких полях була значно кращою, зокрема врожай цукрового буряку в 1904–1908 рр. у поміщицькому господарстві був на 50% вищим, ніж у селянському³⁰. Загалом, середня врожайність на економічних посівах в 1901–1910 рр. була вищою від селянських в Київській губернії на 10–13, Подільській – на 10–16, Волинській на 4–9 пудів з десятини³¹.

Працюючи на поміщика, селянин міг познайомитися з новими агротехнологіями і, наскільки це можливо, перенести їх у своє господарство. Цей досвід став не останнім чинником у розповсюдженні серед селян залізних плугів місцевого виробництва та плугів Сакка, мінеральних добрив тощо. За врожайністю селянських полів Київська губернія займала перше місце серед губерній європейської Росії, Подільська – третє³². Запровадженню нововведень перешкоджало селянське малоземелля та відсутність капіталів. Та навіть за таких умов окремі селяни досягали вагомих економічних результатів. Чи міг передбачити старенький господар О. Помірський, котрий ледве зводив кінці з кінцями, що його старший син, наймит пана Рудницького Іван, знайде шлях до порятунку родинного господарства? У наймах І. Помірський вивчив основи бджільництва й у 1904 р. переконав батька придбати 2 дуплянки з бджолами. За дев'ять років пасіка Помірських нараховувала вже 122 вулики, які давали біля 570 руб. прибутку на рік, а пан Рудницький став замовником кількох вуликів, виготовлених його учнем³³.

Окремі поміщики дбали про підвищення сільськогосподарської обізнаності селян. Так при Мошно-Городищенському маєтку Балашової існувала сільськогосподарська школа першого розряду на 100 дітей та вечірні сільськогосподарські курси³⁴. Вже згадуваний поміщик Бржозовський організував так звану “Посухівську громадську вигоду”, до складу якої входило кілька установ: безвідсоткова позичкова каса для селян, медично-ветеринарна амбулаторія, злучний пункт, склад сільськогосподарських знарядь, якими селяни користувались безкоштовно. Поміщик розповсюджував літературу з питань сільського господарства, а також надавав безкоштовні юридичні послуги. Протягом 1907–1908 рр. у маєтку не сталося не тільки жодного підпалу чи отрави, а й навіть серйозної крадіжки³⁵. Однак, у переважній більшості випадків селянам, замкненим у своїх невеличких наділах, нічого не залишалось, як грабувати панське сіно, солону, очерет, рибу. Крадіжки збіжжя траплялися досить рідко, як правило, у посушливі роки. Це пояснюється безпосереднім переконанням селян щодо недоторканості рухомої власності, здобутої людською працею³⁶.

Значно менше відомо про крадіжки селянської власності поміщиками, хоча й вони траплялись. Так, селянин села Баштанівки Ольгопільського повіту Подільської губернії звертався до генерал-губернатора зі скаргою на дворян Єловицьких, котрі продаючи у 1888 р. свій ліс, зрубали 400 дубів з ділянки, що за уставною грамотою належала селу³⁷.

Отже, у досліджуваний період селянство Правобережної України, чисельність якого зростала надзвичайно швидко, відчувало гостру потребу в землі. Не маючи змоги повністю використовувати свою робочу силу на власних земельних ділянках, селяни дешево продавали її у поміщицькому господарстві. Якщо брати суто економічний бік справи, то дешева селянська наймана праця виявилась потужним чинником розвитку капіталістичних відносин у краї. Водночас хвилі селянського невдоволення змусили окремих поміщиків замислитись над суттю своїх взаємин з селянством, більш чутливо реагувати на його матеріальні та духовні потреби. Відчуження поміщицьких земель могло дати лише тимчасовий ефект зняття соціальної напруги. Після передачі селянам усіх дворянських та інших земель наділи зросли б до 6,35 дес., а з поправкою на приріст населення у 5%, до 6,03 дес.³⁸. Тобто зростання селянських наділів не було б дуже відчутним. При цьому порушувався принцип приватної власності на землю, за яким кожний селянин мав гарантію недоторканості усього заробленого його працею. Спонукають до роздумів твердження багатьох економістів про те, що якби еволюційний процес ліквідації поміщицького землеволодіння і його перехід до селян не було перервано, то на терені колишньої Російської імперії вже у 30–40-х р. ХХ ст. не залишилося би скільки-небудь помітного дворянського землеволодіння. Тобто остаточна заміна земельного власника, яка трапилась внаслідок більшовистської революції, сталася б дещо пізніше, але за значно сприятливіших умов для селянського господарства. У майбутньому варто спробувати використати можливості сучасних комп'ютерних технологій для створення і аналізу саме такої моделі розвитку аграрних відносин між поміщиками та селянами. Окремого дослідження потребує й так званий “людський капітал”, тобто здатність представників обох станів ефективно управляти власним господарством.

Примітки

1. *Леценко М.Н.* Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття. – К., 1968; *Пойда Д.П.* Крестьянское движение на Правобережной Украине после отмены крепостничества, 1866-1990. – Днепропетровск, 1960.

2. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863-1914 р. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998.

3. *Присяжнюк Ю.П.* Ментальність українського селянства в умовах капіталіс-

тичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) // Укр. іст. журн. – 1999. – №3. – С.23-32.

4. *Хокк С.Л.* Мальтус: рост населения и уровень жизни в России. 1861-1914 годы // Отечественная история. – 1996. – №2. – С.28-54.

5. *Осадчий Т.И.* Земля и землевладельцы в Юго-Западном крае (на Украине, Подолии, Вольни). – К., 1899. – С.40-41; *Рихтер Д.* Материалы по вопросу о земельном наделе бывших помещицких крестьян и о сервитутах в юго и северо-западных губерниях России // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1900. – №39. – С.341.

6. *Геринович В.* Кам'янецьчина. Населення і його економічна діяльність // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. – Кам'янець-Подільський, 1927. – С.100.

7. *Теплицький В.П.* Реформа 1861 року і аграрні реформи на Україні (60-90-ті роки XIX ст.). – К., 1959. – С.109-112.

8. О характере землевладения и размере крестьянских повинностей // Киевские губернские ведомости. – 1867. – №2. – С.8.

9. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф. 228. – Оп.1. – Спр.465. – Арк.3-5.

10. Підраховано на основі даних “Статистики землевладения 1905 года”, губернії: Київська, Подільська, Волинська.

11. *Теплицький В.П.* Назв. праця. – С.203.

12. Аграрный вопрос. Сборник статей. – М., 1906. – Т. 1. – С.36.

13. Центральний державний історичний архів України (м.Київ) (далі – ЦДІАУ). – Ф. 442. – Оп. 829. – Спр. 507. – Арк. 5 – 6.

14. *Власюк І.М.* Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України / Дис. ... канд. іст. наук. – Житомир, 2000. – С.40.

15. *Осадчий Т.И.* Указ. соч. – С.61.

16. О характере землевладения и размере крестьянских повинностей // Киевские губернские ведомости. – 1867. – №2. – С.8.

17. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 704. – Спр. 342. – Арк. 11; Там же. – Ф. 442. – Оп. 702. – Спр. 22. – Арк. 1-2; *Савостьянов А.А.* Очерк хозяйственного быта двух поселений в Гайсинском уезде Подольской губернии // Осадчий Т.И. Указ. соч. – К., 1899. – С.102.

18. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 540. – Спр. 88. – Арк. 1.

19. Там же. – Ф. 1262. – Оп. 1. – Спр. 137. – Арк. 21-22.

20. Там же. – Спр. 163. – Арк. 7-8.

21. *Бовуа Д.* Назв. праця. – С.120.

22. *Пойда Д.П.* Указ. соч. – С.58.

23. *Рихтер Д.* Указ. соч. – С.587.

24. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 707. – Спр. 7. – Арк. 25–26зв.

25. *Шильдер-Шульднер Н.Ю.* Из Юго-Западного края. Современное положение и назревающие вопросы. – К., 1896. – С.10-11; *Ярошевич А.И.* Очерки экономической жизни Юго-Западного края. – К., 1908. – Вып.1. К освещению хуторского вопроса. – С.20-21.
26. *Осадчий Т.И.* Указ. соч. – С.66.
27. *Савостьянов А.А.* Указ. соч. – С.87-90.
28. Там же. – С. 113.
29. КПМДА – Ф. 233. – Оп. 1. – Спр. 2983. – Арк. 85-104.
30. *Ярошевич А.И.* Очерки экономической жизни Юго-Западного края. – К., 1912. – Вып. V. Крестьянские плантации сахарной свеклы. – С.36.
31. *Леценко М.Н.* Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття. – К., 1968. – С.57.
32. *Ярошевич А.И.* Очерки экономической жизни Юго-Западного края. – К., 1908. – Вып.1. К освещению хуторского вопроса. – С. 50-51.
33. *Лець-Запартович И.А.* Образцовые крестьянские хозяйства Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – №24. – С. 34-38.
34. *Воблий К.Г.* Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловості. – К., 1930. – Т.ІІ. – С.15.
35. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 707. – Спр. 7. – Арк. 20-22.
36. *Рильський Р.* К изучению украинского народного мировоззрения. Экономическое отношение. – К., 1903. – С.24-25.
37. ЦДІАКУ. – Ф.442. – Оп.702. – Спр.22. – Арк. 3.
38. *Фролов В.И.* Характеристика крестьянского хозяйства и земельный фонд Подольской губернии. – Винница, 1917. – С.2.

В.А.Дубінський

М.С. ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ В НАДДНІПРЯНЩИНІ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (на матеріалах публіцистики 1905–1907 рр.)

На початку ХХ ст. М. Грушевський активно включився в обговорення шляхів реформування російського суспільства. У його ідеях важливе місце займала аграрна проблематика. І якщо до 1905 р. він працював переважно в культурно-просвітницькій сфері, то з початком революції поринув у вир громадсько-політичного життя. Це проявилось, насамперед, у його активній, плідній публіцистичній діяльності. Саме з цього часу, і саме завдяки

М. Грушевському, “українське питання” стає предметом обговорення представниками різних суспільно-політичних сил. Сутність цього питання, на нашу думку, визначалася не тільки національним аспектом, але й економічними відносинами, серед яких провідне місце займало аграрне питання.

У період революції було видано дві збірки статей вченого, в яких він звернув увагу на це “болюче” питання¹. Під час роботи І Державної Думи, коли в ній була створена Українська Парламентська Громада, М.Грушевський спеціально прибув зі Львова до Петербурга для надання допомоги в її діяльності. Так, він став організатором і ідейним натхненником її друкованого органу – часопису “Украинский вестник”. У ньому було опубліковано близько 20 статей М.Грушевського на різноманітну тематику. Також окремими виданнями виходять його публіцистичні твори, присвячені проблемам економічного, політичного й національного характеру².

Сьогодні творча спадщина М.С.Грушевського стала об’єктом глибокого вивчення й аналізу. Найбільше зробили в цьому відношенні Л.Винар, О.Домбровський, О.Пріцак, І.Колесник, Л.Зашкільняк, І.Гирич, В.Тельвак та інші. Однак публікацій, які б висвітлювали його доробок щодо вирішення аграрних проблем початку ХХ століття в Наддніпрянській Україні сьогодні немає. Характеристику публіцистики М.С.Грушевського зустрічаємо в статті Н.Щербак, однак вона присвячена з’ясуванню шляхів розв’язання національного питання в Російській імперії³. Тому у даній статті робиться спроба дослідити погляди М.Грушевського на вирішення аграрного питання в підросійській Україні, на основі використання його публіцистичної спадщини періоду першої російської революції.

М.С.Грушевський намагався пояснити усі негаразди, які стосувалися аграрних проблем та визначити основні шляхи їх подолання. Він вважав, що аграрне питання в Російській державі початку ХХ століття було чи не найважливішим: “... великий політичний і суспільний кризис Росії не приніс нічого важнішого понад земельне питання, як ставиться воно тепер. Нічого важливішого і більшого як з загально-російського, так і з спеціально українського становища”⁴. Тим більше, М.Грушевський називав аграрне питання “... тією віссю, навколо якої починає обертатися політична еволюція Росії...”⁵ і підкреслював, що його вирішення пов’язане з подальшими змінами політичного й національного характеру.

Більшість українських ліберальних діячів, до яких належав і М.Грушевський, вважали, що одна з причин гостроти аграрних відносин це малоземелля і безземелля селян. Він писав: “... Теперішнє жалюгідне становище українського народу, що населяє найбагатші області Росії й терпить хронічну потребу, і навіть голод, на своїй благословенній землі ... – страшенно

страждає від малоземелля при надлишку землі”⁶. Однак, на його думку, важливішою проблемою аграрних відносин початку ХХ століття є якість ведення селянами власного господарства⁷. Суттєвою в вирішенні земельного питання була також проблема черезсмужжя. “... Не казати вже про те, що свободні землі, які мали б бути передані в руки хліборобів, розложені дуже нерівномірно в різних місцевостях і краях, і вирівняння цих ріжниць дало б дуже багато роботи й трудностей...”⁸, – зазначав М.С.Грушевський.

Невирішеність аграрного питання визначала пошук шляхів до його розв’язання. Одним із важливих аспектів якого була проблема розподілу земельної власності серед різних верств населення. М.Грушевський вважав, що необхідно прийняти закон “про примусове відчуження в інтересах землеробських класів всякого роду земельних надлишків, які виходять за межі володіння взагалі і тієї максимальної норми, яка буде встановлена для власників, які ведуть на своїй землі господарства власною працею і засобами”⁹. Ми бачимо, що він визначав шлях примусового переходу землі до селян, однак і допускав збереження поміщицької власності на землю, за умови ведення ними господарства. При цьому, “якщо відчуження здійснить у формі викупу, то претензії власників можуть розраховувати на можливе за даних умов задоволення, і таке розв’язання нинішніх стосунків з народом в очах усіх, хто усвідомлює теперішній стан справ власників, повинне з надлишком компенсувати неприємності та втрати, пов’язані з ліквідацією великого землеволодіння”¹⁰, тобто допускалася можливість подальшого уникнення конфлікту між поміщиками і селянами.

Слід також підкреслити, що усі заходи, спрямовані на вирішення аграрних проблем, на його думку, потрібно було проводити поступово і ненасильницькими методами. На шляху здійснення перетворень в аграрному секторі М.Грушевський виділяв такі заходи. Насамперед, на його думку, необхідно було перетворити поміщицькі господарства у громадські агрономічні установи. “Друге положення, яке має усі шанси на проведення і повинно бути проведено, полягає в тому, що відчужені землі утворюють земельні фонди, з якого землероби отримують в користування ділянки землі в відомій нормі”¹¹, – писав він. Третью складовою поступового розв’язання аграрного питання мало стати створення, обраних загальним голосуванням, місцевих комітетів. Основне призначення яких полягало б у здійсненні “... попередніх робіт, необхідних для проведення реформи (вимірювання земель, визначення земельних норм і надлишків)”¹², разом з тим, комітети, на думку М.Грушевського, мали корегувати земельні перетворення відповідно до місцевих умов.

Важливими заходами землевпорядкування, на думку М.Грушевського,

були також “... ліквідація дроблення і черезсмузжя селянських ділянок в деяких українських областях, які паралізують усякі успіхи селянського господарства та розселення селян по хуторам для збереження їх “трудової енергії”¹³.

Принциповим у вирішенні проблеми розподілу землі було питання права власності на відчужену землю. Як відомо, серед українських лібералів не було єдності щодо нього. Більшість із них вважала, що право власності на землю повинно визначатися лише правом користування нею, а сама земля повинна знаходитися в комунальній власності (органів місцевого самоврядування). М.Грушевський звертав увагу на історичні “звички населення до володіння на правах власності”, але разом з тим він стояв на позиції, що землю слід передавати у користування селянам. Це визначалося тим, що націоналізація землі, на його думку, пов’язана з перебудовою держави “на началах національно-територіальної і обласної автономії”, в умовах якої питаннями передачі землі у власність займаються місцеві й обласні комітети, які є безпосередніми власниками землі. І тому остаточно вирішувати питання власності на землю, для того щоб у перспективі не виникало суперечностей, слід після визначення компетенції місцевих комітетів у цьому напрямку. Отже у перспективі він допускав все ж передачу землі у власність селянам¹⁴.

Розв’язання питання розширення селянського землекористування, ліквідація черезсмузжя й інші заходи, пов’язані з поділом землі, на думку М.Грушевського, були вихідними пунктами аграрних перетворень. На його думку, в цих змінах передача землі селянам дала б “тільки хвиливу економічну підмогу хліборобській верстві”¹⁵. Подальший підйом селянського добробуту на пряму пов’язувався з переходом до раціональніших і інтенсивніших методів господарювання. М.Грушевський вважав, що збереження великих поміщицьких господарств повинно поступово привести до заміни їх агрономічними установами. Важливою умовою інтенсифікації сільського господарства мало стати “піднесення економічного і культурного рівня селянства”. А воно може бути досягнуто тільки на основі “... дуже пильного й енергійного проводу й помочи селянству в виді уліпшених і улукшених форм загальної освіти, розповсюдження відомостей фахових, господарських, розповсюдження взірцевих господарств, помочі й ініціативи в творенню нових галузей промислу й мануфактури”¹⁶. Він зазначав, що впровадження усіх цих заходів є одним із основних завдань економічної політики найближчого часу в Росії.

Великі сподівання покладалися, в період революції 1905–1907 рр., на представницький орган, утворити який пообіцяв царський уряд. 6 серпня 1905 року був обнародований маніфест про скликання законодавчої Думи.

На початку 1906 р. відбулися вибори до Думи. Депутати I Державної Думи від України створили окрему фракцію – Українську Парламентську Групаду. М.Грушевський, який активно допомагав в її діяльності, також звертав увагу на її роль у вирішенні різних питань суспільного життя в Російській імперії. Основне місце серед них займали – аграрне й національне, які, в жодному разі не можна було розмежовувати. Згідно ідей М.Грушевського розгляд принципів національно-територіальної автономії України можливий лише після обговорення аграрного питання, а здійснення аграрних перетворень необхідно проводити разом з децентралізацією державного устрою. “... І ніхто не заінтересований в її реалізації (земельної реформи. – В.Д.), так як народність українська. До мотивів загальнодемократичного характеру тут з незвичайною силою прилучається мотив національний. Український елемент на наших землях представляється передусім і майже виключно селянством”¹⁷ – писав він.

Враховуючи економічне становище Росії на початку ХХ ст., і особливо в аграрній сфері, М.Грушевський вважав, що Державна Дума “... повинна невідкладно вирішити, у крайньому разі те, що можна зараз вирішити в цьому питанні”¹⁸. На його думку, таким важливим рішенням мало стати прийняття загальнодержавного закону про передачу надлишків землі селянам, які самі на ній працюють. А безпосередньо питання розподілу землі й інші проблеми землевпорядкування слід вирішувати на місцях. “Роздробленне їх і переведення в деталі має бути передане в виборні місцеві комітети, з’єднані під автономічною організацією України”¹⁹, – зазначав науковець.

Важливими питаннями аграрних відносин, які також мала розглянути Державна Дума, повинні були стати: роз’яснення сутності націоналізації землі та права використання найманої праці в господарстві, організація “зрівняльного міжобласного землекористування”, роль держави в земельній ренті областей тощо.

Поряд із законами, що стосуються аграрних перетворень, М.Грушевський пропонував обов’язкове прийняття закону про автономію України. “Тому, один з перших основних законів нового порядку повинен встановити, як загальну норму, – самоуправління національних територій всюди, де відома національність є переважаючою”²⁰, – писав він.

Загалом М.Грушевський у публіцистиці періоду першої російської революції визначив не тільки причини аграрних проблем в Російській імперії початку ХХ ст., але й шляхи їх розв’язання. Визначальними між ними були: прийняття законів щодо відчуження надлишків поміщицької землі й передачі її селянам у встановленій нормі; збереження викупу як механізму переходу власності на землі; інтенсифікація сільського господарства; сіль-

ськогосподарська освіта селян. Вирішення аграрного питання науковець пов'язував із розв'язанням національного – кінцевою метою якого він бачив досягнення автономії України. Остаточне врегулювання аграрних і національних відносин на території України мало привести до відновлення історичної справедливості. "... Він – цей акт, повертає в національне надбання земельний капітал, вилучений з нього дезертирством вищих класів, урядовими секвестрами, "легальним" і нелегальним, насильницьким відчуженням земель з рук трудових українських мас, і звільняє ці останні від впливу і влади іншонародних власницьких елементів"²¹, – підсумовував М.Грушевський.

Примітки

1. *Грушевський М.* Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. – СПб., 1907 // М. Грушевський. Твори у 50-ти томах. – Львів, 2002. – Серія "Суспільно-політичні твори" (1884-1907 рр.). – Т.1; *Його ж.* З Біжучої хвилі. Статі й замітки на теми дня. 1905-6 р. – К., 1906.
2. *Його ж.* Украинство в России, его запросы и нужды. – СПб., 1906; *Його ж.* Национальный вопрос и автономия. – СПб., 1907.
3. *Щербак Н.* Про шляхи вирішення національного питання в Російській імперії // Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – К., 2002. – С.113-169.
4. *Його ж.* З Біжучої хвилі ... – С.100.
5. *Його ж.* Освобождение России и украинский вопрос. – С.453.
6. *Його ж.* Украинство в России. – С.28.
7. *Його ж.* Питання дня // Український вестник. – 28 травня 1906. – №2. – С.78.
8. *Його ж.* З Біжучої хвилі ... – С.102.
9. *Його ж.* Питання дня. – С.77.
10. *Його ж.* Освобождение России и украинский вопрос. – С. 449.
11. *Його ж.* Питання дня. – С.78.
12. Там же. – С. 79.
13. Там же. – С. 82.
14. Там же. – С. 81
15. *Його ж.* З Біжучої хвилі ... – С. 107.
16. Там же.
17. Там же – с. 103-104.
18. *Його ж.* Освобождение России и украинский вопрос. – С. 448.
19. *Його ж.* З Біжучої хвилі ... – С. 83.
20. *Його ж.* Национальный вопрос и автономия. – С. 10.
21. *Його ж.* Освобождение России и украинский вопрос. – С. 454.

МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ І СУЧАСНІСТЬ **(До 130-річчя з дня народження і 80-річчя трагічної смерті)**

Життя Миколи Міхновського – героя запропонованої читачу статті, припадає на злам історичних епох – останні десятиліття XIX – першу чверть XX ст. Він народився 31 березня 1873 р., а трагічно загинув 3 травня 1924 р., проживши трохи більше 51 року. На ці роки біографії Міхновського випало піднесення українського національно-визвольного руху, який переріс в Українську революцію і привів у січні 1918 р. до проголошення незалежності України. Але, разом з тим, в останні роки свого життя Міхновський став свідком поразок Української революції, в результаті яких була втрачена державність. Ці поразки, зрештою, стали причиною його передчасної смерті.

Міхновський був не лише учасником бурхливих подій, але й сучасником, одноступцем чи опонентом видатних українських політиків, військових, мислителів, діячів національної культури, вчених, які діяли на авансцені національно-політичного життя на початку XX ст. У кожного з них був власний життєвий шлях і своя дорога до національної ідеї, кожен з них у міру розуміння життя і своїх можливостей боровся за визволення українського народу.

В численних статтях і монографіях, присвячених цим людям, прийнято звертати головну увагу на їх вклад у національне відродження, визвольну боротьбу українців, особливо, у створення першої в XX ст. української держави. Інакше на початковому етапі відродження української історіографії, у якому ми все ще перебуваємо, не могло бути. Після довгих десятиліть цілеспрямованої фальсифікації історії України, яка проводилася радянською ідеологічною машиною, ми ще довго будемо по крупинках збирати факти про наше минуле, очищати їх від антинаукових інтерпретацій, прагнучи побудувати на їх основі сучасні історіографічні концепції. І ще довго нашу увагу будуть привертати яскраві особистості, їх погляди і вчинки. А також трагізм того покоління: – адже воно опинилося у таборі переможених. Переможеною виявилася разом з цим поколінням і вся Україна – зазнавши величезних людських і матеріальних втрат, вона, врешті-решт, втратила і державну незалежність. У той же час сусіди України по Східній і Центральній Європі – поляки, чехи і словаки, фіни, литовці, латиші, естонці – зуміли зберегти свою державність і ствердити національну ідентичність.

Після поразки наступив час осмислення, час пошуків помилок. Спочатку переможені, а потім і їх нащадки задавалися питанням: чому так

трапилося. Може, українці тоді взагалі не мали шансів на перемогу? Наскільки адекватні історичній ситуації були дії національної еліти? Подібні питання постають завжди, коли історик аналізує місце і роль того чи іншого українського політичного діяча в передреволюційних і революційних подіях. У центрі уваги вони виявляються, коли мова заходить про аналіз життєвого шляху Миколи Міхновського – героя нашої статті.

Політичної біографії Миколи Міхновського ще не створено, хоча перші спроби описати його життєвий шлях були здійснені невдовзі після смерті у 1924 р. і продовжуються до сьогодення. Всього у списку статей і брошур про Міхновського, складеному у 2003 р. налічується 55 статей і брошур, 6 з яких написані автором цієї статті одноособово, або у спів-авторстві¹.

Перші статті і брошури були опубліковані за кордоном й належали його однодумцям, що опинилися в еміграції. Вони були адресовані, головним чином, емігрантському середовищу, в якому йшла гостра політична боротьба. У цих порівняно невеликих, популярних роботах головна увага приділялась аналізу теоретико-ідеологічної спадщини Міхновського, якого оцінювали як “батька українських самостійників”, що був реальною альтернативою політичному курсу автономістів-федералістів. У середовищі прихильників Міхновського курс федералістів оцінювався як згубний, такий, що, зрештою, привів до поразки Української революції. Одним з найголовніших недоліків цих робіт було те, що вони були слабо документовані. Обставини життя Міхновського в них висвітлені надзвичайно скупо, хоча ці публікації переповнені цитатами з його творів, зокрема, з брошури “Самостійна Україна”. Автори знали Міхновського особисто, або користувалися матеріалами з розповідей сучасників про нього.

Сучасні вітчизняні історики мають значно кращі умови для дослідження біографії Миколи Міхновського. У їх розпорядженні – архівосховища, рукописні фонди, бібліотеки. Та, скористатися усім цим належним чином ними вони ще не зуміли, хоча за останнє десятиліття і написали декілька статей, у яких, враховуючи історичний досвід ХХ ст., робиться спроба визначити місце і роль Міхновського в українському визвольному русі. Але, як і їх колеги з української діаспори, вітчизняні історики істотно не вийшли за рамки коментування написаних Міхновським текстів і спроб знайти місце його ідей в соціально-політичному контексті ХХ ст.

Прийшов час для створення узагальнюючої праці, яка б, по можливості, в комплексі розкрила його життєвий і творчий шлях. Без вирішення цього завдання загальна картина історичного процесу в Україні наприкінці ХІХ – в першій чверті ХХ ст. залишиться неповною, до певної міри однобокою.

В рамках невеликої статті це зробити неможливо. Обмежимося спробою розставити акценти лише на деяких з тих оцінок і поглядів Міхновського, які не втратили своєї актуальності й сьогодні і які різко суперечили поширеним в середовищі тодішнього українського політикуму оцінкам і концепціям.

Взагалі, погляди Миколи Міхновського багатьма його сучасниками сприймалися як несподівані і парадоксальні. Несподіванками і парадоксами було переповнене все його життя. Сама його поява в громадсько-політичному житті України була сприйнята як алогізм. Йшла перша половина 90-х років. Національне життя на Наддніпрянщині обмежувалося в цілому лояльним владі українофільством, було досить спокійним і навіть консервативним. Політичної діяльності українофіли уникали і боялися. Міхновський був одним з тих, хто вніс сум'яття в цей по-своєму комфортний, добре влаштований світ етнографічного народолюбства і почав нещадно руйнувати його. Він перший кинув українському освіченому суспільству гіркі звинувачення в пристосуванстві, відсутності політичної волі, державницьких прагнень, національного патріотизму, зрештою, здорового, конструктивного націоналізму. Міхновський перший на Наддніпрянській Україні закликав своїх сучасників до боротьби за самостійність України і обґрунтував необхідність, історичну обумовленість цієї боротьби.

Тепер вже загальновідомо, що запропонована Міхновським перспектива – повна незалежність України – досить довго не сприймався більшістю української політичної еліти. Вже цим Міхновський різко відрізнявся від переважної більшості діячів українського руху, які обмежувалися вимогами автономії. Українська еліта не пішла за ним. Це визначило місце Міхновського у тодішньому українському суспільстві. Прижиттєве коло однодумців і друзів Міхновського не було дуже широким. У плеяді діячів українського визвольного руху його постать стояла осібно. За свого життя він не мав широкого суспільного визнання, особистого тріумфу, який випадав на долю інших.

У той же час відгуки про нього залишили багато сучасників, причому, спектр оцінок, які давалися Міхновському, був надзвичайно широкий – від вкрай негативних до екзальтовано-апологетичних. Однак, в усіх цих випадках перед читачем поставала не жива людина з її шуканнями, пристрастями, досягненнями і помилками, а символ, а інколи – суха, заформалізована схема. Напевне, іншого не могло і бути – адже усі ці оцінки давалися політиками – опонентами і противниками Міхновського, від яких годі було чекати об'єктивності і неупередженості.

Основу критичного підходу до Миколи Міхновського було закладено ще його сучасниками, активними учасниками українського національного

руху. Причому, як правило, вони підходили до Міхновського з найвищими стандартами і часто вимагали від нього більше, ніж від себе. Якщо навіть і говорилося про якийсь позитивний вплив Міхновського на розвиток українського руху, то тут же зауважувалося, що цей вплив нівелірувався, знецінювався негативними рисами його характеру. Мабуть, іншого від своїх опонентів Міхновський не міг і чекати. Така доля людей, що занадто радикально виділяються своїми поглядами. Суспільство часто сприймає їх погляди як виклик і ставиться до них насторожено, вважаючи, що ці особи безпідставно протиставляють себе більшості. Особливо, коли це відбувається у такій специфічній сфері людського життя як політико-ідеологічна.

Міхновський не боявся протистояти політичній більшості і часто йшов на це, як нам здається, цілком свідомо. Ця обставина робила його дуже вразливим для критики, хоча аргументи Міхновського часто були беззаперечними. В дискусіях з Міхновським у опонентів часто не вистачало доказів, аргументів і вони переходили на другорядне, випадкове, особисте. Взагалі, на оцінках Міхновського лежить щільний пласт політичних нашарувань, через що його реальний образ виглядає нечітким, розмитим, спотвореним.

На сприйняття Міхновського його сучасниками і нинішнім суспільством особливо впливає також той факт, що його опонентами і жорсткими критиками були видатні діячі українського визвольного руху, у т.ч. М.Грушевський, В.Винниченко, С.Петлюра, Д.Антонович, Б.Мартош, Є.Чикаленко, С.Єфремов та ін. До їх точки зору в українському суспільстві прислуховувалися за життя Миколи Міхновського, їх оцінки уважно вивчають і тепер.

Наведемо для прикладу деякі оцінки особи Міхновського, які дав 1924 року в своїх “Споминах” М.Грушевський. Так, згадуючи про свою першу зустріч з Міхновським у Львові у другій половині 90-х рр., він охарактеризував його як людину “зі здібностями і ще більшими амбіціями, з сильним нахилом до демагогії”. У іншому місці він писав про Міхновського, як про людину, що її “нервовість (неврастенічність) і сим, очевидно, спричинювана нетактовність і несподіваність в поведінці... насторожувала до нього українське оточення і звичайно викликала контр-маневри його заходам”. А описуючи початок Української революції, Грушевський у своїх спогадах, написаних на початку 20-х рр., зазначав, що “ліве крило Центральної Ради непокоїла доволі рухлива, а головню криклива організаційна робота, кажучи по теперішньому, фашистського напрямку... Провідником і одинокою пружиною сього руху був Микола Іванович Міхновський”². Подібні оцінки зустрічаємо у текстах інших відомих діячів українського визвольного руху.

Багато сучасників Міхновського (а слідом за ними і деякі нинішні дослідники), зачарованих магією особистості Михайла Грушевського та його соратників по діяльності на ниві українського державотворення, сприймали і продовжують сприймати такі оцінки діяльності Міхновського як беззаперечну істину. Однак, підстав для такої сліпої віри немає. До оцінок лідерів українського державотворення своїх політичних опонентів слід ставитися так само критично, як і до оцінок інших мемуаристів. Для історика, який прагне об'єктивності, це очевидно. В оцінках Міхновського Михайлом Грушевським простежується цілком певний політичний інтерес та ідеологічна заангажованість. Такий стереотип щодо Міхновського у свідомості Грушевського утвердився внаслідок глибоких ідейних розходжень між самостійниками, ідеологом яких був Міхновський, і автономістами-федералістами, до яких належав Грушевський. До цього слід зазначити, що "Спомини" були написані в першій половині 20-х років, коли Грушевський повернувся з еміграції на Радянську Україну і змушений йти на компроміс з більшовизмом. Критикою послідовних противників більшовизму він, до певної міри, намагався зняти з себе підозру за своє минуле і завоювати прихильність офіційної влади.

Існувало й певне інтелектуальне середовище, яке створювало умови для несприйняття багатьма відомими діячами українського визвольного руху Миколи Міхновського, його самостійницького оточення і світоглядних позицій. Життя і творча діяльність Міхновського припали на період, коли в суспільно-політичній думці України панувала народницька ідеологія, в основі якої був філософський позитивізм. Українська нація сприймалася як безкласова (без власних поміщиків і капіталістів), і у цій її особливості вбачалася величезна перевага над іншими націями. Адже ця обставина наближала соціалістичне майбутнє України, в яке народники свято вірили. Вони були впевнені також і в тому, що відносини між націями оновленої, демократичної Російської держави (як, до речі, і усіма іншими європейськими націями) будуть будуватися на федеративних засадах. Існувало тверде переконання, що федералізація – магістральна тенденція розвитку людства на найближчу і віддалену історичну перспективу. Вона позбавить людство від кривавих конфліктів і створить демократичний і гармонічний світовий порядок, у якому буде панувати мир і злагода. Ті з політиків, які не вірили в таку перспективу, вважалися реакціонерами, ретроgrадами, чи просто недалекими людьми. Умов для незалежності прихильники федералістичної перебудови Європи не бачили, а заклики до самостійності відкидали як реакційні.

Погляди Міхновського різко контрастували з цією ідилічною, але цілком утопічною перспективою, у полоні якої перебувала тодішня українська

національна еліта. Міхновський не обіцяв своїм сучасникам миру і благополуччя, а говорив про еру національно-визвольних воєн і революцій, перед якими стоїть людство, у тому числі український народ, і які змінять політичну карту Європи. На зорі ХХ століття в “Самостійній Україні” Міхновський сказав пророчі слова: “Кінець ХІХ віку визначився явищами, що характеризують новий зворот в історії людськості. Сі явища свідчать за те, що що п’ятий акт великої історичної трагедії, званої “боротьбою націй”, вже почався і закінчення наближається. Ці явища – це збройні повстання знедолених націй проти націй-гнобителів. ... Коли ще поглянути на тую більше чи менше гостру боротьбу ... яку проводять грабовані народи Австрії, Росії та Туреччини проти націй-панів, який антагонізм існує поміж німцями і й французами, англічанами й росіянами, коли зважити, яку страшну масу регулярного війська утримують ворожі поміж себе нації, то стане зовсім очевидним, що всесвітове національне питання вже зовсім достигло, хоч і далеко стоїть від дійсного та справедливого розв’язання. Проте шлях до розв’язання єдино можливий, певний і хосенний (правильний. – Ф.Т.) показали нації, що вже повстали проти чужого панування, у якій-би формі політичного верховенства воно не виявилось ...”³. Цей надзвичайної проникливості і точності прогноз справдився. Достатньо порівняти політичну карту світу станом на початок ХХ і станом на початок ХХІ століть, щоб переконатися у цьому і впевнитися, наскільки далекі від реалій життя були опоненти Міхновського і як правильно оцінював ці перспективи він.

Але довго Міхновський залишався з своїми прогнозами наодинці. У цьому відношенні він не був “дитям свого часу”. Здається, що він взагалі жив у іншому, ніж його сучасники, часовому вимірі. Тодішнє українське суспільство не готове було визнати природність і органічність інших поглядів. Носії цих поглядів були приречені на місце маргіналів українського політикуму. Тодішні лідери українського руху відмовляли їм навіть у праві на існування, на дискусію з ними, хоча вони, без сумніву, мали це право, що підтвердили наступні десятиліття. Адже з іменем Міхновського та його соратників пов’язаний цілий суспільно-політичний рух у Наддніпрянській Україні початку ХХ ст. – самостійницький рух. Як відомо, у кінцевому рахунку, цей рух переміг. Після проголошення у січні 1918 р. незалежності Української Народної Республіки члени усіх українських національних партій, що раніше сповідували федералізм – хто з тактичних міркувань, тимчасово, поки не відновляться умови для федерації, а хто принципово, назавжди – стали самостійниками.

В цій ситуації раптом піднялася до небувалих розмірів постать М.Міхновського, “батька” самостійників Наддніпрянщини. За оцінками багатьох

спеціалістів – діячів такого масштабу, як Міхновський, в історії України останнього десятиліття XIX ст. – першої чверті XX ст. було небагато, а їх вплив на громадсько-політичні процеси в суспільстві важко переоцінити. Перебуваючи в інертному і навіть ворожому середовищі (“чужі серед своїх”), вони формували навколо себе нову реальність, нове соціально-політичне середовище, де самостійницькі ідеї були не лише зрозумілі, але й сприймалися як цілком природні і вкрай необхідні. Своїм життям і діяльністю вони торували політичні шляхи для цілої нації. Мало сказати, що це було нелегко і вимагало від них особистої мужності. А налізуючи феномен того, що називається “цивільною відвагою”, Олена Теліга у статті “Партачі життя” називає Миколу Міхновського поряд з Оленою Пчілкою та Лесею Українкою взірцями такої відваги. “Але майже кожен їх найдрібніший вчинок, – зазначає Теліга, – відразу ж викликав настороженість або й бурю ворожнечі, не лише з боку партачів життя, а і з боку діяльних та лагідних земляків”⁴. В тодішньому середовищі це були “білі круки” – люди, яких та ж О.Теліга відносила до “когорти лицарів абсурду”. Але вони вперто йшли “проти течії”. Їм рідко вдавалося переживати радість перемоги. Таке їх життя не створювало умов для душевного комфорту, спричиняло особисті драми. Але, разом з тим, це була трагедія українського визвольного руху, трагедія мільйонів. Однак, в історичній перспективі саме їх ідеям належало майбутнє. Інші люди, в інших обставинах згадали, що у свій час говорив Міхновський і його однодумці, підняли їх прапор і повторили їх слова, часто видаючи за власні.

Сьогодні ситуація змінилася. Оглянувши наше минуле на тлі світового досвіду XX століття, ми приходимо до принципового визнання “нормальності” української нації, європейського за характером її історичного шляху. Якщо це справді так, то ми повинні визнати і право на існування в її інтелектуальному середовищі того, що М.Бахтін називає “численними свідомостями з їхніми світами”. Розглядаючи світоглядні позиції Міхновського під цим кутом зору, Марія Кармазіна цілком слушно називає серед цих свідомостей і лібералізм, і соціалізм, і консерватизм, і націоналізм: “Сприймаючи їх рівноправними і не віддаючи жодному з вказаних напрямків переваги (тобто, сприймаючи поза ідеологічними уподобаннями чи упередженнями), ми оцінюємо кожен з них, керуючись тим, яким є її внесок в інтелектуальну скарбницю народу, в розвиток української нації в системі європейських націй як державних, так і – винесемо окремим рядком – недержавних?”⁵.

Незважаючи на жорсткі оцінки і несприйняття, навіть противники і опоненти Міхновського сходяться на тому, що це постать непересічна, постать знакова. Всупереч несприятливим обставинам, він вперто йшов

обраним шляхом. Визнання Міхновського наступило після смерті, коли ореол слави навколо його опонентів став розвіюватися. У сучасній українській історичній літературі, українській політології і конституційному праві України прізвище Міхновського згадується досить часто. Жодне дослідження громадянської історії України кінця XIX – першої чверті XX ст., опубліковане в умовах незалежності (а за кордоном з 20-х рр.), не обійшлося без оцінки вкладу Миколи Міхновського в українську політичну думку і національно-визвольний рух. Про діячів такого рівня українське суспільство прагне знати якомога більше.

Його долю важко назвати щасливою. Міхновському повезло одному: він написав майже усе головне, що хотів написати, хоча вся його публіцистика, політологічні статті і програмні документи зайняли б об'єм невеликої книги. А склали вони цілу епоху в історії української суспільно-політичної думки.

Міхновський говорив і робив те, що в українському соціо-культурному і політичному середовищі не подобалося. Майже усе своє життя він був приречений йти “проти течії”. Робив це гаряче, безкомпромісно, настійно. Відрізнявся непоступливим, впертим характером. Здобув стійку репутацію складної людини, з якою опонентам було важко спілкуватися. Багато разів був розкритикований, осміяний, відторгнутий. Надзвичайна цілісність його натури звужувала коло друзів: близькими ставали лише ті, хто поділяв його політичні погляди.

Багатьом, занадто багатьом його сучасникам здавалося, що це людина з далекого минулого, що вона випадково попала в XX століття і безслідно щезне. “Голос М. Міхновського (“Самостійна Україна”) прозвучав справді, *гласом вопіючого в пустині*”⁶, – писав у 1958 р. Е. Маланюк. І ось пройшло 80 років після його трагічної смерті. Настав момент переосмислення, момент істини.

Устремління політичних діячів і мислителів минулого прийнято звіряти з магістральною лінією історичного розвитку. Схильність до ідеальних проєктів і політичних утопій не відноситься до чеснот політиків. Політик зобов'язаний шукати реальні шляхи, реальні лінії життя. Ці лінії губляться у глибині віків, проходять через сучасність, спрямовуючись у майбутнє. Саме вони точно визначають вектор історичного розвитку. Але політиків – живих людей, обтяжених традиціями і пережитками минулого, симпатіями і антипатіями – круговерть подій і пристрастей часто заносить далеко від головного русла історії. Їм буває важко утриматися у цьому фарватері, узгодити свої дії з логікою історичного процесу. Та саме ця міра узгодженості є одним з найточніших способів визначити справжню, а не декларативну, плакатну роль політичного мислителя, чи державного діяча. Дуже

часто заповзятливі біографи, щоб якось захистити своїх героїв від суворого суду історії, використовують рятівну формулу: “людина (син) свого часу”. Майже всі видатні сучасники М.Міхновського, активні діячі українського національно-визвольного руху кінця XIX – першої чверті XX ст., потребують такого захисту. Микола Міхновський до них не належить. Він менше всього потребує захисту сучасників. Його неможливо назвати “сином свого часу”. Зі “своїм часом” він взагалі був не у злагоді. Він належав до тієї нечисленної категорії політичних діячів, які живуть у двох часових вимірах: серед сучасників і серед нащадків. Такі люди, як правило рідко бувають вправними політиками. Їм важко враховувати життєві реалії, вантаж традицій, інерцію мислення людей. Їм важко йти на компроміси, “наступати на горло” власній пісні, без чого реальна політика неможлива. Але попри все, М.Міхновський і для своїх сучасників зробив дуже багато. Він ніколи не був “кабінетним” діячем, які, як правило, діють за лаштунками подій. Його участь у суспільно-політичному житті України була надзвичайно активною. Він започаткував на Наддніпрянщині суспільно-політичну традицію, яка вже ніколи не нереривалася – традицію модерного українського самостійництва і робив відчайдушні спроби наблизити перспективу незалежності конкретними справами.

За свого життя Міхновський був приречений на невдачі. Така невблаганна доля тих, хто випереджає час. Така доля пророків. Не зробила вона винятку і для Міхновського. Майже усі його конкретні починання оберталися невдачами. Але це невдачі особливого гатунку. Вони піднімали на вищий рівень національних вимог українського народу, вони демонстрували його європейський характер. Ці вимоги з розряду тих, що у майбутньому обертаються тріумфом. Вони закарбовуються у пам’яті нащадків, виховують послідовників, які прагнуть йти далі. Без провалів і поразок самостійників першої чверті XX ст. не було б державної незалежності України кінця цього століття.

Політичні противники і опоненти приписували Міхновському серйозні помилки, серед яких головною називали схильність до націонал-шовінізму, людиноненависницької ідеології найреакційніших сил. Говорили, що всі його думки і починання суперечать європейським стандартам XX століття. Один з цих стандартів – пріоритет прав особи перед правами націй. Але він аргументовано відкидав ці звинувачення. Особливість Міхновського полягала у тому, що він взагалі не орієнтувався на зовнішні, умоглядні стандарти, особливо ті, що склалися у відносно благополучних умовах Західної Європи, народи якої сотні років розвивалися в умовах державної незалежності і давно пережили період національних революцій. У нього був один орієнтир: знедолена Україна, її зрабований народ, його по-

ставлене під сумнів майбутнє. Він був впевнений, що в умовах, подібних до тих, в яких опинилася Україна, мова повинна була йти не про верховенство прав людини над правами нації. Адже поняття “народ”, “нація” – не гола абстракція. Народ – сукупність особистостей. Існування народу – неодмінна умова розвитку особистості. Якщо зникає народ, то питання про права особи набуває зовсім іншого сенсу.

На світогляді і діяльності М. Міхновського ця загроза існуванню українського народу відбивалася особливо глибоко, викликаючи у нерідко надзвичайно гострі реакції, які багатьом сучасникам здавалися неадекватними. На ці випадки особливо часто звертали увагу критики і політичні противники, детально їх описуючи. Складається враження, що до Міхновського вони ставилися прискіпливіше, ніж до себе. Але відкинемо все випадкове, необов’язкове, другорядне, дрібне. Майже столітня дистанція дозволяє зробити це. Згадаємо у Міхновського головне, фундаментальне, окинемо поглядом його постать тлі ХХ століття, а не одного, з довільно вибраних, вузьких періодів. Микола Міхновський з розряду тих діячів, що вимагають саме такого, широкомасштабного підходу. Якщо ми зробимо це неупереджено, то мусимо визнати: те, до чого прагнув Микола Міхновський – незалежної України, модерного соціально-економічного ладу, всебічного розвитку українського народу в сім’ї європейських народів, розквіту його мови, національної культури – усі ці його прагнення відповідають найглибшим тенденціям історичного розвитку.

Примітки

1. Див.: *Турченко Ф.Г.* Бібліографія праць про Миколу Міхновського // Молода нація. – 2003. – № 2. – С.246-248.
2. *Грушевський М.* Спогади // Київ. – 1989. – № 9. – С.109, 88.
3. *Міхновський М.* Самостійна Україна // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. – Т.1. – С.61-62.
4. *Теліга О.* Партачі життя (До проблеми цивільної відваги) // Прапори духа. Життя творчість Олени Теліги. – Б.м., 1947. – С.93.
5. *Кармазіна М.* Світ ідей Миколи Міхновського // Нова політика. – 1998. – № 6. – С.43–44.
6. *Маланюк Е.* Книга спостережень. – Торонто, 1966. – Т.ІІ. – С.368.

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ТА ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНІ ІНІЦІАТИВИ МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У даній статті узагальнюються національно-культурні акції, церковно-релігійні новації та меценатська діяльність митрополита Греко-католицької церкви Андрея Шептицького у перші десятиліття ХХ ст., які ще не стали предметом спеціального розгляду.

“Центральною фігурою Галичини з початком ХХ століття, – наголошувала Наталія Полонська-Василенко, – став митрополит Галицький Андрей граф Шептицький (1900–1944). За 44-літнє його керівництво Греко-Католицької Церквою вона остаточно стала українською національною Церквою. Значення Андрея Шептицького більше, ніж тільки митрополита: він був душею всього національного та культурного життя Галичини”¹.

Виходець із старовинної родини галицьких бояр, графів Шептицьких, яка дала Українській Церкві кількох ігуменів, Львівських і Перемиських єпископів та двох Київських митрополитів, Роман Шептицький отримав блискучу освіту в елітних гімназіях і університетах й, відмовившись від перспективної військової кар’єри, 1888 р. з особистого благословення Папи Лева XIII став ченцем Василянського Чину Добромильського монастиря. 1892 р. отримав священницький сан як о.Андрей, а вже 1896 р. молодий доктор права і магістр новиків призначений ігуменом львівського монастиря св. Онуфрія, де розгорнув широку місіюну діяльність. Наступного року його обрано секретарем протоігумена Галицької провінції Василянського Чину і разом з о.П.Філясом засновує перший у краї релігійний щомісячник “Місіонар”, якого справедливо нарекли Апостолом українського народу.

Поява часопису стала помітною подією у церковно-релігійному житті прикарпатських теренів. Блискавичне розповсюдження 20-тисячного накладу, який за висловом П.Філяса “розбігся по ваших селлах, як та іскра по сухому листю”, засвідчило успіх нового інтелектуального часопису. Його також високо оцінив митрополит С.Сембратович у Листі до духовенства: “На днях появилoся у Львові письмо під заголовком “Місіонар”. Багатий зміст того письма, дух і бесіда його заслуговують на повне визначення, а тому що ціна його незвичайно доступна (2 крейцери. – В.М.), то надається воно якнайліпше до читання і поучення як молоді шкільної, так і старших і повинно знаходитися в кожному домі, тим більше в кожній читальні”². А втім, засновники часопису не обмежувалися релігійною тематикою, там

регулярно висвітлювали морально-сімейні та інші аспекти світського життя. Історик Церкви Іван-Павло Химка слушно визначив його як “нове народне періодичне видання для селянства... Його “місіонерська” діяльність була спрямована на номінально греко-католицьке, але водночас небезпечно зрадикализоване селянство”³. “Місіонарем” постійно опікувався митрополит Андрей Шептицький, допомагав редакції матеріально, друкував на його сторінках Пастирські Листи.

У серпні 1899 р. 34-літнього Андрея Шептицького призначено єпископом Станіславівської єпархії, яка була досить великою: нараховувала 336 парафій і 8 монастирів, близько мільйона вірних. Свою діяльність він розпочав з відвідувань парафій, у ході яких детально знайомився із життям селянства, вчив і сповідав, допомагав бідним, чим завоював любов і повагу населення. Його перший пастирський лист до духовенства і віруючих торкався актуальних проблем всього українського народу – закликав жити по християнських законах справедливості, єднатися, дбати про народну освіту, виховувати у молоді почуття обов’язку перед суспільством, самостійності, чесної праці. Звертаючись до інтелігенції, єпископ називав її природним просвітителем народу. Наголошував, що “жадає рішучо в цілім народі християнського патріотизму... Покликується на патріотизм духовенства, яке любить свій народ не словами, а працею і самопожертвою, жадаючи менше слів, а більше діла – праці для добра народу”⁴. У наступному пастирському листі до духовенства єпископ виклав своє національно-релігійне кредо: “Я з діда-прадіда русин. Церкву нашу і святий наш обряд я цілим серцем полюбив і справі Божій я посвятив ціле своє життя”⁵.

Усвідомлюючи нові реалії суспільно-політичного життя на зламі століть, єпископ Андрей Шептицький вже тоді виявив риси передбачливого політика, який об’єктивно оцінював ситуацію, накреслив нову програму діяльності Церкви. Відверто відзначаючи, що на рубежі століть духовенство втратило провідну роль у суспільно-політичному поступі, він писав: “Ще донедавна священицтво мало в нашім суспільстві перший рішачий голос. Увесь народ повинувся йому, тому голосові майже без винятку і без спротиву. Сьогодні часи змінилися. Через розвиток політичного життя, розбудження і ріст літератури дійшло до того, що священики вже не в однім ділі уступають перше місце світській інтелігенції, що народ уже не раз виводить з-під проводу Церкви. Часи, коли українську інтелігенцію представляли лише священики, минулися безповоротно і без жалю для нас. Ми тішимся, що можемо ту працю, яка до нас безпосередньо не належить, зложити у відповідальні руки, але мимо того ми не перестаємо нашим невід’ємним правом домагатися і в руках держати провід в річах найважливіших у суспільному житті: віра і мораль”⁶.

Активізація українського, польського і єврейського політичного життя на початку ХХ ст. викликали у галицьких ієрархів неоднозначну реакцію. Десь до 90-х років ХІХ ст. греко-католицьке духовенство не лише підтримувало, а й очолювало національний рух. Однак його радикалізація і зростання антиклерикалізму у середовищі соціал-демократії, частини молодії інтелігенції спричинили домінування національно-патріотичної діяльності над душпастирською. Тому новий Станіславівський єпископ Григорій Хомишин та його прихильники вважали, що Церква повинна відмежуватися від визвольного руху. Будучи вже митрополитом, Андрей Шептицький виступив проти такої, на його погляд, хибної позиції. Він наголошував, що у національній справі, ніхто не має права діяти поза християнською етикою, оскільки зло не тільки не служить “чистій і священій справі народу, а й прямо шкодить їй”⁷. Саме тому у Пастирському посланні митрополита і єпископів до народу з приводу вбивства львівським студентом Мирославом Січинським 1908 р. галицького намісника польського графа Анжея Потоцького цей терористичний акт рішуче засуджувався. “Служба народови, служба вітчизні, се служба свята, – писав митрополит, – треба мати руки чисті, не закривавлені... Лише усиленою і витривалою працею можна прислужити свому народови... Над правдиво-великими ділами треба посвяченія не одной хвилі, а цілого життя”⁸.

36-річний Андрей Шептицький обійняв митрополичий престол на урочистій відправі 17 січня 1901 р. у львівській церкві св.Юра. З його приходом, відзначають усі без винятку історики, розпочалася нова доба в історії Греко-Католицької Церкви. У той час вона мала 1854 парафії і 2934 тис. вірних⁹. Греко-католицьке священство продовжувало відігравати надзвичайно важливу роль у суспільному житті, особливо у сільській місцевості, де проживало дві третини українців краю. Цілком закономірно, що митрополит А.Шептицький приділяв велику увагу проблемам духовенства. Однією з причин занепаду церковного життя на зламі століть він вбачав низький рівень освіти парохів, отже, насамперед прагнув “сформувати фігуру новітнього українського священника, виховання українського кліру, спроможного сповнити велику місію Української Церкви”¹⁰. З цією метою він велику увагу приділяє розбудові системи духовних семінарій: 1901 р. реорганізував Львівську семінарію, 1906 р. утворив Перемиську, а наступного року – Станіславівську духовні семінарії. На його особисті кошти за кордоном навчалися молоді богослови.

Великий вплив на формування галицького священства мали його майже півтори сотні Пастирських листів, які виходили кілька разів на рік і торкалися не лише проблем богослов’я, літургії та обряду, але й громадсько-політичного життя. Серед них були окремі послання до священників,

світської інтелігенції, молоді, емігрантів, а також гуцулів. Глибоким змістом наповнені пастирські листи, які торкалися питань становища Церкви Східного обряду, проблем соціальних і молодіжного виховання, єдності у церковному та суспільному житті народу, виборчих реформ і передвиборчої агітації, політичних убивств, небезпеки москвофільства, обов'язків вірних на випадок війни і агресії з боку Росії, шкідливості соціалізму тощо¹¹.

Чимало робилося для організаційної розбудови Церкви. Зауважимо, що окрім галицьких Львівської, Перемиської та Станіславівської єпархії канонічні повноваження митрополита А.Шептицького Папою Пієм Х 1908 р. були поширені на греко-католицькі єпархії Великої України, Білорусії і Росії. Унійна праця в Росії стала можливою після революції 1905–1907 рр., коли там відновлено свободу совісті. Плани по організації католицької церкви на території Романівської імперії, зокрема висвячення священників і єпископів у греко-католицькому обряді для православних, митрополит представив Папі Пієві Х у першій половині 1907 р., на що той дав згоду. Восени того ж року А.Шептицький таємно відвідав Мінськ, Слуцьк, Москву і Петербург, де налагодив контакти з прихильниками унії й назначив о.Олексія Зерчанінова генеральним вікарієм Кам'янець-Подільської єпархії та душпастирем для католиків візантійського обряду Росії. У лютому 1908 р. Папа іменував А.Шептицького апостольським адміністратором Кам'янець-Подільської єпархії і надав адміністративну повноважність на всю територію Російської імперії. Ці повноваження були підтверджені згодом папою Бенедиктом XV. 1912 року митрополит вдруге відвідав Київ, де в костелі св.Миколая відправив панахиду по Шевченкові й виголосив патріотичну доповідь про Великого Кобзаря¹². Таким чином, глава Української Церкви чимало зусиль докладав унійній акції в Україні і Росії, вважав духовним завданням здійснити церковну злуку на засадах Берестейської Унії. Піднесення галицького митрополита Апостольською Столицею до стану патріарха, а Львова як твердині Київського католицького православ'я суттєво зміцнило Церкву й послабило позиції польського латинізму в Галичині. Посилилася її роль у національно-культурному поступі.

“Однією з найдраматичніших сторінок суспільно-політичного життя Галичини в останні десятиріччя існування Австро-Угорської монархії, – відзначав Володимир Качмар, – була боротьба за українську школу, чи не найважливішим виявом якої стали змагання за український університет у Львові”¹³. У вирішенні цих пекучих проблем галицьке духовенство на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким зробило вагомий внесок, особливо у розвитку народних шкіл. Якщо 1900 р. у Галичині нараховувалося 1932 українських шкіл, то напередодні Першої Світової війни їх стало близько 3 тис. Духovenство тісно співпрацювало з такими організаціями як “Про-

світа”, “Рідна Школа”, Руське Педагогічне Товариство, “Сільський Господар”. Хоча українську школу продовжували дискримінувати, перш за все поляки, її поступове піднесення було очевидним. За активної участі Церкви досягнуто значних успіхів у розвитку культури, насамперед, на селі. З 1900 по 1914 р. у Галичині відкрито 2 тис. нових читалень, 430 будинків “Просвіти” та Народних Домів. Всього ж у краї функціонувало 2664 бібліотеки та 2944 читальні, яких очолювали здебільшого священики. Для масової освіти українські видавництва видрукували 1,5 млн. книг¹⁴. Греко-Католицька Церква підтримувала широкомасштабні громадські акції у справі заснування українського університету. Як митрополит, посол Галицького сейму і австрійської Палати Панів Андрей Шептицький 28 червня 1910 р. виступив у парламенті з доповіддю щодо цієї проблеми. Він говорив про нагальну національно-культурну потребу вищої школи для українського народу, про необхідність виховання національних кадрів священиків, учителів, лікарів, юристів¹⁵. Незважаючи на перешкоди польського шовіністичного проводу (ендеків) та католицької церкви, 1913 р. українським патріотичним колам, серед яких немаловажну роль відігравав Шептицький нарешті вдалося домогтися видання цісарського декрету про відкриття університету і залучення українців до адміністративних органів, проте, нажаль, реалізації цього зашкодила світова війна¹⁶.

Слід згадати про поступ національної культури та мистецтва, до яких спричинилися Церква і особисто митрополит. Відомий галицький політик Лонгин Цегельський писав: “Коли ж поглянемо, хто за останні 35 років створив або фінансує найбільше українізуючих установ у Львові, то побачимо, що це Митрополит Шептицький. Згадаймо ... Національний Музей, Народна Лічниця, Порадня Матерів, Сиротинець, Дяківська Бурса, Духовна Академія, Жіноча Гімназія Сестер Василіанок, Бурса Рідної Школи, Малярська Студія, Школа ім.Грінченка, Школа ім.князя Льва, Читальня на Личакові та це далеко не все”. До цього списку автор додає побудовані, або утримувані митрополитом 4 церкви, 4 школи, 2 монастирі, 4 бурси, 2 шпиталі, 2 наукові установи¹⁷.

Митрополит А.Шептицький дбав про збереження та примноження культурно-мистецької спадщини краю, розвиток музейництва, книгодрукування, народного церковного будівництва. Церковний музей (з 1911 р. – Національний музей), заснований 1905 р. митрополитом Андреем Шептицьким, спершу розміщався в підсобних приміщеннях Собору св.Юра, а з 1911 р. у репрезентативному палаці (нині Драгоманова, 42), що був закуплений його фундатором. Тоді ж митрополит призначив на потреби свого дітища, що містив унікальну колекцію прикарпатських ікон (зокрема, роботи Івана Рутковича і Йови Кондзелевича), річне фінансове забезпе-

чення до 1921 р. у сумі 18000 корон (3600 доларів). Навколо музею згуртувалися шанувальники мистецтва, відомі діячі науки і культури – Іван Франко, Іван Труш, Олекса Новаківський, Філарет Колеса, Ярослав Пастернак, Михайло Драган, Іван Огієнко, Іван Левинський. Археолог Я.Пастернак під патронатом митрополита провів археологічні розкопки княжого Галича, а всі знайдені пам’ятки, зокрема золотий і срібні скарби XI–XII ст., передав у власність Національного музею¹⁸. Національний музей ім. Митрополита А.Шептицького, став поважним культурно-мистецьким закладом європейського масштабу. До 1939 р. у його фондах нараховувалося до 80 тис. експонатів, у ньому була створена унікальна бібліотека (30 тис. томів стародруків книг і альбомів), було організовано 70 виставок, видано 16 томів наукових записок¹⁹.

“Товариство для розвою руської штуки” (засноване в 1898 р. за участю І.Труша, М.Грушевського) започаткувало громадське обговорення проєктів церков, іконостасів, металевих хрестів. Власне, у той час архітектор Є.Нагірний побудував десятки ошатних церков, поєднавши традиції кам’яного будівництва Русі і Візантії. Відроджувалися й традиції гуцульської народної архітектури. Українізація церковного мистецтва торкнулася інтер’єрного середовища, бо до XX ст. церковні розписи (орнаментика, фігурні зображення) перебували під впливом західної традиції. Відновлено створення керамічних ікон у Львові, Коломиї, Косові²⁰.

У 1912 р. митрополит зініціював створення у Римі церковно-історичної місії, яка мала виявляти та упорядковувати документи Ватиканських архівів з історії України і Східних Церков. Згодом такі місії працювали в архівах Польщі, Австрії, Німеччини, Італії. Для іноземців, які досліджували проблеми унії було відкрито Інститут унійних студій в Інсбруці²¹.

У результаті потуг митрополита і галицької ієрархії Греко-Католицька Церква напередодні Першої світової війни стала національно-духовною твердинею українства краю. Розглянемо її організаційний стан у червні 1914 р.²²:

<i>Єпархії</i>	<i>Деканати</i>	<i>Парафії</i>	<i>Церкви</i>	<i>Священники</i>	<i>Віруючі</i>
Львівська	53	754	1308	886	1 335 977
Перемишська	41	629	1320	826	1 252 492
Станіславівська	21	433	596	838	1 022 000
Всього	115	1816	3224	2250	3 610 469

На піднесенні перебувала розбудова монастирів. Чільне місце у ньому займав Чин св.Василія Великого, яким митрополит А.Шептицький постій-

но піклувався. Перед вибухом Першої Світової війни він мав 16 монастирів у краї та дві заокеанські місії, нараховував двох ієрархів, 85 єромонахів, 77 братів, 47 студентів, отже всього 211 ченців і 23 новики²³. З метою посилити місійну працю в краї й поліпшити теоретичний рівень підготовки священництва, митрополит 1903 р. відродив давній Чин Студитів й особисто розробив новий монаший статут. Чин очолив брат митрополита Климентій Шептицький. Крім того, 1913 р. глава Церкви запросив до місійної праці в Галичині отців бельгійського ордену Редemptористів, які прийняли східний обряд. Обидва монаші згромадження діяли головно у Львівській архієпархії і значно поступалися Василям як чисельністю, так і масштабами своєї діяльності.

Підсумовуючи здобутки національного відродження й загалом національно-політичного життя в означений період, слід відзначити, що вони були тісно пов'язані з діяльністю Греко-Католицької Церкви, яка до 80–90-х років XIX ст. очолювала цей процес, а від початку XX ст. брала у ньому дієву участь. Своїми ініціативами і впливом Церква зумовила значний поступ українства у сферах суспільно-політичного, господарсько-економічного та культурно-освітнього життя. Вона стала духовним оплотом народу у випробуваннях Першої Світової війни та національно-визвольних змаганнях 1914–1923 рр.

Суспільно-політична і культурно-освітня діяльність митрополита А.Шептицького напередодні Першої Світової війни ще раз підтвердила, що Греко-католицька церква стоїть на засадах християнської моралі, національно-культурної толерантності й відстоює відродження національно-державного життя українців сходу і заходу України.

Примітки

1. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – К., 1992. – Т.2. – С.434.
2. Місіонар. – 1897. – Ч.5. – С.7.
3. *Химка Іван-Павло.* Греко-Католицька Церква і національне відродження в Галичині 1772-1918 // Ковчег. – Львів, 1993. – Ч.3. – С.89.
4. *Сапеляк А.* Українська церква на слов'янському сході. – Буенос-Айрес, Львів, 1999. – С.107-108.
5. Там же. – С.109.
6. Там же. – С.110-112.
7. *Филипович Л.* Митрополит Андрей (Шептицький) і Іларіон (Огієнко): проблема національної Церкви // Церква і соціальні проблеми. Енцикліка “Сотий рік”. – Львів, 1993. – С.189.
8. Спільне Пастирське послання митр. Андрея Шептицького та ін. єпископів до

народу з приводу вбивства ц.-к. Намісника А.Потоцького з долученою інструкцією до духовенства // Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали 1899-1944. Церква і суспільне питання. – Львів; Місіонер, 1998. – Т.ІІ. Кн.І. – С.424.

9. *Химка Іван-Павло*. Греко-католицька Церква в Галичині в 1772-1918 роках // Третій міжнародний конгрес українців. історія. – Харків, 1996. – Ч.І. – С.216.

10. *Сапеляк А.* Назв. праця. – С.111.

11. Див.: Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Документи і матеріали / За ред. А.Кравчука. – Львів, 1998. – Т.ІІ. Церква і суспільне питання. Кн.1. Пастирське вчення та діяльність. – С.37-204, 269-349, 397-437; Львів, 1999. – Кн. 2. Листування. – С.571-608. Свої послання він нерідко підписував як Галицький митрополит, архієпископ Львівський, біскуп Кам'янецький.

12. *Жуковський А.* Митрополит Андрей Шептицький і православ'я // Науковий збірник Українського Вільного університету. – Мюнхен, 1992. – Т.15. – С.113; Нова Зоря. – 1994. – Вересень. – Ч.17.

13. *Качмар В.* За український університет у Львові. – Львів, 1999. – С.7.

14. *Герасимович І., Терлецький О.* Освіта і шкільництво // Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – Київ, 1995. – Т. 3; *Rzemienik Florentyna.* Unici Polscy 1596-1946. – Siedlce, 1998. – S.139.

15. Промова митрополита гр. А.Шептицького в парламенті вельмож 28 червня 1910 р. // Руслан. – 1910. – Ч.134.

16. *Зашикільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі. – Львів, 2002. – С.419.

17. *Цегельський Лонгин.* Митрополит Андрей Шептицький. – Львів, 1995. – С.46-47.

18. Літопис Національного музею у Львові. – 2000. – №1 (6). – С.5-10, 43.

19. Митрополит Андрей Шептицький. Матеріали та документи (1865-1944) / За ред. Заборовського Я.Ю. – 2-ге вид. – Львів, Івано-Франківськ, 1995. – С.21.

20. *Нога О.* Проект пам'ятника Івану Левинському. – Львів, 1997. – С.278-298; *Черкес Б., Грицюк Л.* Архітект Євген Нагірний // Дзвін. – 1991. – №4. – С.150-155.

21. Історія релігії в Україні. – Київ, 2001. – Т. 4. Католицизм. – С.420.

22. *Rzemienink Florentyna.* Unici ... – S.149.

23. *Ваврик М.* Нарис розвитку і стану василіяньського чина. XVII-XX ст. – Рим, 1979. – С.65.

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД ПРОТЕСТАНТСЬКИХ ГРОМАД ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

На початку ХХ ст. помітним явищем релігійного життя Правобережної України було зміцнення позицій та подальший динамічний розвиток різних пізньопротестантських течій. З'ясування причин їх успішного функціонування в зазначений час є неможливим без ґрунтовного аналізу їхнього національного та соціального складу. У даній статті ми спробуємо дослідити національний склад пізньопротестантських громад, що дасть можливість співставити та оцінити роль внутрішніх та зовнішніх чинників у розвитку протестантського руху, розкрити його суттєві особливості в правобережних губерніях. Окремих аспектів цієї проблеми в своїх працях торкались такі дослідники, як М.С.Грушевський, О.І.Клібанов, В.І.Любашенко, Г.М.Надтока¹, проте питання національного складу пізньопротестантських громад розглядалось ними фрагментарно, а тому дана проблема вимагає подальшого вивчення.

Складність дослідження національного складу сектантських громад у зазначений час полягає у тому, що дореволюційна статистика, як правило, акцентувала свою увагу не на національній приналежності підданих Російської імперії, а на релігійній. А тому, в абсолютній більшості джерел, що стосуються історії протестантизму, національна приналежність віруючих взагалі не згадується. Виходячи з вищесказаного, особливу цінність для нас має звіт київського генерал-губернатора за 1910 р., оскільки у ньому дається загальна картина національного складу громад віруючих протестантських конфесій по всіх губерніях Правобережжя. Крім того, його висновки ґрунтувались на основі аналізу звіту чиновника канцелярії генерал-губернатора, який був спеціально відряджений у повіти Правобережжя для вивчення національної приналежності проживаючих там сектантів. У цьому звіті, зокрема, зазначалось, що сектанти Київської та Подільської губерній представлені майже виключно “корінними малоросами”, які відійшли від православної віри². Ця ж думка була викладена у листі генерал-губернатора до Департаменту духовних справ від 13 грудня 1910 р. Разом з тим автор листа відзначив, що серед сектантів Київщини та Поділля була мізерна частина поляків та австрійських підданих, які відійшли від католицизму³. Що ж до сектантів Волинської губернії, то в переважній більшості вони були представлені німцями-баптистами. За офіційними даними на кінець 1909 р. з 14 тис. сектантів Волинської губернії більше 8 тис. були німецькими баптистами⁴, що складало близько 57% від

загальної кількості сектантів цієї губернії. Крім німців, серед протестантів Волині іноземного походження були чехи та поляки. Згідно відомостей волинського губернатора, надісланих до канцелярії генерал-губернатора 15 жовтня 1910 р., майже всі баптисти-іноземці цієї губернії відносились до німців, лише в Острозькому повіті всі вони були чехами, а в м. Житомирі – їхній національний склад виглядав таким чином: 70% – німці, 25% – колишні католики-поляки і 5% – чехи⁵.

Характерною рисою діяльності протестантських громад на початку ХХ ст. було їхнє прагнення подолати вузьконаціональні межі свого існування, розширити свій національний склад. Так, члени Пекарсько-Дашинської баптистської громади на Волині в 1906 р. і в 1915 р. влаштовували спільні молитовні зібрання не лише з українськими баптистами, але й з єдиновірцями інших національностей – чехами, поляками, німцями⁶. В с.Холостна Житомирського повіту тієї ж губернії на молитовні зібрання баптистів у 1916 р. збирались як українці з різних сіл, так і німці⁷. Як бачимо, різний національний склад віруючих баптистських громад не був перешкодою для їх співпраці на ниві релігійного служіння. Причина цього, на нашу думку, полягала в тому, що релігійна сфера діяльності для них була пріоритетною перед іншими, які відходили на другий план. Задоволення національних і соціальних потреб віруючих цікавило керівництво громад лише в тій мірі, в якій воно співпадало з вирішенням релігійних завдань, котрі стояли перед ними. Акцентування уваги на національному питанні обов'язково призвело б до появи розбіжностей всередині цих громад, що не входило в плани керівництва євангельського руху. Слід також мати на увазі, що протестантські течії постійно підкреслювали свою лояльність до Російської імперії, боячись посилення репресій з боку російської влади. Водночас така позиція унеможливлювала задоволення національних прагнень сектантів-українців в межах протестантських громад, оскільки ідея підтримки російського самодержавства кардинально суперечила національно-визвольним прагненням українського народу. Отже, євангельсько-баптистський рух на початку ХХ ст. мав інтернаціональний або космополітичний відтінок. На цю обставину свого часу звертав увагу М.С.Грушевський. Характеризуючи євангельський рух, як “визначне явище українського життя”, він все ж підкреслив, що його “ненаціональний характер” та “великоруські” організаційні форми виступали стримуючим фактором у процесі його розвитку на території України⁸.

З цього приводу зауважимо, що, по-перше, залежність українських сектантських громад від великоросійських організаційних форм на початку ХХ ст. була мінімальною оскільки, з одного боку демократичні засади організації євангельських конфесій обумовлювали високу ступінь

автономії кожної громади, а з іншого – незалежність окремо взятої громади віруючих була додатково зумовлена недостатнім рівнем розвитку організації євангельських конфесій на той час взагалі. Про його недостатній рівень розвитку свідчив хоча б той факт, що протягом кількох років після отримання дозволу на офіційну реєстрацію релігійних громад на терені Правобережжя ним скористались усього 9 з них⁹. Абсолютна більшість євангельських віруючих воліла за краще жити як і раніше, зберігаючи певну ступінь незалежності і по відношенню до офіційної влади, і по відношенню до керівництва євангельського руху. По-друге, перебування українського євангельського руху в межах великоросійських організаційних форм було явищем тимчасовим і воно лише зайвий раз свідчило про його недостатній ступінь розвитку в період, що досліджується. Вже після 1917 р. однією з визначальних тенденцій у розвитку євангельського руху стає прагнення віруючих-українців до національного самовизначення свого братства¹⁰. По-третє, незважаючи на інтернаціональний характер євангельського руху, рядові віруючі українського походження проповідь Євангелія, цілком природно, здійснювали українською мовою, що об'єктивно сприяло піднесенню самосвідомості українського народу. З цього приводу в газеті “Рада” за 20 липня 1911 р. один з дописувачів зазначав, що “штунда та інші релігійні секти і католицтво через те тільки й мають успіх серед української людності, що навчання в них проводиться завше на рідній, всім зрозумілій, мові”. Далі автор протиставляє подібній практиці стан справ у православній церкві, де не лише відправляється служба малозрозумілою слов'янською мовою, але й забороняється проповідь українською мовою. Провину за подібний стан справ автор статті покладає на православне духовенство. “Ви наші архіпастирі, – пише він, – теж тут винні, бо ви, – свідомо чи несвідомо, даєте народові нашому камінь замість хліба – русифікацію замість християнської освіти на рідній мові народу! Куди ж ви цим загоните народ наш? Та тільки в штунду та в католицтво!”¹¹ Як бачимо, на думку автора статті, православної людини й патріота своєї Вітчизни, “штунда”, незважаючи на свою відстороненість від національних питань, більше відповідала національним інтересам українців, ніж зрусифікована православна церква.

Значна кількість віруючих іноземного походження серед прихильників протестантських течій у Правобережній Україні, спільні риси та зв'язки цих течій з подібними релігійними організаціями Західної Європи та Північної Америки цілком закономірно порушують питання про ступінь впливу закордонних релігійних організацій на процес розвитку протестантизму в Україні в цілому, і в Правобережжі зокрема. Іншими словами, проблема полягає у тому, щоб з'ясувати співвідношення внутрішніх і зовнішніх чин-

ників у розвитку цих релігійних течій у Правобережній Україні. Для вирішення цього завдання звернемося до статистичних даних, що характеризують національний склад віруючих протестантських конфесій у цьому регіоні. Як вже зазначалось вище, в межах Правобережної України абсолютна більшість євангельських віруючих іноземного походження була зосереджена на Волині. На 1909 р. тут проживало понад 8 тисяч німецьких баптистів, в той час як у Київській та Подільській губерніях їх майже не було¹². Якщо прийняти за істинну думку про вирішальний вплив іноземного фактора на поширення протестантських релігійних течій серед корінного українського населення, то відповідно саме у Волинській губернії протестантські ідеї повинні були б набрати найбільшого поширення. Проте насправді не Волинська, а Київська губернія на початку ХХ ст. знаходилась на першому місці серед губерній Правобережної України за кількістю прихильників західних раціоналістичних релігійних течій серед автохтонного населення. У той час, як у Волинській губернії на 1909 р. проживало близько 6 тис. сектантів-українців, у Київській губернії їх налічувалось вдвічі більше – близько 12 тис. осіб¹³. Отже, хоча вплив іноземців-протестантів на українців мав місце, проте він не набрав вирішального характеру у справі зміни останніми своєї конфесійної приналежності.

Серед факторів, що пояснюють цю особливість, можна виділити наступні: 1) ізольоване життя іноземних баптистів у власних колоніях; 2) наявність мовного бар'єру; 3) неоднаковий правовий статус німецьких баптистів і баптистів-українців. У той час, як перші ще за законом від 27 березня 1879 р. отримали право на легальне існування¹⁴, другі – ще й на початку ХХ ст. продовжували боротьбу за надання їм такого права. Згідно вищевказаного закону проведення німецькими баптистами своїх молитовних зібрань чи будь-який інший прояв реалізації своїх релігійних потреб були дозволені. Водночас пропаганда баптистських ідей серед православного населення вже була порушенням існуючих правових норм, що тягло за собою певні санкції з боку державних каральних органів. А тому, баптисти-іноземці намагались діяти в межах правового поля, свідомо стримуючи свій потяг до прозелітизму.

Незважаючи на те, що релігійна діяльність німецьких баптистів була легалізована ще в другій половині ХІХ ст., їхня національна приналежність продовжувала викликати посилену увагу до них з боку державної влади. В умовах підготовки Росії до війни з Німеччиною російський уряд не могла не турбувати позиція більш ніж восьми тисяч німецьких баптистів, котрі компактно проживали на території прикордонної Волинської губернії. Саме тому Волинському губернському жандармському управлінню напередодні Першої Світової війни була дана вказівка перевіряти політичну

благонадійність німців-баптистів Кутузовської волості Житомирського повіту¹⁵. У період I Світової війни у зв'язку з наближенням фронту до районів компактного проживання німецького населення російський уряд здійснив депортацію німців з Волинської губернії. Внаслідок цього, лише протягом літа 1915 р. з Волині було депортовано 60 % німецького населення. На початок 1917 р. з 200 тис. німців на Волині залишилось усього 3 тис. осіб¹⁶. Репресивні акції російських владних структур щодо німців Волині значно послабили сектантський рух у цій губернії.

Свої особливості мав національний склад адвентистських громад, які функціонували в Правобережній Україні на початку XX ст. Вони головним чином визначались специфікою організації цієї релігійної течії. Річ у тім, що адвентисти Правобережжя, як і інших регіонів Російської імперії, в той час були в організаційній залежності та під значним ідейним впливом адвентистської церкви Німеччини. З 1901 р. і до кінця 1907 р. російські адвентисти входили до складу німецького уніону адвентистів сьомого дня¹⁷. Про тісні зв'язки з Німеччиною свідчили також наявність в громадах великої кількості віруючих німецького походження, використання німецької мови під час богослужіння. Так, у 1903 р. у Києві серед німців виникла невеличка група прихильників цього вчення у кількості шести осіб. Київську громаду адвентистів у той час обслуговував німецький пастор Давид Геде. Останнього в проповідницькій діяльності підтримували німці Фосс і Кірш¹⁸. Проте зміцнення позицій цієї течії було неможливим без залучення корінного українського населення. Тому вже на Київській адвентистській конференції, котра відбулась наприкінці вересня 1906 р., розглядалось питання про поширення цього вчення не лише серед німців, але й у середовищі автохтонного населення Російської імперії, зокрема України¹⁹. З метою практичної реалізації цієї ідеї адвентисти м. Києва в період революції 1905–1907 рр. почали запроваджувати окремі молитовні зібрання для німецьких поселенців і для місцевого населення України. Проповіді для перших читались німецькою мовою, для других – російською²⁰. Подібна практика адвентистами була збережена і в наступні роки²¹. Наслідком цього стало поступове розширення національного складу адвентистських громад.

Зміцнення позицій адвентизму в Російській імперії в цілому, і в Україні зокрема, дало можливість представникам цієї течії провести в 1907 р. перший всеросійський з'їзд, який поклав початок самостійній адвентистській церкві в Росії. З 1908 р. вона була виділена в окремий російський уніон міжнародної церкви адвентистів сьомого дня²². Але, незважаючи на постійне збільшення числа своїх adeptів за рахунок українців, росіян та поляків, адвентизм ще довго залишався для широкого загалу “німецькою

вірою"²²³. На нашу думку, спричинено це було в основному тим, що і після 1908 р. зберігалась залежність адвентистських громад Правобережної України від закордонних релігійних центрів. Подібний стан речей був зумовлений організаційними особливостями цієї релігійної течії, які передбачали її чітку ієрархічну структуру та підпорядкованість її окремих складових єдиному керівництву. Зазначені особливості суттєво обмежували прояв ініціативи віруючими у внутрішньому житті релігійних громад, що відрізняло їх від інших громад протестантського напрямку й об'єктивно гальмувало темпи поширення адвентизму на території Правобережжя.

Отже, у національному складі протестантських громад Правобережної України на початку ХХ ст. більшість становили представники корінного населення – українці. Поряд з ними тут були представлені й німці, чехи, поляки, росіяни. Німці та чехи головним чином проживали на Волині. Пріоритетність релігійної сфери життя перед іншими в діяльності протестантів сприяла налагодженню співпраці між віруючими різних національностей. Водночас ця особливість йшла у розріз із вектором розвитку національно-визвольного руху, що утруднювало формування національної свідомості українських протестантів. Разом з тим інтернаціональний характер євангельського руху не дає підстави для висновку про визначальний вплив на розвиток цього руху віруючих-іноземців. Обмеженість цього впливу була обумовлена такими факторами, як ізольоване життя німців-баптистів у власних колоніях, наявність мовного бар'єру, а також неоднаковий правовий статус віруючих іноземного походження та сектантів-українців. Таким чином, визначальним фактором у розвитку українського протестантизму були внутрішні чинники, а не іноземні впливи. Дещо уповільненими були темпи розширення національного складу адвентистських громад за рахунок українців в силу особливостей організації цієї релігійної течії.

Примітки

1. *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. – К., 1992; *Клибанов А.И.* История религиозного сектантства в России (60-е годы XIX в. – 1917 г.). – М., 1965; *Любащенко В.І.* Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. – Львів, 1995; *Надтока Г. М.* Православна церква в Україні 1900 – 1917 років: соціально-релігійний аспект. – К., 1998.
2. История евангельско-баптистского движения в Украине: Материалы и документы. – Одесса, 1998. – С.135.
3. Российский государственный исторический архив (г.Санкт-Петербург) (далі – РГИА). – Ф.821. – Оп.133. – Спр.199. – Арк.138-139зв., 192.
4. История евангельско-баптистского движения в Украине. – С.135.

5. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУ). – Ф.442. – Оп.860. – Спр.169. – Арк.10зв.-11зв.
6. История евангельско-баптистского движения в Украине. – С.55; Баптисты с.Дашенка Волынской губернии // CD “История Евангельского движения в Евразии: Материалы и документы”. – Одесса, 2001. – С.1 з 1.
7. Донесение об антивоенной сектантской агитации // CD “История Евангельского движения в Евразии: Материалы и документы”. – С.1 з 2.
8. *Грушевський М.* Назв. праця. – 170-171.
9. РГИА. – Ф.821. – Оп.133. – Спр.199. – Арк.147зв.-148.
10. *Любащенко В.І.* Назв. праця. – С.244.
11. Скільки слів православним єпископам російської церкви на Україні // Рада. – 1911. – 20 липня (2 серпня).
12. История евангельско-баптистского движения в Украине. – С.135.
13. Там же. – С.135.
14. История евангельских христиан-баптистов в СССР. – М., 1989. – С.88-89.
15. *Суліменко О.* Релігійне сектантство в німецьких колоніях Волині (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Історія релігій в Україні: Праці Х-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2000 року). – Львів, 2000. – Кн.І – С.363.
16. *Агасієв І.К.* Немецкие колонии в Волынской губернии (конец XVIII – начало XX вв.) / Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Красноярск, 1999. – С.18.
17. *Клибанов А.И.* Назв. праця. – С.298.
18. *Парасей А.Ф., Жукалюк Н.А.* Бедная, бросаемая бурю: Исторические очерки к 110 летнему юбилею церкви АСД в Украине. – К., 1997. – С.16-17, 21.
19. ЦДІАУ. – Ф.127. – Оп.1003. – Спр.130. – Арк.3-3зв.
20. *Белогорский Н.* Киевское сектантство и миссионерство в 1906 году // Миссионерское обозрение. – 1907. – №12. – С.1775.
21. ЦДІАУ. – Ф.127. – Оп.1003. – Спр.95. – Арк.7зв.
22. *Клибанов А.И.* Назв. праця. – С.298.
23. *Любащенко В.І.* Назв. праця. – С.262.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ НОВІТНЬОЇ ДОБИ

О.М.Завальнюк

С.В.БАЧИНСЬКИЙ – ДЕКАН СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ФАКУЛЬТЕТУ КАМ’ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1919–1920 рр.)

Революція 1917–1920 рр. поставила на чергу дня цілу низку важливих, значущих для українства питань, серед яких на чільне місце виокремилася відповідальність української інтелігенції за долю свого народу, його національну культуру і освіту, за завтрашній день. Від того наскільки свідомо, згуртовано і сильно спрацює інтелігенція молодшої нації, залежала результативність державно-політичних, правових, культурно-освітніх і духовних процесів, вихід із глибокої економічної кризи, викликаної руйнівним впливом світової війни. Своє вагоме слово повинна була сказати і науково-педагогічна інтелігенція.

Формування професорсько-викладацької корпорації Кам’янець-Подільського державного українського університету тривало протягом всього періоду функціонування цього потужного центру національної освіти, науки і культури на Поділлі і захопило науковців з різних регіонів України. Досить значним тут було представництво катеринославців – В.О.Біднов, М.М.Хведоров, О.А.Аленич, які оформили кам’янецьку “прописку” восени 1918 – на початку 1919 р. Цей ряд згодом поповнив Сергій Васильович Бачинський – один із чотирьох братів, що брали участь у національному відродженні України в 1917–1920 рр.

Про згаданого діяча науковому загалу нині відомо небагато, що пояснюється відсутністю уваги до нього з боку українських дослідників. Його ім’я ігнорувала і еміграція. Скажімо, у одинадцятитомній “Енциклопедії українознавства” про С.В.Бачинського не згадується жодним словом. Виключення становлять дві роботи 90-х рр. ХХ ст. – це публіцистичні матеріали К.Бачинської “Чотири брати – сини України”¹ та журналістський

нарис М.Бачинського². Однак про кам'янецький період життя і діяльності вони містять лише одні згадки, причому у першій із них можна зустріти надумані твердження, на зразок того, що С.В.Бачинський був “другом ректора університету”, “допомагав Івану Огієнку створювати Український Державний Університет”³. Допущено й інші помилки та неточності, які можуть спричинити певну ідеалізацію постаті зазначеного діяча.

Мета нашого повідомлення полягає у висвітленні основних моментів науково-педагогічної і громадської діяльності С.В.Бачинського в Кам'янецькому університеті впродовж 1919–1920 років.

Сергій Васильович народився 26 лютого 1879 року в с.Чечелівка на Катеринославщині, в родині, яка належала до давнього козацького роду. Дід і батько були військовими царської армії, батько відзначився в подіях Кримської війни 1853–1856 рр., отримав право навчати своїх дітей за казенний кошт у будь-яких військових закладах Росії. Цією можливістю він скористався добре: другий син Сергій навчався у кадетському корпусі в Орлі, а після його закінчення – в Андріївській військовій школі в Петербурзі. Та бути офіцером юнаку не хотілося, і він перейшов до цивільного навчального закладу – Петербурзького лісового інституту. На новому місці, позбавленому муштри і казармової дисципліни, Сергій, який вже не перший рік цікавився своїм родоводом, становищем українців в імперії, виявив потяг до політичної діяльності і друкованого слова. Так, 1902 року він разом зі старшим братом Євгеном редагував російськомовний журнал “Михайловец” (вів розділ української літератури), згодом працював у редакції славнозвісного “Украинского вестника”, що у північній столиці видавав М.Савинський, допомагав організовувати і видавати часопис “Вісті” (орган українських есерів)⁴.

Паралельно організував гурток студентів-українців, які цікавилися соціалістичними ідеями. Під час літніх канікул 1905 р. роз'їжджав по селах Таврії і Донщини, де в міру власного бачення пропагував українську національну ідею, непокору до російського режиму. Уникаючи арешту, 1906 року покинув батьківщину⁵.

Прибувши до свободолюбивої Франції, вирішив продовжити навчання. Добре володіючи французькою, спочатку став студентом математичного факультету Паризького університету, а згодом – Тулузького агрономічного інституту. Працював учителем, інспектором народних шкіл, завідувачем інформаційного бюро в Парижі, брав участь у математичному конгресі в Брюсселі⁶.

Після лютневої революції 1917 р. в Росії, коли не стало царського режиму, втікач повертається до рідних країв. У Катеринославі поринув у національний рух, офіційно оформив своє членство в Українській партії соціалістичного напрямку.

лістів-революціонерів, працював у редакціях часописів “Нове життя”, “Селянин”, “Селянська спілка”. Під час виборів до Всеросійських установчих зборів балотувався і отримав необхідну кількість голосів виборців. 8 серпня 1917 р. мандатна комісія шостих загальних зборів Української Центральної Ради визнала повноваження С.В.Бачинського, обраного до УЦР від Катеринославського виборчого округу за списком №5 (селянська спілка і селянський союз)⁷. Сергія Васильовича, як члена ЦК УПСР, обрали до складу Малої Ради, яка функціонувала до квітня 1918 р. і діяла між пленарними засіданнями УЦР⁸.

На початку 1918 р. увійшов до складу редколегії центрального органу УПСР – часопису “Боротьба”, що виходив у Києві, редагував орган Катеринославського губернського земства “Наше життя”, а з другої половини 1918 і по січень 1919 р. – часопис політичних партій і штабу військ УНР “Республіканець”⁹.

З поваленням наприкінці квітня 1918 р. Центральної Ради повернувся до Катеринослава, де зайнявся викладацькою, видавничо-журналістською і громадсько-політичною роботою, певний час обіймав посаду декана в Катеринославському міському технікумі. Підтримуючи есерівську політику в питанні державної влади в Україні, брав участь у антигетьманських заходах, підтримав коаліцію українських політичних партій, які утворили Директорію.

Після приходу до влади Директорії був обраний делегатом Трудового конгресу України від катеринославської інтелігенції, а 23–28 січня 1919 р. разом з 400 делегатами взяв активну участь у роботі ТКУ – вищому тимчасовому законодавчому органі Української Народної Республіки, підтримав універсал “До українського народу”, ноту “До народів світу”, “Закон про тимчасову владу в Українській Народній Республіці”. За пропозицією фракції УПСР його обрали членом Президії Трудового конгресу України. Однак військово-політична ситуація, в зв’язку із стрімким наступом більшовицького війська на Київ, заставила його покинути столицю і разом з урядовими органами тимчасово оселитися у Вінниці.

У Вінниці він став свідком кризи владних структур, учасником формування нового українського уряду під головуванням С.С.Остапенка. Зокрема, керуючим Міністерства закордонних справ 13 лютого став від УПСФ К.Мацієвич, а його заступником – С.В.Бачинський. Для порозуміння з країнами Антанти Директорія УНР 17 лютого направила до Одеси обох урядовців з правом “заключати і підписувати умови згоди з представниками держав Антанти від імені Директорії УНР”¹⁰. Позитивних для України результатів досягти не вдалося як у цих перемовинах, так і в інших, що розпочалися 6 березня 1919 р. в Бірзулі. С.В.Бачинський брав

участь у новому раунді разом із прем'єром С.С.Остапенком, генералом О.Грековим та І.Мазепою¹¹. За спогадами останнього, “ці переговори справили ... огидне й ганебне враження (через позицію французьких представників. – О.З.). ... Тільки безвихідне становище на українському фронті примусило нашу делегацію зберегти рівновагу і довести свою розмову до кінця ... Доповідь ... про переговори з Фрейденбергом викликали загальне розчарування у Вінниці”¹².

9 квітня 1919 р. Директорія у Рівному сформувала новий уряд на чолі з соціал-демократом Б.Мартосом. Місця у Міністерстві закордонних справ С.В.Бачинському не знайшлося. Довелося разом з іншими відставними урядовцями мандрувати по території Східної Галичини. Незабаром доля закинула його до Кам'янця-Подільського, який з червня 1919 р. перетворився на державний центр УНР, де до середини листопада функціонували вищі органи влади країни, центральні органи політичних партій¹³.

Архівні документи свідчать, що 16 липня 1919 р., у день прибуття із-за Збруча до Кам'янця Начальної Команди Галицької армії, інших структур ЗУНР міністр народної освіти УНР А.В.Крушельницький підписав наказ про призначення колишнього декана механічного факультету Катеринославського міського технікуму в.о. приват-доцента по кафедрі сільсько-господарської механіки на сільськогосподарському факультеті Кам'янець-Подільського державного українського університету з 1 липня 1919 р.¹⁴. З цього часу розпочалася нова сторінка біографії політичного діяча і журналіста Сергія Васильовича Бачинського. При оформленні на роботу виник казус – у новопризначеного приват-доцента не було оригіналів документів про освіту, вчений ступінь, відбитків наукових праць. За нього поручився професор М.М.Хведорів, який знав С.В.Бачинського по роботі в катеринославській організації УПСР у 1917 р. З цього приводу сам Сергій Васильович пізніше пояснював ректору так: “... Опинившись випадково в Кам'янці і вступаючи в Кам'янецький університет без відповідних документів та будучи прийнятим як в.п. приват-доцента, я мислив тоді, а від Вас мав запрошення – що це буде тривати так довго, аж поки не буде мені дана технічна можливість представити до ректорату оригінальні документи”¹⁵.

Не зважаючи на літні вакації, в університеті кипіла робота. У липні-серпні тут функціонував так званий підготовчий семестр для майбутніх студентів фізико-математичного факультету. С.В.Бачинського залучили до роботи з 20 юнаками і дівчатами. 20 серпня і 1 вересня комісія в складі ректора І.І.Огієнка, професорів П.М.Бучинського і М.М.Хведорова та приват-доцента С.В.Бачинського екзаменували слухачів і виставили їм відповідні до знань оцінки¹⁶.

Ще у квітні Директорія УНР затвердила прийнятий Радою Народних Міністрів “Закон про заснування сільськогосподарського факультету при Кам’янець-Подільському державному українському університеті”, яким передбачалося відкрити з другого півріччя 1919 р. зазначений навчальний підрозділ, у структурі якого на чотири найближчих роки передбачались по 4 посади ординарних і екстраординарних професорів і 9 приват-доцентів. Їм належало забезпечити викладання 13 кафедр і 9 лектур¹⁷. Щоб факультет запрацював з 6 жовтня 1919 р., коли мав розпочатись новий навчальний рік, слід було розв’язати, крім кадрової, ще й проблеми матеріально-технічного, навчально-методичного характеру, нарешті, належало організувати набір студентської молоді. Після довгих дебатів і попереднього обміну думками Правління університету 12 серпня 1919 р. затвердило в якості в.о. декана сільськогосподарського факультету С.В.Бачинського¹⁸. Того ж дня Правління ухвалило рішення видати йому аванс у розмірі 5 тис. крб. на облаштування кабінету сільськогосподарської механіки і придбання для нього відповідної літератури і приладдя¹⁹.

Незабаром сфера діяльності Сергія Васильовича розширилася. Річ у тім, що ще в лютому 1919 р. Рада Народних Міністрів з подачі міністра освіти І.І.Огієнка прийняла постанову “Про створення зразкового городу Кам’янець-Подільського державного університету і асигнування на його організацію 97707 карбованців”²⁰. Цей навчально-виробничий підрозділ, на думку подільського губернського інструктора із городництва П.Кара, “повинен був стати науковим центром, де би росла і ширилась садково-огородна наука, де би провадились різні наукові... досліди і де б виховувались наукові і практиковані діячі по садо-огородному ділу. Город при Кам’янець-Подільському університеті повинен стати початком дуже бажаного, дуже необхідного, давно назрілого помологічного факультету на Україні”²¹.

Оскільки з весни земля, яка мала використовуватись під зразкове поле, була віддана в користування різним особам, то реальне виконання постанови припало на осінь 1919 р. 21 жовтня Правління університету доручило С.В.Бачинському виконувати обов’язки ще й проректора з господарської частини²². Таким чином, довелося працювати у двох напрямках – 1) формування сільськогосподарського факультету і 2) організація університетського земельного господарства. До початку 1919–1920 навчального року на I курс було зараховано 202 дійсних студенти і вільних слухачі²³.

Після передачі університету двоповерхового приміщення колишньої другокласної чоловічої духовної школи там розмістили сільськогосподарський факультет. То ж проблему з приміщеннями, ніби то, було розв’язано. Щоправда, за свідченням Л.В.Бачинського, брата Сергія Васильовича,

який працював асистентом у професора П.М.Бучинського, той будинок “тоді ще зовсім не виглядав на наукове заведення. Порожні стіни, вбоге урядження відчувалося на кожному кроці”²⁴. За спогадами Л.Т.Білецького, “технічний організатор із С.Бачинського вийшов добрий. Очистив помешкання для майбутнього факультету... Зібрав осіб, що мали творити коло його факультету і вести учебну й організаційну частину. Так що з осені факультет справді міг розпочати науку”²⁵.

На посаді приват-доцента Сергію Васильовичу довелося вести викладацьку роботу. Так, в осінньому семестрі 1919–1920 навчального року на математичному відділі фізмату йому доручили викладати для студентів другокурсників курсу курс алгебраїчного аналізу (2 години лекцій та 1 – практичних занять на тиждень). У весняному семестрі зазначену дисципліну він читав для студентів-математиків I та II курсів (обсяг той же). Крім того, другокурсники слухали його лекційний курс з теорії чисел (1 тижнева година)²⁶.

На сільськогосподарському факультеті в осінньому семестрі викладав енциклопедію математики (по 2 год. лекційних і практичних занять на тиждень)²⁷, артроподи (по 2 год. теоретичних, практичних і семінарських занять), елементи вищої математики (по 2 тижневих години лекцій і практичних занять)²⁸. Оскільки необхідної навчальної літератури українською мовою з цієї дисципліни не було, він підготував до друку і опублікував в університетській друкарні відповідні посібники²⁹.

Кожний новопризначений викладач повинен був прочитати вступну лекцію в період з 6 по 11 жовтня 1919 р. Про це повідомляла, зокрема, місцева преса. Однак оголошення про лекційний дебют приват-доцента С.В.Бачинського віднайти не вдалося³⁰.

22 жовтня 1919 р. університет святкував першу річницю свого існування. Цього дня відкрили сільськогосподарський факультет, за рахунком п’ятий навчальний підрозділ. З лекцією “Розвій і сучасний стан агрономічних наук” перед студентами, викладачами і поважними гостями виступив С.В.Бачинський. Він накреслив шлях розвитку агрономії від античності до тих днів, наголосив на актуальності цієї науки для розвитку аграрного сектора економіки, задоволення громадян України продуктами сільськогосподарського виробництва³¹.

Після того, як восени 1919 р. в університеті зорганізувалося наукове товариство викладачів, Сергій Васильович став членом і секретарем секції точних наук (головував професор П.М.Бучинський). Архівні документи свідчать, що С.В.Бачинський був чи не найактивнішим доповідачем на засіданнях цього підрозділу наукового товариства. Так, у січні-жовтні 1920 р. він виголосив повідомлення на такі теми: “Біографія і розбір праць І.Пу-

люя”, “Взаємовідношення вищих технічних шкіл до університету”, “Праці по зоології Ів.Верхградського”, “Сільськогосподарська механіка в школі”³².

5 травня 1920 р. Рада професорів дозволила сільськогосподарському факультету провести літній семестр (з 1 червня по 1 жовтня), на якому 9 викладачів зобов’язувалися читати лекції і проводити практичні заняття та екскурсії сільськогосподарського профілю (для майбутніх студентів університету). С.В.Бачинському випало викладати 3 дисципліни: бобові рослини (2 год., а також екскурсії), енциклопедія математики і прикладна ентомологія (по 2 год. аудиторних занять)³³. Сергій Васильович дав згоду працювати також із 35 слухачами літнього семестру на фізико-математичному факультеті. Починаючи з 5 липня і до кінця вересня 1920 р. він читав додатковий курс з елементарної математики (щотижня по 24 год.)³⁴. Для того, аби слухачі краще засвоїли програмовий матеріал, змогли виконати навчальний план з математичних дисциплін, С.В.Бачинський спеціально підготував і видав для них посібники з алгебри та стереометрії³⁵.

Додатковим навантаженням на нього лягало завідування університетськими літографією та друкарнею. Тут виходили в світ курси лекцій, які фінансувало Правління університету. Кошти під кожну назву друкованої продукції отримував безпосередньо завідуючий. Матеріали до друку готували лектори і студенти. До осені 1920 р. вдалося опублікувати і передати в користування студентам близько 20 посібників і курсів лекцій, що надзвичайно корисно позначилося на навчальному процесі³⁶.

Серед усіх великих справ, якими займався С.В.Бачинський, чи не найскладнішою виявилася організація і ведення університетського зразкового городу. 8 листопада 1919 р. проректор з господарської частини доповів правлінню університету, що із засівом землі є проблема: по-перше, університет немає власного живого і мертвого інвентаря, по-друге, для того, аби виконати необхідний обсяг робіт потрібно придбати не менше 12 коней, по-третє, для зразкового городу залишилося всього 46 дес. (50 дес. здано в оренду, решта – непридатна для обробітку). Тому, на думку доповідача, “виконання принципової постанови Правління Університету про відпуск 40–50 десятин землі для служачих університету являється неможливим”. У ситуації, що склалася, він вважав за доцільне залучити до обробки землі “сеї осені та весною й літом 1920 р.” найманих робітників³⁷.

У грудні 1919 р. Сергій Васильович подав до правління університету записку “Про користування університетською землею”, де запропонував виділити для 48 сімей професорів, приват-доцентів і асистентів 6 дес. землі (по 1/8 дес. на кожну), а для служачих 15 дес.³⁸. З городами довелося чекати до весни. У березні 1920 р. він адресує Раді сільськогосподарського факультету записку, у якій поінформував про завершення розподілу землі

між користувачами, викладав своє бачення кошторисних витрат і прогнозував дохід від земельного господарства в розмірі 4 млн. крб., при умові, що в нього буде вкладено 3,5 млн.крб.³⁹

Згодом з'ясувалося, що цієї суми замало, аби покрити всі затрати. 25 березня проректор звертається до Правління з проханням відпустити додатково 1 млн. крб. для завершення розрахунку з робітниками, що обробляли поле. Однак такої суми університет не мав, і йому видали позику лише в розмірі 0,5 млн. крб. Попередній аналіз засвідчив, що перевитрати пішли із-за того, що студентська молодь не обробила своїх 5 дес. “Студенти-огородники в значній більшості покидали свої участки, передавши та продавши їх стороннім особам по спекулятивним цінам”⁴⁰. За такий стан господарювання, послаблення контролю за землекористувачами на адресу С.В.Бачинського посипалися закиди і навіть звинувачення. 12 червня 1920 р. І.І.Огієнко виніс питання про незадовільний стан у господарстві на засідання Ради професорів. Для прояснення ситуації вирішили провести ревізію фінансових і господарчих справ, пов'язаних з університетським городом і полем⁴¹.

З цієї метою створили комісію, яка 17 липня 1920 р., після проведеної ревізії направила Правлінню університету доповідну записку, де було зроблено такий висновок: “Університетський город не можна лічити зразковим по стану тих культур, які на ньому проводяться. ... Діловодство города, оборот якого в однім році досягне майже мільона гривень (1/2 млн.крб. – О.З.), знаходиться в такому стані, що не тільки ревізійна комісія, але й сам завідуючий городом в ньому не розбереться”⁴². Це прозвучало як вирок, хоча в “Пояснювальній записці про організацію учебно-насіньового городу”, яка появилася трохи згодом, стверджувалося протилежне: “Город існує 2 роки, і цілком виявив свою користь для учебних і громадських потреб. За короткий час існування при самих несприятливих умовах, город дав і має дати значну кількість насіння і значну кількість продуктів, ознайомив місцеве населення з новими прийомами культури капусти, помідорів і др. рослин – поступово”⁴³.

Фінансові справи в земельному господарстві зрикошетили і на деканське становище С.В.Бачинського. За свідченням професора В.О.Біднова, “... у квітні чи травні 1920 р. весь сільськогосподарський факультет виступив проти нього. Бачинського довелося звільнити від обов'язків декана перед кінцем академічного року і передати їх професорові Геращенкові”⁴⁴. І.І.Огієнко у лютому 1921 р. писав міністру освіти, що “майже весь факультет (сільськогосподарський. – О.З.) голосував проти С.Бачинського і він цим був змушений залишити деканство до положеного йому терміну”⁴⁵. Як би там не було, але фінансові перевитрати в земельному госпо-

дарстві, допущені в умовах постійного росту інфляції, страшенної дорожчечі на продукти першої необхідності, непопулярних заходів з боку польського окупаційного режиму, негативно позначилося на деканській долі Сергія Васильовича, його людській репутації.

Певний досвід освітньо-інспекційної діяльності за кордоном дав змогу краще пізнати мету, принципи функціонування, структуру і особливості французької школи. Своє бачення народних навчальних закладів у Франції він, як приват-доцент Кам'янець-Подільського університету, виклав у опублікованій 1919 року лекції. Цілком ймовірно, що це був саме той вступний виклад, яким 40-річний приват-доцент кафедри сільськогосподарської механіки дебютував перед професурою, студентським загалом, представниками місцевої громадськості. Лекція закінчувалася висновком, який мав досвідне значення і для української школи: “Французька школа ... цілком національна і практична. Вона дає добрі знання про свій край і нарід, привчає до ощадности, дає багато практичних вказівок для дальшого життя вже по виході зо школи. Вкінці школа виховує не тільки душу, але й тіло дитини і заохочує дітей до науки, підтримуючи зв'язок поміж учителями та учнями ... Французька школа розвиває ініціативу і ту, так звану, робочу дисципліну, без яких доросла людина мало здатна до життя”⁴⁶.

Популяризувати і використовувати прогресивні засади французької школи в Україні С.В.Бачинський дістав змогу з листопада 1919 р., коли у Кам'янці-Подільському відкрився український народний університет, що не був вищим навчальним закладом і мав на меті лише поширювати серед громадськості наукові знання. Тут він обійняв посаду декана природничого факультету і викладав такі навчальні дисципліни як сільськогосподарська економія і загальне хліборобство.

1 листопада, під час урочистого відкриття українського народного університету, Сергій Васильович виголосив лекцію на тему: “Природознавство в народніх університетах Північної Америки”. На конкретних фактах декан довів, що названі заклади, крім ролі популяризатора наукових знань, виступають ще й осередками наукових дослідів, і висловив сподівання, аби “в найближчому часі і в цьому (Кам'янець-Подільському. – О.З.) народному університеті була б змога проводити науку лабораторними вправами”⁴⁷.

Попри викладацьку, адміністративно-організаційну і наукову діяльність, яка забирала багато сил і часу, не міг ігнорувати своє давнє захоплення журналістикою. Зокрема, в есерівській “Трудовій громаді” та “Боротьбі” (орган соціал-демократів Буковини і Галичини), що виходили у Кам'янці-Подільському друкувалися його матеріали на теми громадсько-політичного життя, а також фейлетони політичного спрямування⁴⁸.

У листопаді 1920 р., у зв'язку з катастрофою на фронті і очевидним драматичним фіналом української революції, С.В.Бачинський разом з іншими викладачами університету покидає батьківщину і від'їжджає в еміграцію. На чужині йому довелося знову зайнятися політикою. Був обраний першим секретарем Президії Ради республіки – вищого законодавчого органу влади в УНР, створеного у лютому 1921 р. у м.Тарнові (Польща). Брав участь у розробці “Універсалу Ради Республіки до українського народу”, “Регуляміну Ради Республіки”, “Декларації Правительства Української Народної Республіки”, “Статуту Селянської Соціалістичної Партії”, “Зведення про діяльність Ради Республіки”, “Програми Селянської Соціалістичної Партії”, “Відозви до українського народу” (1921–1922 рр.) та інших політичних документів.

Коли у серпні 1921 р. Рада Республіки припинила своє існування, переїхав на Волинь, де працював агрономом, проводив культурно-освітню роботу, зокрема організував осередки товариства “Просвіти”, бібліотеки-читальні, гуртки художньої самодіяльності, читав лекції з української мови і літератури вчителям, а селянам – на агрономічні теми, реферати з нагоди роковин визвольного руху в Україні та відзначення днів пам'яті визначних українських діячів (письменників, політиків тощо). 1935 року вступив до націоналістичного “Волинського українського об'єднання”⁴⁹.

Після приходу червоної армії змушений був переховуватися, але 1940 року його заарештували, а у перші дні Великої Вітчизняної війни розстріляли як українського буржуазно-націоналістичного діяча, “ворога українського народу”⁵⁰.

Таким чином, у функціонуванні Кам'янець-Подільського державного українського університету, громадсько-політичному і культурно-освітньому житті міської громади С.В.Бачинський залишив помітний слід. Його здібності, науково-педагогічний фах, бажання сприяти становленню української держави добре прислужилися справі формування молодой української інтелігенції, відродженню національної вищої освіти.

Діяльність Сергія Васильовича здебільшого сприяла успішному розв'язанню навчально-виховних, організаційно-методичних та інших завдань, які були складовою частиною процесу становлення національної університетської системи освіти в Україні в добу національно-демократичної революції.

Запропонований сюжет може стати в пригоді при розробленні цілісного і об'єктивного біографічного нарису про С.В.Бачинського, одного із незабутніх діячів українського відродження 1917–1920 років.

Примітки

1. Див.: *Бачинська К.* Чотири брати – сини України // Подільське братство: інформаційний вісник. – Кам'янець на Поділлі – 1993. – № 3. – С.13-16.
2. Див.: *Бачинський М.* Бачинський Сергій Васильович // Українська журналістика в іменах / За ред. М.М.Романюка. – Львів, 1995. – Вип.ІІ. – С.232-28.
3. Див.: *Бачинська К.* Назв. праця. – С.15.
4. *Бачинський М.* Назв. праця. – С.25.
5. *Бачинська К.* Назв. праця. – С.14.
6. *Бачинський С.В.* Народня школа во Франції. (Лекція). – Кам'янець на Поділлі, 1919. – С.6; *Бачинський М.* Назв. праця. – С.23.
7. *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С.227.
8. Там же. – С.231.
9. *Бачинський М.* Назв. праця. – С.25-26.
10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО) України. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.108.
11. Остапенко Сергій Степанович // Уряди України у ХХ ст.: Науково-документальне видання / Відп. ред. В.М.Литвин. – К., 2001. – С.164.
12. *Мазепа І.П.* Україна в огні й бурі революції. 1917-1921. І. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. ІІ. Кам'янецька доба. – Дніпропетровськ, 2001. – С.137,142.
13. Там же. – С.265-267.
14. ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.109; Спр.188. – Арк.19; Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.113. – Арк.32.
15. ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.2. – Спр.106. – Арк.20.
16. КПМДА. – Ф.Р.582. – Оп.2. – Спр.34. – Арк.5-8.
17. ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.21.
18. КПМДА. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.133. – Арк.35.
19. Там же. – Арк.34.
20. ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.13.
21. Там же. – Спр.182. – Арк.109зв.
22. КПМДА. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.133. – Арк.74зв.
23. Україна: Щоденна демократична газета (Кам'янець-Подільський). – 1919. – 14(1) листоп.
24. *Бачинський Л.* Найкращі хвилини мого життя. Мої спомини про Кам'янецький університет // Наша культура: Науково-літературний місячник (Варшава). – 1936. – Кн.11(19). – С.765.

25. ЦДАВО України. – Ф.3876. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.127зв.
26. КПМДА. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.33.
27. Там само. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.106.
28. Наш шлях: Щоденна безпартійна демократична газета (Кам'янець-Подільський). – 1920. – 4 лютого.
29. Див.: *Бачинський С.* Артроподи. – Кам'янець-Подільський, 1920. – Ч.1.
30. Див.: Україна. – 1919. – 7 жовтня.
31. Наш шлях. – 1920. – 18 лютого.
32. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.1. – Спр.878. – Арк.11.
33. КПМДА. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.44. – Арк.24; Наш шлях. – 1920. – 8 травня, 6 червня.
34. КПМДА. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.137. – Арк.101.
35. Див.: *Бачинський С.* Повторні питання по алгебрі. – Кам'янець на Поділлі, 1920; *Його ж.* Повторні питання по стереометрії. – Кам'янець на Поділлі, 1920.
36. КПМДА. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.137. – Арк.18. 63; Наш шлях. – 1920. – 10 березня.
37. КПМДА. – Ф.Р.582. – Оп.1. – Спр.109. – Арк.6.
38. Там само. – Арк.21-21зв.
39. Там само. – Спр.108. – Арк.13-15.
40. Там само. – Спр.44. – Арк.29.
41. Там само. – Арк.29зв.
42. Там само. – Спр.110. – Арк.80.
43. Там само. – Спр.138. – Арк.129.
44. *Біднов В.* Перші два академічні роки Українського державного університету в Кам'янці-Подільському: Уривок із спогадів // Кур'єр Кривбасу (Кривий Ріг). – 1997. – № 69-70. – С.71.
45. ЦДАВО України. – Ф.2582. – Оп.2. – Спр.88. – Арк.6зв.
46. *Бачинський С.* Народна школа во Франції. (Лекція). – С.24.
47. Народна Воля: Орган ЦК Всеукр. Ради сел. деп-в (Київ). – 1919. – 4 листоп. (21 жовтн.).
48. *Бачинський М.* Назв. праця. – С.26-27.
49. Там же. – С.25.
50. *Бачинська К.* Назв. праця. – С.16.

СТАВЛЕННЯ СЕЛЯНСТВА ДО ПРОДОВОЛЬЧОЇ ПОЛІТИКИ ДИРЕКТОРІЇ УНР

Рівень забезпеченості продуктами харчування широкого загалу населення є одним з визначальних чинників масових настроїв, які впливають на підтримку народом існуючої державної влади. В екстремальних умовах революції, військових дій, кризи соціально-економічних відносин вирішення продовольчого питання стає надзвичайно важливою політичною проблемою і боротьба за хліб тісно пов'язана з боротьбою за владу й утвердження стабільного державного режиму.

Державна продовольча політика включає в себе систему соціально-економічних заходів, що охоплюють сфери виробництва, ціноутворення й заготівлі, транспортування та розподілу продуктів харчування для задоволення життєво необхідних потреб населення¹.

Після знищення великих поміщицьких економій основними виробниками й постачальниками продуктів сільського господарства були селяни. Їх реакція на заходи влади по заготівлі харчів багато в чому й визначало успіх чи невдачу продовольчої кампанії. Ставлення селянства до продовольчої політики Директорії УНР складає основну проблему даної статті. Автор ставить завдання відтворити та проаналізувати хід державної кампанії по заготівлі продуктів харчування і реакцію селян на діяльність продовольчих органів УНР. Питання продовольчої політики в період Директорії УНР розглядалося лише в праці В.І.Борисова², але ставлення селян до зазначеної політики спеціально не висвітлювалося.

Влітку-восени 1919 р. Директорія Української УНР контролювала значну частину території Поділля. В цей час Кам'янець-Подільський був політичним центром Української Республіки. Уже в червні 1919 р. в краї відчувався брак харчів, а в другій половині липня перехід частин Української Галицької Армії та галицьких біженців на Поділля призвів до гострої продовольчої кризи³. Перед урядом УНР постало завдання забезпечити продуктами харчування армію та цивільне населення (передусім міста), а також отримати надлишки хліба для товарообміну з закордонними країнами.

Вирішення цього питання безпосередньо було пов'язане з земельним законодавством Директорії. У першу чергу потрібно було зібрати частину урожаю з земель, що належали державі за законом від 8 січня 1919 р. За цим актом вся земля нетрудових елементів, яка перевищувала 15 десятин, переходила в державний аграрний фонд. До проведення аграрної реформи, земля з цього фонду надавалася безземельним та малоземельним селянам

у тимчасове користування. Ще 27 червня 1919 р. вийшло розпорядження міністерства земельних справ, щоб волосні земельні управи склали списки господарств, які за користування землею державного фонду в 1919 р. повинні були віддати зерном частину ярового врожаю. У списках мали зазначатись дані “про кількість пудів і якого саме хліба” належить отримати державі з кожного господаря. Ці дані фактично неможливо було одержати, оскільки з місць не надавали необхідні для з’ясування земельного фонду матеріали. Селяни, не бажаючи сплачувати податки і віддавати частину врожаю державним продовольчим органам, не подавали точної інформації щодо кількості землі, яка перейшла їм у користування і до збирання земельними та продовольчими органами будь-яких статистичних даних ставились вороже⁴.

Міністерство земельних справ УНР визначило, що селяни, які користуються землями республіканського фонду і засіяли їх яриною, повинні здати державним продовольчим органам, як податок, третину врожаю. Повітовим земельним управам надавалось право зменшувати цю частину в залежності від якості землі та умов господарювання. Озимина, посіяна колишніми землевласниками (поміщиками) на землях державного фонду, оголошувалась “добром республіки”. Згідно розпорядження міністерства земельних справ збір озимого хліба мав проходити на таких умовах: 1) коли землю орав та сів її попередній власник (поміщик), то при зборі врожаю селянин забирає собі його третину; 2) коли орав та сів сам селянин, то 4/5 врожаю належали йому і лише 1/5 – продовольчим органам УНР. Але бувало, що умови щодо здачі хліба державі змінювалися згідно політичної та господарської ситуації в даному регіоні⁵. З регіонів надходили повідомлення, що в другій половині липня населення майже не знало останніх розпоряджень уряду щодо збору врожаю. Бувало, що селяни віддавали державним органам лише десятий сніп.

Влітку 1919 р. урожай на Поділлі видався дуже гарний, справа полягала в тому, щоб його зібрати⁶. Неналагодженість адміністративного апарату УНР, відсутність коштів, анархічні настрої селянства, яке за останній період звикло до безвладдя – ось основні проблеми, які стояли перед українським урядом. Голова Директорії С.Петлюра наказав вжити всіх заходів, щоб жнива пройшли успішно і державні органи УНР отримали належний їм за законом хліб.

На міжвідомчій нараді по збору врожаю було вирішено, що все зерно повітовими земельними управами має передатися продовольчим відділам народних управ. Встановлювався порядок розрахунку за здане продовольчим органам УНР збіжжя. Продовольчі відділи народних управ протягом тижня з моменту здачі селянами зерна мали виплатити за нього у

депозит повітовим земельним управам 50% його вартості, а через місяць – ще 40%. Решта 10% повинна була надійти повітовим земельним управам не пізніше 1 травня 1920 р.⁷ Така форма оплати не задовольняла селян, оскільки гроші швидко обезцінювались. Але і коштів гостро не вистачало. Через те важко було узгодити ціни на збіжжя нового урожаю між продовольчими органами УНР та селянами. Встановлені державними органами УНР ціни були вдвічі нижчі реальних. Селяни відмовлялися постачати зерно за визначену плату. Представники міністерства земельних справ попереджали, що такі розцінки можуть призвести до зриву державних заготівель. Але фінансові органи УНР не мали значних сум навіть знецінених паперових грошей⁸. Таким чином створилась ситуація, при якій ціни ніби були встановлені, але так як за визначену оплату ніхто не хотів працювати, урожай пропадав на полях або розкрадався. Крадіжки набули надзвичайно широкого масштабу⁹.

Слід констатувати негативне ставлення українського селянства до будь-якої державної влади. Оскільки Україна протягом століть перебувала в складі різних державних утворень з владою яких асоціювались насильство, гноблення і визиск, в українській ментальності історично склався антивладний комплекс. До того ж, в період революційної анархії майже повністю знівелювалась повага до права і адміністративних структур. Взагалі, часта зміна влади, неспроможність українських урядів закріпитись і реально втілювати в життя свої політичні проекти, утвердила у широкого загалу стереотип непостійності, тимчасовості українського визвольного руху. Селяни не вірили, що влада Директорії УНР втримається, вони бачили її військову слабкість і неспроможність втілити свою волю. Тому часто розпорядження владних структур УНР ігнорувались.

Для того, щоб продоргани УНР отримали належний їм за законом хліб, потрібна була надійна охорона урожаю на землях республіканського фонду. Де охорона перебувала, там якусь частину збіжжя можливо було зібрати, де охорона була відсутня, там продорганам УНР неможливо було працювати. Типовим є повідомлення з Могилів-Подільського повіту, в якому констатується, що охорона не прибула і через те поширився самовільний збір державного хліба селянами, які не хотіли визнавати ніяких розпоряджень про ту чи іншу частину, що належить Українській Республіці. Відтак зазначалось, що “всі волості рішуче вимагають озброєної сили для охорони врожаю належного державі. Без цієї сили хліба держава мати не буде”¹⁰. І дійсно, селяни не визнавали перед державою, яка дала їм землю, майже ніяких зобов’язань. Урожай на землях, які раніше належали поміщикам, а в 1919 р. перейшли до УНР, вони вважали нічим, оскільки приватна власність була скасована, а поняття державної власності не під-

кріплене військовою силою було для них абстрактним. Тому хліб з колишніх панських земель селяни забирали собі. З місць масово надходили повідомлення про численні випадки “одказу селян дати частину хліба державі”¹¹. В с.Пашківцях Проскурівського повіту відмічено випадок, коли селяни, які привласнили зерно, що мало належати державі, стріляли в охорону, котра намагалась завадити цьому. У Летичівському повіті населення відмовлялося давати визначену частину зібраного хліба державним заготівельним органам, бо сподівалося, що ніхто не зможе його примусити. У деяких місцевостях майже цілими селами місцеві мешканці їздили уночі за 5 верст задля захоплення державного хлібу.

Селяни, якщо й здавали продовольчим органам УНР належну державі частину врожаю, то це були гірші копи, які мали невисокий процент зерна.

Бували випадки, коли не лише селяни, але й вояки армії УНР (ті ж селяни в солдатських шинелях) не розуміючи правових норм функціонування державних структур, виказували повне ігнорування інтересів держави. Показовим є випадок, коли козаки військових підрозділів, розташованих біля с.Волковинці Летичівського повіту, виганяли з села агентів земельних та продовольчих управ на тій підставі, що весь урожай, на їх думку, повинен був відійти селянам, а військові частини, якщо їм буде треба продовольство, самі зможуть відібрати його в селян¹². Безперечно, що такий рівень правової свідомості населення й війська призводив до зриву заготівельної кампанії державними органами УНР.

Бачачи широке незадоволення селянства, викликане воєнно-комуністичними методами більшовиків при здійсненні продовольчої політики, український уряд намагався використовувати переважно економічні стимули.

Міністерство земельних справ, враховуючи зацікавленість селянства у збуті сільськогосподарської продукції на ринку, не забороняло селянам та колишнім власникам продавати за вільними цінами хліб, зібраний з ділянок до 15 десятин, але лише після здачі за встановленими цінами тієї частини збіжжя, яка за законом належала продовольчим органам УНР¹³.

Особливо обурював селян дозвіл міністерства земельних справ колишнім землевласникам продавати частину врожаю, яка належала їм з 15 десятин. Часто поміщики або їх довірені особи, не беручи участі у збиранні хліба, приїздили до продовольчих органів УНР лише щоб одержати збіжжя і тут же продати його перекупникам. Така політика влади підживляла її авторитет серед селянства, оскільки воно різко негативно ставилось до поміщиків, які самі не працювали на землі, а отримували прибутки. Селяни запитували: “Це правительство народне, чи панське? Чого пани забирають той хліб, котрий ми возили для держави”¹⁴. Вони заявляли, що не будуть поставляти городини продовольчим структурам УНР, щоб вона як і озими-

на, не потрапила до поміщиків. Коли поміщик с.Вівся Кам'янець-Подільського повіту зібрав частину врожаю з 15 десятин, селяни кинули бомбу і підпалили його клуню.

Розуміючи величезне значення заготівель для державних потреб продуктів харчування і зважаючи на низькі темпи здачі зерна, 31 серпня 1919 року міністр внутрішніх справ УНР наказав державним адміністративним структурам вживати найрішучіших заходів у справі збору врожаю¹⁵.

Після того як селяни відмовлялися давати збіжжя за встановленими продорганами цінами і вимагали більшої оплати, міністерство внутрішніх справ видало розпорядження, щоб агенти влади забирали для армії продовольство примусово за допомогою військових частин. Звичайно ж така практика викликала незадоволення селянства.

Селяни та робітники біля молотилок відмовлялись працювати за обезцінені гроші. З місць повідомляли, що “селяни зголошуються лише на хліб, за гроші дуже неохота”¹⁶. Зазначалось, що селянство при збиранні врожаю вимагає лише виплати натурою через “неясність грошового стану”. Тобто, воно сумнівалось, що влада УНР зміцниться і її гроші не будуть скасовані. Крім того, селянство мало значні суми грошей на руках, але за них мало що можна було купити. Деякі повітові земельні управи розплачувались з ними за роботу хлібом, що міністерство народного господарства вважало недопустимим і вимагало виплачувати виключно грошима¹⁷. Заборона оплати натурою та гостра нестача коштів паралізували роботи по здачі державним органам хліба. Щоб зібрати збіжжя для війська і забезпечити його продовольством, уряд УНР ухвалив рішення про допомогу військових частин УГА селянам при збиранні урожаю¹⁸. В Ново-Ушицькому повіті за допомогою галицького командування було налагоджено збір хліба і його закупівля для потреб армії.

Фінансова криза вкрай негативно відбилась на організації збору врожаю повітовими земельними управами та продвідділами повітових народних управ. Працівники цих органів, часто не отримуючи платні, допускали зловживання й продавали приватним особам державне збіжжя. Через бездіяльність деяких земельних управ хліб не потрапляв до державних продовольчих структур. Бувало, що їх агентами на місцях ставали колишні землевласники, управляючі маєтками або орендарі. Коли такий представник продорганів з'являвся в свій колишній маєток, селяни обурювались і відмовлялися зовсім здавати хліб державі. Співробітник міністерства народного господарства зазначав, що коли б були інші кадри, праця по заготівлі збіжжя проводилась би нормально, а так в Летичівському повіті замість очікуваних 700 тисяч пудів продовольчі органи УНР не отримують і 200 тисяч пудів¹⁹. Аналогічна картина спостерігалась і в інших повітах.

Отже, антидержавні настрої і низька правова культура селян, їх невіра у те, що влада Директорії втримається, помилкові рішення адміністративних структур УНР щодо збору та заготівлі урожаю, невдала кадрова політика – все це в сукупності призвело до того, що населення здебільшого не здавало державним продовольчим органам належної їм за законом частки хліба, а привласнювало його. Таким чином, літньо-осіння кампанія по збору хліба державі зазнала невдачі.

Примітки

1. *Борисов В.И., Чернобаев А.А.* Хлеб, война, революция: Продовольственная политика на Юге России в период первой мировой войны и революции (1914-1918). – М., Луганск, 1997. – С.3-4
2. *Борисов В.И.* Продовольча політика на Україні (1917-1920). – Луганськ, 1991. – 130 с.
3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.57. – Арк.19, 94.
4. Україна. – 1919. – 14 вересня (Ч.28).
5. Державний архів Хмельницької області. – Ф.3026. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.1; ЦДАВО України. – Ф.1062. – Оп.1. – Спр.78. – Арк.20.
6. ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.57. – Арк.23, 59; Ф.1062. – Оп.1. – Спр.78. – Арк.39.
7. Бюлетень інформаційного відділу міністерства земельних справ. – 1919. – 21 липня (Ч.14).
8. ЦДАВО України. – Ф.1062. – Оп.1. – Спр.78. – Арк.34, 108; Спр.91. – Арк.24.
9. Там же. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.167. – Арк.47, 91; Ф.1062. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.53.
10. Бюлетень інформаційного відділу міністерства земельних справ. – 1919. – 11 серпня (Ч.17).
11. Там же. – 18 серпня (Ч.18); Україна. – 1919. – 14 вересня (Ч.28).
12. ЦДАВО України. – Ф.538. – Оп.1. – Спр.52. – Арк.161, 170.
13. Там же. – Ф.1062. – Оп.1. – Спр.78. – Арк.94.
14. Там же. – Спр.99. – Арк.36.
15. Там же. – Спр.84. – Арк.40.
16. Там же. – Спр.99. – Арк.23.
17. Там же. – Спр.78. – Арк.66, 105.
18. Там же. – Спр.84. – Арк.2.
19. Там же. – Спр.78. – Арк.146, 203-204.

УКРАЇНЬСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ У СКЛАДІ “ЗБРОЙНИХ СИЛ ПІВДНЯ РОСІЇ”

В історії функціонування Української Галицької армії (УГА) на території Правобережної України 1919–1920 рр. можна виділити декілька періодів. Зокрема, перебування галицького війська у таборі “білої” Росії. Якщо взяти до уваги всі роботи, присвячені УГА, то складається цікава картина. Майже всі дослідження з історії цього військового формування поверхово розкривають його “білу” сторінку. Це стосується навіть спеціально присвяченої УГА монографії Л.Шанковського¹ та “Історії українського війська”². Проте серед усіх цих видань можна окремо виділити ряд мемуарів³ та деякі сучасні дослідження⁴. Розкриття цієї сторінки історії УГА не можливе без залучення архівних джерел та опублікованих документів і матеріалів.

Мета роботи: висвітлити період підпорядкування УГА Збройним силам Півдня Росії (ЗСПР). Відповідно до мети сформовано завдання: 1) простежити взаємини між галичанами та добровольцями; 2) з’ясувати внутрішньополітичні тенденції в середині галицького війська; 3) простежити бойовий шлях УГА у складі ЗСПР; 4) з’ясувати взаємини між командуванням УГА та армії УНР; 5) дослідити якими були відносини між стрільцями та місцевим населенням.

Зятківська та Одеська угоди привели УГА в стан Добровольчої армії. Згідно цих угод, передбачалось перегрупування галичан південніше їх розташування для відпочинку. Проте, через сильну епідемію тифу, цей процес було перервано. Тому, за погодженням з денікінським генералом Шіллінгом, стрільці залишились на своїх місцях (1-й корпус знаходився в районі Козятин – Махринці – Волоско – Самгородок – Заліванщина – Махнівка; 2-й – по обидві сторони залізниці Браїлів – Вінниця; 3-й корпус – вздовж вузькоколійки Турбів – Немирів)⁵.

23 листопада 1919 р. командування Добрармії, допускаючи можливість зустрічі поляків і галичан, розпорядилось, щоб у таких випадках останні не вступали в бій і повідомили польське військо, що УГА є частиною ЗСПР і поважає його як союзника в спільній боротьбі з більшовиками. Того ж дня, для підсилення Добрармії, в район Фастова було направлено 5-у галицьку бригаду. А тим часом білогвардійці зайняли Проскурів, Ярмолинці і Дунаївці⁶.

Щоб запобігти непорозумінням між “союзниками” в місцях їх розташування, генерал Шіллінг розпорядився, щоб в таких випадках началь-

ником гарнізону вважався старший за рангом без урахування приналежності. Допускалася паралельна робота двох комендатур, причому російський комендант міг представляти і цивільну владу там, де її з якихось причин не було⁷.

30 листопада підрозділи 1-го корпусу отримали від денікінського командування наказ оволодіти районом Бердичева і захищати його від радянських військ. Наступного дня галичани розпочали рух. Однак 10-а бригада відмовилась від виконання цього наказу, не бажаючи відстоювати денікінські інтереси. 4 грудня 1-й корпус почав наступальну операцію, але зробити завершальний крок і пройти до Бердичева 2–7 км він так і не зумів. Полковник Шаманек, командуючий корпусом, просив дати військам відпочинок через виснаження та надзвичайно малу кількість вояків. До того ж виникла загроза поширення інфекції чорної віспи та дизентерії. Такий поворот змусив Начальну команду УГА (керівний орган війська, далі – НКУГА) розпорядитися, аби галичани дочекалися прибуття добровольчої групи полковника Зеленецького. Але доки та була в дорозі, близько сотні вояків несподівано покинули свої позиції і дезертирували. Після підсилення 1-го корпусу денікінцями 6 грудня він вийшов на околиці Бердичева. Битва за місто проходила зі змінним успіхом. Сильнішими виявились радянські частини. 23 грудня галичани були зняті з фронту і направлені для прикриття Вінниці⁸.

Відповідно до угоди з білогвардійцями, галичани в 20-х числах грудня активізували рух у південному напрямку⁹.

Унаслідок погіршення ситуації на фронті добровольці вирішили утримувати лінію Помошна – на південний захід від Новоукраїнки – Ольвіопіль – Бірзула. Відповідно до цього плану, змінилося і розташування УГА. Замість району Балта – Вознесенськ – Миколаїв, військо направлялось південніше від Бірзули. Увесь технічний матеріал, харчові припаси і легкохворі мали покинути Вінницю, Жмеринку і тил та направитись до Одеси. Проте добровольчі залізничні команди у Вінниці, Жмеринці та Вапнярці відправляли в першу чергу свої ешелони і цивільні транспорти, а галицькі марно чекали дозволу на від'їзд. Тому НКУГА надіслала командуванню Добармії в Одесі прохання відкликати свої залізничні команди. У ньому повідомлялось, що з 15 грудня через Вапнярку прокурсував лише один з ешелонів, 3 транспорти ще й досі знаходяться у Вапнярці, 16 – у Жмеринці, 11 – у Вінниці, за виключенням небагатьох хворих, які потребували хірургічної допомоги, жоден хворий не залишив району розташування армії. Разом з тим, НКУГА наполягала, щоб замість добровольчих залізничних властей були створені власні, а Одеса, Тираспіль, Миколаїв і Херсон прийняли хворих і одужуючих з числа галичан¹⁰.

Перейшовши на бік Добровольчої армії УГА неухильно дотримувалась §6 Одеської угоди (УГА не воюватиме з армією С.Петлюри). Вона не лише не робила ворожих кроків щодо армії УНР, а й негласно допомагала їй чим могла. Командуючий військами УНР, які мали виступати в Зимовий похід по тилах противника щоб зберегти армію, М.Омелянович-Павленко був повністю впевнений в галичанах і ні на хвилину не вагався прориватися через район розташування їх підрозділів¹¹. Прорив відбувся 7 грудня. Під час цієї події кінний відділ отамана Долуда (40 осіб) перейшов фронт в районі Хмільника, що був зайнятий повстанцями отамана Шепеля. При допомозі останнього він зв'язався з командиром 2-ї галицької бригади сотником Б.Шашкевичем. Після цього відділ Долуда переодягнули в уніформу галицького війська і відправили поїздом до Вінниці для зустрічі з НКУГА. Завдяки таким діям, відділ армії УНР безболісно прорвався в тил Добрармії¹². У Пикові, де знаходилась галицька артилерія, Київська дивізія військ УНР, яка проходила селом, несподівано отримала подарунок – її старі гармати галичани обміняли на свої нові. До того ж її кінний парк поповнився десятком гарматних коней. У Корделівці галичани розмістили у своїй лікарні хворих вояків цієї дивізії¹³.

Договір з білогвардійцями не був популярний серед стрільців та старшин УГА. З ініціативи четара (лейтенанта) Д.Паліва (ад'ютант колишнього командуючого УГА, який заключив Зятківська угоду з Денікіним) при Начальній команді виникла “таємна колегія” з кількох старшин НКУГА та представників від трьох корпусів. Підставою для такого рішучого кроку стало те, що, на думку змовників, нове командування армії, призначене Диктатором ЗОУНР (Західна область Української Народної Республіки) після угоди з денікінцями, генерали О.Микитка (командуючий) і Г.Ціріц (начштабу) часто йшли на поступки добровольцям. Зокрема, всупереч Одеській угоді вони посилали галичан в бій, і навіть частіше, ніж того вимагав генерал Шіллінг.

Своє завдання колегія бачила в тому, щоб: по-перше, забезпечити політичне керівництво; по-друге, порозумітися з Диктатором ЗОУНР; по-третє, налагодити нормальні відносини з українськими повстанськими загонами; по-четверте, розпочати переговори з військом УНР, яке вирушило у Зимовий похід; по-п'яте, налагодити контакти з більшовиками і з'ясувати, як вони поставляться до УГА на випадок її розриву з Добрармією і коли Румунія не пропустить її через свою територію. Проте активної діяльності колегія не розвинула. За її ініціативи на місце хворого командуючого О.Микитки 17 грудня було призначено М.Тарнавського¹⁴.

Незадоволення галичан своїм становищем і бажання спільно з надніпрянцями боротися з ворогами України привело до того, що вже 15

грудня в Липовці розпочались неофіційні переговори представників обох українських армій (з участю делегатів уряду УНР) про об'єднання під єдиним командуванням¹⁵. У переговорних процесах приймали участь і представники уряду УНР. 24 грудня було підписано відповідну угоду. Від армії УНР її підписали полковники Никонів та Вишневський, а від галичан – четарі Веремієнко та Макаренко. Командуючим об'єднаної української армії мав стати М.Омелянович-Павленко, а головним інтендантом – хтось із галичан. За цією угодою НКУГА мали поповнити представники армії УНР, а від обох армій мали бути представники в уряді УНР. Втілити в життя одразу цю угоду було надзвичайно важко. Перейти до спільних дій відразу галичани не могли через важке становище їх війська (тисячі хворих). Тому фактичний розрив з добровольцями мав статись тоді, коли НКУГА буде вважати його найбільш сприятливим¹⁶. Ситуацію ускладнювало ще й те, що командування армії УНР отримало звістку про укладену угоду лише 3 січня 1920 р.¹⁷. Це свідчило, що за умов значної відстані між арміями координувати спільні дії було б надзвичайно складно.

29 грудня було видано директиви щодо перебазування УГА в район між Бірзулею і Одесою. У цей час поляки, скориставшись катастрофічним становищем УНР, 30 грудня зайняли Проскурів та Нову Ушицю, а радянські частини, не зустрічаючи особливого опору ні з боку УНР, а ні з боку Добрармії, підійшли до Калинівки¹⁸.

На випадок, якщо Вінниця буде зайнята радянськими військами, НКУГА зажадала від денікінців передачі їм більшовицького комісара Максимовича, якого галичани свого часу взяли в полон біля Бердичева (добровольці вивезли його з Вінниці до Одеси). Бранця можна було використати для забезпечення недоторканості 3000 хворих у шпиталях¹⁹.

Новий, 1920 р. УГА розпочала з виконання директив від 29 грудня 1919 р. про переміщення в район між Бірзулею та Одесою. Слід зазначити, що цей захід був вельми складним передусім через те, що у корпусах була велика кількість хворих (понад 90%). До того ж, передислокація здійснювалась в умовах наступу польських та радянських військ. Так, в перших числах січня 1920 р. підрозділи останніх оволоділи Калинівкою, Літином, Вінницею та Липовцем²⁰.

Внаслідок дальшого погіршення боєздатності Добрармії, від її командування з Одеси надійшов наказ, щоб галицькі корпуси змінили район свого відпочинку. Так, місцем дислокації мали стати райони південніше від раніше призначених²¹.

Поступово, відповідно до денікінських вказівок, галицькі корпуси просувались у південному напрямку. І вже на 11 січня вони досягли такого рубежу: 1-й корпус: 9-а бригада – Тиманівка – Липівка, 5-а – Білоусівка – Вой-

тівка, 6-а – Журавлівка – Самгородок, 10-а – Кипієвка; 2-й корпус: 3-я бригада – Кернасівка – Клевань – Білоусівка – Богданівка, 4-а – Паланка – Ладизин – Лукашівка, 7-а – Демківка – Капустяни – Олександрівка, бригада УСС – Ічки – Кричинці – Колодієвка; 3-й корпус: 2-а бригада – Крутіє, 8-а – Французьке, 11-а – Рибки – Гонорівка, 14-а – Рудниця – Ставки, кінна бригада – район Немирова; частини Етапу (тилової служби УГА) – Дмитришевці – Зелянці²².

У той самий час, як здійснювались директиви білогвардійців про перегрупування УГА на південь, вона налагодила контакт з червоною армією. Підставою для такого несподіваного кроку стало те, що, відступаючи під ударами більшовиків, галичани не встигали забирати хворих. Біля них залишилися майже усі лікарі. Лише в районі Вінниці – Жмеринки – Бару у лікарнях нараховувалось близько 18 тисяч важко хворих. Лікувальні заклади були переповнені, медикаментів не вистачало²³. Несподівано всі вони опинились на території, зайнятій червоною армією, і не рахуватися з цим фактом було неможливо. Виконання цієї функції взяв на себе створений наприкінці грудня 1919 р. у Вінниці Ревком Червоної УГА (РЧУГА). Тому не дивно, що 31 грудня сторони підписали союзну угоду, в якій зазначалось про розрив УГА союзу з армією Денікіна, приєднання галичан до революційної армії РСФСР, та підчинення їх уряду УСРР²⁴.

Ревком ЧУГА розпорядився припинити рух галичан на південь, а хворих залишити в лікувальних закладах. Таке самоуправство відразу наштовхнулось на опір командування УГА. Начальна команда видала наказ усім корпусам не реагувати на накази та телеграми Ревкому²⁵. А 15 січня генерал Микитка, який повернувся після хвороби, відновив рух УГА на південь²⁶.

На 19 січня НКУГА видала наказ усім корпусам і Етапові починати розташування у своїх районах. До переправ через Дністер було відправлено розвідку. Отаман Ціммерман відбув до Румунії для переговорів з урядом у справі переходу УГА на румунську територію на випадок зайняття більшовиками Одеси та їх сутичок з галичанами²⁷.

Ревком продовжував вести свою лінію. Він домагався, аби 2-й корпус підійшов ближче до Вінниці, де з власної ініціативи мав би перейти на бік більшовиків і прийняти в свої ряди всіх вояків і старшин, що одужають²⁸.

Командування 12-ї радянської армії, з свого боку, висловило бажання, щоб НКУГА розірвала угоду з Добармією, не просувалась далі на південь, а залишалась на місці. Проте ці вимоги прийняті не були. Війська продовжували просуватися, що ставило план РЧУГА під загрозу зриву.

26 січня командування білогвардійців доручило УГА прикривати Бірзульський залізничний вузол і утримувати фронт Савронь – Піщанна – Абамаліково. Тож про відпочинок не могло бути й мови. Не вплинули на

прийняте рішення й доводи НКУГА генералу Шіллінгу про те, що армія є небоєздатною²⁹. Як свідчать джерела, бойовий склад галицького війська на 20-ті числа січня нараховував 1078 бійців, а загальна кількість вояків – 31949 осіб³⁰.

В кінці січня, опинившись у скрутному становищі, генерал Шіллінг пропонував галичанам перейняти владу не лише в Одесі, а й на Правобережжі. Проте останні, розуміючи ситуацію, відкинули цю пропозицію³¹.

Ревком ЧУГА, вирішивши свої завдання переходу корпусів на бік більшовиків (перший та другий корпуси, мали контакти з червоною армією), в кінці січня видав офіційний наказ, за яким 1-му та 2-му корпусам належало залишитися в районі Перейма – Вінниця – Ободівка³².

У такій ситуації НКУГА 3 лютого 1920 р. прийняла ухвалу про переправу до Румунії через Дністер, на відрізку Тираспіль – Рашків. Було визначено конкретні місця переправи: 1-й та 2-й корпуси – в районі південніше Рибниці – Рашкова; Команда етапу та Начальна команда – північніше Бутошан – Дубосар; 3-й корпус – біля Тирасполя, заздалегідь було визначено збірні пункти по той бік кордону, на місця переправ призначено комендантів (головний комендант отаман Льобковіц)³³. На переговори з румунами виїхав отаман Ціммерман, який незабаром і повідомив НКУГА, що питання переправи може бути вирішене лише верховним командуванням і Радою Міністрів Румунії. О.Микитка розумів, що зволікати з рішенням небезпечно, адже з півночі наступали радянські війська. На свій страх і ризик він терміново розпорядився, щоб переправу робили без згоди сусідів. Це, на його думку, мало засвідчити, що УГА ніколи не була й не буде зняряддям більшовицької влади. Комендантом усіх галицьких частин, що залишались на території України, було призначено сотника Кондрацького, начштабу – отамана Льонера³⁴.

Незважаючи на рішучість командування УГА, з'ясувалось, що лише невеликі частини Команди етапу та 3-го корпусу були готові перейти на румунську територію. Більшість галичан вирішили залишитися в Україні і об'єднатися з більшовиками, а до Румунії переправити 2000 вояків, щоб перестраховатися на випадок можливої поразки. Начальна команда продовжувала наполягати на переправі. 5 лютого вона оголосила зрадниками усіх, хто не виконував наказу, самовільно залишався на місці і не збирався до Румунії. Але погрози не вплинули. Уже через день після цього 2-й корпус розпочав прямі переговори з радянськими військами³⁵.

Розкол УГА став цілком очевидним фактом. Політичний відділ, створений при Начальній команді 25 січня 1920 р. для відповідної роботи у війську, виїхав до корпусів, але осіб при команді 1-го корпусу і 6 лютого створив “Начальний Ревком УГА” – ще один керівний орган Галицької армії.

7 лютого ця структура повідомила, що частини УГА, дислоковані на схід від Дністра, утворюють Червону УГА (ЧУГА)³⁶.

Начальна команда негайно звільнила полковника А.Шаманека з посади командуючого 1-м корпусом і викликала його до себе. Військам ще раз нагадали про необхідність переходу на територію Румунії³⁷.

Таким чином, на 7 лютого 1920 р. в УГА сформувалось два командування: 1) Начальний ревком, який, йдучи за Ревкомом ЧУГА, створеним у Вінниці, підтримував більшовиків; 2) Начальна команда, яка орієнтувалась на Антанту, намагалася вберегти війська і переправити їх до сусідньої держави.

8 лютого Начальна команда ЧУГА заборонила переходити Дністер і наказала військам залишатися на своїх місцях. Командування УГА, зрозуміло, не визнало цих розпоряджень і звернулось до 1-го та 2-го корпусів з повідомленням, що румунський уряд згодився на перехід через річку³⁸.

На 10 лютого дислокація 1-го та 2-го корпусів була такою: 2-й корпус – штаб – у Бершаді, три бригади зосередилися навколо Бершаді, 7-а бригада – в Ольгополі; оперативний штаб 1-го корпусу розміщувався у Чечельнику, 6-а бригада – в районі Чорномін – Гонорівка, біля станції Попелюхи, 9-а – в районі біля станції Слобідки, 10-а – біля Бандзари, східніше Балти, адміністративний штаб – у Балті. Частини 3-го корпусу, які розташовувалися у районі Кассель – Захаріївна – Бергдорф, того ж дня підняли в себе червоний прапор³⁹.

Галицький генералітет не здавався. 10 лютого О.Микитка наказав 2-му корпусу негайно перейти Дністер, бо, мовляв, Начальна команда була вже на румунському березі. Ця інформація була передчасною. Коли О.Микитка й Г.Ціріц зі своїм оточенням вийшли на міст у районі Рибниці, то їх на той бік не пропустили і змусили чекати. Генерал Г.Ціріц і отаман Грушка спробували перебратися за Дністер, пред'явивши паспорти, видані західноукраїнським посольством у Відні, та прикордонники були невблаганні⁴⁰.

10 лютого отаман Лисняк отримав від Начального Ревкому наказ арештувати генералів О.Микитку, Г.Ціріца та Стойкіна з усіма добровольчими старшинами, що і було виконано того ж дня. Галицьке військо отримало наказ причепити поруч з українськими відзнаками на шапках червоні стрічки⁴¹. На цьому і завершилось перебування УГА у складі ЗСПР.

Під час перебування галицького війська у складі ЗСПР у ньому, згідно намірів білогвардійців, передбачались певні зміни в структурній організації. 20 листопада до керівництва УГА надійшли інструкції від генерала Шіллінга, які стосувалися організації Начальної команди. Передбачався її поділ на три відділи: оперативний, загальний і матеріальний, а Команда етапу мала самоліквідуватись. Проте в цей складний час до перебудови не

дійшло: усі структури армії працювали по-старому. Така ситуація змусила денікінців внести лише деякі зміни в роботу оперативного відділу. Структурна реорганізація УГА в складі Добровольчої армії здійснювалась повільно. Лише з середини грудня галицькі корпуси почали перетворюватися на дивізії, а бригади – на полки, що зберігали старі порядкові номери⁴². Проте цей процес так і не було завершено.

Досить своєрідно склались відносини між галичанами та денікінцями в справах авіації. 17 грудня з Могилева, через Вінницю, галицька авіасотня дісталась до Одеси, де згідно з наказів Добрармії, мала пройти повний ремонт, доукомплектуватись новими матеріалами і літаками з Таганрогу, провести реорганізацію, щоб на весну 1920 р. приступити до виконання фронтових завдань. Проте білогвардійці не лише не виконали обіцянок, але й забрали в галичан один літак⁴³. У другій половині січня 1920 р. командуючим авіасотні став сотник фон Кюгне. Він, в порозумінні з добровольчим полковником Гартманом, видав розпорядження про евакуацію сотні разом з денікінським авіаційним дивізіоном до Севастополя. Ситуацію врятував генерал Микитка, який затримав завантаження сотні на корабель.

Єдиним світлим моментом в “білій” сторінці УГА на наш погляд можна вважати отриману галичанами медичну допомогу від денікінців⁴⁴.

Слід відмітити, що, хоч УГА й підписала угоди з Денікіним, до січня 1920 р. особливих проявів невдоволення з боку населення до галичан не було помічено. Навпаки, стосунки між ними залишались у більшості випадків приязними⁴⁵. Проте з другої половини січня галичан все більше отожднювали з денікінщиною. Давалась взнаки погужна антигалицька агітація, яка викликала відповідну реакцію з боку подолян. Так, мешканці Фльори роззброїли 2-й гарматний полк, Антонівців – 8 стрільців коменданта куреня 8-ї бригади (сам командир утік)⁴⁶, Великого Луга – одну батарею гарматного полку УГА⁴⁷.

Таким чином, виконуючи домовленості з добровольцями, УГА, в період свого підпорядкування ЗСПР, змінила місце дислокації, частково брала участь у боях на радянському фронті, але незмінно залишалася дружньою до військ С.Петлори. За певних умов вона знову могла виступити на захист УНР. Угоди з білогвардійцями не були популярними серед галицьких військових. Тому частина опозиційно налаштованих до угод старшин пішла на зближення з більшовиками, що й успішно було зроблено взимку 1920 р. У відносинах з місцевим населенням простежується еволюція від дружнього характеру до неприязні.

Перебування УГА у складі ЗСПР призвело до того, що галицьке військо стало підконтрольною військовою організацією, але дало змогу врятувати тисячі хворих і поранених.

Примітки

1. *Шанковський Л.* Українська Галицька Армія: воєнно-історична студія. – Вінніпег, 1974. – 396 с.
2. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – 4-е вид., змінене і доповн. – Львів, 1992. – 702 с.
3. *Доценко О.* Зимовий похід (6.XII.1919–6.V.1920). – Варшава, 1932. – 239 с.; *Омелянович-Павленко М.* Зимовий похід // Спогади українського командарма. – К., 2002. – С.231-437; *Тютюнник Ю.* Зимовий похід 1919-1920 рр. – 3-є вид. – Львів, 1935. – 99 с.; *Яворський Є.* Денікінада УГА: Популярний нарис. – Яворів, 1929. – 32 с.
4. *Бережинський В.Г.* Військова організація основних українських державних формувань. – К., 1995. – Ч. 3. – 39 с.; *Литвин М.Р., Науменко К.Є.* Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – 368 с.; *Завальнюк О.М., Олійник С.В.* Українська Галицька армія на Поділлі (липень 1919 – травень 1920 рр.): Історичний нарис. – Кам'янець-Подільський, 2001. – 148 с.
5. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії (далі – ДНК). – Нью-Йорк, 1975. – С.122.
6. Там же. – С.123-124, 126.
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2188. – Оп.1. – Спр.122. – Арк.19.
8. ДНК. – С.131-132, 133, 136-141, 150.
9. Там же. – С.152.
10. Там же.
11. *Доценко О.* Назв. праця. – С.17; *Омелянович-Павленко М.* Назв. праця. – С.241.
12. *Верига В.* Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр.: У 2 т. – Львів, 1998. – Т. 2. – С.189.
13. *Тютюнник В.* Назв. праця. – С.31-32.
14. *Гордієнко В.* Українська Галицька Армія. – Львів, 1991. – С.70.
15. *Тютюнник В.* Назв. праця. – С.32.
16. ЦДАВО України. – Ф.1429. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.47, 48.
17. *Доценко О.* Назв. праця. – С.131.
18. ДНК. – С.153-155.
19. Там же. – С.154.
20. Там же. – С.159.
21. Там же. – С.163.
22. Там же. – С.165.
23. *Шухевич С.* Спомини з УГА (1918-1920): У 5 т. – Львів, 1929. – Т.4. – С.5.
24. *Гірняк Н.* Українська Галицька Армія в союзі з червоними // Українська Га-

лицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях. Матеріали до історії. – Вінніпег, 1958. – Т.1. – С.519.

25. ДНК. – С.179-180.

26. ЦДАВО України. – Оп.2. – Спр.55. – Арк.313.

27. Там же. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.6.

28. Шухевич С. Назв. праця. – Т.4. – С.7.

29. ЦДАВО України. – Ф.2188. – Оп.2. – Спр.43. – Арк.7зв.

30. ДНК. – С.183-184.

31. *Цьокан І.* Від Денікіна до більшовиків. Фрагмент споминів з Радянської України. – Відень, 1921. – С.7; *Шустикевич А.* Спомини з Одеси // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1928 рік. – Львів, 1927. – С.105.

32. ЦДАВО України. – Ф.2188. – Оп.2. – Спр.43. – Арк.8зв.

33. ДНК. – С.190.

34. ЦДАВО України. – Ф.2188. – Оп.2. – Спр.43. – Арк.10-10зв.

35. ДНК. – С.194, 195.

36. Там же. – С.196, 198-199.

37. ЦДАВО України. – Ф.2188. – Оп.2. – Спр.43. – Арк.10.

38. Там же. – Арк.11зв.

39. Там же. – Арк.13.

40. Там же. Арк.13зв.

41. Там же.

42. ДНК. – С.134, 142.

43. *Фостаковський І.* Летунство УГА // Українська Галицька Армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях. Матеріали до історії. – Т.1. – С.235.

44. *Бережинський В.Г.* Назв. праця. – С.31.

45. ДНК. – С.151.

46. *Шухевич С.* Назв. праця. – Т.4. – С.68-69.

47. Там же; Сенечко Г. Роззброєння частин V гарматного полку селом Великі Луги // Літопис Червоної Калини (Львів). – 1934. – № 12. – С.7-12.

КРИЗА “СТАРОГО УНІВЕРСИТЕТУ” В УКРАЇНСЬКІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ 1920-х років

Як відомо, 1920-ті роки, серед іншого, в Україні були ознаменовані масштабною реформою в освітянській галузі¹. Важливим її елементом стала реорганізація університетів. Певною мірою, дискусії, які розгорнулися навколо долі “старого університету” визначили хід та спрямованість освітянських реформ взагалі. Втім, до сьогодні, аргументи, які були висловлені тоді, в достатній мірі залишаються непроаналізованими.

Одразу зазначимо, що специфіка дискусії полягала в тому, що вона велася з “умовним супротивником”, оскільки протилежні думки фактично не висловлювалися на сторінках друкованих видань. Офіційна точка зору протиставлялася якимось “традиціям”², що “відступали не без опору”³. Носіями цих традицій, як вважалося, виступали “оборонці старої загальноосвітньої школи, класичних гімназій та університетів”, а також працівники радянських органів, що були знайомі тільки з попередніми взірцями та формами⁴. Безсумнівно, до перших відносили “відсталу частину” університетської професури⁵. Часто-густо її позицію у цьому питанні подавали як прояв ворожих поглядів⁶. Але, здебільшого зазначалося, що прямих прихильників університетів – мало, захованих реставраторів – достатньо⁷.

Цікаво простежити, в чому ж полягали причини неприйнятності старих освітянських традицій та форм, зокрема, університетських.

Українська публіцистика 1920-х років рясніє висловлюваннями про те, що вся університетська система давно вже віджила, що університет втратив значення життєздатної установи⁸. При цьому криза бачилася як хвороба всього старого європейського університету⁹. В Російській же імперії ця криза, на думку авторів, була ще більш показовою. За словами Я.Ряппо, “університет та класичні гімназії вмирили навіть у класичній країні царизму”¹⁰.

Майже всі публіцисти схильні бачити в цьому системну кризу. Невипадково, мова йде про “старий університет” як ознаку “старого суспільства”. Протиставлення старого і нового є в цьому випадку вельми характерним. На думку авторів цього часу “освітня система відбиває стан продукційних сил, економіки своєї доби”¹¹, а вища школа завжди є яскравим відображенням життя та інтересів пануючих класів¹². Зокрема, “стара вища школа складалася під впливом потреб та завдань буржуазного суспільства”¹³. Дехто бачив в університетах навіть ще пережиток феодального устрою¹⁴. Так або інакше, університети виступали як фортеці застарілої си-

стеми освіти, яка обслуговує інтереси панівних класів, як апологети самодержавства¹⁵. Безумовно, для авторів ця школа ставала ненависною¹⁶, її треба було завоювати й зруйнувати¹⁷. Такі міркування робили природнім висновок про те, що соціальна революція не могла залишити вищу школу у її колишньому вигляді, вона повинна була її перебудувати. Саме так пояснювалася й ліквідація українських університетів. Стара школа загинула разом із старим устроєм¹⁸.

Але не лише через кризу суспільства показували кризу університету. В самому університеті шукали й знаходили ознаки цієї загальної кризи. Характерним на цьому етапі стало протиставлення так званої “чистої науки” потребам практики. Інколи воно втілювалося у вельми яскраві словесні форми: “Радянська вища школа має бути не відокремленим від життя “храмом науки”, а організацією диктатури пролетаріату”¹⁹. Нова вища школа бачилася як синтез науки й виробничої праці. Відповідно, університети визначалися як словесні школи, на яких базувалася вся “реакційно-гуманітарна система”²⁰. На основі постулату про відірваність від виробничої практики базувався висновок про те, що університети вирішували завдання, які пролетаріату непотрібні²¹. Університети характеризувалися як вкрай консервативні навіть на тлі дореволюційних навчальних закладів. Вважалося, що ці словесні храми були в змозі рухатися виключно по інерції, вони являли собою, за висловом Я.Ряппо, “живий труп”²². Їм протиставлялися технічні вузи, як ті, що ближче стояли до потреб життя. Саме тому деякі автори називали університети феодалними закладами, а політехнічні інститути – буржуазними (деякі публіцисти відсталістю царської Росії пояснювали те, що вона запізнилася із запровадженням професійної освіти)²³. В цьому бачили дуалізм старої системи освіти. Як явище класового суспільства, в нових умовах його треба було ліквідувати²⁴. Цей дуалізм називався “безнадійним”²⁵. Не викликало сумніву, що новим вищим навчальним закладам треба надати прикладного, практичного характеру.

Негативну оцінку в українській публіцистиці 1920-х років отримала вся організаційна система “старого університету”. На думку авторів того часу, відлучення від життя відбувалося через “універсалізм” старої вищої школи, коли диференціацію дисциплін було доведено до “розкладу науки на атоми”²⁶. Університетська структура визначалася такими характеристиками: “стара вища школа, з її нерухомими факультетами та науками”²⁷, “цеховою самостійністю і цеховою відокремленістю ремесла”²⁸, “різноманітністю в химерній суцільності”²⁹. Відповідним був і висновок: “Складна університетська організація з її радою, що об’єднувала численні та впливові факультетські корпорації і мала глибокий зв’язок з так званим суспільством й по лінії юриспруденції, й по лінії медицини, й по лінії точних

наук, уявлялася з її старими традиціями та автономією найбільш зручною бронею проти спроб проникнення з боку пролетаріату”³⁰. Чимало негативних оцінок отримала університетська автономія. Її називали славнозвісною, писали у лапках, називали “потугами віджившого феодалізму та буржуазного парламентаризму”³¹. Система управління “старого університету” бачилася як дітище феодально-кріпосницького устрою, на думку авторів того часу університетський парламентаризм впливав з “чистої науки” і був пов’язаний з буржуазним устроєм всього життя вищої школи³². Колишня боротьба за автономію пояснювалася як боротьба проти свавілля самодержавного режиму й така, що жодним чином не мала на меті “звільнення школи й науки від буржуазно-міщанської ідеології правлячих груп”, навпаки, кадетська професура під прапором автономії використовувала студентство задля своїх класових цілей³³. Вважалося, що справжні свободи з перемогою революції досягнуті, а значить, – університетський парламентаризм став неприпустимим. Було підкреслено, що він може вести лише до розвалу. Дієвим принципом управління в нових умовах була оголошена централізація, точно оформлена одноосібна відповідальність³⁴. Додатково такі висновки підкріплювалися подібного роду твердженнями: “Оскільки наші ВУЗи є організаціями, які виконують завдання народного господарства й радянського будівництва, то й органи управління їх повинні будуватися аналогічно, як у будь-якого значного держоргану (тресту, заводу, фабрики)”³⁵.

Заперечувалася сама мета “старої” університетської освіти (зрозуміло, вона тлумачилася відповідним чином). На думку публіцистів 20-х років, університети були розплідниками білоручок, нікчемних інтелігентів, відірваних від трудового життя³⁶, вони лише давали дипломи з правами державної служби³⁷. Новий вуз уявлявся “як міцний здоровий колектив, вільний від змагань колишніх університетів “дати гармонійно розвинуту особу” (на практиці безпідставного інтелігента)”³⁸. Особливо підкреслювалося, що “стара вища школа” прагнула створити для послуг панівних класів організаторів та інтелігентів, які б ставали виразниками економічного, політичного та ідеологічного панування буржуазії³⁹. Відповідно такому погляду, й професори відзначалися консервативністю й реакційністю, являли собою касту, з якою боролися передові люди⁴⁰.

Зрозуміло, заперечення викликала й система викладання. Відзначалося, що студентів готували не до практичної діяльності, а для засвоєння наукових істин⁴¹, що університети “вбирали в себе тисячі молоді, а випускали поодинці, в кращому випадкові – десятки фахівців – наукових робітників”⁴², при цьому випускники першого гатунку йшли у науку, другого – у школу⁴³. Щодо останнього, то стверджувалася абсолютна непридатність

для нової вищої школи буржуазного спадку у вигляді механізму підготовки педагогів, оскільки в університетах готували “педагогів без педагогіки”⁴⁴. Типовими для публіцистиці стали висловлювання про характерні для старих часів схоластичні програми, схоластику в методах і змісті, середньовічне буквоїдство⁴⁵, про перевантаження непотрібним баластом, відокремленими предметами та формальними нерухомими дисциплінами, про застосування голів студентів абстрактними формулами⁴⁶, жахливу багатопредметність⁴⁷. Констатувалася надзвичайна відсталість вищої школи у методах викладання. Лекційна система визнавалася як неефективна з точки зору витрат часу, складання іспитів та заліків – як непотрібне й, навіть, шкідливе⁴⁸. Так само засуджувалася предметна система організації навчального процесу⁴⁹.

Критику викликала й університетська наука. Зазвичай, часто-густо мова йшла про стан науки взагалі, але, враховуючи роль університетів в її розвитку у дореволюційний період та міркування щодо її долі в оновлених вузах, загальні оцінки можна застосовувати безпосередньо до університетської науки. Перш за все, слід відзначити типову для багатьох авторів цього часу тезу про те, що буржуазія підкорила науку й зробила з неї засіб пригнічення трудящих⁵⁰. Не дивно, що особливої критики зазнали так звані словесні науки, які “систематично обробляли та розвивали дурман ідеалістичної філософії”. Університети ж були названі класичними словесними школами, словесними храмами⁵¹. Відповідно, університет почав виступати як псевдонаукова установа, яку треба зруйнувати⁵². Звичайними стали міркування про псевдонауку у вигляді “різноманітного метафізичного сміття”⁵³, й, навпаки, про справжню науку, яка має бути просякнута духом революційності⁵⁴. Лише в окремих працях йшлося про досягнення вчених дореволюційного періоду. При цьому зазначені успіхи виглядали виключно як власні досягнення. Увагу привертали здебільшого “революціонери науки”.

Критикувалася й організація наукової роботи. Зокрема, зазначалося, що наукова робота була розпорошена по університетах, проходила хаотично, була справою поодиноких людей, незрозумілою для мас⁵⁵. Університетська “єдність науки” була названа “фетишем”⁵⁶. Як зазначалося у публіцистиці, “замкненість вченого світу, вела до його оскудіння, виродження, самопоховання у саркофазі метафізики, ідеалізму, сухого теократизму”⁵⁷. Робився висновок про те, що наука як щось вище, “чисте”, абстрактне – пролетаріату непотрібна⁵⁸. Звідси, легко було дійти думки, що відділення наукової роботи від навчальної – лише користь для однієї й другої. Логічним ставав й такий висновок: “лише невіглас може стверджувати, що вища школа в цілому, у тому вигляді, в якому вона існує, є осередок дослідницької роботи”⁵⁹.

Таким чином, в українській публіцистиці 1920-х років було створено досить цілісний образ “старого університету” як такого, що безнадійно відстав від життя й перебував у стані системної кризи. Цей образ будувався на кількох взаємопов’язаних постулатах.

По-перше, це класовий підхід. Відповідно до нього, університет являв собою частину механізму соціального поневолення. Він обслуговував панівні класи й сприяв пригніченню трудящих. Зокрема, він готував людей, що відстоювали цю систему, був “кузнею феодально-буржуазної ідеології”. “Старий університет” був елементом “старого суспільства”, епохи, що відійшла у минуле. Тим самим заперечувався усталений погляд на університети як традиційні осередки науки, освіти, культури, що мають загальнолюдське значення.

По-друге, абсолютизувалася роль виробничої практики. Як наслідок – протиставлялися розумова та фізична праця. Розумова праця виступала як ознака “нікчемної інтелігенції”, поєднувалася з непотрібними для життя абстрактними формулами. Зазвичай, відкидався й теоретичний університет. Від нього вимагалось вирішення конкретних завдань практики, оскільки визнавалася цінність лише прикладних досліджень. Тим самим університет протиставлявся спеціальній професійній школі, його значення нівелювалося, тоді як спеціальна школа ставала уособленням прогресивних тенденцій у розвитку освіти.

По-третє, це інше розуміння свободи. Фактично відкидалася як така теза про свободу особистості. На зміну прийшов принцип вільного суспільства. Тим самим заперечувалися такі поняття як свобода творчості, свобода вибору, корпоративні інтереси, колегіальність тощо. Останні поєднувалися з такими негативними явищам життя як кастовість, замкненість, відірваність від життя, “парламентаризм”(безплідне базікання) і т.ін. Відповідно засуджувалися принципи побудови університетської структури, системи управління (університетські корпорації й автономія) й викладання. Дієвими принципами нової вищої школи вважали централізм й одноосібну відповідальність керівника перед колективом й суспільством взагалі, колективну працю й плановість.

Зрозуміло, що такий погляд по суті заперечував ідею університету. Не випадково, автори публіцистичних творів майже не згадують досягнення університету. Для них він не має сенсу. Таким чином, у даному випадку йшлося про кризу університету як такого. Враховуючи ж той факт, що лише в Україні (вдруге після Великої Французької революції) було ліквідовано університети (в Росії вони збереглися, хоч також піддавалися реформуванню), можна припустити, що це була найпослідовніша критика ідеї університету. Деякі аргументи виявилися настільки сильними й зро-

зумілими широкому загалу, що й після відновлення університетів вони суттєво впливали як на стан справ у них, так і на їх місце в освітній та науковій системах. Нерідко подібні аргументи можна почути й сьогодні.

Наскільки такий образ університету був новим, й наскільки він відповідав настроям широких громадських кіл, ще треба з'ясувати. Так само, ще далеко не зрозумілі фактори й мотиви відродження університетів України у 1930-ті роки. Відповіді на ці питання є актуальними не лише з точки зору історіографічних студій, а й у зв'язку з міркуваннями про майбутнє сучасних університетів.

Примітки

1. Див.: *Липинський В.В.* Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки. – Донецьк, 2000.
2. *Ряпко Я.* О реформе высшей школы на Украине // Студент революции. – 1922. – №1. – С.10.
3. *Його ж.* Короткий нарис розвитку української системи народної освіти. – Харків, 1926. – С.5.
4. Там же. – С.12.
5. *Попів О.* До реформи педосвіти // Радянська освіта. – 1929. – №5. – С.61.
6. *Скуратівський А.* Система народної освіти – знаряддя комуністичного переродження суспільства // Радянська освіта. – 1929. – №2. – С.88.
7. *Кравченко М.* Громадська думка на Україні про систему освіти // Радянська освіта. – 1929. – №2. – С.41.
8. *Ряпко Я.* Реформа высшей школы на Украине в годы революции. – Харьков, 1925. – С.3; *Його ж.* Две системы просвещения (идеалистическая и материалистическая школа) // Путь просвещения. – 1922. – №1. – 114.
9. *Гринько Г.* Наш путь на Запад // Путь просвещения. – 1923. – №7-8 (15-16). – С.9; *М.А.* От гимназии к профшколе, от университета к техникуму и институту // Путь просвещения. – 1924. – №10 (20). – С.55-56.
10. *Ряпко Я.* Две системы просвещения. – С.114.
11. Народна освіта на Україні. – Б.м., 1924. – С.2.
12. *Ряпко Я.* Реформа высшей школы ... – С.136.
13. *Його ж.* О реформе высшей школы на Украине. – С.8.
14. Народна освіта на Україні. – С.1-2.
15. Там же. – С.2.
16. *Гринько Г.* Очерк истории и системы профобра // Путь просвещения. – 1923.- №6. – С.1.
17. Народна освіта на Україні. – С.3-4.

18. *Столяров Я.* На путях к советскому ВУЗу // Путь просвещения. – 1924. – №10(20). – С.81, 82.

19. *Ряппо Я.* Реформа высшей школы ... – С.5.

20. *Його ж.* Короткий нарис розвитку ... – С.6.

21. *Його ж.* Реформа высшей школы ... – С.5.

22. *Його ж.* Две системы просвещения. – С.114.

23. *Звігальський Я., Иванов М.* Професійна освіта на Україні. – Б.м.,1927. – С.21.

24. *Ряппо Я.* Две системы просвещения. – С.114.

25. Народна освіта на Вкраїні. – С.3.

26. *Зотін М.* Педагогічна освіта на Україні. – Харків, 1926. – С.10-11.

27. *Ряппо Я.* Реформа высшей школы ... – С.8.

28. Народна освіта на Вкраїні. – С.1.

29. Там же.

30. *Гринько Г.* Очерк истории и системы профобра. – С.46.

31. *Ряппо Я.* Реформа высшей школы ... – С.7.

32. *Його ж.* Об управлении высшей школой //Путь просвещения. – 1924. –№4-5. – С.19, 24.

33. *И.Н.* Роль студенчества в строительстве Высших учебных заведений // Студент революции. –1922. – №1. – С.14.

34. Там же. – С.16.

35. *Ряппо Я.* Об управлении высшей школой. – С.26.

36. *Його ж.* Реформа высшей школы ... – С.71.

37. *И.Н.* Роль студенчества в строительстве ... – С.17.

38. *Зотін М.* Педагогічна освіта ... – С.10.

39. *Ряппо Я.* О реформе высшей школы. – С.8.

40. *Його ж.* Реформа высшей школы ...

41. Народна освіта на Вкраїні. – С.26.

42. *Зотін М.* Педагогічна освіта ... – С.20.

43. *Попів О.* До реформи педосвіти. – С.65.

44. *Ряппо Я.* Реформа высшей школы ... – С.18.

45. Народна освіта на Вкраїні. – С.1.

46. *Ряппо Я.* Реформа высшей школы ... – С.4, 5, 18, 36, 68; *И.Н.* Роль студенчества в строительстве ... – С.16-17

47. *Столяров Я.* На путях к советскому ВУЗу. – С.84-85.

48. Там же. – С.84-85.

49. Там же. – С.83.

50. Шлихтер А. Октябрь и наука. – Б.м., 1933. – С.22.
51. Ряппо Я. Две системы просвещения. – С.111-113.
52. Його ж. Реформа высшей школы ... – С.100.
53. Його ж. Наука и научные исследования на Украине // Путь просвещения. – 1924. – №10 (20). – С.104.
54. Там же. – С.107.
55. Там же. – С.108-109.
56. Гринько Г. Очерк истории и системы профобра. – С.46-47.
57. Ряппо Я. Наука и научные исследования ... – С.106.
58. Там же. – С.108.
59. Гринько Г. Очерк истории и системы профобра. – С.49.

І.С.Зуляк

ФАХОВІ ШКОЛИ “ПРОСВІТИ” МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ – ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ

Метою даної студії є дослідження на основі архівних джерел і матеріалів періодики діяльності фахових шкіл “Просвіти” Західної України у міжвоєнний період. Осмислення діяльності цих освітянських осередків має велику наукову цінність, пізнавальне й практичне значення для сучасного процесу національно-культурного відродження.

Незважаючи на певні здобутки вчених у вивченні діяльності “Просвіти” міжвоєнного періоду, поза межами наукових досліджень залишаються, зокрема, питання особливостей розвитку і характеру діяльності фахових шкіл Товариства у Західній Україні в міжвоєнний період. Науковий доробок вітчизняних істориків з даної проблеми обмежується працями С.Перського¹, О.Германа², Б.Савчука³, І.Зуляка⁴, які узагальнено подають аналіз діяльності “Просвіти” в освітній сфері на Поділлі, Волині, розкривають роль греко-католицької церкви, культурно-освітніх та громадських організацій у Галичині тощо.

Фахові школи мали надзвичайно важливе значення, оскільки економічне й культурне піднесення українців залежало від вдосконалення сільського господарства й кооперації, зокрема, від розвитку сільськогосподарської і кооперативної освіти. Часопис “Нова Україна” писав, що для відновлення

культурного і господарського життя потрібне усвідомлення громадянством свого обов'язку і завдань⁵.

6 квітня 1930 року у Львові було проведено спільну нараду представників українських господарських і кооперативних установ, яка ухвалила план боротьби з селянською нуждою. Перший пункт прийнятої ухвали зосереджував основну увагу на тому, що "... треба конче поліпшувати сільське господарство і навчати господарити по новітньому, щоби господарство давало якнайбільші зиски"⁶.

Цього можна було б досягнути лише за умови, що керувати господарством буде особа, яка отримала певну фахову підготовку. Ситуація, що склалася у сільському господарстві була достатньо складною, про що свідчать дані польського міністра скарбу Є.Квятковського, представлені на засіданні бюджетної комісії сейму від 5 грудня 1935 року. Він зокрема, наголошував, що середньозаможний селянин у Польщі може виділити на власні потреби лише 11 грошів щоденно⁷.

Один з важливих напрямків організаційної діяльності "Просвіти" полягав у тому, щоб відновити зруйновані війною фахові школи, які б перетворилися у центри підготовки сільської молоді для здобуття навиків праці у сільському господарстві. Власне, у діяльності фахових шкіл Товариство вбачало шлях виходу зі скрутного економічного становища. Отто Бав'єр, теоретик і економіст австрійської соціал-демократії вважав, що "фахова шкільна реформа має завдання виховувати сільську людність у напрямі раціоналізації способів її праці: треба заводити середні та вищі сільсько-господарські школи: талановитим дітям бідних селян та сільсько-господарських робітників треба дати вчитись на громадські кошти в середніх і вищих сільсько-господарських школах"⁸.

Основна увага у діяльності "Просвіти" відводилася старшому поколінню, оскільки широкі кола української інтелігенції, в силу того, що отримувало освіту не в національній школі, не могло мати глибоких знань і правдивого розуміння своєї національної культури. Наслідки такого становища були шкідливими не лише для інтелігенції, але й для цілої нації. Тому саме національна освіта є основою національного світогляду⁹.

Завдання Товариства полягало у тому, щоб розвивати національні фахові школи і основну увагу у процесі навчання приділити саме молоді. На 1937 р. на території Львівської шкільної округи державних фахових шкіл було у Львові (23), Перемишлі, Станиславові, Коломії – 5, з приватних – 8 коедукційних (для юнаків і дівчат). Окрім того діяло ще 7 фахових шкіл¹⁰.

Польська державна фахова школа не могла задовольнити потреб українства, оскільки лише національна школа була "... духовним розсадником знання для вищих цілей культурного піднесення а далі найвищої ціли пов-

ного національного розвитку”. Влада підтримувала діяльність “Товариств школи людовой” (TSL – І.З.), яке своїм завданням вбачало витворення нового типу громадянина, що має обов’язки щодо держави і працює для її добра і колонізації молодих польських поколінь¹¹.

Газета “Głos Polski” повідомляла, що 23 березня 1930 року у Великих Бірках урочисто закінчився освітньо-рільничий курс, влаштований старанням окружного рільничого товариства і кола ТШЛ у Тернополі. Навчання проводилося щосуботи і щонеділі, а з часом – у понеділок і четвер. Кількість годин, які відводили на рільництво, становила 28 викладів. З 42 слухачів лише 22 отримали посвідчення про закінчення курсу¹².

Перш за все збільшення кількості польських товариств у Західній Україні пояснюється не лише економічними потребами, а в першу чергу політичними чинниками. Про підтримку владою товариства свідчив офіційний текст відозви за підписами “міністра війни” Ю.Пілсудського, кардинала і примаса Польщі А.Гльонда, а також доктора Польської академії наук Я.Развадовського. Відозва закінчувалася так: “Нехай того ж дня кожний польський горожанин (громадянин – І.З.) докине бодай дрібну цеголку під будову тривкої могутности польської держави! Нехай кожний поляк впишеться в члени “Т. С. Л.”. Зокрема на “кресах” на 1928 р. діяло 112 народніх фахових шкіл, 14 фахових, 91 людових домів 11 захорон тощо¹³.

Окрім того з кінцем 1936 р. в трьох східногалицьких воеводствах існувало 997 польських “кулек рольничих” (рільничих гуртків). Із їх загальної кількості на Львівське воеводство припадало 469, Тернопільське – 426, Станіславівське – 102. Зокрема на Тернопільський повіт – 64, Скалат – 40, Ряшів – 39, Ярослав – 38, Збараж – 33, Зборів – 26, Пшеворськ – 24, Березжани – 23, Підгайці – 21, Золочів – 20 тощо¹⁴.

13 травня 1923 року просвітньо-економічне віче, яке проходило у Львові закликала українців віддавати своїх дітей до українських фахових шкіл з метою протистояння польській політиці у сфері освіти¹⁵. З фахових українських шкіл діяли: у Львові – трирічна торгівельна школа-гімназія “Рідної школи” ім. “Просвіти”, однорічний торгівельний курс абітурієнтів, у Сокалі – господарська школа “Рідної школи”, у Стрию – господарська школа “Рідної школи”, у Шибалині – господарські дівочі курси “Рідної школи”, Яворові – однорічна торгівельна школа нижчого типу “Рідної школи”.

Внаслідок Першої світової війни навчання у фахових школах “Просвіти”, зокрема в господарській школі Милованя, припинилося до 1925 р. Для відродження Подільської школи Товариство проводило активні дії. У стислий термін, відреставрувавши шкільний будинок, збудувавши хлів для худоби, було відремонтовано стодолу, впорядковано огорожу й дорогу, проведено меліорацію поля.

Вже в 1922–1923 навчальному році “відбувся перший 3-місячний господарський курс, який покінчило 14 учасників”. На факт, що курс відбувся саме у 1922–1923 навчальному році, вказують дані, що у 1928 році школа у Милованні здійснила свій шостий випуск учнів¹⁶.

Зрозуміло, що це не були повноцінні господарські курси у повному розумінні цього слова, оскільки втрата будинків, сільськогосподарських приміщень, інвентаря не створювали для цього належних умов. Однак, придбавши пасовище і ліс, Товариство все ж таки, незважаючи на повоєнну розруху, проводило господарські курси з метою якнайшвидшого відновлення не лише власне господарських курсів, але й самої школи у Милованні. Відновлення школи мало підняти авторитет “Просвіти” серед селянських мас, зацікавити громадянство і дати поштовх до відбудови школи в Угерцях Винявських¹⁷. Там склалася досить складна ситуація. Учениці, які прибули на навчання, були вороже зустрінуті місцевими селянами, які пограбували школу, заявивши, що вона їм непотрібна. Вони поділили між собою поля школи, знищили ліс і підпалили стодолу. Незважаючи на те, що місцевий ліс належав “Просвіті”, повітова комісія дозволила його вирубку, а відпоручників Товариства заарештувала¹⁸. Що стосується арешту відпоручників “Просвіти”, то згідно вищезгаданого декрету про парцеляцію маєтків, влада не визнавала цей ліс власністю Товариства, позаяк у ньому вказувалося, що ліси повинні були стати державною власністю.

Деякі українські часописи, а за ними й польська преса поширювали інформацію, що “Просвіта” зазнала значних економічних втрат в Угерцях Винявських завдяки нераціональному веденню господарства адміністратором-управителем маєтку А.Гапяком, якому згідно контракту було передано маєток в управління на 12 років (з 1 квітня 1920 року по 31 березня 1932 року – І.З.) без орендної плати. Будучи управителем А.Гапак відбудував житловий будинок, відновив господарські приміщення і закупив сільськогосподарський реманент¹⁹.

Намагаючись виправдати себе не лише перед громадськістю, але й “Просвітою”, він розриває договір щодо прав на управління Угерцями Винявськими, відмовляється від подальшого найму маєтку і звертається до мирового суду з метою розв’язання даної проблеми. Мировий суд у складі представника від “Просвіти” голови апеляційного суду М.Каратницького, від А.Гапяка – інженера Ю.Мудрака, надсудді і адвоката С.Федака, вислухавши свідків й оглянувши маєток в Угерцях Винявських, дійшов висновку, що управитель без кредиту й матеріальної допомоги з боку “Просвіти” капітально відремонтував старі будинки, збудував господарські приміщення, будинок для садівника, викопав колодязь, відновив й розширив прибудовами хлів, обгородивши фільварок огорожено з кільчастого дроту

довжиною 800 м вартістю 40000 зл. Фактично А.Гапаяк навів у Милованні зразковий порядок, забезпечивши його сільськогосподарським інвентарем на суму 10000 зл., про що не йшла мова у договорі оренди²⁰.

Утримання фахової школи у Милованні виявилось непростим завданням, тому “Просвіта” постійно зверталася до філій з проханням забезпечити хоча б одного слухача як до річної школи, так і на сільськогосподарські й кооперативні курси, оскільки на той час це була єдина рільнича і кооперативна школа для села. В оголошенні про прийом на навчання до школи у Милованні у 1933–1934 рр. зустрічаємо припис, який свідчить про те, що Товариство просить прискорити подання документів до зарахування, оскільки кількість учнів є обмеженою²¹.

Головний Виділ “Просвіти” відкрив 1 січня 1930 року в господарсько-садівничій школі у Милованні однорічну школу, навчання у якій тривало з 20 січня по 20 грудня на основі програми, затвердженої Міністерством рільництва. Навчання було безкоштовним, однак учні щомісячно оплачували харчування й опалення в розмірі 5 американських доларів і 15 злотих²².

На основі аналізу архівних матеріалів і періодики можна зробити висновки, що навчання у школі в Милованні не завжди було безкоштовним, так у 1928 році оплата становила 5 американських доларів щомісячно, включаючи навчання і утримання учня. Хоча були випадки, що читальні “Просвіти” оплачували певну суму за навчання свого учня, власне учні могли оплачувати навчання своїх товаришів тощо. За 1933 навчальний рік учні вже платили 35 злотих щомісячно²³.

Головним відділом Товариства було докладено значних зусиль для того, щоб школа діяла. Важливою умовою цього була певна кількість слухачів, щонайменше яких мало бути 40 щорічно. Так, у 1933 році у школі навчалось 43 слухачі²⁴.

Крім обов’язкових навчальних годин і практичних занять учні Милованської школи набували навиків культурно-освітньої праці. Вони заснували “Просвітний гурток ім. І.Франка”, члени якого вчилися проводити збори, вести дискусію. За час курсу відбулося шість загальних зборів гуртка. Драматична секція, організована при цьому гуртку, поставила виставу “Наймичка” у двох навколишніх селах, а гуртковий “Сокил” щоденно фізичні заняття вправи. Учні школи на чолі з професором І. Кабляком у 1932 році здійснили екскурсію до Станислава, де побували у молочарні “Маслосоюзу” і ознайомились з її роботою²⁵.

У часописі “Життя і знання” знаходимо два листи, написаних колишніми учнями школи у Милованні, які досить неоднозначно згадують свою колишню школу. У їхніх спогадах спостерігається своєрідна учнівська позиція у відношенні до навчального процесу. Зрозуміло, що теоретичні

знання учні мали застосовувати на практиці, тим більше, що починаючи з 1934 року, кількість годин на фахові предмети було збільшено. Це відповідно призвело і до збільшення практичних занять, що й стало основною причиною конфлікту, про який згадує один з учнів. Так В.Богоніс, наголошував, що у Милованні задарма використовують селянську молодь у важкій фізичній праці, що є основою конфліктів між учнями і управою закладу, оскільки теоретичних знань дають мало. Тому не варто, на думку автора було, направляти туди учнів на навчання²⁶. У той час ще один колишній учень М.Дяченко вказував, що школа і учителі, їхні методи навчання йому сподобалися, незважаючи на те, що це є школа нижчого типу. Автора дивує те, що українська громада не до кінця оцінила значення школи, оскільки Головний Виділ “Просвіти” постійно звертається з обіжниками до філій і читалень з метою залучення молоді до її стін. Для розвитку української кооперативи і господарства потрібні фахівці, яких готує школа, тому громада має щороку направляти кандидата на навчання й спільними зусиллями утримувати його²⁷.

Окрім фахових шкіл, “Просвіта” активно організовувала різноманітні курси за місцем проживання слухачів, оскільки скрутне економічне становище українського селянства не давало змоги направляти слухачів на навчання у фахові школи. Навчання на курсах відбувалося згідно “Program ludowej szkoly rolniczej”, затвердженої Міністерством рільництва, яка включала теорію і практику рільництва, галузі хліборобства, народне господарство і загальноосвітні предмети²⁸. Так, господарсько-садівничий курс тривав 6 місяців, слухачами могли бути юнаки не молодші 16-ти річного віку, які закінчили чотирикласну народну школу. Навчання було платним і коштувало 180 злотих, однак слухачі, які сплачували повну вартість навчання при зарахуванні, платили за навчання лише 150 злотих. В основному такі курси були орієнтовані на селян середнього рівня заможності, тому що практично у таких межах щодо оплати за навчання можна було здобути освіту у фаховій школі.

Філія “Просвіти” у Тернополі прийняла рішення організувати освітньо-кооперативні виклади, які проводилися у зимовий час і тривали протягом трьох місяців. Зокрема такі виклади проходили з 1 грудня 1928 р. до кінця лютого 1929 р. У зв’язку з проведенням викладів філія звернулася до кооперативів, аматорських гуртків, читалень з проханням направити одного слухача зі своєї місцевості і спільними зусиллями оплатити його навчання. Про високий рівень проведення викладів свідчить їх програма, яка включала 22 навчальні предмети²⁹.

Важливе місце у системі розвитку фахових шкіл “Просвіти” займав розвиток торгівельних шкіл, що мали на меті відновити українську

кооперацію, модернізувавши її у певну систему, яка стала б основою торгівельної діяльності³⁰.

У 1928 р. з початком нового навчального року трирічна торгівельна школа “Просвіти” на однорічний курс навчання прийняла 167 учнів. З них навчання завершили 140 учнів, з яких до вищого класу зарахували 61 учня, закінчили навчання 47, незадовільний рівень виявився у 10 учнів. У школі викладало 14 осіб з вищою фаховою університетською освітою, здебільшого з кооперативною і торгівельною практикою. Бібліотека школи нараховувала 1054 книжок і 12 фахових журналів, збірники з історії, географії, товарознавства, бухгалтерії, торгівлі. Курс навчання включав як загальноосвітні, так і фахові предмети³¹.

У 1934 р. торгівельна школа “Просвіти” розпочала реорганізацію, утворивши двокласну школу для тих учнів, які закінчили 3 класи середньої, 7 класів народної школи або однорічний вищий торгівельний курс. Окрім того почав діяти трикласний торгівельний ліцей. Курс навчання включав не лише предмети, які вивчалися у двокласній школі, але й такі загальноосвітні предмети, як релігію, польську, німецьку, англійську, російську і французьку мови, історію, каліграфію, руханку. З фахових: купецькі рахунки, книговодство і ведення контори, ділове листування, торгівельна географія, спільництво, а в торгівельній гімназії ще й стенографію³².

Торгівельний ліцей і торгівельна гімназія були новими навчальними закладами. Оскільки курс навчання у ліцеї включав окрім загальноосвітніх ще й фахові предмети, зараховувалися на навчання лише ті школярі, які закінчили семикласну народну школу. Власне ліцей мав замінити двокласну торгівельну школу, де курс навчання включав лише загальноосвітні предмети. Ця обставина давала змогу випускникам ліцею отримувати вищу загальноосвітню і фахову освіту за рахунок вивчення етики та історії. У торгівельній гімназії крім предметів, які вивчалися у ліцеї, курс навчання включав економіку, іноземні мови і саме це давало підставу для того, щоб визнати випускників гімназії на рівні з випускниками торгівельної академії³³.

Таким чином, фахові школи були важливим засобом подолання відсталості у сільському господарстві й кооперації західної України міжвоєнного періоду, складовою частиною організаційної діяльності “Просвіти”, сприяючи економічному розвитку українського села. Відновлення фахових шкіл визначалося як власною потребою, оскільки економічний і культурний поступ вимагав фахівців, так і соціально-економічною політикою польської влади, тому що праця за фахом для випускників українських фахових шкіл у державних польських структурах була малодоступною. Діяльність фахових шкіл “Просвіти” мали принципове значення, оскільки

вони готували не лише фахівців для потреб сільського господарства і української кооперації, але стали основою і визначальним чинником національної свідомості й суспільної організованості громадсько-культурних сил Західної України.

Примітки

1. *Перський С.* Популярна історія Товариства “Просвіта” з ілюстраціями. – Львів, 1932.
2. *Герман О.М.* Діяльність товариства “Просвіта” на Поділлі наприкінці XIX і в першій половині XX століття / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 1995.
3. *Савчук Б.П.* Українські громадські організації в суспільному житті Галичини (остання третина XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.) / Автореф. дис. ... доктора іст. наук. – Чернівці, 1999.
4. *Зуляк І.С.* “Просвіта” і греко-католицьке духовенство в умовах польської окупації // Матеріали науково-теоретичної конференції до 55-ї річниці ліквідації УГКЦ радянським режимом. – Івано-Франківськ, 2001. – С.32-40; *Його ж.* Проблема існування української мови і культури у Східній Галичині в міжвоєнний період (1919-1939 рр.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 4. Серія: Історія. – Вінниця, 2002. – С.123-125; *Його ж.* Роль греко-католицької церкви у культурно-просвітньому русі західноукраїнських земель (20-30-ті рр. XX ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наукових праць. – Чернівці, 2003. – Вип.163-164. Філософія. – С.174-178; *Його ж.* Читальні “Просвіти” Західної України у міжвоєнний період: завдання і програма освітньої праці / Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2003. – Вип.2. – С.80-88 та інші.
5. *Наш Гр.* Завдання часу // Нова Україна. Безпартійний двотижневик громадського, культурного та економічного життя (Прага). – 1922. – Ч.1. – 30 березня.
6. Народа в справі господарської скрути // Народна справа. Український тижневий часопис (Львів). – 1930. – Ч.14 (79). 6 квітня.
7. Нужда села й міста в освітлені польського міністра // Газета “Батьківщина”. Тижневик (Львів). – 1935. – Ч.4. (153). 12. грудня.
8. Тези щодо аграрної політики // Нова Україна (Neve UKRAINE). Місячник письменства, мистецтва, науки і громадського життя під редакцією В. Винниченка й М. Шаповала (Прага, Берлін). – 1923. – Ч.7-8. – Липень-серпень.
9. Національна освіта й наші завдання // Наша культура. Науково-літературний місячник. Присвячений вивченню української культури / Головний редактор і видавець д-р Іван Огієнко (Варшава). – 1935. –Січень. – Кн. 1.
10. Татомир Ярослав. Освіта й виховання. За національне виховання нашої селянської дітвори // Життя і Знання. – 1933. – Листопад. – Ч.11 (74). – С.15.
11. *Галуцинський М.* Господарсько-садівнича школа в Милованні (з приводу

закінчення шестого курсу) // Діло (Львів). 1928. – Ч.106. – 14 травня; Герасимович І. T.S.L. на українських землях і ми // Діло. – 1928. – Ч.106. – 14 травня.

12. Glos Polski (Тарнополь). – 1930. – № 13. – 30 маґса.

13. *Герасимович І.* T.S.L. на українських землях і ми.

14. Господарська хроніка. Польська організаційно-торговельна експансія в селах Сх. Галичини // Новий час. Ілюстрований популярний часопис (Львів). – 1937. – Ч.115 (2226). – 27 травня.

15. Провітно-економічне віче у Львові // Діло. – 1923. – Ч.33. – 16 травня.

16. *Перський С.* Популярна історія Товариства “Просвіта” з ілюстраціями. Львів, 1932. – С.172; Господарсько-садівнича школа в Милованні. (З приводу закінчення шестого курсу) // Діло. – 1928. – Ч.105. – 13 травня.

17. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАГО). – Ф.294. – Оп.1. – С.71. – Арк.11.

18. *Творидло М.* Економічна діяльність “Просвіти” // Народний ілюстрований календар товариства “Просвіти” на переступний рік 1928. Ювілейне видання з нагоди 60-ліття і 50-ліття Календаря. – Львів, 1927. – С.302.

19. Лихоліття нашої школи. Сумний стан, невідрадні перспективи і наша праця // Діло. 1928. – Ч.116. – 27 травня. – 4 с.

20. ДАГО. – Ф.294. – Оп.1. – С.38. – Арк.3.

21. ДАГО. – Ф.317. – Оп.1. – С.43. – Арк.7, 3.

22. До господарської освіти. Вписи до Господарсько-Садівничої Школи Т-ва “Просвіта” в Милованні // Діло. – 1930. – Ч.1. – 1 січня.

23. ДАГО. – Ф.317. – Оп.1. – С.43. – Арк.3.

24. Там же. – Арк.2.

25. *Б-ий М.* З життя і праці Господарської школи в Милованні // Життя і Знання. – 1933. – Червень. – Ч.6 (69). – С.161-192.

26. Там же.

27. *Богоніс Володимир.* Ще про милованську школу Т-ва “Просвіта” // Життя і Знання. – 1934. – Січень. – Ч. 1.

28. ДАГО. – Ф.294. – Оп.1. – С.71. – Арк.11.

29. Там же. – С.119. – Арк.1-4.

30. *Творидло М.* Куди йти нашій кооперації? // Діло. 1930. – Ч.94. – 1 травня.

31. Торговельна Школа Тов-ва “Просвіта” у Львові // Діло. – 1928. – Ч.153. – 12 липня.

32. *Богоніс В.* Назв. праця.

33. *Коренець Д.* Нові типи торговельних фахових шкіл // Діло. – 1923. – Ч.65. – 24 червня; *Його ж.* Нові типи торгівельних фахових шкіл і їх значіння для нас // Діло. – 1923. – Ч.71. – 1 липня.

РЕЛІГІЙНІ СВЯТКОВІ ДНІ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОРЕВОЛЮЦІЙНОМУ “СОЦІАЛІСТИЧНОМУ КАЛЕНДАРІ” ВИХІДНИХ ДНІВ

У сучасній Україні з усього обсягу спільного державно-церковного діалогу виявляється досить велика кількість проблем, які потребують розв’язання. Попри визначення “унікальності місії релігії в українській культурі” та виділення багатьох напрямків і перспектив цього законодавчо закріпленого положення маємо, приміром, невирішене питання про перенесення нашою “християнською” державою робочих днів на неділю.

Можливо, у вирішенні такого, по суті, правового питання, держава стає заручницею “моди на релігійність”, яка спостерігається останнім часом і не має нічого спільного із щирою вірою, або ж вона потурає смакам атеїстів. У всякому разі, навряд чи змогла б держава, покликана свято дотримуватися принципу “невтручання в церковні справи”, з будь-яких інших глибоких світоглядних причин так наочно демонструвати церкві від кого залежить порядок відзначення того чи іншого свята. Тож виникає запитання: чи не стали ми на шлях нав’язування церкві невластивих їй функцій та політизації духовного життя, про який нам нагадують події майже столітньої давності.

Тож виявити основні тенденції правового впливу на скорочення релігійних свят в Україні 1919 – початку 20-х років ХХ ст., тобто окреслити *предмет* нашого дослідження, дозволить лише всебічний аналіз досвіду Радянської держави після жовтневого перевороту з точки зору зміни характеру, форм і методів ставлення до релігійних цінностей. Власне, цей досвід є *об’єктом* даної розвідки.

Вивчення проблеми доцільно проводити з урахуванням того, що питання впорядкування святкових днів порушувалося ще за царського режиму. Наприкінці ХІХ ст. ним було зроблено спробу скоротити число народних свят шляхом зменшення їхньої кількості чи перенесення на найближчі неділі, оскільки велика кількість свят негативно впливала на трудовий ритм у країні, а значить, і на економічне життя народу, зменшуючи його заробітки й привчаючи його до ледарства та пиятики.

Відомо, що найдієвішим серед запропонованих і рекомендованих на початку ХХ ст. загальних і спеціальних заходів, спрямованих на “настійне викорінення зловживань спиртними напоями і, переважно, горілкою”, було обмеження торгівлі ними у передсвяткові і післясвяткові дні, під час ярмарків, виборів тощо, а також засідань місцевого суду і церковних уро-

чистостей. Духовенство при цьому зобов'язувалося “морально сприяти зменшенню церковних свят місцевого значення”¹.

Офіційно встановлені церквою й загальнообов'язкові для всіх православних і навіть неправославних громадян тодішньої Російської імперії (стосовно державної служби і роботи установ) святкові дні перелічувалися у ст. 25 Зводу законів. Сюди включалися 52 неділі, царські табельні дні і церковні (дванадцять) свята. Останні належали до великих церковних свят, які на відміну від малих та середніх (як-от на честь апостолів і великих святих), відзначалися особливо урочисто. Частина з них була пов'язана зі спогадами про найважливіші події земного життя Спасителя (Різдво Христове, Хрещення і Богоявлення, Преображення, Вхід Господній у Єрусалим, Вознесіння, П'ятидесятниця, Воздвиження Чесного і Животворящего Хреста Господнього), частина присвячена вшануванню подій із життя Матері Божої (так звані Богородичні: Різдво Пресвятої Богородиці, Стрітіння, Введення в храм Пресвятої Богородиці, Благовіщення Пресвятої Богородиці, Успіння Пресвятої Богородиці)².

Загалом “провідною” і “панівною” православною церквою, що була включена до державного механізму, свята встановлювалися: 1) у пам'ять про найважливіші події з життя Ісуса Христа, на ушанування хреста Господнього, набуття нерукотворного образу Ісуса Христа, та його ризи; 2) на честь Пресвятої Богородиці – на згадку про події з її життя (народження, смерті тощо), надбання і покладення на зберігання в храмах її речей, на честь її чудотворних ікон (Володимирської, Казанської та інших), а також її особливих благодіянь церкві і людству; 3) на честь “безплотних сил”, тобто світу ангельського, зокрема архангелів Михаїла і Гавриїла; 4) на честь святих³. Церковні свята, приурочені до дня тижня, називалися рухомими, а до числа місяця – нерухомими⁴.

Певні корективи до проведення святкових днів вносило військове відомство Російської імперії, розпис якого передбачав 30 свят і табельних днів, коли можна було проводити церковні процесії і припиняти навчання. Крім того, під час 4 свят дозволялося не здійснювати маневри і навчання, однак церковні процесії не відбувалися.

Так, 1916 р. у Російській імперії, до складу якої входила й Україна, на 268 робочих днів припадало 97 святкових⁵:

Неслужбові дні

січня	1	Новий рік (п'ятниця)
– // —	6	Богоявлення (середа)
лютого	2	Стрітіння Господнє (вівторок)
– // —	19–20	П'ятниця і Субота масляниці

березня	25	Благовіщення (п'ятниця)
квітня	7–9	Четвер, П'ятниця і Субота Страсного тижня
– // —	10	Пасха Господня (неділя)
– // —	11–16	Світлий тиждень
– // —	23	Тезоімениттво ГОСУДАРИНИ ІМПЕРАТРИЦІ (субота)
травня	6	Народження ГОСУДАРЯ ІМПЕРАТОРА (п'ятниця)
– // —	9	Святителя Миколая (понеділок)
– // —	14	Коронування Їх ІМПЕРАТОРСЬКИХ ВЕЛИЧНОСТЕЙ (субота)
– // —	19	Вознесіння Господне (четвер)
– // —	25	Народження ГОСУДАРИНИ ІМПЕРАТРИЦІ (середа)
– // —	29	День Святої Трійці (неділя)
– // —	30	День Святого Духа (понеділок)
червня	29	Святих Апостолів Петра і Павла (середа)
липня	22	Тезоімениттво ГОСУДАРИНИ ІМПЕРАТРИЦІ – вдови (п'ятниця)
– // —	30	Народження СПАДКОСМЦЯ ЦІСАРЕВИЧА (субота)
серпня	6	Преображення Господне (субота)
– // —	15	Успіння Пресвятої Богородиці (понеділок)
– // —	29	Усікновення Глави Іоанна Предтечі (понеділок)
– // —	30	Благовірного князя Олександра Невського (вівторок)
вересня	8	Різдво Пресвятої Богородиці (субота)
– // —	14	Воздвиження Хреста Господнього (середа)
– // —	26	Апостола та Євангеліста Іоана Богослова (понеділок)
жовтня	1	Покров Пресвятої Богородиці (субота)
– // —	5	Тезоімениттво СПАДКОСМЦЯ ЦЕСАРЕВИЧА (середа)
– // —	21	Вступ на престол ГОСУДАРЯ ІМПЕРАТОРА (п'ятниця)
– // —	22	Казанської ікони Божої Матері (субота)
листопада	14	Народження ГОСУДАРИНИ ІМПЕРАТРИЦІ – вдови (субота)
– // —	21	Введення в храм Пресвятої Богородиці (понеділок)
грудень	6	Тезоімениттво ГОСУДАРЯ ІМПЕРАТОРА (вівторок)
– // —	25–27	Святкування Різдва Христового (неділя – вівторок)

Поряд з цими неробочими, святковими днями неофіційно відзначалися ще кілька десятків – від 40 до 70. Причому, їхня кількість коливалася залежно від місцевості та соціальних прошарків населення. Усього тих днів, які треба було святкувати, у Російській імперії етнограф О. Єрмолов нараховував 120–150, що з розрахунку на 365 днів протягом року становило близько 1/3 року⁶. Зведений святковий календар недільних та інших свят-

кових днів, укладений ним на початку XX ст. виглядав таким чином:

січень	– 1, 2, 6, 7, 9, 11, 16, 17, 20, 23, 25, 27, 30	– 13 днів
лютий	– 2, 6, 13, 20, 24, 25, 26, 27	– 8 днів
березень	– 6, 9, 13, 17, 20, 24, 25, 26, 27	– 8 днів
квітень	– 3, 10, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25	– 13 днів
травень	– 1, 3, 6, 8, 9, 11, 14, 15, 21, 22, 25, 26, 29	– 13 днів
червень	– 5, 6, 11, 12, 19, 24, 26, 29, 30	– 9 днів
липень	– 2, 3, 8, 10, 13, 15, 17, 20, 22, 24, 27, 30, 31	– 13 днів
серпень	– 1, 6, 7, 9, 14, 15, 16, 18, 21, 28, 29, 30, 31	– 13 днів
вересень	– 1, 4, 5, 6, 8, 11, 14, 18, 23, 25, 26	– 11 днів
жовтень	– 1, 2, 5, 9, 16, 21, 22, 23, 26, 28, 30	– 11 днів
листопад	– 1, 6, 8, 12, 13, 14, 16, 20, 21, 27, 30	– 11 днів
грудень	– 4, 6, 9, 11, 18, 24, 25, 30	– 8 днів

Всього – 131 день

Щоб порівняти кількість святкових і робочих днів в українців та інших народів, наведемо такі статистичні дані: на рубежі XIX і XX століть в угорців було 53 свята на 312 робочих днів, у голландців – 57 на 308, у німців – 60 на 305, у датчан і швейцарців – 62 на 303, у французів – 63 на 302, у бельгійців – 65 на 300, в італійців 67 на 298, в іспанців – 75 на 290, в англійців – 87 на 278⁷.

Проблема зміни переліку святкових днів поставала перед українськими урядами 1917–1920 рр. зазвичай напередодні певних свят і вимагала внесення коректив. Серед свят, які зазначалися у Зводі законів, були й такі, святкування яких втратило сенс, водночас бракувало тих свят, головно, суспільно-історичних, які слід було б запровадити в Україні. При цьому українська влада, наприклад, часів Директорії мала не лише враховувати релігійні почуття віруючих, але й захищати їх у чинному законодавстві⁸.

Однак значно більше у напрямку розв'язання питання про святкові та вихідні дні зробили більшовики, чії програмні вимоги щодо релігії і Церкви були сформульовані 20 січня 1918 р. у декреті Раднаркому РСФРР “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви”, що набув чинності в Україні з січня 1919 р. і був закріплений в Конституції УСРР у березні того ж року. За цими документами віруючі могли вільно відправляти релігійні обряди за умови непорушення громадського порядку і незасихання на права інших громадян.

Щоправда, для дотримання двонадесятих релігійних свят, які не співпадали з вихідними днями, віруючим доводилося враховувати положення декрету “Про запровадження західно-європейського календаря”, прийнятого Раднаркомом РСФРР 24 січня (6 лютого) 1918 року⁹. За новим кален-

дарем, що входив до цивільного обігу по завершенню січня того року, перший день після 31 січня слід було вважати не 1-м лютого, а 14-м лютого, другий день – 15-м лютого і т.д. Тож релігійні свята, які наставали б за діючим до цього часу (юліанським) календарем між 1 і 14 лютого, мали вважати такими, що наставали між 14 і 27 лютого, додаючи при цьому до кожної відповідної дати 13 днів. Усе це викликало обурення духовенства і віруючих, оскільки засвідчувало свавільне втручання світської влади в споконвічні традиції православ'я.

Релігійні почуття віруючих враховувалися й захищалися в чинному трудовому законодавстві Радянської Росії, де перелічувалися святкові дні, в які не належало працювати. Так, Раднарком РСФРР, послуговуючись ст. 10 декрету про восьмигодинний робочий день, напередодні першого за радянської влади святкування Пасхи, а саме 30 квітня 1918р., постановив, що кількість неробочих днів у всіх урядових та громадських установах на час цього свята не повинна перевищувати п'яти¹⁰. Це при тому, що напередодні, було вирішено “жодних нагородних на Пасху не видавати”. “З огляду на те, що у всіх урядових, громадських і націоналізованих підприємствах прийнято нові ставки оплати праці і при визначенні цих ставок взято до уваги теперішню дорожнечу і що ставки доведені до таких високих норм, за яких немає погребі в жодних додаткових винагородах ...”, – говорилося у декреті Раднаркому РСФРР “Про невидання нагородних на пасху” від 13 квітня 1918 р., підписаному В.І.Леніним, Й.В.Сталіним та В.В.Бонч-Бруєвичем¹¹.

Зрозуміло, що у ході подальшої боротьби із “залишками буржуазного ладу на внутрішньому фронті і збройного захисту на зовнішньому” закони, розраховані на “мирну” обстановку, не могли запроваджуватися повністю. Проте прийнятим ВЦВК РСФРР 1918 р. Кодексом законів про працю для працівників усіх галузей народного господарства передбачався день щотижневого відпочинку, який мав визначатися Наркоматом праці РСФРР за згодою з Вищою Радою Народного Господарства і Всеросійською Радою Професійних Спілок.

У “Правилах про щотижневий відпочинок і про святкові дні”, що були додатком до ст.104 Кодексу законів про працю РСФРР 1918 р., містився перелік святкових днів, “присвячених спогадам про історичні і суспільні події”: Новий рік (1 січня), день 9 січня 1905 року (22 січня), повалення самодержавства (12 березня), день Паризької Комуні (18 березня), день Інтернаціоналу (1 травня), день Пролетарської Революції (7 листопада), у які працювати заборонялося.

За цим документом місцеві ради профспілок при узгодженні з Наркоматом праці РСФРР, могли додатково (але не більше 10 на рік) вста-

новлювати неоплачувані “особливі дні відпочинку” відповідно до звичних для більшості населення певної місцевості свят¹².

До видання окремого кодексу про працю в Україні всім установам, підприємствам і приватним особам було “запропоновано” “неухильно керуватися законом про восьмигодинний робочий день, роздрукованим у 1917 році Радянською владою”. 28 лютого 1919 р. цей закон із необхідними змінами був знову опублікований у вигляді постанови Наркомату праці УСРР під назвою “Про восьмигодинний робочий день (тимчасове положення)”¹³, яка відразу була продубльована (із змінами і доповненнями) губернськими та повітовими відділами праці¹⁴.

Цією постановою до свят, в які не належало працювати, включалися всі недільні і наступні святкові дні: перший і другий день Різдва (7 й 8 січня), Хрещення (19 січня), Благовіщення (7 квітня), Успіння (28 серпня), Воздвиження (27 вересня), п’ятниця й субота Страсного тижня, понеділок і вівторок Пасхального тижня, Вознесіння Господнє, день Зішестя Святого Духа (Зелені свята). Нехристиянам дозволялось вносити до розкладу інші свята, замість недільних та інших згаданих тут святкових днів.

За бажанням більшості робітників підприємства, чи господарства, чи якогось відділення, частину святкових днів із запропонованого Наркоматом праці УСРР переліку, крім першого дня Різдва, Благовіщення, Вознесіння Господнього та дня Зішестя Святого Духа, можна було замінити на інші. Постановою Наркомату праці УСРР “Про святкування Пасхи” від 16 квітня 1919 р. окремо визначався порядок заміни іншими днями п’ятниці і суботи Страсного тижня, неділі, понеділка і вівторка Пасхального тижня¹⁵. Щоправда, доповнюючи цю свою постанову, Наркомат праці республіки вже 18 квітня 1919 р. “з огляду на особливі умови поточного моменту і необхідність найінтенсивнішої діяльності радянських установ” усім центральний і місцевим відомствам надавав право встановлювати у п’ятницю Страсного тижня й у вівторок Пасхального тижня, а у “виключних випадках” і в інші пасхальні дні понаднормові роботи¹⁶.

Постановою Наркомату праці УСРР від 18 лютого 1919 р. заборонялося працювати у Новий рік (1 січня), у річниці Кривавої неділі 1905 р. (22 січня) і повалення самодержавства (12 березня), у день Паризької Комуни (19 березня), у день Інтернаціоналу (1 травня), у день пролетарської революції (7 листопада), тобто у відомі нам із “Правил про щотижневий відпочинок і про святкові дні” Кодексу законів про працю РСФРР, дні, “присвячені спогадам про історичні і суспільні події”. Щодо останніх святкових днів приміток чи застережень у цьому документі не було.

Проте у пізніших розпорядженнях і поясненнях Наркомату праці республіки, як, власне, і сусідньої Росії, з приводу тих чи інших свят, разом

із намірами скорочення календарів церковних і “соціалістичних” свят, простежувалася і тенденція до рішучої боротьби з порушеннями законодавства про святкові дні, особливо тих, які були пов’язані зі знаменними історичними і суспільними подіями. Тим більше, що право встановлювати порядок користування вихідними днями, згідно з постановою Наркомату праці УСРР від 18 лютого 1919 р., отримували місцеві державні органи за згодою з місцевими радами профспілок. Останнім переважно і були адресовані застереження Наркомату УСРР про те, що 28 лютого і 1 березня 1919 року (Масляна) робота на всіх підприємствах і установах має здійснюватися повністю, а День річниці революції (27 лютого старого стилю) – святкуватися 12 березня¹⁷, повідомлення про те, що День Інтернаціоналу (1 травня) в усіх установах і підприємствах має бути вихідним¹⁸, а також нагадування Наркомату праці РСФРР про те, що “день взяття Бастилії” (14 липня) не занесений у список революційних свят, “передбачених декретами Радянської влади”, а значить, не є днем святковим¹⁹ тощо.

Окрім подібних роз’яснень, звучали і “пропозиції” центральних органів влади застосовувати до робітників і службовців, котрі відзначали “недозволені” свята, санкції як до прогульників²⁰. Життєвості таким урядовим документам надавали, головним чином, зміни, які відбувалися у сфері регулювання трудових відносин під час руху від руйнування старого буржуазного ладу до державного устрою, який отримав назву “воєнного комунізму”. В умовах “воєнного часу, економічного виснаження країни” до середини 1920 р. Кодекс законів про працю РСФРР 1918 р. фактично втратив свою силу і його було замінено Загальним положенням про тариф 17 червня 1920 р. та спеціальним законодавством про трудову повинність.

Варто зазначити, що окрему главу (VII) Загального положення про тариф під назвою “Час відпочинку і свята” було присвячено питанням надання всім трудящим щотижневого безперервного відпочинку тривалістю не менше 42 годин, заборони їм працювати у святкові дні, тобто революційні свята, та встановленню й календарному розподілу “особливих днів відпочинку”²¹. Причому рівень урегульованості цих питань цілком відповідав принципу “встановлення мінімуму гарантій для трудящих”, який із переходом до нової економічної політики, за свідченням сучасників, було покладено в основу нового Кодексу законів про працю РСФРР, до підготовки якого тут приступили з початку 1922 р.²²

З огляду на діючий до утворення СРСР союзний договір між РСФРР і УСРР від 28 грудня 1920 р., Наркомат праці УСРР в числі інших було перетворено на об’єднаний комісаріат, тож керівництво і контроль над ним здійснювали Всеросійський з’їзд рад та ВЦВК. На підставі вказаного договору, а також з огляду на “спільність економічно-політичних умов між

обом Радянськими Республіками” в Україні, як і в Росії, з 15 листопада 1922 р. було запроваджено Кодекс законів про працю УСРР, прийнятий ВЦВК 9 листопада 1922 р.²³

Кодекс законів про працю УСРР 1922 р. зберігав розподіл неробочих днів на три категорії: 1) щотижневі дні відпочинку, 2) святкові дні, 3) “особливі дні відпочинку”.

Законодавчо закріплювані, починаючи з 1917 р., дні щотижневого відпочинку встановлювалися, як і раніше місцевими відділами праці за згодою з радами професійних спілок. Але тепер ці державні органи, враховуючи “національно-релігійний склад робітників і службовців певної місцевості”, могли визначати загальновстановленим днем щотижневого відпочинку для цієї місцевості будь-який день тижня, а не обов’язково неділю (ст.109).

У статті 111 Кодексу законів про працю 1922 р. чітко фіксувалися всі донедавна відзначувані 6 революційних свят, під час яких у всіх радянських республіках заборонялося працювати на підприємствах і установах. Тільки тих із них, де робота здійснювалася безперервно (приміром, телефон, телеграф, залізниця), ця заборона не стосувалася.

До “особливих днів відпочинку”, згідно статті 112 вказаного кодексу належали встановлені відділами праці за згодою рад професійних спілок дні відпочинку. Кількість таких днів не повинна була перевищувати 10 на рік, а календарний розподіл мав здійснюватися залежно від місцевих умов, з врахуванням національного складу населення, народних свят тощо. Якщо “особливий день відпочинку” співпадав із щотижневим днем відпочинку, то його вносили в перелік максимально допустимих десяти днів.

Виключно на скорочення кількості релігійних свят були спрямовані закріплені Кодексом законів про працю УСРР 1922 р. механізм встановлення передсвяткових скорочених робочих днів та механізм визначення порядку оплати вказаних категорій вихідних днів. Так, скорочений робочий день встановлювався тільки перед щотижневим днем відпочинку і святковими днями. Напередодні “особливих днів відпочинку” працювати треба було протягом “нормального”, а не скороченого робочого часу.

Не поширювався на “особливі дні відпочинку, і порядок оплати, передбачений для святкових днів, за роботу в які робітники отримували подвійну винагороду (ст.60). Щоправда, до Кодексу законів про працю УСРР 1922 р. не були включені правила Кодексу законів про працю РСФРР 1918 р. щодо заборони оплачувати “особливі дні відпочинку”, що зобов’язувало роботодавців їх оплачувати. Тим більше, що на практиці це питання легко вирішувалося: вирахування за “особливі дні відпочинку” із щомісячної заробітної платні, як правило, не здійснювалися.

Обмеження кількості релігійних свят було одним із “порівняно складних тверджень, які неподільно входили до змісту антирелігійної пропаганди.” На протипагу християнським святам, котрі “принижували гідність трудящих та знесилювали класову волю пролетаріату, неможливого селянства й середняка, волю до розкріпачення від усіх проявів пригнічення”, антирелігійна виставка “Релігія чи наука?” тлумачила революційні свята й дні “спогадів” як такі, що “об’єднували визискуваних проти визискувачів, розкріпачували їх”²⁴. Революційним святам і дням “спогадів” присвячувалося 42 із 160–188 виставкових плакатів. На них 9 січня (за старим стилем, а за новим – 22 січня) нагадувало пролетаріату про криваву неділю 9 січня 1905 р., 18 березня – день Паризької Комуни 1871 р. – про те, що Паризька Комуна була першим пролетарським урядом, першою в історії спробою робітничого класу запровадити диктатуру пролетаріату, прообразом Радянської влади, а 7 листопада (за новим стилем, а за старим – 25 жовтня) – день Жовтневої революції – те, коли повалено диктатуру буржуазії й замінено її диктатурою пролетаріату. До того ж цей день мав правити наче за початок нового літочислення.

Саме такі уявлення і надалі супроводжували юридичний механізм скорочення релігійних свят, включений до продуманого, певною мірою деталізованого трудового законодавства Радянської України пореволюційних десятиліть. Трансформовані у глобальну державну політику, вони були покликані наповнювати марксистсько-ленінські постулати щодо релігії і церкви реальним змістом.

Примітки

1. *Кони А.Ф.* Попечение о народной трезвости // Вестник Европы. – 1908. – №6. – С.793-794.
2. Христианство: Энциклопедический словарь. В 3 т. – М., 1993. – Т.1: А-К. – С.383.
3. Там же. – Т.2: Л-С. – С.283.
4. Там же. – С.357.
5. Памятная Книжка Полтавской губернии на 1916 год. – Полтава, 1916. – С.Х.
6. *Румянцев Н.* Православные праздники, их происхождение и классовая сущность. – М., 1933. – С.172.
7. Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А.Брокгауз и И.А.Эфрон: В 54 т., 86 кн. – СПб., 1898. – Т.ХХIV. – С.942.
8. *Андрусихин Б.І.* Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР): Навч. посібник. – К., 1997. – С.121.
9. Декреты Советской власти. 25 октября 1917г. – 16 марта 1918 г. – М., 1957. –

Т.І. – С.4.

10. Декреты Советской власти. 17 марта – 10 июля 1918 г. – М., 1959. – Т.ІІ. – С.225.
11. Там же. – С.99.
12. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. Сборник декретов 1917-1918гг. – М., 1920. – С.223, 229.
13. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины (далі – СУ УССР). – Харьков, 1919. – №17. – Ст.190. – С.246-251.
14. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО) України. – Ф.2623. – Оп.1. – Спр.254. – Арк.33, 42-42зв., 94, 102.
15. СУ УССР. – Харьков, 1919. – №48. – Ст.441; ЦДАВО України. – Ф.348. – Оп.1. – Спр.170. – Арк.4.
16. ЦДАВО України. – Ф.348. – Оп.1. – Спр.170. – Арк.8.
17. СУ УССР. – Харьков, 1919. – №17. – Ст.191. – С.251.
18. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр.170. – Арк.15.
19. Там же. – Арк. 38.
20. Там же. – Арк. 25.
21. Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства РСФСР. – М., 1920. – №61-62. – Ст. 276. – С.294-295.
22. Кодекс Законов о труде. С приложением обзора кратких разъяснений и важнейших распоряжений по труду: Практический Комментарий // Сост. Е.Н.Данилова. – М., 1923. – С.5-6.
23. *Каминская П.Д.* Советское трудовое право. Обзор действующего законодательства с практическим комментарием / Под ред. Ю.П.Мазуренко. С предисловием М.О.Рейхеля. – Харьков, 1925. – С.47.
24. Порадник до антирелігійної виставки “Релігія чи наука?” / За ред проф. Ів.Сухоплюєва. Переклав Ол. Варавва. – Харків, 1927. – С.156. Виставку було організовано співробітниками харківського губполітосвіти з участю місцевих антирелігійників, головню Ів. Сухоплюєва, В.Рожицина, С.Мініна, та художників. Вона почала працювати восени 1922 року у приміщенні Петинського райпарткому КП(б)У в Харкові і мала успіх як “перша на терені СРСР спроба пристосувати виставкову методу до антирелігійної пропаганди”. За дорученням Народного комісаріату УСРР та головполітосвіти УСРР у червні 1923 року її було видано друком, а наступного року перевидано.

КОЛЕКТИВНІ ДОГОВОРИ І ПРОФСПІЛКИ УКРАЇНИ (1920-ті роки)

Питання про колективні договори як одну з форм регулювання відносин між робітниками та роботодавцями, їх роль у захисті інтересів працюючих не знайшли належного відображення в історіографії профспілкового руху, особливо періоду “воєнного комунізму” і нової економічної політики. Така обставина пояснюється, зокрема, тим, що в радянські часи проблема захисної функції профспілок ігнорувалася або недооцінювалася, висвітлювалася поверхово. Можна навести характерний, але не поодинокий, приклад: у фундаментальному дослідженні “История советского рабочего класса”, виданій у шести томах, в томі першому стверджувалося: “З перемогою Жовтня відпала головна при капіталізмі функція профспілок – захист економічних інтересів від гніту експлуататорів-капіталістів, оскільки останнім наступав кінець. Зате у профспілок виникли нові функції, зумовлені завданнями будівництва соціального суспільства”¹. І все ж у багатьох публікаціях питання захисту економічних інтересів трудящих, ролі профспілок у боротьбі за поліпшення матеріального становища робітників і службовців на різних етапах радянського суспільства висвітлювались (правда, переважно стосовно приватних і орендних підприємств). При цьому давалася позитивна оцінка ролі колективних договорів², але не розкривався механізм їх формування і дії. В даній статті робиться спроба проаналізувати роль трудових договорів у трудових відносинах періоду 1920-х років, показати участь профспілок, робітничих колективів у процесі укладання договорів і втілення їх у практику, досягнути результати.

Запровадження колективних договорів розпочалося в РСФРР у 1918 р. відповідно до декрету Раднаркому республіки від 25 червня “Про порядок затвердження колективних договорів (тарифів), які встановлюють ставки заробітної плати та умови праці (Положення)”. Проте в умовах громадянської війни і панування системи “воєнного комунізму” колективні договори не набули широкого розповсюдження і не справляли відчутного впливу на матеріальне становище трудящих. Із запровадженням нової економічної політики, в умовах існування різних форм власності (державної, орендної, кооперативної, приватної та ін.), децентралізації управління народним господарством, переходу підприємств на госпрозрахунок, регулювання заробітної плати в залежності від динаміки продуктивності праці і т.д., роль колективних договорів підвищилась. Неп вимагав переходу до регулювання заробітної плати та інших умов праці на договірних засадах між проф-

спілками і роботодавцями як на приватних, орендних, кооперативних, так і на державних підприємствах.

Колективні договори були визнані основним засобом регулювання взаємовідносин робітників з роботодавцями на основі радянських законів і постанов профспілок на скликаній у 1921 р. Південним бюро ВЦРПС Всеукраїнській тарифній нараді³, а також на другій Всеукраїнській конференції профспілок (січень 1922 р.)⁴. У 1922 р. прийнято Кодекс законів про працю УСРР, у IV розділі якого на законодавчому рівні закріплено місце і роль колективних договорів у тогочасних трудових відносинах. Колективні договори визначаються у цьому документі, як угода, що укладається між професійною спілкою, як представником робітників і службовців, з одного боку, і наймачем, з другого, яка встановлює умови праці найму для окремих підприємств, установ і господарств або групи таких і визначає зміст майбутніх особистих (трудових) договорів найму. Було підкреслено, що умови колективних договорів поширюються на всіх осіб, які працюють на даному підприємстві або в установі, незалежно від того, є вони членами професійної спілки, яка уклала договір, чи ні. Крім того, дія колективного договору поширювалась також на осіб адміністративного персоналу, які користувалися правом прийому і звільнення. В Кодексі визначалися два види договорів, які можуть укладатися між профспілками і наймачами: 1) генеральні, які поширюються в межах УСРР на цілу галузь виробництва, галузь народного господарства або управління, 2) локальні (місцеві). При наявності генеральних договорів укладання локальних допускалося лише у випадках і порядку, спеціально обумовлених генеральними договорами⁵. У цьому ж документі профспілкам надано “право виступати перед різними органами від імені працюючих за наймом як сторона, яка укладає колективні договори, а також бути представником від їх імені з усіх питань праці та побуту”⁶.

Перші колективні договори в УСРР були укладені в останній чверті 1921 р. В той час їх умови розроблялись місцевими відділеннями різних спілок, а пізніше, з 1922 р. – губернськими радами профспілок⁷. В цьому ж році практика укладання колдоговорів набуває масового характеру. Проте на ранньому етапі непу не припинилися спроби окремих господарників відновити державне нормування зарплати, що суперечило завданням профспілок в період непу. Тому сьома конференція КП(б)У в квітні 1923 р. наголосила на правильності та обов’язковості для всіх госпорганів рішень XI з’їзду РКП(б) і V Всеросійського з’їзду профспілок “відносно укладення колективних договорів між профспілками і госпорганізаціями”. Крім того, було вказано на необхідність постійно контролювати процес укладення і хід виконання колдоговорів: “Потрібна уважна перевірка

фактичного застосування в нинішній обстановці Кодексу законів про працю і всіх взагалі положень про робочу силу, заробітну плату, тривалість робочого дня для різних категорій, про відрахування на соціальне страхування, культурно-освітні потреби і т.ін. ... Господарники і професіоналісти повинні з повною об'єктивністю спільно добирати ретельно перевірений фактичний матеріал для зазначених вище законодавчих змін або адміністративних заходів”⁸.

В травні 1923 р. III Всеукраїнська конференція профспілок підвела перші підсумки роботи на оновлених засадах, констатувавши, що “від державного нормування профспілки перейшли до укладання колективних договорів”, що в цих умовах вони зобов'язані максимально враховувати інтереси робітників. Багато уваги колдоговорам приділив II з'їзд профспілок України (листопад 1924 р.). В резолюції про тарифно-економічну роботу в Україні підкреслювалося важливе значення колективних договорів: “Практика цілого періоду непу затвердила колективний договір як єдину правильну форму регулювання зарплати й умов праці, спроможну забезпечити нормальні взаємини у виробництві й відповідний зв'язок між робітничою масою і профспілками. Колективний договір, крім цього, набув у загальній роботі профспілок значення фактора, що організує й виховує”. З'їзд відкинув “спроби відновити державне нормування зарплати” з боку окремих господарників. Було визнано за доцільне у центральних галузях промисловості складати генеральні договори в масштабі всього Союзу РСР, у зв'язку з чим встановлено такі форми колдоговорів:

а) Загальносоюзні договори, що поширюються в межах Союзу або декількох республік (НКПС, наркомати), а також що охоплюють галузі промисловості загальносоюзного значення (Донвугілля, Південсталь тощо).

б) Республіканські договори, що поширюються на галузі промисловості у межах даної республіки.

в) Місцеві договори, що визначають умови праці у підприємствах місцевого значення⁹.

В разі неповного врахування централізованими договорами специфічних умов праці на місцях, дозволялося складати додаткові до них локальні договори. Особливо підкреслювалося, що у зв'язку з небезпекою бюрократизації необхідно заздалегідь надсилати на місця проекти договорів для обговорення їх у всіх підприємствах і профспілкових організаціях. Низові органи повинні доглядати за точним виконанням всіх положень договору. “Організаційно-виховне значення колдоговору значною мірою залежить від того, наскільки він зрозумілий і доступний для цілої маси низових робітників”, – наголошувалось у резолюції II з'їзду профспілок України¹⁰.

Питання про колективні договори певне місце зайняло і в документах III Всеукраїнського з'їзду профспілок (кінець листопада – початок грудня 1926 р.). Зокрема, з'їзд звернув увагу всіх спілкових органів на потребу повніше охопити й уточнити в колдоговорах усі умови праці й преміювання техперсоналу, особливо в питаннях уніфікації оплати праці інженерно-технічних працівників і більш повного задоволення їхніх культурно-освітніх і деяких побутових запитів. В резолюції з'їзду в галузі організаційної роботи окремі профорганізації були піддані критиці за недостатню масову участь робітників і службовців у процесі обговорення проектів колдоговорів: “З'їзд підтверджує потребу найширшого обговорення проектів колдоговорів у робітничих масах, інформації про хід переговорів і процес проходження конфліктів під час складання колдоговору”¹¹.

Як видно із наведених вище документів, керівні державні та профспілкові органи велику увагу приділяли підвищенню ролі колективних договорів у захисті інтересів працюючих. З цією метою постійно удосконалювався, поглиблювався зміст цих важливих документів, які регулювали трудові відносини. Уже в січні 1922 р. раднарком УСРР видав спеціальну постанову про регламентацію умов праці на приватних, орендних, концесійних та інших підприємствах колективними (тарифними) договорами. У цій постанові докладно визначався зміст колдоговорів (коло охоплення підприємств і осіб, терміни дії, умови і порядок зміни, нормування робочого часу, оплата праці, умови застосування учнівства та ін.)¹². Крім того, у ряді договорів цього періоду визначалися умови найму та звільнення робітників і службовців, заходи по охороні праці, необхідність забезпечення зростання зарплати в залежності від рівня продуктивності праці тощо¹³.

В наступному окремі пункти конкретизувалися (терміни виплати зарплати – двічі на місяць, забезпечення нормальних умов праці й відпочинку робітників – перерви, оплачувані відпустки) або до колдоговорів включалися нові вимоги: оплату роботодавцями за навчання дітей робітників у школах, часткову оплату путівок у будинки відпочинку, а в окремих випадках навіть внески підприємців у фонд голодуючих, для боротьби з безробіттям і т.п. Цікавий приклад наводить О.О.Кучер. У колективному договорі, укладеному в листопаді 1923 р. Катеринославським райкомом спілки металістів з власником підприємства “Фуркеш”, крім звичних пунктів про тарифні ставки, терміни видачі зарплати, суми вихідної допомоги і т.ін., містилися також зобов'язання про забезпечення робітників паливом по пільговій ціні, безплатне утримання їхніх дітей у яслах, а також про щомісячні відрахування з прибутків 6% на культурно-освітню роботу¹⁴.

Пізніше зміст колективних договорів був дещо уніфікований, чітко визначились обов'язкові для кожного договору основні пункти. В цьому переконує аналіз окремих договорів. Наприклад, у генеральній колективній угоді між ЦК спілки цукровиків і правлінням “Цукротресту”, укладеній 20 лютого 1925 р. терміном на один рік, містилися розділи: найм, звільнення та переміщення трудівників, час праці і спочинку, норми продуктивності праці, заробітна плата і преміювання, комунальні та інші послуги, охорона праці, учнівство, культробота, органи спілки¹⁵. Такі ж або подібні розділи включено до республіканського договору, укладеного між уповноваженим Центрального Комітету Всеросійської спілки харчовиків в Україні і правлінням Українського борошномельного тресту на період з 15 листопада 1922 р. по 1 вересня 1923 р.¹⁶ Не відрізнявся від них в цьому відношенні і один з локальних договорів між Вінницьким об'єднаним завкомом спілки хіміків і правлінням державних об'єднань “Цукротресту”, укладений 12 січня 1925 р. на шість місяців¹⁷.

Майже однотипними були й конкретні пункти домовленостей між профспілками та адміністраціями з різних питань. Так, в розділі про комунальні та інші послуги адміністрація брала на себе зобов'язання забезпечувати постійних робітників і службовців, крім тих, що мали власні будинки, заводською квартирою з опаленням і освітленням, а сезонників – казарменими приміщеннями. В галузі охорони праці передбачалось забезпечення трудівників лікарською та амбулаторною допомогою, санаторно-курортним лікуванням, влаштування помешкань для відпочинку робітників, постачання спецодягу і т.п. Щодо учнівства ставилось завдання надати можливості для навчання не менше 50% працюючих підлітків у школах фабрично-заводського учнівства і не менше 25% – проходити індивідуальне навчання під керівництвом досвідчених робітників, а господарські органи зобов'язувались створити та утримувати потрібну кількість шкіл і короткотермінових курсів, взяти на повне утримання окремих закладів професійної освіти. В колдоговорах передбачались також щомісячні відрахування на культроботу профспілок не менше 1% від усієї зарплати робітників і службовців, утримання за рахунок підприємств клубів, бібліотек, театрів та інших культурно-освітніх установ, виділення коштів на стипендії студентам вищих навчальних закладів тощо.

Починаючи з 1926 р., з ініціативи профорганів розпочалося удосконалення текстів колдоговорів та їх скорочення. Зокрема, з них було вилучено пункти, які передбачалися в Кодексі законів про працю і були обов'язковими для роботодавців і без колдоговору. Питання про колдоговори обговорювалось на Всеукраїнській нараді правників і працівників профорганізацій (1926 р.), яка висловила за спрощення формулювань,

уточнення і конкретизацію багатьох положень, про які раніше говорилося в загальних рисах (заходи щодо техніки безпеки і промсанітарії, норми спецодежугу і терміни його використання, питання найму через біржу праці, встановлення різних термінів видачі зарплати на різних підприємствах тощо). Крім того, нарада опрацювала проекти типових колдоговорів, які пізніше розіслано профорганізаціям¹⁸.

З метою посилення ролі колективних договорів профоргани постійно дбали про залучення робітників і службовців до їх обговорення, намагалися своєчасно інформувати їх про хід і наслідки попередніх переговорів з роботодавцями. Більшість робітників України брали активну участь у колдоговірних кампаніях. Так, в 1926 р. на Макіївському металургійному заводі в обговоренні проекту колдоговору взяли участь 40% працівників підприємства, а на зборах виступили 203 чол. В наступному році кількість учасників обговорення колдоговору збільшилась до 78% від загальної кількості працюючих. На заводах імені Леніна і Петровського в Дніпропетровську від робітників надійшло понад 400 пропозицій до нового колдоговору¹⁹. У Донбасі в 1927 р. кампанією укладання колективних договорів було охоплено 50,2% робітничої маси (проти 30% у минулій кампанії)²⁰. При активній участі робітників відбувалися колдоговірні кампанії у трудовому цеху Маріупольського заводу “А” Південстали, на шахтах Бокково-Хрустального рудуправління Донвугілля (Луганський округ)²¹. Опрацювання колдоговорів відбувалося за певним порядком. Проекти колдоговорів розглядалися у правліннях спілок, на засіданнях профактиву, а потім уже в низових осередках і на масових зборах. На підприємствах з позмінною роботою колдоговори обговорювали по цехах і змінах, а в окремих випадках і на групових зборах. В деяких спілках цю роботу проводили також на делегатських зборах. Кількість робітників, що брали участь у роботі зборів, у 1927, 1928 роках значно зросла. Про це свідчать дані по окремих трестах і підприємствах. Так, по Донвугіллю відсоток присутніх в 1926–1927 рр. становив 35,8, а в 1927–1928 рр. – 52,7; на Дніпропетровському заводі – відповідно 33,0 і 50,0; на Костянтинівському – 56,5 і 63,9; Коксобензол – 62,4 і 82,0; Донсода – 49,4 і 53,6%²². Загалом зростала й кількість виступів робітників на зборах (у відсотках до загальної кількості присутніх). У спілці гірників в 1926–1927 рр. цей показник становив 2,75, в 1927–1928 рр. – 6,9; у металістів – відповідно 2,6 і 20,0; хіміків – 16,0 і 20,0; шкіряників – 15,0 і 25,0; текстильників – 5,3 і 32,2; швейників – 4,6 і 20,0; друкарів – 10,0 і 20,0²³.

Проте не всі профорганізації приділяли належну увагу проведенню колдоговорів кампаній. Були випадки зменшення кількості робітників, охоплених цими кампаніями (Криворіжжя: в 1927 р. – 44,8% від загальної

кількості, в 1928 р. – 34,1%)²⁴. На деяких підприємствах обговорення колдоговорів відбувалося при недостатній участі робітників. У Миколаєві на заводі імені А.Марті на початку 1927 р. на збори з'явилося із загальної кількості 7100 чол. лише 400, а до кінця зборів залишилось 150²⁵. В той же час на 1-му державному шкірзаводі м. Києва із 200 робітників на збори з'явилося не більше третини, а залишилось близько 30²⁶. Подекуди проф-органи виявились не підготовленими до зборів і не змогли відстояти свої пропозиції до колдоговору. Траплялися й випадки укладання договору келейно, в кабінеті – при участі лише господарників і представників спілки, тобто без робітників²⁷.

Значні труднощі і ускладнення виявились при укладанні колективних договорів на приватних підприємствах. Власники чинили шалений опір укладанню цих договорів²⁸. Частими були випадки, коли наймити, особливо на селі, зверталися до профорганів з повідомленнями, що “хазяїн” ігнорує їх інтереси і права, просили захистити їх і допомогти укласти договір²⁹.

Пильну увагу профспілки приділяли також питанням втілення в життя прийнятих колективних договорів. III Всеукраїнський з'їзд профспілок України (1926 р.) піддав критиці пасивність окремих профорганізацій щодо невиконання частини умов колдоговорів на приватних, орендних і навіть на державних підприємствах, поставивши вимогу: “Спілки повинні вести боротьбу з тими окремими господарниками, що порушують колдоговори”³⁰. Порушення колдоговорів з боку роботодавців носили різний характер. Так, на Південно-Західній залізниці, за повідомленнями керівних органів спілки залізничників, характерними порушеннями були: несвоєчасне повідомлення профорганізацій про прийом і звільнення робітників, виконання надурочних робіт без своєчасного попередження, затримка у видачі спецодягу, порушення термінів профвідпусток та ін.³¹ У радгоспах Цукротресту при перевірці виконання колдоговору за 1926 р. було виявлено систематичне порушення термінів видачі зарплати (до 3–4 місяців), незадовільне обладнання робітничих гуртожитків, зниження норм видачі спецодягу, погана організація харчування в їдальнях, антисанітарія тощо³². Всеукраїнський комітет спілки сільськогосподарських робітників виявив неповне використання адміністрацією коштів, передбачених на преміювання працівників за підвищення продуктивності праці та досягнення в раціоналізації³³.

Різні порушення колдоговорів мали місце на окремих підприємствах. На Петрівській рудоуправі Донвугілля певний час недоплачували за роботу в нічні зміни³⁴. На Шепетівському державному цукрозаводі виявився бездіяльним завком у питаннях дотримання колдоговору. Коли 12 сезонних

робітників, які працювали шість місяців, подали до завкому заяву про зарахування їх в штат, завком відіслав їх до адміністрації для вирішення питання. Незадоволені робітники заявили, що “такий завком їм не потрібен”³⁵. Подібні настрої поширювались і на інших підприємствах. Тут робітники на зборах про укладення колдоговорів говорили: “Новий колдоговір покращення робітнику не дасть”, “Не потрібно більше говорити – все одно нас обурять. Адже заводоуправління договорів не виконає” і т.п.³⁶ Протягом лютого-березня 1927 р. було зареєстровано понад 100 нарікань робітників на нові колективні договори³⁷.

Не випадково Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У (жовтень 1926 р.) в резолюції про підсумки і перспективи роботи профспілок особливо наголосила на необхідності “усунути недоліки, що досі були в практиці переукладання колективних договорів:

- а) недостатнє залучення спілкової маси як до обговорення питань, зв’язаних з колективними договорами, так і до самих колективних договорів;
- б) зайву тяганину з боку госпорганів, і спроби останніх перекласти відповідальність на органи Наркомпраці за ті чи інші зобов’язання, що визначають матеріальне і правове становище робітників і службовців;
- в) невиконання і пряме порушення госпорганом зобов’язань, взятих ними по колективних договорах”³⁸.

Профспілки в період переукладання колдоговорів 1928 р. стали значно ширше, ніж раніше, застосовувати різноманітні методи перевірки виконання договорів госпорганом (заслуховування доповідей госпорганів на засіданнях правління спілок, у низових профосередках та на загальних зборах; виділення спеціальних комісій для перевірки госпорганів із залученням до їх складу рядових робітників і низового профактиву; періодичне, не менше одного разу на квартал, заслуховування доповідей адміністрації та співдоповідей завкомів на загальних робітничих зборах підприємств і конференціях та ін.). Все це сприяло посиленню ролі колективних договорів між роботодавцями і найманими працівниками.

Кількість колективних договорів і охоплених ними працівників постійно зростала. За 1922–1924 рр. узагальнюючих даних не виявлено, є лише окремі відомості. Наприклад, у Полтавській губернії на вересень 1922 р. було укладено 145 колективних договорів³⁹. У 1923 р., за матеріалами III Всеукраїнської конференції, офіційно зареєстровано по УСРР 1250 колективних договорів. Ними було охоплено дві третини всіх робітників і службовців⁴⁰. Надалі ці показники відчутно збільшились. У 1925 р. в Україні укладено 8788 колективних договорів, в 1926 р. – 12965, а 1927 р. – 16074, в 1928 р. – 17871, тобто кількість їх збільшилась у 2,03 рази. За цей же період кількість охоплених договорами працівників зросла з 939018 до

1475184 (майже в 1,6 раза) і у відсотках становила: в 1925 р. – 92,0%, в 1926 р. – 95,0%, в 1927 р. – 90,7%, в 1928 р. – 94,8%⁴¹.

Отже, в умовах непу колективні договори ознаменували перехід від державного нормування до регулювання заробітної плати та інших умов праці на договірних засадах між працівниками і роботодавцями різних форм власності. Профспілки України в міру своїх можливостей сприяли поширенню колдоговорів на всіх підприємствах і в галузях виробництва, намагалися залучити до укладення договорів і контролю за їх виконанням широкі маси робітників і службовців. І хоча на практиці окремі профспілки проявляли в цьому непослідовність і нерішучість, а з боку господарників було немало випадків невиконання і порушення договорів, кількість їх і охоплених ними працівників постійно зростали, підвищувалась їх роль у регулюванні тогочасних трудових взаємовідносин.

Примітки

1. История советского рабочего класса: В 6 т. – М., 1984. – Т.1. – С.351-352.
2. *Тараненко К.* П'ять років Всеробітземлісу на Україні. – Харків, 1925; *Горбачов С.* Радянська влада на варті інтересів праці. – Харків, 1926; *Сігал Б.В.* До питання про приватний капітал на Україні. – Харків, 1929; *Слуцкий А., Сидоренко В.* Профсоюзы Украины после Великого Октября. – М., 1961; *Ямковий А.А.* До питання про боротьбу з капіталістичними елементами в промисловості (1921-1925 рр.) // УДЖ. – 1963. – № 5; *Кучер О.О.* З історії класової боротьби на приватних підприємствах в перші роки непу // Питання історії народів СРСР. – Вип.5. – Харків, 1968 та ін.
3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО) України. – Ф.2605. – Оп.1. – Спр.677. – Арк.13.
4. Вторая Всеукраинская конференция профсоюзов. 22-25 января 1922 г.: Бюллетень. – Харьков, 1922. – С.138-139.
5. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т. – Т.2 / За ред. В.Д.Гончаренка. – К., 1997. – С.212.
6. Цит. за: Очерки истории профессиональных союзов Украинской ССР. – К., 1983. – С.226.
7. *Кучер О.О.* Назв. праця. – С.102.
8. Комуністична партія Увкраїни в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. – К., 1976. – Т.1. 1918-1941. – С.250, 251.
9. Профспілки України у постановах своїх з'їздів в конференцій: Збірка. – Харків, 1930. – С.190.
10. Там же. – С.191.
11. Там же. – С.220, 221.
12. *Кучер О.О.* Назв. праця. – С.102.

13. Історія Української РСР. – У 8-т. – К., 1977. – Т.6. – С.76.
14. *Кучер О.О.* Назв. праця. – С.103.
15. Генеральна колективна угода між ЦК спілки цукровиків та правлінням об'єднаної державної промисловості УСРР і РСФРР “Цукротрест”, складена 20 лютого 1925 року. – Харків: Видання спілки цукровиків, 1925. – С.7-26.
16. Коллективный договор, заключенный с уполномоченным Центрального Комитета Всероссийского союза рабочих пищевой промышленности на Украине и правлением Украинского мукомольного треста со всеми приложениями к нему для рабочих и служащих госпредприятий мукомольно-крупяной промышленности. С 15 ноября 1922 г. по 1 сентября 1923 г. – Харьков, 1923. – С.5-25.
17. Коллективный договор Винницкого объединенного заводского комитета союза химиков и правления объединенной государственной сахарной промышленности РСФСР и УССР “Сахаротрест”, заключенный 12 января 1925 г. (с 1 апреля по 1 октября 1925 г.). – Винница, 1925. – С.2-10.
18. Звіт Всеукраїнської ради професійних спілок (1926-1928). До 4-го з'їзду профспілок України. – Харків, 1928. – С.103-104.
19. *Опаркина Е.* VII съезд советских профсоюзов. – М., 1958. – С.62.
20. Звіт про роботу за два роки. 1927-1929. IV Всеукраїнському з'їздові гірників. – Харків, 1929. – С.101.
21. Центральний державний архів громадських організацій (далі – ЦДАГО) України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2523. – Арк.6, 14.
22. Звіт Всеукраїнської ради професійних спілок (1926-1928) ... – С.101.
23. Там же. – С.102.
24. Звіт про роботу за два роки. 1927-1929 ... – С.101.
25. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2523. – Арк.4.
26. Там же. – Арк.14.
27. *Радченко А.Ф.* Вопросы профдвижения в решениях VII Всесоюзного и III Всеукраинского съездов профсоюзов. – Харьков, 1927. – С.21.
28. *Кучер О.О.* Назв. праця. – С.102.
29. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2118. – Арк.17; Вестник профдвижения Украины. – 1923. – № 10. – С.75.
30. Профспілки України у постановах своїх з'їздів... – С.221.
31. Отчет Дорпрофсожа Юго-Зап. жел. дор. XI дорожному съезду (за время с 1/V 1926 г. по 1/IV 1928 г.). – К., 1928. – С.20-34.
32. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2507. – Арк.60зв.
33. Там же. – Арк.61зв.
34. Звіт про роботу за два роки. 1927-1929 ... – С.106.
35. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2523. – Арк.9.

36. Там же. – Арк.4, 14.
37. Там же. – Арк.35.
38. Комуністична партія України в резолюціях ... – Т.1. – С.423.
39. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1184. – Арк.65.
40. Там же. – Спр.636. – Арк.76.
41. Труд и профсоюзы на Укерраине: Стаг. справочник за 1921-1928 гг. – Харьков, 1928. – С.214-215, 217.

Б. Трофим'як

СПОРТИВНА МОЛОДЬ ГАЛИЧИНИ В БОЯХ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ (1938–1939 рр.)

В інтересі українського національного розвою, як писав М.Грушевський на початку нашого століття, “лежить власне концентрація всіх національних сил, а для того – всіх частей української території”, тому “треба розвивати в них почуття єдності, солідарности, близькості, а не роздмухувати ріжницї”. Аналогічні думки висловлював також Іван Франко: “Ми мусимо навчитися чути себе українцями, не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіціальних кордонів. І се почуття не повинно у нас бути голою фразою, а мусить вести за собою практичні консеквенції (послідовності – Б.Т.). Ми повинні – всі без виїмка поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах, у її теперішнім культурнім стані, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе справді практично частиною його”.

Отже, “навчитися чути себе українцями” з єдиними політичними і духовними змаганнями: солідаризуватися у різних частинах держави, концентрувати всі українські території на засадах спільності, єдності, соборності та державності – є сьогодні визначальним завданням майбутнього розвитку українства. Викристалізувати ці віхи, особливо необхідні в сьогочасний період, допоможуть наукові пошуки щодо ролі сокільсько-січового, пластового руху не лише як чинника утвердження національної ідеї на західних землях України, а вагомої, потужної сили національного відродження у підмосковській, та особливо у підмадярській Україні – Срібній Землі, як всеукраїнського феномену.

Впродовж століття масовий гімнастично-спортивний рух поневоленої нації Західної України, як рушійна національна сила галичанства, був

об'єктом духовного і політичного тиску з боку репресивних систем імперських режимів. Внаслідок цього систематичного терору, тотальної ідеологічної обробки молоді, з метою її денационалізації західноукраїнський тіловиховний рух стає, як рух Опору, зброєю у змагу народу за національний духовний розвиток, виховання свідомих, загартованих душою і тілом борців прийдешніх визвольних змагань як на Сході, так і на Заході України. Батько української фізичної культури, сокільського, спортивного руху, відомий військовий і державний діяч проф. Іван Боберський наголошував: “Руханка (фізичні вправи – Б.Т.) не є сама для себе ціллю. Руханка є лише засобом для національно-політичної та культурно-духовної єдності ...”

Незабутнім роком найбільшої активізації українців Закарпаття в боротьбі за свої права був 1938 рік, що визначив перемогу українства, вразно показав плоди довголітньої відданої праці народних працівників – свідомих українців. Уряд Чехословацької Республіки, опинившись під німецьким протекторатом, 11 жовтня 1938 р. призначив місцевий уряд для Підкарпатської Русі як автономної країни.

Існування Карпато-Української державності, як єдиний на той час, викристалізований пункт Українського Самостійницького Руху, становило загрозу для ворогів. Бажання поневолити українців на всіх територіях, загасити полум'я національної незалежності і самостійності на невеликому клаптку території України – Срібній Землі – творило достатню базу для польсько-мадярського, совецького “братерства зброї”¹.

З метою створення враження серед світової громадськості, ніби населення Карпатської України само бажало повернутися в лоно корони св. Стефана, вищі урядові чини Мадярщини, разом з керівництвом польської держави – маршалом Ридз-Смігли, президентом І. Мосьціцьким, міністром закордонних справ Ю. Беком і генералом Соссенковським, 6–10 лютого 1938 р. виробили спільну польсько-мадярську тактику щодо Карпатської України. Було вирішено приступити до секретної організації вишколу армії терористів у цивільному для закидання їх на територію Карпатської України та проведення протидержавних промадярських агітаційних акцій: руйнування залізничних колій, станцій та мостів, нападів на поїзди та населені пункти з метою не допустити створення автономного уряду Карпатської України та розвалити її з середини. Невипадково й те, що перші терористи перейшли на територію Карпатської України вночі з 9 на 10 жовтня 1938 року – саме в час творення першого уряду в Ужгороді. Лише протягом листопада 1938 року мадярські терористи 18 разів порушували спокій населення прикордонних громад. З північного напрямку діяли польські терористи, переважно члени військово-спортивного “Звйонзку Стшельцув”, вишкільний центр і керівництво яким знаходились

в Осмолоді (Галичина). У кінці жовтня 1938 року група “стшельцув” з Турки пошкодила залізничне і телефонне сполучення на станції Забродь, недалеко Великого Березного. 10 листопада 1938 року банда польських терористів, у кількості 200 чоловік, напала на село Торунь, в Прислопі пограбувала пошту. Іван Кость, родом із Синевіра, пластун Берегівської, а відтак Хустської гімназії, старший пластун СКОБ куреня “Самітний Рись”, член прикордонної сторожі на кордоні з Польщею першим загинув від кулі польського терориста при обороні селян Торуня, Карпатської України².

Підступні антиукраїнські дії на Закарпатті сколихнули широкі народні маси українського населення Буковини, Волині, особливо Галичини, які були між собою штучно розділені політичними кордонами. Національно свідома молодь почала масово переходити на Закарпаття, щоб допомогти у будівництві й обороні своєї Української Держави. Особлива активність у цьому плані була з боку Галицького краю. Зокрема, 11 жовтня 1938 року в митрополичій катедрі св.Юра у Львові було проведено величне Богослужіння з приводу створення Карпатсько-Української держави та уряду Карпатської України. Вулицями міста пройшла 20-тисячна колона молоді до малярського консульства у Львові. Польська поліція намагалася перешкодити, затримати похід, арештувати активістів демонстрації³.

Досвід боротьби за незалежність Української держави в 1917–1920 роках повчав, що першою умовою побудови своєї держави повинні бути національні збройні сили, що стали б на обороні незалежності. Тому, ще в серпні 1938 р. до Ужгорода прибула група відомих політичних, військових діячів, колишніх провідників Галицького Пласту: Зенон Коссак, Роман Шухевич, Олекса Гасин, Михайло Колодзінський, Лев Ребет, Євген Врецьона та інші. Всі вони з початку 30-х років спілкувалися з пластунами Закарпаття, щоб виховати відомих в майбутньому провідників боротьби за незалежність. Зокрема, Юліан Хоминець, один із організаторів і керівників Крайової Екзекутиви ОУН на Закарпатті, у своїх нотатках з історії Закарпаття особливо підкреслював значну роль українського Пласту у виховній національній роботі серед юнацтва ОУН: “Практично Пласт був передшкіллям Юнацтва ОУН і виникав майже при кожній українській середній школі на Закарпатті. Головною нашою метою було виховання молоді в українському соборницькому дусі”⁴.

Майже двомісячна присутність і активна діяльність прибулих галичан значною мірою позначилася на широкому піднесенні українського національного життя в Карпатській Україні. Зокрема, 4 вересня 1938 р. молоді учасники політичного конгресу Першої Центральної Руської (Української) Народної Ради приймають рішення заснувати напівмілітарну організацію “Українська Національна Оборона” з осідком централі в Ужгороді

і відділами по всьому Закарпаттю. 9 листопада 1938 р. Українську Національну Оборону було перетворено в Організацію Народної Оборони “Карпатська Січ”, яка об’єднала не лише свідому закарпатську пластову молодь, а й тисячі галичан, переважно учасників сокільських, січових, пластових і лугових товариств, молодь Наддніпрянської України, Волині.

Зокрема, постерунки польської поліції сіл Ясліска і Римарів Здрай таємно доносили повітовій комендатурі Сянока, що в ніч з 19 на 20 січня 1939 р. на Закарпатську Україну, з метою вступу до легіону Карпатської Січі, пішло 33 хлопці, в т.ч. з с.Полян 25 чоловіка, Суровіч, Пулави – 8 чол. Необхідно зауважити, що Провід спортивного товариства “Великий Луг”, очолюваний Романом Дашкевичем, підтримував тісні зв’язки з військовим штабом Карпатської Січі. Серед багатотисячної армії галичан, молодих бійців-добровольців Карпатської Січі було й немало членів товариства “Луг”. Зокрема, станіславський воевода 27 листопада 1938 року секретно повідомляв МВС Польщі, що він отримав конфіденційну інформацію про рішення і діяльність товариств “Луг” щодо участі луговиків у бойових діях по захисту незалежності Карпатської України. З цього приводу керівництво повітових товариств проводило спеціальні конференції. Зокрема, 1 листопада 1938 р. в помешканні повітового голови товариства “Луг” в м.Надвірній адвоката доктора Степана Банаха відбулася конференція за участю делегатів сіл повіту, на якій вирішувалося питання вступу луговиків-добровольців до легіону Карпатської Січі та умови їх переходу через кордон на Закарпатську Русь. Водночас делегатам було дано інформацію про кількісний склад луговиків, які вже влилися в лави Легіону. Інформацію подібного змісту давав 8 лютого 1939 року начальник слідчого відділення Тернопільського воеводства⁵.

Головним командантом Карпатської Січі обрано Дмитра Климпуша, заступником Івана Рогача, зв’язковим уряду став д-р Степан Росоха. Військовий штаб Карпатської Січі спочатку очолював полковник М.Аркас – син відомого українського історика М.Аркаса, пізніше колишній військовик з УГА Гнат Степанів – рідний брат відомої героїні-хорунжой Українських Січових Стрільців, пластунки зі Львова Олени Степанів-Дашкевич, яка допомагала братові організовувати військове життя Карпатської Січі⁶.

Варто зазначити, що особливо великими були заслуги в розбудові Карпатської України і Карпатської Січі її командирів: начальника штабу Січі полковника Гузара (Михайло Колодзінський), його ад’юданта-референта поручника Тернавського (Зенон Коссака), поручника Романа Шухевича (Бориса Шуки) – зв’язкового з Галицьким краєм, радника і виконавця військових справ.

Ми повинні віддати належну шану героям нових Крут – борцям-галичанам, які віддали своє молоде життя за Срібну Землю. Адже не всі вони усвідомлювали і сприймали до виконання пронімецьку нейтральну позицію щодо долі Карпатської України в керівництві ОУН (А.Мельника). Крайовики ОУН – галичани М.Колодзінський, З.Коссак, Р.Шухевич відмовилися під кінець 1938 р. виконувати накази Ярослава Барановського, правої руки А.Мельника, зв'язкового ПУНу з краєм, та вдруге на початку 1939 р. наказ посланця ПУНу О.Ольжича-Кандиби всім галичанам виїхати із Закарпаття та заборонити масовий перехід молоді, старшин УГА, УСС з Галичини та Волині на Закарпаття. Ті, що відмовлялися виконати наказ ПУНу, змушені були для конспірації приймати інші прізвища. З тієї причини військовий штаб був нелегальним не тільки в очах влади ЧСР, але й у планах ПУНу, фактично очолюваного Я.Барановським⁷.

Завдяки активній діяльності членів штабу на першому з'їзді Карпатської Січі 4 грудня 1938 року перед урядом А.Волошина профілювало 10 тисяч січовиків. Це були переважно молоді юнаки-пластуні, що бажали служити своїй Батьківщині, при цьому не маючи військового вишколу, зброї, обмундирування, харчів та старшин. Розроблений військовим штабом план забезпечення Карпатської Січі зброєю з Румунії і Чехословаччини, матеріальними засобами, фінансами, кадрами старшин з Галичини і діаспори не був схвалений ПУНом і не втілювався у життя. Не без сприяння Я.Барановського як Крайового провідника ОУН на західних землях (за словами Зеновія Книша, Я.Барановський, як і його брат Роман, був інформатором польської поліції). Важкі зовнішні і внутрішні обставини не зупинили трьох керівників військового штабу – вихованців і провідників галицького Пласту – у заходах збройного протистояння мадярським зазіханням на Закарпатті. При розподілі обов'язків у штабі чи не найважчу ношу взяв на себе Р.Шухевич – військовий вишкіл, зв'язок з Галичиною для матеріального і кадрового забезпечення. На жаль, Роману Шухевичу не все вдалося виконати, доводилося діяти і з власної ініціативи, виходячи із ситуацій, що склалися в тогочасний момент. Саме тут і проявилися так необхідні для цього його моральні, духовні, фізичні та патріотичні якості.

Вони були започатковані та сформовані ще в час навчання у школі та гімназії з 1917 р., участю Р.Шухевича в одному з найелітарніших пластових куренів “Лісові Чорти” (1922–1927 рр.), встановленням 1923 р. на IV Запорізьких ігрищах у Львові перших українських рекордів з бігу з перешкодами на 400 м та плавання на 100 м, виконанням пластової присяги бути вірним Богові й Україні та Кодексу Великого Племена Лісових Чортів, яку чітко дотримував і розвивав пластун-спортсмен Роман Шухевич. Зокрема, одна із вимог Кодексу проголошувала: “Кожний Лісовий

Чорт мусить бути лицарської вдачі й аристократичного духу, при цьому мусить визначатися життєрадістю, оптимізмом, фантазією, чуттям гумору і романтики та в будь-якому – але доброму – напрямі вибиватись понад пересічність. Бо Лісові Чорти пересічності не люблять. І мусять вони завжди тримати фасон. Ці прикмети окремих фаміліантів надають цілому Великому Племені, його життю та пластовій праці окремого стилю⁷⁸. Не випадково головному командирі УПА, генерал-хорунжому Романові Шухевичу Головна Пластова Старшина в 1950 р. посмертно присвоїла найвищий почесний ступінь в українському Пласті – Гетьманський пластун СКОБ⁹.

Виконуючи покладені на нього військовим штабом Карпатської Січі доручення, Р.Шухевич (Щука) неодноразово нелегально переїздив кордон наприкінці 1938 р. та в січні, лютому, березні 1939 р. У Львові та інших містах Галичини спільно з провідниками легальних політичних партій організовує демонстрації, спеціальні політичні віча проти мадярських зазіхань на Закарпаття. Оскільки переговори з чеською армією щодо передачі зброї карпатським січовикам не дали результату, то Р.Шухевич у ніч на 13 березня 1938 р. з 20-ма добровольцями роззброїв станцію чеської жандармерії у Хусті. Це був перший організований і вдало проведений Р.Шухевичем бойовий партизанський наскок¹⁰.

Однак внутрішнє положення, міжнародна ситуація склалися так, що виборена незалежність Української держави на Срібній Землі не мала шансів на існування. Проти Карпатської України об'єдналися зовнішні експансивні імперіалістичні сили. Коричнева Німеччина дала зелене світло 12-ти підготовленим мадярським дивізіям, які переступили кордон Карпатської України 14 березня 1939 року. Уряд ЧСР дав наказ своїм військам не чинити опору окупації¹¹, Карпатську Січ реорганізувати виключно в гімнастичні товариства типу чеського “Сокола”, а прибулих з інших земель України січовиків передати окупаційним властям. Зовнішні чинники, разом з “вичікувальною” позицією Проводу ОУН на чолі з полковником А.Мельником та неодобренням ПУНОм плану Генерального військового штабу Карпатської Січі призвели до приреченості Чину¹².

Наперекір долі, супроти цієї колосальної сили не завагалися виступити до бою карпатські січовики, що на своїх прапорах мали написані гасла: “Нація понад усе”, “Наша сила в нас самих”.

Керівним, спрямовуючим осередком цієї боротьби, крім, Р.Шухевича, О.Ольжича-Кандиби, були полковник Михайло Колодзінський (Гузар) та його ад'ютант поручник Зенон Коссак, загартовані душею і тілом в галицькому Пласті, які в цій боротьбі бачили майбутнє України і задля цього віддали своє життя.

Полковник Михайло Колодзінський народився в селянській родині на Гуцульщині 1902 року. По закінченні гімназії в Коломиї студював право у Львівському університеті. Однак його як римо-католика й студента, назначають до старшинської військової школи, яку він закінчив з відзнакою. Вищі військові курси він проходить за кордоном. Працюючи військовим референтом Крайової Екзекутиви ОУН у 1929–1932 рр., проводить таємні військові вишколи для вибраних членів ОУН і пластових організацій. Після річного ув'язнення виїхав за кордон, де працював у військовому штабі ПУНу як делегат від краю. Провід делегує його на чолі місії ОУН до Хорватії для надання допомоги в організації підпілля. Там він був інтернований італійцями, які звільнили його перед самими подіями в Карпатській Україні¹³. Будучи з осені 1938 р. з групою галичан в Ужгороді, М.Колодзінський з листопада очолює військовий штаб Карпатської Січі, а з 15 березня 1939 року міністр військових справ Карпатської України С.Клочурак призначає його начальником штабу національної оборони. Перебравши керівництво обороною столиці особисто в свої руки, після двох днів важких боїв на підступах до Хуста і цілоденного бою в Хусті, січовики під командою полковника відступили в гори. На пропозицію німецького консула в Хусті “піддатись мадярам без зайвого проливу крові – капітулювати” полковник відповів: “В українському словнику немає українського відповідника для слова капітуляція”. У бою під Буштином з переважаючими силами противника полковник М.Колодзінський загинув 18 березня 1939 року¹⁴.

Справі України повністю віддав себе і поручник Тарнавський. Цей псевдонім приховував відомого широкій українській громадськості Зенон Коссака, який був мозком і політиком Головної Команди Карпатської Січі. “Він генерал у краватці, який і тут, на лаві підсудних, очима наказує своїм підвладним”, – говорив про З.Коссака польський прокурор на процесі над членами ОУН.

Народився З.Коссак 1 квітня 1907 р. в Дрогобичі в родині коваля. У 10-річному віці Зенон слухав розповіді про воєнні події з уст своїх дядьків Івана, Гриця, Василя – відомих Старшин УСС, УГА, що приїжджали у відпустку до батьків в Дрогобич. Осиротівши у 7 років (батько загинув на війні 1914 р.) Зенон, попри матеріальну скруту, 1926 р. закінчує гімназію. Під час навчання у Дрогобичі був активним членом Пласту, притримувався спартанських засад, займався фізичними вправами, загартуванням, виробляв силу волі, голодував, пересиджував у темній коморі, щоб звикнути до майбутнього тюремного життя. Студював право у Львівському університеті, який не зміг закінчити через часті арешти і ув'язнення. Закінчив старшинську школу, вчився на спеціальних військових офіцерських

курсах, з яких був відчислений за підозрою у приналежності до ОУН. На волі З.Коссак часто виступає зі статтями в молодіжних журналах. Зокрема, в статті “Плекаймо силу” він пише: “Не бійтеся ударів, але не падіть під ними. Мусимо плекати силу в найширшому розумінні – силу тіла, силу духа, силу інтелекту і неустанного творчого чину!” Відбувши 7 років ув’язнення за організацію нападу на пошту в Городку Ягайлонським, З.Коссак навесні 1938 р. виходить на волю. Наприкінці 1938 р. він нелегально переправляється на Карпатську Україну, маючи підробленого документа на прізвище Тернавського, і вливається в нерівну боротьбу за незалежність Карпатської України. “Живими не здамося. Нашу роботу доведемо до кінця. Невже хочете залишити тих, кого ми виховували, тих прекрасних хлопців, що гинуть заради завтрашньої України. Ні! Ми враз з ними вип’ємо нашу чашу до кінця”, – наголошував Зенон Коссак. Мадяри розстріляли разом з полковником Гузаром-Колодзінським і поручника Тернавського-Коссака 18 березня 1939 року в районі Буштина-Солотвина на кордоні з Румунією¹⁵.

Значну роботу по військовому вишколу січовиків проводив член штабу Карпатської Січі, командир підстаршинської школи в Хусті Калина-Лопатинський (12.04.1906–16.11.1982) родом із Тернополя. Петро Стерчо подає неповний список полеглих в боях за Карпатську Україну, в якому прізвища дев’яти вчителів-галичан¹⁶. Слідчий відділ департаменту Тернопільського воєводства 5 квітня 1939 року під грифом “Строго секретно” повідомляв усі поліцейські польські постерунки воєводства, що Крайова Екзекутива ОУН видала розпорядження від 2 квітня 1939 року про проведення траурних церемоній на західних землях України з приводу поразки Карпатської України. Священики греко-католицької церкви мали відправляти панахиди за душі полеглих січовиків, планувалися походи з використанням антипольських і антимадярських гасел. Водночас, як наголошувалося у воєводському документі, провід товариства “Сокіл-Батько” видав розпорядження, щоб у всіх сокільських гніздах посилити ідеологічну роботу та військовий вишкіл членів товариства¹⁷.

Про героїчний чин нерівної боротьби січовиків Карпатської України писала польська преса: “Мусимо, одначе, чесно сказати, що в обличчі останніх подій маємо більшу пошану до українців, ніж до чехів і словаків. Які б там не були оті “січовики”, а все таки ті люди не скавуліли, не склали зброї, але билися в найтяжчих політичних і стратегічних умовах. Якщо б я стояв на чолі сотні мадярських піхотинців, я на власну відповідальність наказав би віддати почесну сальву над трупами полеглих українців”¹⁸.

Таким чином, гімнастичний, сокільський, січовий, пластовий рух набуває всеукраїнського значення, а його учасники беруть активну провідну

участь не лише в будівництві Пласту на Закарпатті, а й в його національному відродженні. Колишні соколи, січовики, пластуни і луговики Галичини очолюють збройну боротьбу, віддають життя при обороні незалежності Карпатської України.

Примітки

1. *Стерчо Петро*. Урядова координація операції мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938-1939 рр. // *Державність*, 1993. – Січ., бер. – С.15-23.
2. *Пап-Пугач С.* Пластовий Альманах. – Рим, 1976. – С. 6; *Стерчо Петро*. Урядова координація ... – С.20.
3. *Стерчо П.* Карпато-Українська держава. – Львів, 1994. – С.100.
4. *Химинець Ю.* Закарпаття – земля української держави. – Ужгород, 1991. – С.72; *Визвольний Шлях* (Лондон, Київ). – 1998. – Лютий. – С.217-218.
5. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф.205. – Оп.1. – Спр.498. – Арк.88.
6. Шлях Перемоги. – 1998. – 20 травня; *Мірчук П.* Революційний змаг за УССД. – Нью-Йорк, Торонто, Лондон, 1985. – Т.1. – С.90.
7. *Книш З.* Розбрат. Спогади й матеріали до розколу ОУН у 1940-1941 рр. – Торонто, 1960. – С.109.
8. Кодекс Великого Племена “Лісових Чортів“. Лісові Чорти. Їх життя і буття 1922-1945. Ювілейний історико-мемуарний збірник у їх шістдесятиріччя. – Вашингтон, Нью-Йорк, Торонто, 1983. – С.4-6.
9. *Трофим 'як Б.* Генерал-хорунжий Роман Шухевич – Тарас Чупринка // *Визвольний Шлях*. – 1998. – Квітень. – С.387-390.
10. *Мірчук П.* Роман Шухевич (Генерал Тарас Чупринка). Командир армії безсмертних. – Нью-Йорк, Торонто, Лондон, 1970. – С.76, 77, 80.
11. *Стерчо П.* Карпато-Українська держава. – С.209.
12. У визвольній революційній боротьбі. Коссак, Охримович, Тураш. – Торонто, 1968. – С.73.
13. *Книш З.* Розбрат. – С.31, 32, 35; *Стерчо П.* Карпато-Українська держава. – С.209.
14. *Мірчук П.* Роман Шухевич (Генерал Тарас Чупринка). – С.80.
15. У визвольній революційній боротьбі. – С.19, 82, 93.
16. *Содоль П.* Українська Повстанча Армія, 1943-49. – Нью-Йорк, 1994. – С.98; *Стерчо П.* Карпато-Українська держава. – С.253-255.
17. Тернопільський обласний державний архів. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.1020. – Арк.19.
18. *Мірчук П.* Роман Шухевич (Генерал Тарас Чупринка). – С.80.

МОЛОДЬ В ОРГАНАХ ЗАКОНОДАВЧОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ (80–90-ті рр. ХХ ст.)

Творення демократичної держави Україна – процес багатограний. Важлива роль в ньому відводиться єдиному органу законодавчої влади в Україні – Верховній Раді України. Користуючись законним правом брати участь в управлінні державними справами, вільно обирати і бути обраною до органів державної влади¹, молодь, як і інші прошарки населення, проявляла інтерес до цієї справи, висувала своїх кандидатів, брала участь у виборах, працювала в парламенті республіки.

У 80-х роках ХХ ст. діяльність молодих депутатів, як і їх старших колег, у законодавчих органах влади СРСР та УРСР була обмежена відсутністю демократичних норм. Комуністична партія, яка керували процесом виборів, формуванням та діяльністю Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР перетворила їх у зручну машину для проведення своєї політики в країні та республіці.

По-новому, на основі демократичних норм почав формуватися орган законодавчої влади в незалежній Україні. Певну роль в цьому процесі відіграла молодь. Щоправда свою активність в більшій мірі вони проявляли в ролі виборців. У 90-х рр. кількість молодих депутатів у Верховній Раді України порівняно з 80-ми рр. значно зменшилась. Проте, ті що отримали мандати народних депутатів, активно працювали у профільній комісії (комітеті), у своїх виборчих округах. За роки незалежності діяльність молодих парламентарів у Верховній Раді України набула нових форм та ознак.

З урахуванням цього виникає необхідність проаналізувати роботу молодих депутатів, комісій (комітетів), які займалися молодіжними проблемами в органах законодавчої влади колишнього СРСР та незалежної України у 80–90-х рр. з тим, щоб з позицій сьогодення та розуміння процесів, подій минулого, оцінити практику участі молоді у законодавчих органах влади радянського періоду, порівняти її з діяльністю народних депутатів у Верховній Раді України в 90-х роках

Проблема участі молоді України в органах законодавчої влади в 1980–90-х рр. ще не стала предметом для окремого дослідження. Вчених, як правило цікавлять різні аспекти роботи Верховної Ради України, зокрема, процес формування парламенту, законотворча діяльність в цілому. Цікавий для науковців матеріал щодо участі молоді в роботі Верховної Ради України, місцевих Рад народних депутатів міститься в щорічних доповідях Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Державного інституту

проблем сім'ї та молоді Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України "Про становище молоді в Україні"². Деякі аспекти проблеми, яку досліджує автор статті, висвітлені у роботі В.М.Соколова та В.Л.Рябіки³. Фактичний матеріал, критична оцінка ролі молоді в сфері політики, аналіз діяльності комітету, який займався молодіжними проблемами представлені в матеріалах парламентських слухань у Верховній Раді України 27 листопада 2002 року⁴.

Робота молодих депутатів у Радах здійснювалася через постійні комісії у справах молоді. Вони були створені при Верховній Раді СРСР ще в грудні 1968 р., а згодом і у Верховних Радах союзних та автономних республік, при місцевих Радах. До їх прерогатив належало: сприяня Радам у вирішенні питань виховання, освіти, праці, побуту, відпочинку та охорони здоров'я молоді, її участі в державному, господарському та культурному будівництві; здійснення контролю в межах компетенції комісії за роботою державних органів щодо молоді; проведення організаційної роботи по виконанню прийнятих Радами рішень, які стосувалися молоді; залучення її до участі в роботі державних органів влади⁵.

Координуючим органом діяльності комісій у справах молоді Рад всіх рівнів була Верховна Рада СРСР. Рекомендації профільної комісії, як правило, носили загальний характер. Конкретизація їх положень відбувалася безпосередньо на місцях – в республіках. Нерідко такі рекомендації "зверху" обмежували ініціативу молодих депутатів, не давали їм можливості творчо виконувати свою справу, приділяти більше уваги молодіжним проблемам місцевого значення. В багатьох випадках робота комісій у справах молоді оцінювалась не по конкретній роботі, а по тому, як вони могли прозвітувати перед вищестоящими органами державної влади.

Робота комісій у справах молоді здійснювалася під контролем комсомолу. Представники комсомольських організацій в Радах постійно звітували про свою роботу в органах державної влади, перед вищестоящими комсомольськими органами. Змінити таку ситуацію, змусити партійні та комсомольські органи не втручатися у справи Рад та їх комісій в той час було не можливо. Відчуваючи постійний контроль за їх діяльністю з боку партійних та комсомольських органів, молоді депутати не рідко ставилися до виконання своїх обов'язків формально.

Великі перспективи по удосконаленню радянської виборчої системи, роботи депутатів виникли в зв'язку початком в 1985 році перебудови. Головна мета декларованих тоді змін полягала в тому, щоб повернути в руки народу можливість впливати на державні органи влади.

Першим кроком на шляху її реалізації стали вибори Верховної Ради СРСР. Вперше в політичній практиці Радянського Союзу третина місць у

депутатському корпусі отримали представники громадських організацій. Молодь у цій політичній кампанії була частково представлена комсомолом. За нормами представництва громадських організацій під час виборів депутатів до Верховної Ради СРСР від ВЛКСМ повинно було бути 75 депутатів⁶.

Враховуючи складну політичну та соціально-економічну ситуацію, яка склалася в країні, зростаючі проблеми, з якими зіткнулася молодь, ЦК ВЛКСМ на IV пленумі (листопад 1988 р.) ухвалив програму дій на період передвиборчої кампанії. Комсомольцям було запропоновано йти на вибори єдиним блоком з несоюзнаю молоддю та неформальними об'єднаннями. Пропонувалося кандидатам від молоді сформувані власні програми, де б враховувалися не тільки інтереси молоді, але й інших соціальних груп. Наголошувалося на необхідності підтримувати тих кандидатів у депутати, які були готові відстоювати інтереси молоді, нести відповідальність перед молодими виборцями.

Важливим феноменом суспільної свідомості стала зміна уяви про те, яким повинен бути народний депутат. Раніше найбільш підходящими кандидатурами вважались ті, хто активно проявляв себе на виробництві в інших сферах, мав нагороди. Хоча й тепер ледачі, безвідповідальні не могли розраховувати на успіх, але в першу чергу симпатії виборців були на боці тих, хто проявляв себе енергійним борцем за перебудову.

Під час виборчої кампанії вперше кандидати в депутати виступали перед виборцями з програмами, в яких демонстрували своє бачення ситуації, яка склалася в країні та республіці, пропонували конкретні плани дій щодо покращення справ на місцях.

Роботу по залученню молоді до виборів у народні депутати Верховної Ради СРСР взяв на себе комсомол, який згідно із законом мав певну квоту на депутатські місця. Комсомольські організації на місцях робили “чистки” кандидатів у народні депутати. Якщо на першому етапі роботи по обговоренню можливих кандидатур у народні депутати СРСР від ВЛКСМ було рекомендовано біля 1500 молодих кандидатів, то після відповідної “роботи” міськкомів та райкомів ЛКСМУ, підтримки первинних організацій здобули лише 468 кандидатів. Всі кандидатури були розглянуті і пройшли відповідну “фільтрацію” на розширених засіданнях бюро обкомів комсомолу. Із 17 рекомендованих пленуму ЦК ВЛКСМ 14 представників молоді України стали народними депутатами Верховної Ради СРСР⁷.

Вибори у народні депутати СРСР підтвердили звичну на той час практику формального ставлення комсомольських організацій до цього процесу. Загальну тенденцію відобразила ситуація, що склалася під час виборчої кампанії в Кримській комсомольській організації. Там можливі кандида-

тури обговорювали тільки в шести з більш як двох тисяч первинних організацій⁸.

Негативом у роботі комсомольських організацій під час виборчої кампанії стали практика комітетів комсомолу погоджувати кожний свій крок з партійними органами, невміння проводити роботу з молоддю в трудових та навчальних колективах.

Внаслідок формального ставлення комсомольських організацій до виборів, дотримання у їх діяльності традиційної практики висунання представників комсомольської номенклатури, значна частина запропонованих комсомольськими організаціями кандидатур не була підтримана трудовими колективами, окружними передвиборчими зборами.

При Верховній Раді СРСР діяв Комітет у справах молоді. З 39 членів Комітету 4 були представниками України. Це Цибух Валерій Іванович – народний депутат від Могилів-Подільського виборчого округу Вінницької області, Гайда Михайло Іванович – від Уманського територіального виборчого округу Черкаської області, Катилевський Сергій Іванович – від Ворошиловградського національно-територіального округу та Павлевич Іван Борисович – від Кам'янець-Подільського територіального виборчого округу Хмельницької області⁹.

Діяльність молодих депутатів у Верховній Раді СРСР постійно знаходилася в центрі уваги комсомольських, структур. Не випадково при ЦК ВЛКСМ була створена спеціальна комісія по вивченню діяльності народних депутатів від комсомолу, результати роботи якої були заслухані на ХХІ з'їзді ВЛКСМ і прийнято постанову “Про комісію з вивчення діяльності народних депутатів ВЛКСМ та їх взаємодію з комсомольськими організаціями”. Проаналізувавши звіт комісії, з'їзд вказав на необхідність посилення відповідальності молодих депутатів перед своїми виборцями. Було вказано на те, що ті депутати, які не справляються зі своїми обов'язками, мають бути позбавлені депутатського мандату.

Постійний контроль за діяльністю молодих депутатів з боку комсомольських організацій гальмував творчу активність молоді. Змінити ситуацію, змусити партійні та комсомольські органи не втручатися у справи Рад, їх комісій було неможливо за існування однопартійної системи й всесилля “керівної і спрямовуючої” сили суспільства.

Першим криком на шляху демократизації виборчого процесу в Україні стали вибори до Верховної Ради УРСР (весна 1990 року). Взявши на себе функції по висунанню молодих кандидатів у народні депутати комсомол зніціював створення міжобласної групи молодих кандидатів. Бажаючи залучити на свій бік значну кількість виборців ця молодіжна група прийняла два документи: “Звернення молодих кандидатів у народні депутати

Української РСР до народу України” та “Позиція міжобласної групи молодих кандидатів у народні депутати Української РСР “Весна–90”. У них була окреслена позиція молодих кандидатів у депутати щодо процесів, які відбуваються в суспільстві, наголошувалося на прагненні допомогти комуністичній партії в проведенні демократичних перетворень, пропонувалася програма виходу її з кризового стану. Фактично це була платформа не молодих кандидатів у депутати, а комсомолу України. Вдаючись до такого маневру комсомол і надалі прагнув через своїх представників у вищому законодавчому органі влади проводити свою політику.

На жаль, цього було замало. Традиційність у діях комсомолу не дала позитивних результатів. Центральному комітету, комітетам комсомолу, молодіжним засобам інформації не вдалося привернути увагу молоді до проекту передвиборчої платформи ЛКСМУ, забезпечити його обговорення. У результаті спроба комсомолу виробити політичну позицію з важливих питань життя республіки залишилась майже непомітною, не викликала необхідного резонансу не лише в суспільстві загалом, а навіть в молодіжному середовищі. Як наслідок, до депутатського корпусу республіки не потрапив жоден представник комсомолу від Волинської, Дніпропетровської, Житомирської, Івано-Франківської, Кіровоградської, Одеської та Тернопільської областей. Із 224 запропонованих молодих кандидатів депутатський мандат одержали тільки 34¹⁰.

Користуючись правом на створення парламентських груп та об’єднань, напередодні відкриття першої сесії Верховної Ради УРСР молодими депутатами була створена група з проблем молоді. Її завданням було об’єднання зусиль народних депутатів по підготовці законів, які б захищали інтереси молодих людей. Планувалося, що діяльність цієї групи сприятиме створенню у Верховній Раді комісії у справах молоді.

У червні 1990 року в парламенті республіки була створена Комісія Верховної Ради у справах молоді. Очолив її Анатолій Матвієнко. Діяльність цієї комісії носила різноплановий характер – від прийняття законодавчої бази щодо реалізації в країні державної молодіжної політики до регулярних зустрічей народних депутатів – членів комісії з молодими виборцями, членами молодіжних організацій тощо.

Кардинальні зміни в роботі Комісії Верховної Ради у справах молоді відбулися після проголошення незалежної України. Зміна політичних орієнтирів змусила народних депутатів по-новому, з урахуванням поточного моменту, історичних реалій, організувати роботу цього органу державної влади. Паралельно з підготовкою парламентом нових законопроектів, комісія у справах молоді проводила їх експертизи для того, щоб в законах, які готувалися до розгляду і прийняття враховувалися та захи-

щалися інтереси молоді, гарантувалися умови для її всебічного розвитку. На початковому етапі роботи комісії не обійшлося і без проблем. Великий вантаж роботи, яку взяла на себе комісія, не завжди давав позитивні результати. Більше того, вона певною мірою займалася питаннями, які не входили до компетенції цього органу. Однак, позитивним моментом реалізації законодавчих положень щодо проведення в країні державної молодіжної політики було створення Міністерства у справах молоді і спорту, яке і взяло на себе частину тієї роботи, яку виконувала комісія.

Активність молодих депутатів, членів комісії, яка пізніше отримала статус Комітету Верховної Ради України з питань молодіжної політики, фізичної культури та спорту, зросла під час розробки і прийняття Законів України, що безпосередньо стосувалися молоді. Перший законопроект, підготовлений у комісії та прийнятий згодом парламентом, був Закон “Про альтернативну (невійськову) службу”. У 1992 р. Верховна Рада прийняла Декларацію “Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні”, в 1993 р. Закон України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”, яким було визначено загальні засади створення організаційних, соціально-економічних, політико-правових умов соціального становлення та розвитку молоді в інтересах особистості, суспільства та держави. Зміни та доповнення до цього закону були прийняті Верховною Радою в 1994, 1995, 1996, 1999 та 2000 рр. Нині він діє в редакції від 23 березня 2000 року.

У Верховній Раді XIII (1994 р.) та XIV скликань (1998 р.) були відповідно створені Комітет з питань молоді, спорту і туризму (голова – О.Яковенко) та Комітет з питань молодіжної політики, фізичної культури і спорту (голова – І.Кириленко).

За ініціативи комісії, а потім комітету, в 90-х рр. двічі у Верховній Раді України проходили парламентські слухання щодо проблем молоді. У грудні 1995 р. депутати обговорили питання “Про становище молоді в Україні”, а в червні 1999 р. – “Про практичну діяльність органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування щодо реалізації законодавства у сфері молодіжної політики”. У результаті обговорення цих проблем були прийняті відповідні постанови, в яких вказувалося на необхідність підвищення ролі органів виконавчої влади, місцевого самоврядування в процесі реалізації державної молодіжної політики в країні.

Особливо плідним у законотворчій діяльності комітету з питань молодіжної політики, фізичної культури і спорту став 1999 рік. Були прийняті Закони України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв’язку з прийняттям Закону України”, “Про молодіжні та дитячі громадські організації”, “Про внесення змін до Закону України”, “Про сприяння

соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”, “Про загальну середню освіту”, постанови Верховної Ради України “Про рекомендації парламентських слухань з питань практичної діяльності органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування щодо реалізації законодавства у сфері молодіжної політики”, в першому читанні Верховною Радою України прийнято Закони України “Про загальні засади соціальної роботи з дітьми та молоддю”, “Про внесення змін і доповнень до Закону України”, “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”.

Проте збільшення кількості законів щодо молоді не є гарантом їх ефективної реалізації. На жаль, у 90-х рр. становище молоді в Україні залишалося важким. Так, за даними Міністерства охорони здоров'я України за 1999–2000 рр. відбувалося підвищення рівня захворюваності й поширення хвороб серед молоді. За статистичними даними майже 90% наркоманів були молоді люди віком до 30 років, з них четверту частину склали жінки¹¹. Досить поширеним явищем серед молоді стало безробіття. За даними Держкомстату України отримали статус безробітних у 1994 р. 132,1 тис. молодих людей віком до 28 років, в 1999 р. їх кількість вже досягла 1053,1 тис. осіб¹².

Спостерігалася тенденція до зменшення представництва молоді в вищому законодавчому органі держави. Таке явище можна пояснити відсутністю необхідних коштів для проведення передвиборчої агітації, недостатньою популярністю серед виборців у зв'язку з віковими ознаками.

Отже, 80–90-і рр. ХХ ст. – це період кардинальних змін у системі народовладдя, органах законодавчої влади, участі в них молодого покоління. Відкинувши старі форми та методи роботи, молоді парламентарі, хоч і не без проблем, почали навчатися та застосовувати в своїй практичній діяльності нові методи, які відповідали вимогам часу.

Примітки

1. Конституція України. – К., 1996. – С. 23.
2. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1997 року). Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. – К., 1998; Про становище молоді в Україні (за підсумками 1998 року). Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. – К., 1999; Про становище молоді в Україні (за підсумками 1999 року). Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. – К., 2000; Нове покоління незалежної України (1991-2001 роки). – К., 2002.
3. *Соколов В.М., Рябика В.Л.* Молодєжь України: вчера, сегодня, завтра. – Одесса, 1998.
4. Нове покоління незалежної України (1991-2001 роки). Матеріали парламент-

ських слухань у Верховній Раді України 27 листопада 2002 року. Про становище молоді – К., 2003.

5. *Георгадзе М.П.* Участие советской молодёжи в управлении государством. – М., 1975. – С. 19-20.

6. Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік “Про вибори народних депутатів СРСР”. – К., 1988. – С. 10.

7. Поздравляем! // Комсомольское знамя. – 1989. – 31 марта.

8. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.7. – Оп. 20. – Спр. 2418. – Арк. 12.

9. Об избрании Комитета Верховного Совета СССР по делам молодёжи. Постановление Верховного Совета СССР. – М., 1985. – №5. – С. 30-32.

10. Попереду нелегка робота // Молодь України. – 1990. – 27 березня.

11. Нове покоління незалежної України (1991-2001 роки). – К., 2002. – С. 21.

12. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1999 року). Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. – К., 2000. – С. 35.

13. Про становище молоді в Україні (за підсумками 1997 року). Щорічна доповідь Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. – К., 1998. – С. 85; Список народних депутатів України, обраних 29 березня 1998 року // Голос України – 1998. – 18 квітня.

В.В.Нечитайло

РОЗВИТОК ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ УКРАЇНИ НА ЗАСАДАХ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ (1997–2002 рр.)

Формування господарств фермерського типу в незалежній Україні – одна з маловивчених проблем української історії. Актуальність її зумовлюється необхідністю створення конкурентноздатної багатуокладної економіки, ліквідації наслідків глибокої кризи в сільському господарстві. Сучасна історіографія робить лише перші кроки в осмисленні названої теми¹. З огляду на це автор ставить за мету дослідити на основі даних Держкомстату України, наявної історико-економічної літератури та інших джерел процес становлення фермерських господарств на другому етапі їх розвитку (1997–2002 рр.).

Утвердження фермерства в цей період ґрунтувалося на новій законодавчій базі, зокрема, на положеннях Конституції України про гарантування права власності на землю, яке, “набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону”, про непорушність права приватної власності і про право кожного на дозволена законом підприємницьку діяльність², а також статтями Земельного кодексу України, що регулюють земельні відносини³.

Аналіз основних економічних показників діяльності фермерських господарств України дає змогу говорити про певну стабільність у становленні цього укладу господарювання.

Це стосується насамперед темпів зростання кількості фермерських господарств, а також земельних площ, які вони мали у своєму користуванні. За період з 1992 по 2002 рік число таких господарств зросло з 14681 до 43042, тобто майже у три рази⁴. Найбільше їх було в Одеській (5830), Миколаївській (4504), Дніпропетровській (3419), Херсонській (3100), найменше – в Чернігівській (506), Рівненській (551), Волинській (590), Житомирській (638) областях. Що ж до площі сільськогосподарських угідь, якою розпоряджалися фермери, то вона зросла майже в 10 разів – з 292252 га до 2822659 га. Найбільший земельний клин мали господарства названих областей (Дніпропетровської – 332229 га, Запорізької – 237082 га, Одеської – 219028 га, Миколаївської – 200999 га, Херсонської – 179468 га). Високим цей показник був і в Кіровоградській (286335), Луганській (192053), Харківській (158998 га) та Донецькій (148156 га) областях.

Збільшення площі сільськогосподарських угідь у користуванні фермерських господарств зумовило зростання частки фермерської землі у загальній площі угідь регіонів. По Україні вона збільшилася з 0,7% у 1992 р. до 6,8% у 2002 р. Найвищим цей показник був у Кіровоградській (14,0%), Дніпропетровській (13,2%), Запорізькій (10,5%), Луганській (10,0%) і Миколаївській (10,0%) областях.

На кінець 2002 р. в середньому по Україні на одне фермерське господарство припадало 65,6 га сільськогосподарських угідь, в тому числі 61,3 га ріллі. В окремих областях цей показник був значно вищий (в Луганській, Кіровоградській, Харківській, Житомирській він сягнув за 100 га). У той же час найменші середні розміри сільгоспугідь мали фермери Закарпатської (по 7,2 га), Чернівецької (по 13,3 га), Волинської (по 29,1 га) областей.

Середній показник – 65,6 га сільськогосподарських угідь на одне фермерське господарство – не дає адекватного уявлення про розподіл земельних угідь між господарствами фермерів, тому що на його величину значною мірою впливає кількість землі, якою користувалися великі приват-

ні підприємства. Так, на 7,2% фермерських господарств приходилося 649957 га землі (23% до загальної площі сільгоспугідь) і на 2,2% – 1111629 га, себто у користуванні 9,4% господарств знаходилося 62,4% загальної площі фермерських земель. Водночас переважна більшість господарств була недостатньо забезпечена землею: 7,1% з них мали до 3 га, 8,4% – від 3,1 до 5 га, 11,3% – від 5,1 до 10 га, 13,4% – від 10,1 до 20 га, 37,8% – від 20,1 до 50 га землі. Отже, на 78% фермерських господарств припадало від 1 до 50 га земельних угідь. Наприклад, на території Староушицької селищної ради, що на Хмельниччині, фермерам було виділено лише по 3 га землі⁵.

Між тим, як свідчать наші дослідження, а також висліди науковців і практиків Росії⁶, дрібні фермерські господарства з площею ріллі до 50 га у цих регіонах здебільшого неефективні.

У структурі земельної площі фермерських господарств знаходиться значна частина угідь, взятих в оренду – 52,8%, в тому числі 80,5% земельних паїв. В окремих областях (Запорізькій, Дніпропетровській, Львівській, Рівненській) цей показник значно вищий – понад 60%. Оренда землі сприяє збільшенню розмірів господарств. У Європі середній розмір ферми становить майже 40 га у країнах, де понад 30% землі орендується, і всього 18 га в країнах, де цей показник нижчий 30%. У Канаді фермерські господарства, які працюють на орендованій і власній землі, удвічі більші за тих, що обходяться лише власною землею (відповідно 224 і 112 га)⁷.

За останні роки помітно зросла чисельність працюючих у фермерських господарствах (з 74 тис. у 1997 р. до 141 тис. у 2002 р.) і водночас зменшилася кількість працівників у розрахунку на 100 га сільгоспугідь (відповідно з 8 до 5 осіб). Із загальної чисельності працюючих 2002 року налічувалося 803 тис. членів фермерських господарств (з них жінок – 22,4 тис.). Крім того, 30,6 тис. осіб працювали за трудовою угодою і 30,5 тис. залучалися на сезонні роботи. Порівняно з 1997 роком кількість працюючих за трудовою угодою зросла у 5 разів, а кількість осіб, залучених на сезонні роботи, – майже у 2 рази.

Позитивні зрушення помітні і у виробництві сільськогосподарської продукції. Так, виробництво зернових і зернобобових культур збільшилося з 5076,6 тис. ц у 1995 р. до 34843,9 ц у 2002 р., в тому числі пшениці – відповідно з 2353,4 тис. ц до 19812,3 тис. ц, ячменю – з 1841,6 тис. ц до 10530,8 тис. ц, кукурудзи на зерно – з 209,5 тис. ц до 2148,9 тис. ц. Зросло й виробництво цукрових буряків – з 6523,7 тис. ц до 11642,5 тис. ц, соняшнику – з 862,9 тис. ц до 4396,5 тис. ц, картоплі – з 158,2 тис. ц до 722,0 тис. ц. Відповідно й збільшилася питома вага фермерських господарств у виробництві названих видів продукції рослинництва сільсько-

господарськими підприємствами: зерна – з 1,6% до 11,8%, цукрових буряків – з 2,3% до 10,9%, соняшнику – з 3,2% до 16,1%, картоплі – з 2,6% до 31,5%, овочів – з 1,7% до 15,4%.

За урожайністю основних сільськогосподарських культур фермерські господарства мало чим поступалися сільгоспідприємствам, а з окремих культур (цукрові буряки, картопля) навіть їх випередили. Так, у 2002 р. фермерські господарства і сільгоспідприємства зібрали з одного гектара відповідно по 25,3 і 25,8 ц зернових. Причому в деяких областях фермери досягли значно кращого, ніж середній, результату: у Закарпатській області урожайність зернових сягнула 35,8 ц з гектара, Кіровоградській – 33,1 ц, Харківській – 33,0 ц, Дніпропетровській – 30,5 ц, Одеській – 28,5 ц. З'явилися фермерські господарства, які з року в рік стабільно одержували високі врожаї. Таким, зокрема, було фермерське підприємство “Південь” Волноваського району, що на Донеччині, яке 2001 року зібрало рекордний в Україні врожай озимої пшениці – 130 ц з гектара⁸.

Зростання фіксованої врожайності зернових культур у господарствах фермерів відбувалося незважаючи на те, що деякі з них, на думку науковців і державних чиновників⁹, приховували справжній розмір зібраного врожаю, щоб ухилитися від оподаткування і хоч трохи поліпшити своє економічне становище. Втративши надію на ефективну допомогу держави, фермери вдавалися до будь-яких засобів, щоб пережити важкі часи, вижити в непевний перехідний період модернізації економіки.

Висновки фахівців про приховування фермерами обсягу зібраного зерна певною мірою підтверджуються врожайністю іншої культури – цукрових буряків. Оскільки приховати справжню кількість цієї продукції, що обліковувалася приймальними пунктами цукрових заводів, було неможливо, то зафіксована фермерами врожайність здебільшого відповідала реальній і – перевищувала врожайність цієї культури в сільськогосподарських підприємствах (якщо в останніх вона дорівнювала 181,4 ц з гектара, то у фермерських – 188,8 ц). Вищою у фермерів була й урожайність картоплі – 125,4 ц з гектара проти 104,4 ц.

Як свідчать проведені нами дослідження, а також висліди економістів, що займаються аналізом систем сільського господарства¹⁰, основним напрямом спеціалізації фермерських господарств України у цей період було виробництво зерна, насіння соняшнику, цукрових буряків, картоплі й овочів. Залежно від кон'юнктури ринку і ґрунтово-кліматичних умов, у господарствах фермерів практикувалися плодозмінні системи землеробства на базі 3–5 – пільних сівозмін (наприклад: “горох – озимі зернові – ярі зернові – соняшник”). У структурі фермерських посівних площ зернові та зернобобові культури у 2002 р. займали 66,7% (у сільськогосподарських

підприємствах – 59,8%), технічні культури – відповідно 24,2% і 16,5%, в тому числі соняшник – 19,6% і 11,5%. На цукрові буряки (фабричні) приходилось відповідно 3,3% і 3,4%, картоплю та овочево-баштанні культури – 1,3% і 0,7%. Отже, у структурі посівних площ фермерських господарств питома вага зернових культур і соняшнику була трохи більшою, ніж у сільськогосподарських підприємств.

Велику увагу виробництву зерна приділяли фермерські господарства Кіровоградської області (2002 року валовий збір зернових і зернобобових культур тут становив 4480,2 тис. ц), а також Дніпропетровської (4353,8 тис. ц), Одеської (3280,9 тис. ц) і Харківської (2298,1 тис. ц) областей. У виробництві насіння соняшнику першість належала господарствам Дніпропетровської (920,1 тис. ц), Кіровоградської (707,5 тис. ц), Запорізької (589,0 тис. ц), Донецької (529,1 тис. ц), Миколаївської (349,8 тис. ц), Луганської (343,6 тис. ц), Одеської (307,2 тис. ц) і Харківської (300,1 тис. ц) областей.

Що ж до виробництва цукрових буряків, то в цій галузі перевага була на боці фермерських господарств Вінницької (1728 тис. ц), Київської (1330,6 тис. ц), Кіровоградської (1070,3 тис. ц), Дніпропетровської (1039,4 тис. ц), Хмельницької (1018,9 тис. ц) і Харківської (1001,5 тис. ц) областей.

На виробництві овочів спеціалізувалися господарства Херсонської та Миколаївської областей, де валовий збір цієї продукції становив відповідно 290,7 тис. ц і 140 тис. ц.

На валових зборах і урожайності основних сільськогосподарських культур негативно позначалося недостатнє використання фермерами органічних і мінеральних добрив, засобів захисту рослин. Так, під урожай 2002 року лише кожне сьоме фермерське господарство вносило органічні, кожне четверте – мінеральні добрива, кожне десяте використовувало засоби захисту рослин. У шести областях (Миколаївській, Херсонській, Луганській, Кіровоградській, Донецькій, Дніпропетровській) питома вага господарств, що вносили органічні добрива, не перевищувала 3%. Незначною була й частка господарств, які використовували мінеральні добрива – 26,5%.

Звичайно, ця проблема стосується не лише фермерських господарств. За словами голови Комітету Верховної Ради з питань аграрної політики та земельних відносин І.Томича, через нестачу коштів селяни не можуть відтворювати навіть простої родючості ґрунтів, не кажучи вже про її розширене відтворення. Протягом 90-х років внесення органічних добрив в Україні зменшилось у 6 разів, мінеральних – у 12. “...Наслідком високої сільськогосподарської освоєності земельного фонду та екстенсивного господарювання на землі без належних заходів щодо її відтворення як

важливого ресурсу та важливої складової довкілля, – підсумовує І.Томич, – є прогресуюча деградація земель, що створює реальну загрозу продовольчій безпеці країни”¹¹.

Через відсутність надійних державних стимулів, несприятливу кон’юнктуру ринку, тваринницька галузь у фермерських господарствах розвивалася значно слабше, ніж рослинницька. І хоча обсяги виробництва цієї продукції з кожним роком зростали, це істотно не поліпшувало загального стану економіки. Так, частка виробленого фермерами м’яса (у забійній вазі) протягом 1995–2002 років збільшилася лише з 0,6% до 2,0%, молока – з 0,4% до 2,5%, вовни – з 0,7% до 2,1%. Особливо невтішними були справи в молочному тваринництві. Станом на 01.01. 2003 р. у фермерських господарствах налічувалося 119,8 тис. голів великої рогатої худоби (2,9% до сільгоспідприємств), у тому числі 37,8 тис. корів (2,7%).

Спеціалізація фермерів на виробництві тваринницької продукції, як свідчать дослідження, вимагає вкладення в цю галузь значних коштів. “Для того, щоб займатися тваринництвом серйозно, – ділиться своїм досвідом голова фермерського господарства “Світанок ДІФ” з Донецчини І.Думінов, – необхідний чималий стартовий капітал. Починати цю справу доцільно лише тоді, коли маєш не менше 50–100 корів”¹². За підрахунками фермера (до речі, зоотехніка за фахом), на утримання однієї корови за рік потрібно витратити приблизно 1000 грн. А щоб ферма була прибутковою, необхідно одержувати від кожної корови не менше 3000 літрів молока у рік і реалізувати його за ціною як мінімум 70 копійок за літр. Тоді прибуток від однієї корови становитиме 2100 грн., щоправда, без врахування витрат. Як уже зазначалося, на корми потрібно витратити 1000 грн. Інші потреби заберуть ще біля 500 грн. Крім того, частина прибутку піде на оплату праці чотирьох доярок, фуражира і сторожа. У підсумку чистий річний прибуток від 100 корів складе 50 тис. грн. Якщо ці кошти перевести на оплату кредиту, придбання нової техніки, купівлю продуктивного молодняка, то дійне стадо стане прибутковим приблизно на десятий рік роботи ферми¹³.

До сказаного додамо, що для одержання фермером стартового капіталу необхідні довготривалі кредити на 5–10 років, про що в Україні можна лише мріяти. Та й з реалізацією продукції виникає чимало проблем. У зв’язку з тим, що в переважній більшості сіл відсутня інфраструктура переробки сільськогосподарської продукції, фермерам потрібно мати власні переробні молокопункти з відповідним технічним обладнанням. А це додаткові витрати. Нелегко знайти й покупця, який би погодився віддавати за літр молока 75 копійок. У більшості випадків молоко продається значно дешевше. “...Коли в моїй державі навчатися цінувати і поважати

сільську працю? – бідкався з цього приводу фермер із с.Світлогорське Дніпропетровської області В.Кобзар. – Набрали люди води зі свердловини і продають її по 2–3–4 гривні, а в нас молоко забирають по 45–50 копійок за літр!.. Новий алюмінієвий бідончик на десять літрів коштує на базарі 45–50 гривень. Це ж скільки треба здати молока, щоб його купити! Я вже двічі звергався і до Дніпропетровської облдержадміністрації, і до обласної прокуратури щодо того, кому йдуть дотації за виробництво молока в сумі 12 копійок за 1 літр. Але замість відповіді одержав відписку: “Ваше заявление направлено зам. начальнику управления по делам защиты прав потребителей в Днепропетровской области и начальнику Днепродзержинского регионального отдела”. Та “ни ответа, ни привета” я не отримав”¹⁴.

Немалих коштів потребував і розвиток м’ясної галузі тваринництва. Через відсутність надійних державних стимулів, стала не вигідною відгодівля і продаж молодняка великої рогатої худоби. Середня вага однієї зданої голови зменшилася за 1992–2000 р. більше, ніж на 20%. У зв’язку з цим державою були вжиті термінові заходи щодо стимулювання виробництва м’яса. У Державному бюджеті на 2001 р. на виплати за зданий кондиційний молодняк було виділено 125 млн. гривень. Передбачено доплату від 280 до 300 грн. за теличок і бичків живою вагою понад 375 кілограмів. Кожен понаднормовий кілограм ваги такого молодняка молочних порід оцінювався у 77 коп., а м’ясного – 89 коп. Маючи таке джерело фінансування, селяни додатково могли вирощувати і продавати щороку понад 400 тис. голів молодняка великої рогатої худоби¹⁵.

Згідно міркувань доктора економічних наук В.Бойка, у стратегічному плані в Україні вірогідні два напрями розвитку м’ясного скотарства. Перший – традиційний, при якому скотарство в господарствах населення збереже свої кількісні показники з виробництва м’яса до 2010–2015 років, а сільськогосподарські підприємства будуть повільно його нарощувати в тому чи іншому господарстві чи регіоні. Другий напрям – розвиток м’ясного скотарства на базі господарств у складі великих аграрних структур, здатних інвестувати таке виробництво, орієнтуючись на екологічно чисту продукцію та її експорт, зокрема і на європейський ринок¹⁶. Гадаємо, що економічно чисту продукцію будуть здатні виробляти не лише агрофірми, а й фермерські господарства, причому не обов’язково великі за розмірами. Саме такий вид діяльності успішно практикують ферми багатьох західноєвропейських країн.

Для розвитку м’ясного скотарства в Україні є необхідні природні й матеріальні умови. Збереглося м’ясне поголів’я, зокрема, таких порід, як абердино-ангуська, герефордська, шортгорнська, а також м’ясо-молочні лебединська та симентальська. На думку вчених, в сучасних умовах

українським селянам і фермерам можна обійтись без імпорту племінної худоби, стати на шлях швидкого нарощування м'ясних ресурсів за рахунок продуктивної української м'ясної породи. Вітчизняними науковцями розроблено достатньо технологічних схем утримання і годівлі молодняка м'ясної худоби. Створюється мережа відповідних центрів у всіх регіонах, що дає змогу місцевим селекціонерам забезпечити м'ясну спеціалізацію¹⁷.

Протягом 1995–2002 років у фермерських господарствах України скоротилося виробництво м'яса свинини (з 2,1 тис. тонн до 1,8 тис. тонн). Станом на 1 січня 2002 р. тут нараховувалося лише 69,8 тис. голів свиней. Невеликим було й поголів'я кіз і овець – 160,3 тисячі. Щоправда, в окремих регіонах, наприклад на Івано-Франківщині, вівчарство поступово почало відроджуватись. Одним із перших за цю роботу взявся фермер із с.Рожневе Косівського району В.Жмендак. Очолюване ним господарство “Заріччя” у 1999 р. закупило 100 ярок української гірськокарпатської породи, які дають вовну килимового типу. Наступного року 35 ярок окотилось. Для поповнення стада увесь молодняк було поставлено на вирощування, а баранчиків продано іншим фермерам. З кожної вівці В.Жолдак настриг по 3,1 кг вовни. За розрахунками фахівців, розведення овець української гірськокарпатської породи у фермерських господарствах, розмішених у гірських районах західних областей України, може бути одним з найрентабельніших галузей сільськогосподарського виробництва¹⁸.

На ефективність фермерського виробництва у досліджуваний період негативно впливала недостатня забезпеченість господарств сільськогосподарською технікою. Селяни, що вийшли з колективних господарств, збирали хліб здебільшого старенькими “Нивами” і “Донами”, збільшуючи з кожними роком не так намолоти зерна, як його втрати у зв'язку із зношеністю техніки. Навантаження на комбайн у цей період зросло удвічі, а в південних областях, де найбільший зерновий клин, – учетверо. Щоб покрити недостачу техніки, уряд вирішив купувати зернозбиральні комбайни за кордоном. Так на українських ланах з'явилися високопродуктивна американська техніка. Причому до кожної іномарки додавався комплект запчастин на суму біля 20 тис. доларів. Заокеанські спеціалісти зобов'язалися протягом трьох місяців вчити українських комбайнерів, як грамотно експлуатувати комп'ютеризовані машини. Проте місцеві розподільні агроорганізації переінакшили американський сервіс на свій лад, себто відмовилися від іноземних інструкторів, а запчастини, зазвичай, приховали подалі від очей механізаторів. Як наслідок – американська техніка, що неграмотно використовувалася, почала руйнуватися, що вело до значних втрат зерна.

Налагоджуючи співробітництво з американцями у сфері постачання сільськогосподарської техніки, агропромівські чиновники, численні ре-

дистрибутивні організації насамперед переймалися своїми власними інтересами, а не інтересами селян і фермерів. Згодом більшість американських комбайнів, куплених під гарантії уряду, опинилася в руках комерційних агроструктур, що мали від їх експлуатації великий визиск і, ясна річ, всіма правдами і неправдами намагалися довести переваги великих приватних і колективних агроформувань. І це зрозуміло: на фермерському клині не розженешся і не заробиш стільки грошей.

Спохопившись, держава на противагу комерційним агроструктурам почала гарячково облаштовувати в усіх регіонах власні машинно-технологічні станції – МТС. До них стягувалася вся техніка, що була в розпорядженні агропромислових структур. Пік цієї діяльності прийшовся на 1998 рік. Як зауважує В.Чопенко, нашвидку зібраний “арсенал виглядав убого проти новеньких “Кейсів”, “Сампо”, “Джон Дірів”. Власне, за аббревіатурою МТС маскувались звичайні машинно-тракторні станції або стани епохи перших п’ятирічок. Заокеанські комбайни сюди не потрапили”¹⁹. Щоправда, селяни все-таки одержали можливість випробувати іноземну техніку. Розпорядженням Кабміну №266-р від 3 липня 2001 р. їм дозволялося ввозити іноземні комбайни, що вже експлуатувалися протягом 8 і більше років.

Та ні архаїчні МТС, ані поношена іноземна техніка не могли вирішити проблему технічної оснащеності вітчизняного сільськогосподарського виробництва. Постало питання про відродження Міністерства сільськогосподарського машинобудування. Було прийнято відповідний закон, однак бажаних результатів, він не приніс, оскільки на реалізацію запропонованих проектів не вистачило коштів. Виступаючи на Всеукраїнській нараді з питань пореформеного розвитку аграрного сектора (11 березня 2002 р.), Президент України Л.Кучма зазначив, що “технічна політика у сільськогосподарському машинобудуванні зупинилася на півдорозі до селян”²⁰. Основну причину такого становища глава держави вбачав у розпорошеності сил, коштів та потужностей. “Класичний, можна сказати, і часто повторюваний факт: сьогодні виробництвом чи складанням зернозбиральних комбайнів займаються п’ять заводів, – говорив він. – Слабо використовуються можливості фінансового лізингу. Через нього селяни одержують менше трьох відсотків техніки. А паралельно не перестає дебатуватися питання щодо безмитного ввезення поношеної зарубіжної техніки”²¹.

Якщо стосовно колективних сільськогосподарських підприємств технічна політика “зупинилася на півдорозі”, то стосовно фермерських господарств вона ледве рушила з місця. Переважна більшість приватних власників попервах використовувала поношену, часто списану, а відтак заново

поставлену на колеса техніку. Затим найзаможніші господарі почали купувати нові машини. Кількість їх з кожним роком зростала: тракторів – з 17967 у 1997 р. до 26312 у 2002 р., комбайнів – відповідно з 3575 до 7781, сівалок – з 7663 (у 1998 р.) до 12169, вантажних автомобілів – з 5959 до 8249. Однак це не призвело до істотного поліпшення технічної оснащеності. Із усіх фермерських господарств лише 32% мали трактори, 11,4% – зернові комбайни, 0,4% – кормозбиральні і 1,4% – бурякозбиральні комбайни, 17,9% – сівалки, 14,3% – вантажні автомобілі.

У придбанні нової техніки фермери в більшості випадків поклалися на свої власні сили. Так, фермер В.Макогон (господарство “Медобори Поділля” Кам’янець-Подільського району Хмельницької області), вирощуючи на 92 гектарах зернові та інші сільськогосподарські культури, зумів протягом 2000–2003 років придбати комбайн СК-5 “Нива”, трактори Т-150 і МТЗ-80, автомобіль ЗІЛ-130. Крім того, в рахунок майбутніх паїв він орендував трактори ДТ-75, сівалки, плуги та інший реманент²².

Чимало селян заради придбання необхідної техніки їхали на заробітки в Іспанію, Португалію, Грецію тощо. В одну лише Тернопільську область щороку надходило біля 100 млн. доларів США, зароблених за кордоном²³. Чимала частка цих коштів належала селянам. У 2002 р. витрати фермерів на придбання сільськогосподарської техніки (включаючи вартість обладнання, взятого у фінансовий лізинг) становили 121721,3 тис. грн.

Про фінансові результати роботи фермерських господарств України на початку нового століття свідчать такі економічні показники. У 2002 р. основні засоби господарств становили 2160347,9 тис. грн. Питома вага в них робочої та продуктивної худоби складала 1,2%, а фондів, узятих у фінансовий лізинг, – 1,6%. Сума виручки від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) дорівнювала 1461,4 млн. грн., у тому числі від продажу сільськогосподарської продукції власного виробництва – 1219,9 млн. грн. Найбільший прибуток (652940,9 тис. грн.) дало виробництво зернових культур, затим – виробництво насіння соняшнику (259298,4 тис. грн.), цукрових буряків (93443,7 тис. грн.), реалізація молока (28232,9 тис. грн.) і реалізація великої рогатої худоби на м’ясо (13916,3 тис. грн.). Рівень рентабельності (збитковості) усієї діяльності господарств становив 15,7%. Крім сільськогосподарського виробництва, фермери займалися й додатковими видами діяльності: 1,2% господарств – переробкою сільгосппродукції, 0,6% – будівництвом, 0,7% – ремонтом сільськогосподарської техніки, 1,0% – перевезенням вантажів, 3,5% – торгівлею і 4,7% – наданням сільгосппослуг.

На 1 липня 2003 р. кількість фермерських господарств у країні склала 43,0 тис. одиниць, тобто у три рази більше, ніж їх було у 1992 р. Зросла питома вага у виробництві продукції сільськогосподарськими підприєм-

ствами: зерна (у вазі після доробки) – з 1,6% у 1995 р. до 11,8% у 2002 р., цукрових буряків (фабричних) – відповідно з 2,3% до 10,9%, насіння соняшнику – з 3,2% до 16,1%, картоплі – з 2,6% до 31,5%, овочів – з 1,7% до 15,4%.

Отже, у період діяльності на засадах приватної власності (незважаючи на її певну обмеженість) фермерські господарства України одержали додаткові стимули для свого розвитку. Про це свідчать основні фінансові показники їх діяльності, а також великий творчий потенціал закладений в самому укладі вільного господарювання. Попри економічні та інші труднощі, недостатню підтримку держави, вони поступово перетворилися в самодостатню і перспективну складову частину багатокладної української економіки.

Примітки

1. *Жук О.* Фермерство в Україні: дійсність і перспективи // Економіка України. – 1994. – №5; *Мірошниченко М.* Фермерство: проблеми становлення, розвитку та ефективності // Економіка України. – 1995. – №2; *Сокол А.* Соціальні фактори становлення і функціонування селянських (фермерських) господарств // Економіка України. – 1995. – №3; *Мордвінов О.* На фермера покладайся, але сам не дрімай // Віче. – 1999. – №8; *Дієсперов В.* Село стало картою політичної гри // Віче. – 1998. – №4; *Берлач А.* Селянське і фермерське господарство. Куди податись? // Віче. – 1999. – №7; *Онищенко О., Юрчишин В.* Про підприємницькі форми господарювання в аграрній сфері // Економіка України. – 1997. – №4; *Якименко М.* Проблеми реформування АПК у світлі нової Конституції України // Сучасність. – 1997. – №4; *Нечитайло В.В.* Проблеми становлення селянських (фермерських) господарств у незалежній Україні (початок 90-х років ХХ ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Т. 11. – Кам'янець-Подільський, 2003; Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан. Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (22-23 квітня 2003 року). – Кам'янець-Подільський, 2003.

2. Конституція України. – К., 1996. – С. 3,7.

3. Земельний кодекс України. – К., 2002.

4. Ці та наступні обчислення здійснено за даними Держкомстату України.

5. *Тимчук С.А.* Становлення селянських (фермерських) господарств на Кам'яничині в умовах реалізації земельної реформи // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан. – Кам'янець-Подільський, 2003. – С. 99

6. *Дурнов А.* Опыт реализации саратовского Закона “О земле” // Власть. – 2003. – №1. – С. 6.

7. *Герман Ц.* Указ. соч. – С. 104.

8. *Зарецкая М.* Фермеры показывают класс // Фермерське господарство. – 2001. – №28 (60).

9. Окремі господарства Криму приховують обсяги врожаю // Фермерське господарство. – 2001. – № 27 (59).
10. *Огінський А.* Загальна характеристика еволюції систем сільського господарства на території України // Економіка України. – 2000. – №11. – С. 61.
11. *Томич І.* Наше неоціненне багатство // Віче. – 2003. – №5. – С. 34.
12. *Бірюков А.* Метаморфози Івана Дулинова, или почему профессиональный зоотехник, выйдя на пенсию, стал фермером-растениеводом? // Фермерське господарство. – 2001. – №25 (57).
13. Там же.
14. *Кобзар Д.* Доки ж ми будемо в “загоні”? // Фермерське господарство. – 2001. – №30 (62).
15. Яку віддачу дає державна підтримка // Фермерське господарство. – 2001. – №27 (59).
16. *Бойко В.* Роги й копита м’ясного скотарства // Україна молода. – 2002. – 6 листопада.
17. Там же.
18. *Лучин І., Бундзяк Г.* Відроджуймо вівчарство // Фермерське господарство. – 2001. – №27 (59).
19. *Чопенко В.* Комбайновые комбинации // 2000. – 2003. – 7 февраля.
20. *Кучма Л.Д.* Село на шляху реформ. Виступ на Всеукраїнській нараді з питань пореформеного розвитку аграрного сектора 11 березня 2002 року // Урядовий кур’єр. – 2002. – 13 березня.
21. Там же.
22. *Макогон В.П.* Сучасна земельна реформа та умови ведення фермерського господарства // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан. – Кам’янець-Подільський, 2003. – С. 140.
23. Голос України – 2003. – 12 серпня.

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

М.Б.Петров

ДЕМОГРАФІЯ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО XV – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

Історична демографія Кам'янця-Подільського епохи середньовіччя та ранньої нової доби – одна з особливо складних і майже не вивчених проблем в історіографії. Аналізуючи доробок дослідників Кам'янця-Подільського XIX – початку XXI ст., зазначимо, що спеціальних розвідок з даного аспекту історії міста не існує, хоча у працях Й.Ролле, О.Прусевича, М.Владимирського-Буданова, О.Яблоновського, Ю.Сіцінського, М.Грушевського, М.Крикуна, Я.Дашкевича, В.Степанкова, Ю.Мицика, Ф.Кірика та інших дослідників ця проблема порушувалася неодноразово. Головна їх заслуга полягає у віднайденні та залученні до наукового обігу низки писемних джерел, які і сьогодні мають вагомое наукове значення. Крім того, названі науковці поставили на порядок денний питання демографії національних громад Кам'янця, їх соціальної та професійної структури в кількісному відношенні, динаміки зростання і причин зменшення чисельності жителів міста, замку і передмість, представників культу й військовиків; міграційних і асиміляційних процесів тощо, які потребують скрупульозних досліджень.

Окрім праць науковців, для написання статті залучені різні писемні джерела, більша частина яких хоча опублікована, але залучалася до вивчення проблеми лише частково. Головніші з-поміж них: реєстр димів Подільського воєводства 1493 р., опис кам'янецького замку 1494 р., люстрації Кам'янецького староства 1565, 1566, 1570, 1615–16 рр., тарифи Подільського воєводства 1530, 1540, 1565, 1566, 1569, 1578, 1583 рр., Кам'янецька хроніка XV–XVII ст., опис Кам'янецького замку 1544 р., актові документи Кам'янецького магістрату XVI–XVII ст., “Реєстр господарства міста 1564–1565 рр.” та інші.

Мета запропонованої статті полягає у тому, щоб на основі аналізу джерел й історіографічних досліджень простежити особливості та динаміку демографії Кам'янця-Подільського XV – першої половини XVII ст., з'ясувати внутрішні й зовнішні чинники, які обумовлювали даний процес, а співставивши в цьому відношенні місто тих часів з іншими містами України та Європи, з'ясувати його роль і місце в європейській історії.

Підпорядкувавши Кам'янець в 30-і рр. XV ст., Польща намагалася перетворити його в надійний оборонний, торговельний, ремісничий та релігійний форпост на південно-східному кордоні захоплених українських земель. Писемні джерела засвідчують, що в XV – першій половині XVI ст. основним населенням міста в кількісному й етнічному відношеннях залишалося руське (українське) та вірменське¹. Мешкали в ньому й представники польського, єврейського, німецького й інших народів. На жаль, відтворити їх кількісний склад у 30-і рр. XV – першій половині XVI ст. в усій повноті поки що неможливо, оскільки писемних джерел виявлено досить мало. Не випадково про чисельність кам'янчан того часу в межах 3–3,5 тис. осіб доводиться говорити лише орієнтовно.

З кінця XV – початку XVI ст. інформація про чисельність жителів Кам'янця та його передмість вже частіше з'являлася на сторінках писемних джерел. Зокрема, є дані, що в той час у місті проживало понад 100 багатих родин купців і ремісників², а міська залога складалася у 1502 р. з 4-х вершників та 200 піхотинців³. У реєстрі димів Подільського воєводства 1493 р. згадуються такі міські та замкові передмістя як Зінківці і Новоселиця, у яких зафіксовано відповідно 18 і 12 димів⁴⁻⁵.

Податкові документи 1530–1540 рр. подають розміри чопового податку з населення Кам'янця⁶, а відповідно і фрагментарні свідчення щодо його чисельності. Деякі відомості про демографічні процеси в місті й етнічний склад його мешканців містить люстрація Кам'янецького староства 1535 р.⁷. У ній знаходимо загальну інформацію про українських, польських і вірменських купців, фрагментарні дані про кількість ремісників (19–26 пекарів), урядовців та шляхти, управителів замку й представників інших станів, конкретні свідчення про утримувачів міських земель (мешканців польської юрисдикції), яких налічувалося 73 особи⁸, та іншу інформацію демографічного характеру.

У другій половині XVI ст. писемні джерела дають підстави більш точно говорити про чисельність кам'янчан. Звертаючись, зокрема, до люстрації 1565 р., зазначимо, що її автори характеризують в кількісному відношенні різні соціальні міські та передміські групи населення, які разом зі свідченнями інших джерел, сприяють вивченню порушеної проблеми. Так, в люстрації йдеться про проживання в Кам'янці трьох етнічних

громад (руської, вірменської та польської), кожна з яких мала власні органи самоврядування, норми права, суду, квартали і т.п. У середовищі кожної громади були свої шевці, пекарі, сукенники, гончарі та інші ремісники. Зокрема, крамарів документ подає 29, сукенників, які торгували дорогими полотнами – 9, які продавали дешеві сукна – 14, шевців польських – 8, шевців руських – 14, пекарів – 56, гарматників – 2, сурмач на ратуші – 1, писар у ксьондза – 1⁹ і т.д.

Люстрація 1570 р. зафіксувала в Кам'янці та його передмістях (Долина і Підгороддя) 645 будинків¹⁰, у яких мешкало, за підрахунками М.Владимирського-Буданова, 3225 осіб¹¹. Цієї ж цифри дотримувався й О.Яблоновський¹². Але вона не відповідає реальності, оскільки при підрахунках міських мешканців бралися до уваги лише власники нерухомості, котрі користувалися міським правом. Інші групи населення – робітні люди (наймити), підмайстри, учні цехів, слуги, селяни, жителі передмість у фіскальних джерелах майже не враховувалися.

Досліджуючи демографічні процеси у Львові протягом XVI–XVII ст., М.Капраль запропонував оптимальний метод, який обґрунтовує долучення до кількості міщан незафіксованих у податкових документах різних груп міського населення. Взявши до уваги кількість членів кожної міської сім'ї, а також прислугу, підмайстрів, учнів різних ремесел, дітей і т.д., він отримав демографічний множник – 8 осіб на одного платника податку – голову родини¹³. Вважаємо, що це метод доречно застосовувати і для вивчення демографічних процесів у Кам'янці-Подільському у XVI–XVII ст. Отже, якщо у 645 будинках мешкало не по 5 осіб, а по 8, то чисельність кам'ячан у 1570 р. складала 5160 осіб.

На превеликий жаль, сьогодні ми не можемо точно встановити кількісний склад мешканців різних міських громад (руської, вірменської, польської). Деякі джерела дозволяють вести мову лише про чисельність вірменської громади. Так, звертаючись до свідчень вірменина С.Баронча, дізнаємося, що у 1566 р. вірмени начебто мали у Кам'янці 900 будинків¹⁴. Звичайно, ця інформація є явним перебільшенням. У цьому відношенні ми поділяємо думку Я.Дашкевича, що названа цифра будинків не відповідає реаліям життя, оскільки люстрація кам'янецького староства 1570 р. подає у місті всього 645 будинків¹⁵.

Значним перебільшенням кількості вірменських будинків у Кам'янці (400) за 1586 р. відзначається свідченням вірменського мандрівника Пірзаци Кафаенці¹⁶. Ближчими до істини є дані венеціанського посла Ієронімо Ліппомано, про наявність у Кам'янці в 1575 р. 300 вірменських сімей¹⁷. Вважаємо, що вірменське населення в той час становило близько третини міщан, й цифра, запропонована послом, близька до об'єктивності.

Відповідно тарифу 1578 р., у Кам'янці та його передмістях налічувалося 768 будинків (садиб)¹⁸, третя частина яких належала вірменам.

Говорячи про число мешканців міста у 70-і рр. XVI ст. у кількості 5160 осіб, зазначимо, що поза увагою податківців залишилися міська залога, представники культу, шляхта, мешканці передмість та інші категорії населення. Звертаючись до питання про міську та замкову залоги, зауважимо, що її кількість становила в середньому 200 осіб¹⁹.

Є свідчення джерел і про чисельність духівництва. Якщо говорити про представників православної віри, то, за податковими джерелами 1530–1540 рр., у Кам'янці зафіксовано 12 священників²⁰, у 1565 р. – 8 і у 1578 р. – лише 5²¹. Вважаємо, що релігійну діяльність кожного храму у місті забезпечувало в середньому 5 осіб (священик, диякон, дяк та інші служителі церкви). Тоді у 1530–1540, 1565 і 1578 рр. у Кам'янці при храмах мешкало відповідно 60, 40 і 25 осіб духовного православного сану (в середньому 42 особи). Крім православних, у місті функціонувало 5 католицьких і 3 вірменських храми, службу в яких забезпечували відповідно 25 та 15 служителів культу. При храмах жили і монахи, функціонували шпиталі. Отже, кількість духовенства в місті у 60-і роки XVI ст. досягала в середньому 80 осіб, які разом з міськими жителями становили 5540 кам'янчан.

До загального числа мешканців Кам'янця доречно віднести населення Руських, Польських і Вірменських фільварків та Зінковець, які виступали в той час передмістями Кам'янця. З'ясувати їхню кількість можна лише приблизно. Говорячи про Руські, Вірменські і Польські фільварки, зазначимо, що в їх межах у 1565 р. міські жителі утримували: українці – 60, вірмени – 55 і поляки – 50 ланів землі²², які оброблялися чималою кількістю залежних селян та робітних людей, котрі мешкали у дворах своїх патрициїв (у межах міста), а також і на фільварках. Кількість підлеглих, які обробляли ці земельні угіддя від кожної громади, як вважаємо, досягала не менше 50 осіб.

Інформацію про селян, які мешкали на Вірменських фільварках, містять актові документи кам'янецького вірменського магістрату XVI–XVII ст. Зокрема, коли в 1647 р. магістрат здавав в оренду таким жителям вірменської громади Кам'янця як Івашко, пан Шимко та присяжний суду (ім'я не вказано) землі на Вірменських фільварках, то в своєму рішенні зафіксував, що “здавав в оренду поля й холопів” на 3 роки. А “холопи і гайдуки перебували під нашою владою і юрисдикцією”. Далі в книзі застерігалось, що “орендарі мали право збільшувати число холопів і селити їх на гумнах за погодженням з українським судом і з нашого відома”²³. Отже, у 60-і рр. XVI ст. в межах вказаних трьох передмість та у підпорядкуванні орендарів хуторів проживало близько 150 осіб.

Зіньківці у другій половині XVI ст. належали католицькому храму св. Петра і Павла. У 1569 р. у поселенні числилося 2 плуги (aratra, 20 осіб), а його посесором виступав органіст костелу²⁴. З 1578 по 1583 рр. поселення зросло до 4 плугів²⁵ (40 осіб).

Демографічна картина Кам'янця XV–XVII ст. залишатиметься неповною, якщо не враховувати чисельності мешканців замку. З одного боку, він виступав складовою частиною міського організму, а з іншого – й окремою адміністративною одиницею. Саме в ті часи в Кам'янці функціонувало двоцентрове управління – міське і замкове. Замок виступав центром Кам'янецького староства і резиденцією старости. Мав свої органи управління та відповідні служби, передмістя й певну кількість людей, які забезпечували його функціонування.

З'ясувати чисельність замкового населення упродовж XV–XVII ст. досить важко, однак на окремих етапах його функціонування її можна встановити. Особливо цінними в даному відношенні виступають люстрації Кам'янецького староства 1565, 1566 та 1570 рр. Вони засвідчують, що окрім старости та його прислуги, в замку та передмістях мешкали “слуги замкові” і “челядь фільваркова”. Перших зафіксовано 38, а челяді – 10 осіб²⁶. Говорячи про замкових слуг, зазначимо, що до них у люстрації 1566 р. віднесено підстаросту, бурграбія, гродського писаря, провіантового писаря, руського писаря, побережників (6), гордоників (6), шафаря, мірника, сурмача, ключника, кухаря, пекаря, теслю, пивовара, тягнивоуду, возивоуду, коваля, воротарів (2), стражників (2), воловників (5), слюсаря і мисливця.

До питання щодо вияснення кількості замкових слуг у ці часи звертався ще на початку XX ст. О.Яблонівський. Він стверджував, що цифра в 38 осіб (кількість замкових слуг) буде не точною, адже кожен слуга, як і представник челяді, мав свою сім'ю. З усіх слуг сімейними, за О.Яблонівським, було 30 осіб. При умові, якщо в кожній сім'ї числилося по 5 осіб, то їх число досягало 150, не враховуючи збройної залоги²⁷. До речі, А.Ролле, посилаючись на писемні джерела 1557 р., засвідчував, що замкової кінноти було біля 150 жовнів²⁸.

До фільваркової челяді записані двірник, двірниця, пастух, свинар, кухарки (2), вівчарі (2) і пасічник. В люстрації 1566 р. зафіксовані й суми грошей, які необхідно було витратити на кожного челядника протягом року. Зокрема, утримання замкових слуг обходилося старості протягом року у 372 злотих і 27 грошей, а фільваркової челяді – 48 злотих і 23 гроша²⁹. Таким чином, на 1566 р. замкових слуг з їх родинами, а також фільваркової челяді (50 осіб) жило в замку та у передмістях понад 200 осіб. Враховуючи старосту і його прислугу, зауважимо, що конкретніша чисельність жителів

замку та його найближчої округи становила близько 210 осіб. Окрім слуг і челяді до числа замкових мешканців доречно віднести і його залогу, яка у середині XVI ст. становила разом з міською понад 200 піших вояків³⁰. Ю.Сіцінський запевняв, що у 1581 р. король Стефан Баторій направив до Кам'янця ще й 150 стрільців. З'ясовується що і Сигізмунд III збільшував кількість піхоти, а Ян-Казимир довів її чисельність у 1649 р. до 300 осіб³¹.

До загальної чисельності мешканців Кам'янця доречно віднести жителів тих поселень, які в писемних джерелах виступають як старостинські села. У їх числі: Підгороддя (Підзамче), Довжок, Татариска, Кубачівка і Новоселиця.

Люстрація 1565 р. засвідчує, що Підгороддя знаходилося за р.Смотрич з південно-східного боку замку. У передмісті в тому році мешкало 12 осіб (голів сімей). Із них 3 передміщани (Федько, Дмитро та Ілько Пташиць) до замку нічого не платили, лише взимку по 2 дні працювали на тиждень, а літом – 3 дні. Чиншовиків числилося шість: Федір Черевко, Катруся, Панько, Франко, Матвій і Яця Усатова. Вони по 2 дні у тиждень працювали на замок та платили чинш по 26 гр. і 2 шеляги. Зінець перебував на урочному чинші, а два шевці – Ігнат та Яцько, шили взуття для потреб замку³². Землі передмістя привертали увагу і кам'янецької багатой шляхти, яка тримала там городи і садиби, однак документ про чисельність їх сімей відомостей не подає.

Свідчення про Довжок збереглися ще з 1530 р. Саме тоді у передмісті числилося 12 плугів³³, у межах яких мешкало близько 120 осіб обох статей³⁴. Історичні реалії розвитку Кам'янця і його передмість у XVI ст. обумовлювалися тими обставинами, що кількісний склад їх мешканців не завжди мав стабільний характер. Цей аспект був характерним і для Довжка. Так, якщо у 1530 р. в поселенні мешкало близько 120 осіб, то через 12 років (1542) лише 60 (6 плугів)³⁵. Майже аналогічну їх кількість засвідчує і тариф 1565 р. (6 agatrum)³⁶. Звертаючись до люстрації 1565 р., зазначимо, що окрім географічного розташування передмістя (за кам'янецьким замком), в ній подаються кількість жителів та їх соціальний статуси. Зокрема, із названого числа мешканців на Довжку жило 8 осіб (господарів), які жодної данини до замку не давали, лише працювали 2 дні в тиждень і виплачували сохачне від кожної свині по шелягу, а також сплачували подимне по 2 гроші. Всі названі особи були русинами, про що засвідчують їхні імена: Грицько Пригода, Клишко, Степан, Яцько, Матвій, Богдан, Семко Міхаліч і Федько Остапкович³⁷.

Мешкали у Довжку і чиншовики, котрі платили старості в рік по 26 грошів і по 2 шеляги. Їх числилося 31 особа (без членів сім'ї). З'ясовується, що і серед них переважали русини. У названому джерелі виявляємо в

Довжку ще дві особи, які давали до замку по 30 грошів. Це були старий Юрко і його зять Івах. До їх обов'язків входило також завезення дров по два вози до замку перед Різдом і на Великдень та вісім днів оранки в році. Все, що вони зорювали і засівали, зобов'язані були вижати, а також використати горох і загромадити його, вижати просо і пов'язати, викопати ріпу на замковому фільварку, ходити у жнива на толоку і косити до кінця жнив (1 день в тиждень)³⁸.

Жили у передмісті і 5 замкових слуг, які ходили за дорученням старости з листами при необхідності, несли службу на кордонах староства. На чолі слуг стояв отаман Стецько. При умові, коли до Кам'янця прибували турецькі чи татарські послы, то слуги повинні були забезпечувати їх курми, вівсом і сіном (на засадах стації). До їх обов'язків входило також зведення греблі для нового млина під замком³⁹. Отже, у 1565 р. на Довжку проживало 46 осіб (голів сімей). Аналогічну картину щодо кількості мешканців передмістя подає і люстрація 1566 р.⁴⁰. У 1569 р. в Довжку зафіксовано 6 плугів (agatра)⁴¹, а на початку 80-х рр. XVI ст. в ньому проживало вже близько 160 осіб (16 agatрум)⁴². Майже така ж кількість мешканців передмістя залишалася до кінця XVI – на початок XVII ст. В перші десятиліття XVII ст. Довжок, як і інші замкові передмістя, був зруйнований татарами, про що засвідчує люстрація королівщин 1615–1616 рр. у трьох воєводствах: Подільському, Брацлавському і Київському⁴³.

До замкових передмість у 1565 р. відносилися і Татариска. Знаходилося воно в долині Смотрича, на південний схід від замку. Це поселення староста “осаджував” (заселяв) для замкових послуг на початку 60-х рр. XVI ст. У 1565 р. його жителі, в кількості 10 сімей, перебували ще на волі. Вони лише виплачували подимного по 2 гроші. Крім них проживало і три чиншовики – Адам і корчмар Павло з сім'ями та вдова Мотря⁴⁴. Таким чином, у Татарисках жило 13 сімей чиншовиків. У передмісті Кубачівка (тепер Смотрич) в 1565 р. зафіксовано 11 сімей селян.

До замку тягнулося й передмістя Новоселиця (пізніше Жабинці), що лежало над Довжоцьким потічком. Воно заново було заселене десь на початку 1550 р., а у 1565 р. в передмісті жило 26 господарів з сім'ями⁴⁵. Звертаючись до демографії замкових сіл-передмість М.Владимирський-Буданов намагався вивчати навіть етнічний склад їх мешканців, про що засвідчує таблиця № 1.

Таким чином, загальний огляд писемних джерел щодо демографічної картини замку та його сіл-передмість на 60–80-ті рр. XVI ст. дає підстави стверджувати, що в них жило в середньому 450–500 осіб, які разом з населенням міста, замку, його передмістями і залогою становило понад 6 тис. осіб.

Таблиця №1.

Етнічний та чисельний склад голів сімей сіл кам'янецького староства у 1565 р. за М.Владимирським-Будановим⁴⁶.

Назва поселень	Українці	Поляки	Інші народи	Всіх
Довжок	40	5	–	45
Новоселиця	20	5	1	26
Татариска	8	5	–	13
Кубачівка	8	2	1	11
Підгороддя	9	4	2	13
Всього	85	21	2	108

Звичайно, категорично стверджувати, що кількість населення в Кам'янці та у його передмістях у XV – першій половині XVII ст. була стабільною не доводиться. Адже він, як і інші міста України тих часів, досить часто зазнавав епідемічних хвороб, пожеж, повіней, нападів татар і т.п., які негативно позначалися на демографічних процесах міста й передмість. Зокрема, великих спустошень околицям Кам'янця завдавали татарські напади. Вони зафіксовані у 1448, 1452, 1457, 1469, 1474, 1479, 1489, 1494, 1498, 1503, 1506, 1516, 1520, 1524, 1538, 1541, 1549, 1551, 1573, 1575, 1578, 1589, 1605, 1621, 1633 та в інші роки⁴⁷. Так, у 1448 р., коли польський король відправився до Новогрудка на сейм, татари вторглися на Поділля і вчинили тут велику шкоду. Польський хроніст М.Бельський повідомляв, що у 1474 р. “татарські орди пустошили українські землі біля Кам'янця, Галича, Глинян, Збаража ... майже на 100 миль в довжину і на 30 миль в ширину. Оскільки це був час жнив, їм вдалося захопити багато ясиру”⁴⁸. З Кам'янецької вірменської хроніки взнаємо, що в грудні 1575 р. татари черговий раз були під містом. Вони підійшли до Кам'янця і “бродили нечестиві навколо міста, спалили всі села, Долушку (Довжок), Новоселицю, Гопочів (можливо Кубачівку – М.П.), вірменську церкву Лусаворича і багато інших сіл, підійшли до підніжжя фортеці і безбоязно гуляли навколо горбів”⁴⁹.

18 серпня 1589 р. татарські загони знову вторглися на Поділля і в Галичину, спустошили українські землі майже до самого Львова⁵⁰. Сім нападів на місто та його околиці татари вчинили у 1605 р. Творили вони тут безчинства і в 1615 та у 1621 рр. Люстратори кам'янецького староства 1615 р. засвідчували, що татари “були під Кам'янцем, палили скрізь і спустошували, забрали великі пожитки як з підданих, так і з фільваркових”⁵¹.

Вірменський хроніст повідомляє, що 1621 р. “невірні татари напали і спалили цілком церкву св. Григора, чудово зведену (у передмісті Кубачівка – М.П.), ... будинки на церковному подвір’ї, порушили дах церкви Святого Хреста (Карвасари – М.П.), грабували Довжок, за що добре поплатилися”⁵².

Дослідження істориків засвідчують, що у ранні нові часи сталої чисельності населення Кам’янця також не було. Воно то зменшувалося, то збільшувалося. Зокрема, під час та після Хотинської війни 1621 р. у місті було поселено чимало жовнірів та німців-найманців, які, як писав кам’янецький хроніст, були виснаженими і натовленими. З настанням холодів їх багато вмерло. “По 10–12 померлих... вантажили на вози..., вивозили на вал і кидали в рови”. І так помирили щодня протягом трьох тижнів. А взагалі в Кам’янці померло 1700 німців і пахолків”⁵³.

Страшним явищем для Кам’янця у XV–XVII ст. були епідемічні хвороби. В липні 1566 р. від чуми, яка тривала більше місяця, в місті щоденно помирало 8–10 вірмен та 60 українців і поляків. “І був це гіркий та важкий час, – писав хроніст тер Ованес, – оскільки ніхто не приїжджав до міста і нікого з міщан нікуди не відпускали”⁵⁴. Епідемія чуми повторилася і у 1589 р. “В місті Кам’янці... багато людей померло – вірмен, поляків, українців і не встигали їх ховати у землю”⁵⁵.

Великі збитки місту приносили пожежі. Писемні джерела зафіксували їх у 1490, 1552, 1602, 1616 та в інші роки. Так, кам’янецька хроніка під 1602 р. засвідчує, що “в цьому місті Кам’янці трапилася великої сили пожежа, яка за короткий час спалила все місто. Все, що мали міщани – і будинки, і крамниці знищено пожежею. Не лише дерев’яні споруди, а і кам’яні споруди і великі будинки, і склади не встояли. Вогонь був таким сильним, що ... люди не могли протистояти йому. Згоріло і небагато людей. Все місто перетворилося в попіл... Вірменські церкви також згоріли... Те ж саме сталося і з польськими та українськими храмами, їх дзвіницями. Згоріло і двоє міських воріт, згоріли будинки і посіви, і плодові дерева, все спалив вогонь”⁵⁶.

З великою наполегливістю упродовж півтора десятиліть кам’янчани відновлювали місто. Згідно з “декларацією розподілу сум” 1629 р., як з’ясував М. Крикун, в Кам’янці було вже щонайменше 1500 житлових будівель⁵⁷, в яких жило близько 7,5 тис. мешканців.

Така їх кількість зберігалася до середини XVII ст. Про цей факт засвідчують дослідження В. Степанкова. Вивчаючи рух опришків в околицях Кам’янця літом і восени 1648 р. дослідник приводить свідчення одного з джерел, у якому зафіксовано, що лише українців в Кам’янці тоді мешкало 5 тис., а “їх налічувалося... у п’ять разів більше ніж поляків”⁵⁸. Жили в

Кам'яниці і вірмени (очевидно у 1,5–2 рази більше, аніж поляків – М.П.) та євреї (неофіційно).

Отже, в Кам'яниці на осінь 1648 р. мешкало 5 тис. українців, 1 тис. поляків, близько 1,5 тис. вірмен та небагато євреїв, які разом становили біля 7,5 тис. осіб. До вказаної цифри доцільно додати і кам'янецьку залозу, яка в той час досягала 3 тис. жовнірів⁵⁹.

Враховуючи також урядовців, шляхту, представників культу та інші верстви міського населення, з'ясуємо, що кількість кам'яничан на осінь 1648 р. становила близько 11 тис. осіб. На початку другої половини XVII ст. чисельність населення Кам'янця пішла на зменшення, про що свідчать писемні джерела та окремі історичні розвідки⁶⁰.

Співставляючи чисельність мешканців Кам'янця-Подільського XVI – першої половини XVII ст. з містами Правобережжя та Галицької Русі, зазначимо, що в цьому відношенні він уступав лише Львову (на початку 80-х рр. XVI ст. в ньому мешкало 14–14,5 тис., а у 20-і рр. XVII ст. – 22–23 тис. жителів)⁶¹, рівнявся з Києвом (на початку 20-х рр. XVII ст. кількість його мешканців становила 10–12 тис.)⁶² і переважав Сатанів (20-і рр. XVII ст. – 5 тис.)⁶³, Дрогобич (3,6 тис.)⁶⁴, Могилів-Подільський (3,5 тис.)⁶⁵ та багато інших міст. З'ясується, що у досліджуваній період місто над Смотричем щодо чисельності населення рівнялося багатьом великим містам Центральної і Західної Європи, у яких зазвичай мешкало 5–10 тис. жителів. Зокрема, в XVII ст. у Варшаві жило 10–12 тис., у Вільно – 10 тис., у Стокгольмі – 9 тис. осіб⁶⁶ і т.д. Міста-гіганти (в XVI ст. у Парижі було 300 тис. жителів, в Лондоні – 200 тис., Москві – 200 тис.) в той час становили лише виняток серед маси інших великих і малих міст Європи.

Таким чином, кількісні характеристики міського люду Кам'янця упродовж XV – першої половини XVII ст. засвідчують, що в цьому відношенні місто можна віднести до категорії великих міст України і Європи загалом.

Примітки

1. *Владимирский-Буданов В.* Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) // Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – Ч. VII. – Т. 2. – К., 1896. – С. 199, 202–203; *Pisma Aleksandra Jablonowskiego.* – Т. IV. – Wolyń, Podole i Ruś Czerwona. – Warszawa, 1911. – S. 368–369.

2. *Kiryk F.* Z dziejów późnośredniowiecznego Kamieńca Podolskiego // *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu.* – Т. 1. – Krakow, 2000. – S. 77.

3. *Ibid.* – S. 75.

4. Дим – одиниця оподаткування на Поділлі у XV–XVIII ст., яка прийшла на зміну поборовій системі; дим, господарство.

5. *Regestrum fumulium Palat. Podoliae A.D. 1493* // АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. 1. – К., 1894. – С. 335, 338, 341.

6. Źródła dziejowe Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. – T.VIII. Ziemie Ruskie, Wołyń i Podole opisane przez Aleksandra Jablonowskiego. – Warszawa, 1889. – T.XIX. – S.172.
7. *Kiryk F.* Op.cit. – S.70-74.
8. Ibid. – S.93.
9. Люстрация Каменецкого староства 1565 г. // АЮЗР. – Ч.7. – Т.2. – С.166-168.
10. *Грушевський М.* Люстрація королівщин в Руських землях корони з р. 1570 // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1903. – Т.4. – С.87.
11. *Владимирский-Буданов В.* Население Юго-Западной России... – С.71.
12. Źródła dziejowe. – T.XIX. – S.62.
13. *Капраль М.* Національні громади Львова XVI-XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003. – С.250-251.
14. *Григорян В.Р.* История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии). – Ереван, 1980. – С.62.
15. *Дашкевич Я.Р.* Розселення вірменів на Україні в XI-XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. – Вип.1. – К., 1971. – С.162.
16. *Григорян В.Р.* История армянских колоний ... – С.62-63.
17. *Липротано Н.* Relacja o Polsce z r. 1575 // Relacja nuncjusów apostolskich i innych osób o Polsce od r. 1548 do 1690. – Berlin, Posnan, 1864. – T.1. – S.249.
18. Źródła dziejowe. – T.XIX. – S.62.
19. *Kiryk F.* Op.cit. – С.75.
20. Źródła dziejowe. – T.XIX. – S.174.
21. Ibid. – S.174, 177, 240.
22. Люстрация каменецкого староства 1565 г. ... – С.168-169, 170.
23. *Гаркавець О.* Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії. Каталог. – 1993. – С.163-164.
24. Źródła dziejowe. – T.XIX. – S.228.
25. Ibid. – S.304.
26. Ibid. – T.XIX. – S.216-218; Registr gospodarczy miasta Kamieńca Podolskiego r. 1564-1565 // Наукова бібліотека НАН України ім. В.Стефаніка у Львові. – Ф.Осcolінських. – 245/1. – 17 арк.
27. Pisma – T.IV. – S.167.
28. *Rolle A.* Zamezki Podolskie na kresach multańskich. Kamieniec nad Smotryczem. – Warszawa, 1880. – T.II. – S.38, 36, 34.
29. Źródła dziejowe. – T.XIX. – S.216-218.
30. *Kiryk F.* Op.cit. – С.75.
31. *Сецинский Е.* Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – К., 1895. – С.92.

32. Люстрация каменецкого старосты 1565 г. ... – С.177.
33. Źródła dziejowe. – Т.ХІХ. – S.160.
34. Запропоновану кількість мешканців ми отримали, користуючись методикою М.Владимирського-Буданова. Він вважав, що на 1 плуг припадало тоді 2 господарі. При умові, якщо в одній господі мешкало 5 осіб, то у двох – відповідно 10 (М.Владимирський-Буданов. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) // АЮЗР. – Ч. VII. – Т.2. – С.70).
35. Źródła dziejowe. – Т.ХІХ. – S.160.
36. Ibid. – С.193.
37. Люстрация 1565 г. ... – С.174.
38. Там же. – С.174-175.
39. Там же. – С.175.
40. Źródła dziejowe. – Т.ХІХ. – S.208.
41. Ibid. – S.226.
42. Ibid. – S.254.
43. Źródła dziejowe. – Т.V. – S.2.
44. Люстрация каменецкого староства 1565 г. ... – С.176.
45. Там же. – С.174-175.
46. *Владимирський-Буданов М.* Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569) // АЮЗР. – Ч. VII. – Т.2. – С.199.
47. *Дзира Я.І.* Татаро-турецькі напади на Україну ХІІІ-ХІV ст. за хроніками Бельських та Стрийковських // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип.1. – С.83-102.
48. *Bielski M.* Kronika Polski. – Sanok, 1856. – Т.VI. – S.89, 91.
49. *Григорян В.Р.* История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии). – Ереван, 1980. – S.65.
50. Там же. – С.101.
51. Źródła dziejowe. – Т.ХІХ. – S.1.
52. Кам'янецька хроніка // Жовтень. – 1985. – № 4. – С.100.
53. Там же. – С.5.
54. *Григорян В.Р.* Назв. праця. – С.67.
55. Там же. – С.67.
56. *Григорян В.Р.* История армянских колоний ... – С.67.
57. *Крикун М.Г.* Населення Подільського воеводства в першій половині ХVІІ ст. // Український історико-географічний збірник (далі – УІГЗ). – К., 1971. – С.123.
58. *Степанков В.С.* Рух опришків в околицях Кам'янця-Подільського влітку-восени 1648 р. // Питання історії України. Збірник наукових статей кафедри історії

України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. – Т.6. На пошану професора Павла Михайлини. – Чернівці, 2003. – С.84.

59. *Мицик Ю.А.* Кам'янець-Подільський в роки Визвольної війни // *Мицик Ю.А., Степанков В.С., Стороженко І.С.* Спалахи козацької звитяги. Нариси. – Дніпропетровськ, 1991. – С.31-32.

60. *Gontribytia subsidium Generalnego na sejmie Warszawskim schwalona z wojewodstwa Podolskiego wybrana. Anno domini 1662* // *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum skarbu Koronnego.* – Dz.№71. – Арк.441, 442, 442зв., 443, 448зв.; *Крикун М.Г.* Місто Могилів над Дністром у XVII ст. // *Україна: Культурна спадщина. національна свідомість, державність.* – К., 1998. – № 5. – С.360; *Петром М.Б.* Населення Кам'янець-Подільського та його етнічна структура в другій половині XVII-XVIII ст. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки.* – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т.11. – С.94.

61. *Капраль М.* Назв. праця. – С.252, 254.

62. *История Киева.* – К., 1982. – Т.1. Древний и средневековый Киев. – С.272-273.

63. *Крикун М.Г.* Населення Подільського воєводства ... – С.119.

64. Там же. – С.119.

65. *Исаевич Я.* Город Дрогобич в XVI-XVIII вв. // *Города феодальной России.* – М., 1966. – С.160.

66. *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С.80-81.

А.Ю.Скрипник

ДО ПРОБЛЕМИ АДМІНІСТРАТИВНИХ МЕЖ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – ПОЧАТКУ XIX ст.

В термінологічному ключі поняття “кордон” (у значенні “смуга, що розділяє території держав”) та “межа” (“лінія поділу якої-небудь території”) диференціюються. Вони виникли разом із утворенням держави та її поділом на адміністративно-територіальні одиниці і в ході історичного розвитку закріпили за собою конкретні значення: кордон – позначення границі держави, межа – лінія внутрішнього поділу території держави. Такі дефініції є визнаними в історичних дослідженнях і виступають ключовими поняттями в даній статті.

У світовій історії є багато прикладів формування державних, а з подальшим розвитком й адміністративних кордонів на базі етнічних ареалів.

Природно, що спочатку визначаються, як правило, міждержавні смуги, а наступними етапами є проведення адміністративного розмежування на теренах країни. У XIX–XX ст., внутрішнім кордонам імперії не надавали великого значення. Вони мали насамперед соціально-економічне значення і не відігравали політичної ролі. Міжнародні кордони визначаються підписанням угод чи домовленостей, внутрішні – це справа самої держави. Процес формування останніх, як показує історичний досвід, буває набагато складнішим та тривалішим.

Дослідження проблеми становлення кордонів Подільської губернії як адміністративної одиниці Російської імперії є одним із напрямків вивчення внутрішньої політики російського самодержавства на Правобережній Україні у першій половині XIX ст. У цій статті ми ставимо за мету простежити процес формування державного кордону та утворення адміністративних меж Подільської губернії як однієї з адміністративно-територіальних одиниць Російської імперії наприкінці XVIII – початку XIX ст.

У працях XIX ст., присвячених історії Поділля кінця XVIII – початку XIX ст., порушувалося питання визначення кордонів новоутворених західних губерній. Подільський губернатор П.Н.Батюшков¹ (1882–1884) одним із першочергових завдань губернської влади вважав облаштування кордонів як необхідного атрибута російської державності. У 1842 р. виходить “Атлас Подольской губернии”, складений подільським губернатором К.Я.Фліге, що містив план адміністративних меж губернії². Подільський дослідник В.К.Гульдман³ торкався питань організації та розмежування повітів. Незакінчена робота викладача Подільської семінарії П.Гліщинського має підзаголовок “Давній і сучасний кордон Поділля та колишнього Брацлавського воеводства”⁴.

У роботах істориків радянського періоду П.Ф.Щербини⁵ та І.Г.Шульги⁶ зустрічаємо згадки про становлення адміністративних кордонів у контексті інших тем досліджень.

На початку 90-х рр. XX ст. з’являються ґрунтовні дослідження українських істориків (М.С.Дністрянський⁷, М.Г.Крикун⁸, В.С.Сергійчук⁹, О.Петренко¹⁰), присвячені актуальним питанням української етнічної території у світлі впливу колонізаторської політики Російської імперії на формування адміністративно-територіального устрою у XIX ст. Існує група фахівців (В.Боєчко¹¹, І.Г.Іванченко¹²), котрі досліджують діяльність російської прикордонної варти в правобережних губерніях.

В процесі дослідження неминучим стало звернення до нормативних актів Російської імперії, опублікованих в “*Полном собрании законов Российской империи*”, які дозволяють вивчати правовий статус адміністративних кордонів губернії, заходи уряду та Сенату щодо їх змін. Докумен-

тальним підґрунттям є історичні матеріали, що містяться в державних архівах. Вони дають змогу дослідити принципи формування, організаційні заходи влади, їх виконання на місцях, статус та значення кордонів. Частина згаданих матеріалів міститься в Кам'янець-Подільському міському державному архіві, фонди 115 (подільська губерньська креслярня), 227 (губерньське правління) та 228 (канцелярія подільського цивільного губернатора).

Наприкінці XVIII ст., після другого поділу Польщі, перед російською адміністрацією на Правобережній Україні постало завдання міжгуберньського розмежування. Першим кроком стала відмова від польського принципу адміністративної системи на території Подільського та Брацлавського воєводств. Утворене ще у 1434 р., Подільське воєводство поділялося на три повіти: Кам'янецький, Летичівський, Червоноградський. 1569 р. у східній частині Поділля утворено Брацлавське воєводство, що об'єднувало Брацлавський, Вінницький і Звенигородський повіти.

На цих землях російський уряд поступово почав запроваджувати нові адміністративні структури як основу для здійснення в подальшому власної внутрішньої політики. У 1793 р. Правобережна Україна була поділена на Ізяславську (Волинську) і Брацлавську губернії та Кам'янецьку область. Поділ не враховував історичних особливостей, кількості та етнічного складу населення, його щільності та господарського розвитку окремих регіонів.

Росіяни керувалися перш за все “Учреждением о губерниях” 1775 року, в якому за основу визначення меж губерній було покладено принцип народонаселення, тобто за кількістю душ чоловічої статі визначалися адміністративні межі. Ще 13 квітня 1793 р. Катерина II надала вказівки Сенату й Синоду про запровадження адміністративних і церковних керівних структур. Якщо не залишати старий поділ, то потрібно було створити принципово нові “...мапи місцевості, перерахувати міста і села, провести перепис населення, поділити новий край на округи, відкрити присутні місця та скласти для них штати”¹³. Це практично означало починати процес формування всіх губерньських установ з нуля. “Невідповідність етнічних і адміністративних кордонів – не просто результат ігнорування національного принципу організації територіально-адміністративного устрою, а наслідок політики позбавлення права українського народу на державний і національно-культурний розвиток”¹⁴.

Природно, що виконання розпоряджень із Петербурга затягнулося. Визначення меж губерній контролював генерал-губернатор. 15 листопада 1795 р. подільський цивільний губернатор П.Шереметєв отримав наказ “...прискорити створення Генеральної карти губернії, десяти повітових

карт та планів повітових міст, створити митниці і наглядацькі будинки на кордоні з Галичиною”¹⁵. Це був тривалий процес. Після заснування губерньської креслярні справа пішла швидше. Саме нею були складені перші топографічні карти губернії та камеральний опис¹⁶. Поки карти та відомості надходили до губернатора, потім – до Києва та Петербурга, відбувалися періодичні зміни та коригування (кількість повітів губернії, визначення повітових центрів, утворення установ та ін.).

Першочерговим завданням було облаштування державного кордону. Створювалися митниці поблизу Могилева (на Поділлі), Жванця, Гусятина та інших прикордонних містечок. За наказами генерал-губернатора впроваджувалася митна охорона з кінних підрозділів. До її обов’язків входила охорона митниць та митних застав, патрулювання вздовж кордону з метою приборкання контрабанди¹⁷. На початку XIX ст. військовий міністр Барклай-де-Толлі надіслав проект “Положение об устройстве военной стражи на границах западных губерний”. Згідно проекту кордон, розподілений на ділянки, охороняли регулярні козачі полки. В умовах мирного часу вони непогано справлялися зі своїми обов’язками, а до функцій місцевої влади входила всебічна допомога та постачання всім необхідним.

Указом від 12 грудня 1796 р. Брацлавська губернія була ліквідована. Її територія, за винятком приєднаних до Київської губернії Липовецького, Махнівського, П’ятигірського і Сквирського повітів, відійшла до Подільської губернії¹⁸. Імператор Павло I керувався принципом утворення нових губерній за кількістю душ чоловічої статі (близько 700 тис. в одній губернії). Генерал-губернатор О.Беклешов повідомляв подільського губернатора про розширення меж губернії на основі рішення Сенату від 17 грудня 1796 р. про формування територій та меж Подільської та Волинської губерній, “...за достатньою кількістю душ”. “Кордони Подільської губернії – усе Подільське воєводство, в якому два повіти: Камя’нецький і Летичівський, а мешканців 284450 душ чоловічої статі. Тому зручніше приєднати Брацлавське воєводство: Вінницький і Брацлавський повіти, в яких 413075 душ...”¹⁹. Відтепер кількість населення та територія губернії відповідали “стандартам” сталої адміністративної одиниці.

Новий перерозподіл одразу ж викликав плутанину з приводу приналежності містечок та повітів до нових територіальних меж. Певний час самі повітові справники точно не знали, кому вони мають підпорядковуватися, куди посилати звіти та рапорти, чий накази виконувати. “По тих містах і повітах, що відійшли від губернії, та по тих, які ввійшли до її складу, розіслати повідомлення ... надсилати відомості про міста, податки, про чиновників та службовців ...” – йшлося в наказі подільського губерньського правління²⁰.

Невизначеність та тимчасовість адміністративних територій гальмували проведення кордонів між губерніями. О.Беклешов вирішив прискорити цей процес. У стилі жорсткого наказу, 5 квітня 1797 р. подільський цивільний губернатор П.Жуков отримав розпорядження “О формировании уездов Подольской губернии”. В котрий раз потрібно було перерахувати населення, скласти плани міст, містечок та межі повітів. “Для надлежащего предписания и распоряжения...”, – тобто офіційного затвердження на рівні Сенату²¹.

Навесні (березень) 1797 р. взялися за облаштування поштових шляхів. Основне навантаження лягло на губернського землеміра та його підлеглих у повітах. Слід було точно виміряти відстані між поштовими станціями та згідно російських порядків встановити смугасті стовпи на дорогах. Губернське правління зобов’язало городничих відрядити в розпорядження губернського землеміра його колег із повітів. Тим часом прийшов наказ про складання точних планів шляхів губернії (з нанесенням на мапу) та їх докладний опис. У своєму рапорті губернський землемір М.Долгунов інформував губернське правління: “...для складання планів доріг відряджено землемірів Мартиновича та Лешадіна. Їм наказано рухатися по запланованих маршрутах”²². Кожному із землемірів у поміч було надано двох кмітливих солдат із губернського батальйону з підводою. Крім того, городничі зобов’язані були під час складання планів давати на допомогу 10 міщан і два вози для перевезення інструменту.

29 серпня 1797 р. під час “чергового” визначення кордонів між Мало-російською, Волинською і Подільською губерніями, до останньої були віднесені Ольгопільський (Чечельницький) і частина Богопільського, Єленського (Балтського) і Тираспольського повітів скасованого Вознесенського намісництва. Північні повіти Подільської губернії (Базалійський, Дубенський, Кременецький, Старокостянтинівський) увійшли до складу Волинської губернії²³. У підсумку було прийнято рішення “... з Польської України, Волині і Поділля, до імперії приєднаних, за достатньою кількістю душ та території скласти губернії Київську, Подільську та Волинську...” – виголошував указ Павла І. Згідно “стандартного” штатного розпису, виданого 31 грудня 1796 р., Подільська губернія складалась з 12-ти повітів, а Кам’янець-Подільський залишався губернським центром²⁴.

Незважаючи на нове облаштування кордонів південно-західних губерній, певні ділянки пролягли по адміністративних межах часів Речі Посполитої. Західний (державний) кордон Подільської губернії був одночасно межею Проскурівського та Кам’янецького повітів; північний – Проскурівського, Летичівського та Літинського повітів; південний – Ушицького, Могилівського та Ямпільського²⁵. Остаточного визначення потребували

східні адміністративні кордони Ольгопільського та Балтського, північні – Гайсинського, Брацлавського, Вінницького повітів.

Після визначення лінії державного кордону Російської імперії з Австрією розпочався процес формування меж новоутворених губерній. Подільський губернатор О.Юзефович у січні 1799 р. отримав указ Сенату “О состоянии границ Подольской губернии”, де визначалися подальші заходи щодо зміцнення державного кордону та утворення адміністративних меж повітів. Аналіз цього документу дає змогу процес територіального розмежування поділити на три етапи: 1) визначення та облаштування державного кордону Російської імперії з Австрією в смузі Подільської губернії; 2) проведення зовнішніх (міжгубернських) меж; 3) встановлення повітового розмежування (внутрішньо-адміністративні межі). Усі заходи планувалося здійснити комплексно й одночасно з формуванням адміністративних одиниць губернії.

На початку 1799 р. при подільському губернському правлінні було створено губернську межеву комісію, на яку покладалася справа остаточного визначення і облаштування кордонів. Її очолював подільський цивільний губернатор. До складу комісії входили: віце-губернатор, губернський предводитель дворянства, губернський землемір, поліцмейстер та губернські прикордонні комісари – уповноважені чиновники, призначені губернатором (по одному у кожний повіт). В процесі роботи передбачалося активне листування (обмін інформацією), спрямоване на вчасне узгодження непорозумінь чи спірних питань міжгубернського розмежування. Креслярні кожної губернії, керуючись указами імператора та Сенату, мали підготувати робочі мапи та схеми для повітових комісій.

У повітах були сформовані повітові межеві представництва. За наказом губернатора до їхнього складу входили: повітовий маршалок (голова), підкоморії (його помічники), депутати від повітової шляхти (в основному поміщики, володіння яких знаходилися в смузі визначення майбутнього кордону), повітовий землемір (до обов’язків якого входило вимірювання та нанесення на карту нової лінії) та представник від губернії – прикордонний комісар.

Практично всі особи, окрім комісара, були представниками земських владних структур, що передбачало виконання завдання силами місцевого самоврядування, а губернська межева комісія здійснювала контролюючі функції. Повітовим комісіям надавалася певна свобода дій, їм дозволялося самостійно визначати прикордонну смугу, але якнайшвидше направляти в губернські центри мапи на затвердження²⁶.

Планувалося розпочати роботу навесні, але губернські казенні палати не отримали вчасно коштів, виділених центром, а земські надходження ви-

явилися недостатніми. Намагання забезпечити одночасну появу повітових комісій сусідніх губерній на певних ділянках майбутнього кордону спричинило тривале листування. Узгоджувалися дати, склади комісій, перешлювалися погана погода та мобілізувався транспорт. Тому губернські прикордонні комісари прибули в повіті тільки в середині червня 1799 р., де на них уже давно чекали.

Незважаючи на цю затримку, планувалося впродовж літа провести адміністративні кордони губерній, а восени – повітові. Без завершення цих робіт ускладнювалася діяльність усіх органів влади, що загрожувало безпекою виникнення непорозумінь та конфліктів.

Повітові виконавчі органи – нижні земські суди – були зобов’язані губернатором надавати межевим комісіям необхідну кількість робітників. В основному це були поміщицькі селяни прикордонних маєтків, яких за згодою панів відряджали на роботи. Озброєні власними сокирами, лопатами, сохами та плугами, вони під керівництвом губернських комісарів та землемірів прокладали межу. Власне межа являла собою неглибокий рівчак, із невеликими земляними валами по обидва боки. Через певну відстань кордон позначався прикордонними знаками, які також встановлювали на шляхах, мостах та переїздах.

На початку грудня 1799 р. подільський губернський землемір М.Екстер рапортував до губернського правління: “На підставі указу від 14 травня 1799 року, маю честь представити плани та карту проведеного на протязі року кордону між Волинською та Подільською губерніями”. Не визначеними залишилися межі з Київською та Херсонською губерніями. Тому межеві комісії продовжували свою роботу. Під особливим контролем губернської влади перебували східні кордони Балтського та Гайсинського повітів²⁷.

Як і передбачалося, часто виникали проблеми з узгодженням смуги кордону на місцях. Про будь-яку невизначеність чи розбіжності повідомляли губернську комісію та правління; поки приходила відповідь чи інструкція, йшов час. Такі темпи робіт не задовольняли вище керівництво. Указ Сенату від 15 квітня 1804 р. наказував прискорити визначення східних та південних кордонів Подільської губернії. Найчастіше доводилося маневрувати по межах поміщицьких господарств, “щоб нікого з поміщиків не образити”. Але конфліктів не вдалося уникнути. Особливо гучна сварка виникла з Херсонською межевою комісією у 1802 р. за східний кордон Балтського повіту.

Природний ландшафт цього регіону, відсутність документів у власників маєтків зчинили суперечку щодо лінії кордону, яка ставала й офіційною смугою розмежування декількох поміщицьких господарств. Землевласники-сусіди не бажали поступатися один одному і ситуація зайшла в

глухий кут. Виникла необхідність втручання губернських властей, які лише через рік вгамували ситуацію і нарешті був підписаний офіційний документ та мапа²⁸.

Визначення кордонів – одна з багатьох ланок комплексної політики російського самодержавства, спрямованої на остаточне входження Поділля до складу Російської імперії з наступним нівелюванням національних особливостей та русифікацією населення.

На початку ХІХ ст. завершився тільки початковий етап формування територіального устрою та адміністративного управління Подільської губернії. А процес розмежування повітів і губерній на Правобережній Україні тривав до початку 30-х років ХІХ ст. і завершився з утворенням Київського генерал-губернаторства.

Примітки

1. *Батюшков П.Н.* Предисловие // Петров Н.И., Городецкий М.И. Подоллия. Историческое описание. – СПб., 1891. – С.І-XXXII.
2. Атлас Подольской губернии // Журнал министерства внутренних дел. – СПб., 1843. – Ч.2.
3. *Гульдман В.К.* Населенные места Подольской губернии (Алфавитный перечень населенных пунктов с указаниями некоторых справочных сведений). – Каменец-Подольск, 1892.
4. *Глицинский П.* Историко-статистическое описание Подольской епархии // Подольские епархиальные ведомости. – 1862. – № 5, 7, 11, 13, 14, 20, 22.
5. *Щербина П.Ф.* Адміністративно-територіальний поділ Правобережної України у ХІХ ст. // Матеріали Третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1970.
6. *Шульга І.Г.* Відкриття митниць на території Поділля // Тези доповідей V-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1980.
7. *Дністрянський М.С.* Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. – Львів, 1992.
8. *Крикун М.Г.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. (кордони воеводств у світі джерел). – 2-е вид. – К., 1993.
9. *Сергійчук В.С.* Етнічні межі і кордони України // Наука і суспільство. – 1993. – № 3-4.
10. *Петренко О.* Брацлавська губернія і Брацлавське намісництво // Київська старовина. – 2000. – № 1.
11. *Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994.
12. *Іванченко І.Г.* Охорона кордонів України в складі Російської імперії // Прикор-

донні війська України: історія і сучасність. – Хмельницький, 1997.

13. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – СПб., 1830. – Т.ХХІІІ. – №17114.

14. *Дністрянський М.С.* Назв. праця. – С.67.

15. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф.228. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.6.

16. КПМДА. – Ф.115. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.29.

17. *Кабачинський М.І.* Історія кордонів та Прикордонних військ України. – Хмельницький, 2000. – С.109.

18. ПСЗ. – Т.ХХІV. – №18117.

19. КПМДА. – Ф.227. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.197.

20. Там же. – Арк.135.

21. Там же. – Спр.4. – Арк.176.

22. Там же. – Спр.27. – Арк. 1.

23. ПСЗ. – Т.ХХІV. – №18117.

24. КПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.90.

25. *Крикун М.* Назв. праця. – С. 36.

26. КПМДА. – Ф.227. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.11.

27. Там же. – Спр.281. – Арк.5-7.

28. Там же. – Спр.495. – Арк.19-21.

Ю.А.Хоптяр

ПРИВАТНА І ЦЕРКОВНА ОСВІТА В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (20–70-ті рр. ХІХ ст.).

У кінці ХVІІІ ст. – 30-х рр. ХІХ ст. шкільна освіта на Правобережній Україні перебувала під польсько-шляхетським впливом. У 1838 р. утворено Київський учбовий округ, запроваджено статут 1828 року, відповідно якого здійснювалася розбудова нових навчальних закладів¹. Проте і після такої реорганізації не все у сфері освіти охоплювалося державними закладами. Матеріали дирекції училищ Подільської губернії дають можливість прослідкувати процеси у приватній освіті у 20–70-х рр. ХІХст.

Приватною освітою, переважно дворянської молоді, займалися вчителі іноземці – в більшості французького, німецького та польського походження. Вони часто не володіли методикою навчання, а іноді і необхідним об’ємом знань. На ці недоліки у доповідній записці 25 травня 1811 р. вказував міністр освіти Розумовський². В цьому документі висловлювалось занепокоєння у зв’язку з низькою якістю приватної освіти дворянства і пропонувався ряд заходів для покращення ситуації: влаштування іспитів, перевірка знання російської мови та вимога викладати на ній. Однак, ці заходи виявились недостатніми, а наплив приватних учителів-іноземців, особливо у великі міста та прикордонні губернії продовжувався³.

1 липня 1834 р. уряд Російської імперії видав “Положение о домашних наставниках и учителях”, в якому йшлося про необхідність запровадження суворого нагляду за приватною освітою та навчанням⁴. Цей нагляд в Подільській губернії покладався на директора училищ (його здійснював до 1869 р.), поки не запровадили посади інспекторів народних училищ. В зв’язку з цим першому директору училищ Подільської губернії Телешеву довелося не тільки реорганізувати систему державних навчальних закладів, але і вести роботу з приватними учителями і школами, які порушували законодавство (не подавали необхідну інформацію тощо). Так, власник чоловічого пансіону в Балті Ящинський певний час не повідомляв дирекцію училищ про свою діяльність. Тільки після попередження про можливе закриття закладу поліцією власник подав необхідні документи⁵.

Відповідно до вказаного закону приватні вчителі мали подавати директору училищ звіти про роботу, інформацію про вихованців, їх успішність та поведінку, розмір зарплати тощо. До звіту додавалися свідчення від повітового предводителя дворянства та осіб, у яких учителі працювали. Ті, хто займався приватною освітою із порушенням законодавства, підлягали значному грошовому стягненню, а у випадку рецидиву – судовому розгляду. Для іноземців допускалася депортація.

Загалом, за нашими підрахунками, приватних учителів у цей час було близько 100 осіб. Тому вони не могли відігравати визначальної ролі у процесі освіти та виховання у Подільській губернії. Такі вихователі переважно працювали у заможних поміщиків (таких, як Стадницький, Скибневський, Роцишевський, Гейсмар), а також у багатих євреїв (Рафалович та ін.).

Приватні учителі рідко мали по одному вихованцю, в середньому вони навчали близько п’яти, у декотрих кількість учнів досягала 13 (Рогальський з Вінниці). Кількість учнів залежала від заробітної плати: чим меншою вона була, тим більше набиралося підопічних. Платня ж, у більшості, була низькою, іноді виплачувалася натурою. Так, з учителем Корвоцьким за навчання розраховувалися парою чобіт⁶.

До кінця 50-х рр. XIX ст. серед приватних учителів переважали німці, далі йшли поляки та євреї і практично не зустрічалося французів. У наступному десятилітті серед приватного учительства почали домінувати поляки, випускники ліцеїв, котрі мали кращу підготовку ніж інші. Однак, німецьким учителям вдавалось вигідніше влаштуватися. Вони, розпочавши кар'єру з навчання читанню та письму німецькою мовою, за сприятливих умов із домашніх вихователів могли потрапити у місцеву гімназію і, зібравши з часом заощадження, від'їхати на батьківщину. Іноді учитель-іноземці займалися педагогічною діяльністю для того щоб уникнути військової повинності.

Відгуки батьків про діяльність учителів у більшості носили позитивний характер. Зокрема, відзначалася діяльність Ф.Наме, що працював у поміщика Липковського (с.Красносілки Гайсинського повіту), Млоховського – у поміщиків Стадницьких (Дунаївці) та інших⁷.

У 20–30-х рр. в Подільській губернії функціонувало всього три приватних навчальних пансіони: один в Барі і два у Балті⁸. У Барі жіночий пансіон був відкритий Терезією Тауш 13 жовтня 1824 р. Цей пансіон налічував 8 учениць і 4 учителів. На початку 30-х рр. пансіон перевели у Меджибіж. Із переходом у Меджибіж стан пансіону значно покращився і у листопаді 1835 р. тут навчалось 13 учениць, з якими працювали 5 учителів. Серед предметів, що викладалися, хоча у невеликому об'ємі, були: закон божий, російська, польська, французька, німецька мови, географія, арифметика. У пансіоні не було поділу на класи, а рівень викладання відповідав початковій освіті⁹.

Два чоловічих пансіони, що знаходились у Балті, належали Федоровичу та Яшинському. У навчальному закладі Федоровича, в якому він працював єдиним учителем, займалося 8 учнів, які здобували початкову освіту. Створюючи перешкоди навчання селянських дітей, місцева влада взяла з власника зобов'язання не викладати їм ряд предметів, зокрема французьку мову¹⁰. Пансіон Федоровича проіснував до 25 листопада 1842 р. і через брак коштів закритися.

У пансіоні Яшинського у 1834 р. навчалось 5 учнів, причому сам власник викладав 10 предметів (закон божий православний і католицький, російську і французьку мови, географію, історію, арифметику, малювання, креслення, музику). Пансіон проіснував до кінця 30-х рр. XIX ст.¹¹

Одночасно з приватними пансіонами у цей час існували і інші не державні освітні заклади, а саме школи при храмах і жіночих монастирях. Такі школи функціонували при жіночих римо-католицьких монастирях у Городку Проскурівського повіту (з 1784 р.), Теплику Гайсинського повіту (з 1825 р.)¹², а також при лютеранських церквах у Дунаївцях Ушицького по-

віту (з 1832 р.), с.Камінці Ольгопільського повіту (з 1822 р.) і Теофіполі Проскурівського повіту¹³.

Після придушення польського повстання 1830–1831 рр. уряд Російської імперії 25 липня 1832 р. видав розпорядження, згідно якого всі навчальні заклади при римо-католицьких монастирях і костельолах закривалися, а у Волинській і Подільській губерніях мали відкриватися школи при православних церквах під наглядом парафіяльних священників. Проте, римо-католицьким школам у Городку і Теплику вдалося вижити завдяки їх особливій організації. Більша частина вихованок цих шкіл походили з бідних сімей, тому утримували їх безплатно, а ті хто належав до заможних родин платили порівняно небагато – 60 руб. Баратовський (директор училищ у 1835–1838 рр.) оглянувши школу, відзначав чимало недоліків¹⁴. У той час як римо-католицький єпископ Мацкевич у доповідній записці подільському губернатору В.В.Левашову навпаки доказував, що школа знаходиться у найкращому стані і негативно висловлювався відносно втручання дирекції училищ у справи цього закладу¹⁵.

Серед навчальних закладів, що уціліли при костельолах, була Кам'янець-Подільська римо-католицька семінарія, що знаходилася біля Домініканського костельу і проіснувала до 1866 р. Лише з 17 квітня 1853 р. цей заклад перейшов під контроль міністерства народної освіти. Дирекція училищ стала рекомендувати учителів та встановлювати їм випробувальний термін. Протягом двох курсів у семінарії викладалося всього декілька предметів (зокрема, історія і російська мова). Судячи з оцінок учителів у відомостях, можна стверджувати, що семінаристи наполегливо опановували ці дисципліни, рідко хто отримував “трійки”. У жовтні 1866 р., у зв'язку з ліквідацією Кам'янець-Подільської римо-католицької єпархії, цю семінарію закрили¹⁶.

Лютеранські школи Дунаєвець і Камінки перейшли під контроль дирекції училищ у 1845 р.¹⁷ Навчання дівчаток і хлопчиків, дітей німецьких поселенців, у них проходило разом. Навчальні предмети (письмо, читання, арифметика) викладалися німецькою мовою і тільки з 1867 р. розпочали вивчення російської мови. Розташовувалися ці навчальні заклади у будинках, що надавалися місцевими власниками (в Дунаївцях – поміщиком Скибневським, а в Камінці – економією кн.Віттенштейна). Учителі отримували високу платню (у Дунаївцях – 250–350 руб., у Камінці – 160 руб.¹⁸). Чисельність учнів швидко зростала. Якщо у 1845 р. в обох школах навчалось 60 осіб, то у 1846 р. – 82. Протягом 1850–1855 рр. кількість учнів у Дунаївцях коливалася у межах 100–120 осіб, а у наступній п'ятирічці досягла 140–180. Тенденція зростання контингенту учнів зберігалася до самого закриття цих лютеранських шкіл у 1869 р.¹⁹

Серед шкіл, що не входили до державної системи учбових закладів, були сільські школи при парафіяльних церквах, а нагляд за їх діяльністю здійснювали місцеві священники. Ці школи перебували у відані Подільської духовної консисторії, яка щорічно подавала дирекції училищ відомості про загальний стан шкіл. Така ж інформація надходила до дирекції від палати державного майна відносно шкіл в поселеннях державних селян. Аналіз такого матеріалу дає можливість проаналізувати стан освіти серед селянства Подільської губернії.

Згідно з поданими відомостями чисельність учнів у парафіяльних школах у 1842 р. становила 398 осіб, у 1843 р. – 266, у 1846 р. – 418. У 50–60-х рр. спостерігалось значне зростання кількості церковно-парафіяльних шкіл. Так, у 1855 р. їх, за даними консисторії, нараховувалося 68, у 1857 р. – 155, у 1859 р. – 166. У 1850 р. серед учнів налічувалося 1291 хлопчиків і 3 дівчинки, у 1853 р. – відповідно 1461 і 75, у 1855 р. – 1275 і 969, у 1856 р. – 2041 і 1055, у 1859 р. – 1924 і 973. Парафіяльні школи розташовувалися у православних церквах, громадських будинках, орендованих приміщеннях і навіть у землянках²⁰.

До особливого виду закладів, що здійснювали свою діяльність під наглядом дирекції училищ належали приватні жіночі пансіони. Відповідно до урядового розпорядження від 7 червня 1837 р. передбачалось утворити по одному “благородному” пансіону з державною допомогою у 1500 руб. в містах Києві, Вінниці, Житомирі і Кам’янці-Подільському. Очолити такі пансіони могли приватні особи, на яких покладалися складні і розгалужені обов’язки. Керівник пансіону спостерігав за процесом навчання, слідкував, щоб вихованки закладу нікуди за його межі не виходили без супроводу батьків чи опікунів, не відвідували театрів та інших зібрань. Не допускалося перебування у пансіоні сторонніх осіб, а побачення з родиною проходило у окремих приймальних кімнатах. Керівникам цих закладів надавалось право набору учителів для навчання і гувернанток для нагляду. Курс навчання складав 4 роки, а предмети викладалися російською мовою. Щоденно уроків за розкладом визначалося не більше чотирьох, тривалістю 1,5 год. кожний.

На підставі вказаного розпорядження у 40–60-х рр. в Кам’янці-Подільському працювали три жіночі пансіони. 1 жовтня 1842 р. тут відкрився приватний жіночий пансіон Кавецької, німкені за походженням. Спочатку планувалося навчати 70 учениць, дітей поміщиків та чиновництва з оплатою за навчання від 350 до 800 руб.²¹ Однак, до занять у пансіоні, що розташовувався у будинку Бродського приступили лише 20 осіб. Хоча у вересні 1843 р. кількість учениць зросла до 24, це не врятувало пансіон від банкрутства²².

На кількісний склад вихованок пансіону вплинув той фактор, що в цей час у м. Хотин, звідки була більшість учениць, відкрився аналогічний заклад Кленгель. Проіснувавши майже 5 років приватний жіночий пансіон Кавецької 7 серпня 1847 р. через нестачу коштів закрився²³.

9 липня 1852 р. відкрився приватний жіночий пансіон Л.Піотровської. У цьому маленькому пансіоні на два класи здобували початкову освіту від 12 до 17 учениць, котрих навчали 6 учителів. Серед контингенту вихованок переважали представниці православного чиновництва, а учениці ділилися на пансіонерок і напівпансіонерок. Проте і цей приватний пансіон збанкрутував. 26 січня 1855 р. на прохання власниці цей заклад закрили²⁴.

З дозволу міністра народної освіти 28 лютого 1853 р. К.Каціовська відкрила у Кам'янці-Подільському новий приватний жіночий пансіон. Навчання у ньому розпочалося 5 березня, а курс складався з 4-х класів. В пансіоні викладалися закон божий православного і католицького віросповідання, російська, французька і німецька мови, арифметика, історія, географія, малювання, каліграфія, музика, танці, співи. Більшість предметів викладалися учителями міської гімназії. Плата за навчання встановлювалася у межах від 70 до 230 руб., а склад учениць поділявся на пансіонерок, котрі становили більшість, напівпансіонерок і "приходящих". Останні платили 70 руб., напівпансіонерки – 100 руб., пансіонерки без вивчення музики 200 руб., а з музикою – 230 руб.

Кількість вихованок досягала максимальної величини – 49 осіб – у 1860 р., а у скрутні часи знижувалася до 31 (у 1865 р.). За віросповіданням до 1863 р. більшість вихованок складали діти католиків. Відносно станового складу, то у 1860 р. у пансіоні знаходилося 22 представниці чиновництва, 20 – дворянства, 5 – купецтва, 2 – духівництва²⁵. Навчання у пансіоні проходило досить успішно, однак брак коштів примусив власницю закрити його у червні 1866 р.²⁶

Протягом 1843–1859 рр. у Подільській губернії не було приватних чоловічих шкіл та пансіонів. 17 серпня 1860 р. у Меджибожі відкрилася приватна чоловіча школа на правах парафіяльного училища. З дозволу помічника попечителя Михневича цю школу відкрив її власник Дзенціол.

Курс навчання за планом включав закон божий, читання, російську, німецьку, французьку мови, історію, арифметику. У школі планувалося навчання 10 пансіонерів із оплатою по 150 руб. і 15 напівпансіонерів по 100 руб., однак на початок навчання прибуло лише 8 пансіонерів і 4 напівпансіонери. Серед учнів нараховувалося 9 католиків, 2 православних, 1 лютеранин. Більшість годин відводилася на викладання польської мови ксьондзом Ф.Пасютевичом. Закон божий православного віросповідання викладав Худзінський, французьку мову – француз Л.Фавр Л., решту пред-

метів – сам власник. Школа розташовувалася у кам'яному будинку з чотирма кімнатами, а перед нею знаходився просторий спортивний майданчик. Приватна школа у Меджибожі проіснувала до квітня 1865 р. і за розпорядженням місцевої влади та участю поліції закрилася.

У Могилеві 17 серпня 1861 р. на рівні повітового училища утворився приватний чоловічий пансіон. Його власник, випускник Рішельєвського ліцею Дульський у 50-х рр. уже утримував аналогічний заклад в Атаках Бесарабської губернії. Метою навчання ставилася підготовка учнів для вступу у вищі навчальні заклади. Серед навчальних предметів були закон божий, російська, французька мови, арифметика, геометрія, каліграфія, географія та історія. У пансіоні учні в кількості 12–15 чол. поділялися на пансіонерів, що платили за навчання по 200 руб. і “приходящих” із платнею в 60 руб. Власник платив за навчання законоучителю 100 руб. і наглядачеві 400 руб. Всі навчальні дисципліни у двох класах викладав сам Дульський. Більшість учнів складали православні, далі йшли іудеї, католики, вірмени. Цей пансіон продовжував функціонувати і після переходу приватних закладів у відання інспекцій училищ у 1869 р.

Кілька років проіснувала у Кам'янці-Подільському приватна чоловіча школа Карла Бельського, котрий працював тривалий час приватним учителем. Ця школа відкрилась 4 листопада 1862 р. В ній викладали 5 предметів. Плата за навчання пропонувалась 80 руб., а кількість учнів не перевищувала 16, причому 2–3 вихованці навчалися безплатно. В школі працювали чотири учителі, які отримували від 5 до 15 руб. Іспити у школі проходили в один день і канікули розпочиналися щорічно 28 червня. На початку 1865 р. через труднощі у фінансуванні приватна школа Бельського закрилась, а її колишній власник продовжував працювати приватним учителем²⁷.

За ініціативою учительки німецької мови Августи Прень 15 вересня 1865 р. відкрився, хоча і на короткий час, приватний жіночий пансіон у Вінниці. Замість заявлених у програмі чотирьох класів у пансіоні функціонували тільки два. Учениці, у кількості 15–16 осіб, поділялися на пансіонерок із оплатою по 135 руб. та “приходящих” – з платнею 60 руб. Оплата учителям виплачувалась мізерна – 50–75 коп. за урок. Низька оплата, борги, порушення вимог програми стали причиною закриття цього пансіону у 1866 р.²⁸

У 1864 р. відкрилася приватна чоловіча школа в с.Кукавка Могилівського повіту, власником якої став місцевий поміщик і предводитель дворянства Чернишов. Цей заклад спочатку мав три класи, однак через рік їх функціонувало уже чотири і одна підготовча група. Особливістю цієї школи було те, що з першого класу туг вивчалася латинська мова, а викла-

дання дев'яти предметів, на рівні гімназії, здійснювалося шістьма викладачами з університетською освітою. Всього у 1865 р. навчалось 50 учнів, з них 29 пансіонерів і 21 “приходящих”. Переважну більшість учнів склали православні – 33. Католиків було 13, євреїв – 3, лютеран – 1. Серед учнів найбільше було представників дворян – 44. Селянських дітей було лише 4, а купців – 2. Однак, у 1866 р. цей навчальний заклад закритися через незадовільний стан фінансування, і як наслідок, через відсутність викладачів²⁹.

У 1869 р. усі приватні та церковні навчальні заклади перейшли під нагляд щойно створеної інспекції училищ Подільської губернії. Першим інспектором 24 вересня призначили В.Константіновича, а 10 листопада і його помічника – другого інспектора А.Каретнікова. В зв'язку з такою реорганізацією, навчальні заклади Подільської губернії поділили на два райони. До першого, який контролював Константінович, належали Кам'янецький, Летичівський, Літинський, Могилевський, Проскурівський і Ушицький повіти, а до другого, контрольованого Каретніковим – решта повітів губернії. У 1873 р. кількість інспекторів у інспекції збільшилася до чотирьох (1 липня на цих посадах працювали Белявський, Годовий, Левицький, Лосев)³⁰.

Після реорганізації нагляду і переходу під повний контроль держави у 70-х рр. кількість шкіл для селянства суттєво не змінилася. У 1874 р. їх було 169³¹.

Аналіз діяльності приватних навчальних закладів показує, що у 20–70-х роках ХІХ ст. вони не набули масового поширення. За нашими підрахунками, у вказаний період функціонували із різним часом тривалості близько 20 приватних і понад 190 церковних шкіл. Приватні навчальні заклади відрізнялися досить короткими термінами існування і могли лише локально впливати на процес освіти та навчання в Подільській губернії. Серед причин такого стану були: дефіцит фінансування, відсутність державної допомоги, жорсткий урядовий контроль, правова нерівність державних і недержавних учбових закладів, недосконалість навчальних програм тощо.

Примітки

1. Киевская старина. – 1882. – №2. – С.22-29.
2. Шмидт О. История средних учебных заведений. – СПб., 1860. – С.91.
3. Там же. – С.93.
4. Там же. – С.298.
5. Отто С. Материалы для истории учебных заведений. – СПб., 1865. – С.30.
6. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.249. – Оп.1. –

Спр.8425. – Арк.34-40.

7. Там же. – Арк.54.

8. Там же. – Спр.8412. – Арк.20.

9. Там же. – Арк.24.

10. Там же. – Арк.29.

11. Там же. – Арк.31.

12. *Симашкевич М.В.* Римское католичество и его иерархия на Подолии. – Каменец-Подольский, 1872. – С.419.

13. ДАХО. – Ф.249. – Оп.1. – Спр.8410. – Арк.43.

14. Там же. – Арк.52.

15. Там же. – Ф.315. – Оп.3. – Спр.10. – Арк.77.

16. *Симашкевич М.В.* Назв. праця. – С.520.

17. Там же. – С.521.

18. ДАХО. – Ф.249. – Оп.1. – Спр.8421. – Арк.67.

19. Там же. – Ф.315. – Оп. 2. – Спр.5. – Арк.7-8.

20. Там же. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.21.

21. Там же. – Ф.249. – Оп.1. – Спр.8425. – Арк.61.

22. Там же. – Арк.87.

23. Циркуляр по управлению Киевского учебного округа 1847 г. – К., 1848. – С.152.

24. ДАХО. – Ф.249. – Оп.1. – Спр.8428. – Арк.45.

25. Там же. – Спр.8426. – Арк.22.

26. Циркуляр по управлению Киевского учебного округа 1866 г. – К., 1867. – С.89.

27. ДАХО. – Ф.249. – Оп. 1. – Спр.8430. – Арк.42.

28. Там же. – Арк.73-75.

29. Там же. – Арк.81-82.

30. Циркуляр по управлению Киевского учебного округа 1874 г. – К., 1875. – С.352.

31. ДАХО. – Ф.249. – Оп.1. – Спр.8430. – Арк.97-98.

ЗЕМЛЕРОБСЬКІ ВІДХОДИ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Подільська губернія другої половини ХІХ ст. являла собою найгустіше заселений регіон України. Одночасно селянство тут було найгірше забезпечене земельними угіддями. Якщо розмір надільної землі на одну рев'язьку душу до реформи 1861 р. становив у середньому 5,5 дес., то у 1863 р. – 2,2, у 1880 р. – 1,8, а у 1900 р. – 1,2 дес. Така ситуація суттєво вплинула на хід економічного розвитку краю. Відтак, ріст населення і його густота позначилися на виробничо-технічних типах і формах господарського розвитку, а також на його темпах.

Питання землеробських відходів не знайшло належного відображення у вітчизняній історіографії. Відома викладена тезово стаття А.І.Мамалиги¹, основним положенням якої є те, що землеробські відходи були викликані земельним голодом та перенаселенням. Деякі аспекти досліджуваної проблеми окреслені у працях А.М.Анфімова², Я.В.Бойко³, М.Ф.Лихогляда⁴, Ф.Є.Лося⁵. Разом з тим залишилися невисвітленими питання впливу відходництва на розвиток економіки губернії, основні напрямки землеробського відходу подільських селян, зв'язок між відходництвом та самовільними переселеннями.

Від густоти населення залежить співвідношення інтенсивних та екстенсивних форм сільськогосподарського виробництва. Успішне функціонування тієї чи іншої форми не лише перебуває у прямій залежності від густоти населення, але й визначає її. Так, трипільний тип землеробського виробництва був можливим при густоті населення 15–35 осіб на 1 кв.км. У той же час плодівонасінневе господарство може виникнути лише при густоті населення у 100–150 осіб на 1 кв.км. “Підвищення ж густоти населення вище тієї норми, яка є межею, порушує нормальний хід виробництва”⁶. У випадку такого порушення і виникає аграрне перенаселення.

Характерною рисою для пореформеного Поділля було стрімке зростання кількості сільського населення при збереженні трипільної системи ведення господарства та прогресуючому малоземеллі. У 1871–1875 рр. демографічний приріст становив 3,7%, у 1876–1880 рр. – 3,8%, у 1881–1885 рр. – 6,6%, у 1886–1890 рр. – 7,4%, у 1891–1895 рр. – 4,8%, у 1896–1900 рр. – 7,1%. Якщо у 1863 р. в губернії проживало 1836382 особи, а густота населення складала 50,1 чол. на 1 кв.км, то за даними перепису 1897 р. відповідно – 3018171 і 81,9⁷. Надлишок робочої сили не могли використати ні сільське господарство, ні промисловість. Визначити цей над-

лишок важко, оскільки повних даних дореволюційна статистика не залишила, а різні дослідники підходили з неоднакових позицій до його оцінки і кількісного визначення. За даними А.О.Махотіна та Е.М.Мельника, з 1434,8 тис. осіб працездатного населення Подільської губернії могли бути використані в землеробстві 250,3 тисячі, в промисловості – 111,5 тисяч, решта – близько 1,1 млн. осіб (75%) – становило надлишок робочої сили і не могло знайти постійного місця роботи ні в місті, ні в селі⁸. Цю ж цифру наводить і А.І.Мамалига⁹. Таким чином, маси селян були приречені на бездіяльність, оскільки більшість вже не могла існувати за рахунок своїх наділів. Перед ними стояла дилема: переселення чи пошук заробітку у відходах.

Хоча в Подільській губернії був найменший середній розмір землеволодіння на одне селянське господарство, переселення тут не набрало розмаху. До реформи 1861 р. кріпосні селяни взагалі не мали права на переселення, а для державних селян це було проблематично через перепони з боку законодавства. Після ж польського повстання 1863 р. колишні кріпосні були переведені на викуп, а тому офіційні переселення для них були заборонені до закінчення викупної операції. У 1866 р. на викуп перевели і державних селян. Слід також враховувати й те, що з політичних міркувань виселення селян з губернії вважалося недоцільним. Стосовно самовільних переселенців діяли норми кримінального права. Навіть спроби переселення каралися арештом від 2 тижнів до 3 місяців, а відповідна агітація – ув'язненням від 8 місяців до 1 року і 4 місяців¹⁰, хоча це не зупиняло самовільних переселенців. В основному емігрувала така категорія землеробського населення як однодвірці. Основним напрямком самовільних та офіційних переселень з Подільської губернії у другій половині XIX ст. була Південна Україна. Близькість розташування степових губерній до Поділля зумовила й соціальний склад переселенців. Сюди переміщувалися малоземельні та безземельні, які одержали від розпродажу майна дуже незначні кошти¹¹. Відомий дослідник А.А.Кауфман зазначав, що селяни, які виходили до Новоросії, мали при собі від 24 до 68 крб.¹² Багато з них не мали навіть коштів на переселення. Так, довірені від 180 однодвірців Вінницького повіту у клопотанні на ім'я Новоросійського генерал-губернатора писали, що маючи офіційний дозвіл на переселення, без урядових пільг через брак коштів не можуть не зробити¹³. Тому основна маса селянства змушена була залишатися на власних наділах і шукати заробітку у відходах.

Серед напрямків куди здійснювати відходи, можна виділити два основних: Бесарабія та степові губернії України. Ці регіони межували з Поділлям. За даними перепису 1897 р. відомо, що на заробітки за межі України з Подільської губернії пішло 16,5 тис. осіб¹⁴. Відходи на Південь

України і в Бесарабію, крім названих вище причин, були викликані величезним попитом на робочі руки у поміщицьких економіях та господарствах великих орендарів, високою заробітною платнею та низькими орендними цінами. Поміщики південноукраїнських губерній, які зосередили в своїх руках 8,8 млн. дес. землі, постійно створювали попит на робочі руки. Від нестачі працівників гинуло до 30% очікуваного збору пшениці, оброблялася лише $\frac{1}{6}$ частина придатних для землеробства площ. Новоросія щорічно втрачала 75 млн. пудів хліба, який оцінювався у 45 млн. крб. сріблом¹⁵. Схожі явища відбувалися і в Бесарабії, де за пореформений період площа орних земель зросла з 39% до 60% і на кінець XIX ст. складала 2199074 дес¹⁶. За даними М.Тезякова, які стосуються 1880-х рр., дефіцит у сільськогосподарських робітниках у Бесарабії тоді складав 253769 осіб¹⁷. Середня заробітна плата (за сезон) пішому працівнику в Катеринославській та Херсонській губерніях у 70–80-х рр. XIX ст. досягала 84 крб., у Таврійській – 104 крб., а у врожайні роки вона піднімалася до 120 крб.¹⁸. Під час посівної кампанії, сінокосіння і жнив поденні ціни там, як і річна оплата праці, були у півтора-два рази вищими, ніж на Поділлі. Цей факт спонукав багатьох селян до відходів. Влітку 1888 р. газета “Киевское слово” писала: “Рух робітників до Бесарабії у цьому році незвичайний: майже все здорове населення ... рушило на заробітки. Всіх приваблює великий заробіток. Коли рознеслися чутки, що косареві платять 3 крб. на день, то навіть кульгаві дідусі розмірялися відправитися до Бесарабії”¹⁹. У Подільській губернії поденна плата косарю коливалася від 40 до 70 копійок²⁰.

Відходництво з періодичним поверненням на власний наділ пояснювалося рядом причин і, перш за все, слабким розвитком промисловості, ще слабшим розвитком капіталістичного землеробства, а також сезонністю робіт – наслідок однобічної спеціалізації сільського господарства на виробництві головним чином зерна в місцях приходу робочої сили. Як правило з селянської сім’ї йшов у відхід один робітник, заробіток якого служив допомогою для власного господарства. Але у багатьох дворах прибутки від власного господарства були додатком до заробітку на стороні, який став основним. Маса сільських жителів, не маючи можливості прожити з власного наділу, змушені були шукати додаткового заробітку, зокрема у поміщицьких економіях. Зайняту в них робочу силу умовно можна поділити на три категорії: 1) селяни, які працювали на поміщика з власною худобою та інвентарем; 2) робітники, закабалені зимовим наймом, натуральними або грошовими позиками тощо, які працювали інвентарем власника; 3) робітники, зайняті за вільними угодами без кабальних умов. Стосунки господаря та робітника регулювалися “Положенням про найм на

сільськогосподарські роботи” від 12 червня 1886 р.²¹ з цілим рядом пізніших сенатських доповнень та роз’яснень. Договори найму могли бути письмовими та усними, як на певний термін, так і безстрокові, але не більше 5 років. Укладаючи договори з поміщиками, селяни-відхідники отримували повний заробіток або його більшу частину заробітку наперед при укладенні контракту. Цей факт яскраво свідчить, що на заробітки йшла найбідніша частина селянства, яка вже фактично не заробляла, а відробляла отримані гроші. Використовуючи нужду, наймачі пропонували плату нижчу тієї, яка встановлювалася у весняно-літній період польових робіт.

Масове переміщення сільськогосподарських робітників у пошуках праці привело до появи робочих ринків. Міста Шпола, Біла Церква, Сміла на Київщині, села Новоукраїнка, Бірзула, Мостове, залізнична станція Знам’янка на Херсонщині, Каховка – в Таврії, залізнична станція Лозова й саме місто Катеринослав стали великими ринками, де скупчувалися маси заробітчан²². Сезонний характер сільськогосподарських робіт, нестабільність врожаїв у місцях відходу призводили до мінливого попиту на робочу силу: він то різко падав, то надмірно зростав. При неорганізованості робочого ринку масове переміщення набувало стихійного характеру. Кількість відхідників з Подільської губернії вимірювалася сотнями тисяч. Згідно дослідженням А.І.Мамалиги, кількість вибраних відхідниками квитків і паспортних бланків за десятиріччя становили: до 1870 р. – 63,8 тис., до 1880 р. – 307 тис., до 1890 р. – 789,2 тис., до 1900 р. – 1129,5 тис. За сорок років вибірка документів відхідниками збільшилася в 17,7 раза²³. На заробітки у 1891 р. з Подільської губернії пішло 108,3 тис. сільськогосподарських робітників²⁴. За даними Б.В.Тихонова, у 1897 р. з Поділля в Херсонську губернію пішло 54766 заробітчан, у Бесарабську – 41792²⁵. Цю ж цифру наводить М.Ф.Лихогляд²⁶. Але жодна статистика практично не в стані врахувати всього. Попит і пропозиція робочої сили склалися стихійно під впливом ряду факторів, передусім урожаю.

Поміщицьке господарство за своїми масштабами було нездатне не лише ліквідувати, але навіть у скільки-небудь помітних розмірах скоротити аграрне перенаселення. Прибутковість цього господарства значною мірою трималася на виключній дешевизні робочої сили, як наслідок того ж перенаселення, величезного переважаючого пропозиції праці над її попитом.

Повірені поміщиків цілий рік роз’їжджали по селам і завчасно уклали угоди з селянами. Так, у Подільській губернії, де договори наймачів з селянами реєструвалися волосними правліннями, у “Книгах для запису угод, договорів та заповітів” Грушецької, Яришівської, Серебрійської, Березівської та інших волостей, збереглося багато угод про найм, які підписані селянами. Аналіз цих документів дає підставу стверджувати, що тут

практикувалися всі основні форми найму: поденний, який широко застосовувався при обробітку кукурудзи, садінні тютюну, сапанні хлібів; помісячний, який застосовувався при оранці полів, возовиці, молотьбі; строковий найм – на всі види робіт з ранньої весни (березень) до пізньої осені (вересень-листопад). Так, лише в один день 30 жовтня 1868 р. 60 селян з с.Нефедівці зобов'язалися у майбутньому році працювати у період жнив у Ларгській економії Хотинського повіту і вижати кожен по 3 фалчі хліба²⁷. 26 березня 1874 р. селяни того ж села у кількості 78 осіб домовилися провести жнива на 140 фалчах в Сорокському повіті, у маєтку Радгомир²⁸.

Широко використовували працю найманих робітників крупні бесарабські поміщики І.Оганович, А.Кассо, Л.Рафалович. До них наймалися селяни сіл Березового, Бернашівки, Галайковець. У лютому 1888 р. представник Огановича уклав угоду зі 124 робітниками про літні роботи у маєтку Баранче Сорокського повіту. Подільські селяни зобов'язалися вижати хліби на 54 фалчах, обробити 26 фалеч кукурудзи, звести та скласти озимі у копи з площі у 138 фалеч²⁹. Проте цієї кількості робітників виявилось недостатньо і у травні Оганович законтрактував ще 40 поденних працівників³⁰. Вже в серпні 1888 р. Оганович і Кассо почали вербувати селян для виконання помісячних та строкових сільськогосподарських робіт у 1889 р.³¹. До строкового найму подільських селян часто звертався і Л.Рафалович. 4 грудня 1875 р селяни с.Серебрії у кількості 42 осіб уклали з ним договір про виконання різного виду робіт протягом 3 літніх місяців 1876 року у маєтках Дубни, Паркани і Раковець³². Слід відзначити, що частина селян вже наймалася і для роботи на сільськогосподарських машинах. Це було пов'язано з особливо терміновими польовими роботами. 15 червня 1888 р. 20 мешканців містечка Яришева і Слободи Яришівської домовилися, що за 45 робочих днів вони повністю звезуть і скирднують весь хліб, зібраний у маєтках сіл Бричани і Савки Сорокського повіту, а потім обмолотять його на молотильній машині. За цей період вони отримали 207 крб. сріблом³³. На всі строкові роботи для виготовлення необхідних на той час знарядь виробництва та інвентаря наймалися також сільські ремісники. 31 березня 1885 р. селянин с.Калинівка Ушицького повіту М.Ткачук уклав угоду з управителем маєтку сіл Петрівки та Брайкова Сорокського повіту про те, що з 7 квітня по 7 листопада він буде в маєтку виготовляти колеса, підводи, господарські дерев'яні знаряддя³⁴. З договорів видно, що для робіт у різних маєтках Сорокського, Бельцького, Яського, Хотинського, Кишинівського повітів у Подільській губернії наймалися селяни більш ніж з 40 сіл та поселень³⁵.

В силу об'єктивних умов дністровського судноходства, вантажі, які сплавлялися по Дністру, не досягали Одеси, а вивантажувалися найчастіше

на Варницькій пристані, яку відкрили 1872 року біля Бендер, або у м.Маяки Херсонської губернії. Для перевантаження цих товарів на залізницю чи морські баржі вимагалось багато засобів перевезення. Достатньо сказати, що для розвантаження 1 галери з хлібом необхідно було 80 підвод. У період 1890–1900 років до Варниці з Бесарабії та румунської Молдови прибувало щорічно в середньому від 8 до 10 млн. пудів товарів, які необхідно було перевантажувати.

За угодами з поміщиками багато селян Поділля займалися перевезеннями найважливіших вантажів. Об'єднавшись у товариства по 30–50 осіб, на своїх пароволових підводах вони вивозили хліб до Одеси. Так, 24 березня 1866 р. селяни с.Серебрії за договором із сорокським купцем зобов'язалися 42 підводами вивезти з Ясського повіту до Одеси 220 четвертей і 4 четверика пшениці³⁶. Схожі угоди про вивіз пшениці з Сорокського та Орґеївського повітів підписали селяни того ж села 4 квітня, 28 червня 1869 р. За доставку кожної підводи вони отримували плату по 7 крб. сріблом. У лютому 1872 р. бендерський купець Чиншаницький законтрактував 29 перевізників із с.Михайлівки для вивозу в Одесу пшениці та насіння льону³⁷. Досить часто у договорах з перевізниками обумовлювалося здійснення відразу двох рейсів – в Одесу і назад. При цьому, після доставки і здачі в Одесі сільськогосподарських продуктів, селяни зобов'язувалися набрати інших товарів і доставити їх у різні пункти на території Бесарабії за вказівкою наймача. Так, 11 жовтня 1870 р. селяни с.Березової підрадилися на 12 власних підводах перевезти в Одесу з м.Фалешти 432 четверика пшениці, а з Одеси доставити в Новоселицю 480 пудів інших товарів³⁸.

У різні місцевості Подільської губернії підводами доставляли виноградне вино. Цю роботу частково виконували селяни с.Громівці. За договорами вони вивозили його у значній кількості з бесарабських містечок Теленешти і Лувшани та доставляли до Могилева-Подільського та Вербівця³⁹. За угодами з місцевими поміщиками подільські селяни нерідко доставляли на територію Бесарабії цукор. Як видно з документів, власники Боровського і Моєвського цукрових заводів (Ямпільський повіт) збували цей продукт в Орґеїв і Новоселицю. Основною тарою для його перевезення служили бочки. За кожну доставлену за призначенням бочку візничі отримували по 6 крб.⁴⁰ В Бесарабії подільські візничі здійснювали також підвіз тари до спиртзаводів, доставляли будматеріали тощо. Згідно договору від 8 жовтня 1864 р. жителі с.Сербів зобов'язалися виїхати в містечко Атаки і вивезти звідти на Миндикський спиртзавод (Сорокський повіт) 100 порожніх бочок. Наповнивши їх спиртом, мали перевезти вантаж у Кишинів⁴¹.

Деякі селяни у Бесарабії займалися будівництвом. Так, у 1886–1887 рр., коли було розпочато роботи з благоустрою Кишинєва, вони наймалися возити з кар'єра необхідні матеріали. За умовами найму, укладених у березні 1886 р., селяни сіл Вербівки та Безнісковець зобов'язувалися возити у Кишинів пісок та щебінь з відстані не більше 20–30 верст протягом одного місяця⁴². Не менш важливим був відхід селян у Бесарабію на будівництво залізниць. У Меджибізькому та Маківському волосних правліннях є документи, які відображають цей процес. Так, у березні 1872 р., коли розпочалося будівництво залізниці на ділянці Кишинів–Корнешти, селяни багатьох місцевостей губернії (Меджибіж, Пирогівці, Війтівці, Овчаринці тощо) наймалися туди для того, щоб підвозити з Кишинєва до місця будівництва щебінь, пісок, рельси, шпали та інші матеріали. Інші наймалися робітниками по укладці залізничного полотна, різноробочими⁴³. Лише в березні–квітні 1872 р. на ці роботи підрядилося 86 селян Меджибізької волості. На будівництві Бендеро–Галацької залізниці працювали у 1878 р. селяни Маківської волості сіл Гуменці, Вірмени, Колубаївці тощо⁴⁴. Багато відхідників після закінчення будівництва залишалися працювати на залізниці у Кишинєві, Бендерах, Калараші та інших місцях. Вони формально числилися жителями Подільської губернії. Фактично ж, їх постійним місцем проживання стала Бесарабська губернія, а річні паспорти вони отримували через волосні правління⁴⁵.

Відхідництво було однією з характерних особливостей розвитку аграрного капіталізму в Правобережній Україні, зокрема в Подільській губернії. Воно являло собою специфічну форму поступового відділення селянина від землі, охоплюючи сотні тисяч землеробів. Причиною його було аграрне перенаселення і слабкий розвиток промисловості та капіталістичного сільського господарства. Поміщицькі маєтки губернії не могли задовільнити пропозицію робочої сили, хоча розвинута цукрова промисловість регіону поглинала певний відсоток сільськогосподарських робітників. Власне, аграрне перенаселення було вигідне для поміщиків, бо давало змогу утримувати низький рівень заробітної плати у сільському господарстві та високі орендні і купівельні ціни на землю. Відходництво було вимушеним процесом, оскільки переселення для селян губернії були заборонені, а малі наділи та високі податки змушували шукати заробітку в інших місцевостях.

Примітки

1. *Мамалига А.І.* Землеробський відхід в Подільській губернії // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1965. – С.18-19.

2. *Анфимов А.М.* Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века). – М., 1969. – 393 с.
3. *Бойко Я.В.* Аграрна колонізація Південної України (60-80-ті рр. XIX ст.) // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1989. – №10. – С.93-101.
4. *Лихогляд М.Ф.* Поділля в історії економічних зв'язків між Україною і Молдавією в кінці XIX – на початку XX ст. // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1965. – С.19-20.
5. *Лось Ф.Є.* Формування і розвиток робітничого класу на Україні в другій половині XIX ст. // УІЖ. – 1974. – №5. – С.55-63.
6. *Дробижев В.З., Ковальченко И.Д., Муравьев А.В.* Историческая география СССР (учебное пособие). – М., 1973. – С.182.
7. *Малий В.В.* Динаміка загальної чисельності населення Поділля і його територіальне розміщення (середина XIX ст. – 1914 р.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2000. – Т.4(6). – С.189-192.
8. *Мельник Е.М., Махотін О.А.* Еміграція подолян в інші країни світу (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т.1(3). – С.240.
9. *Мамалига А.І.* Назв. праця. – С.18.
10. *Якименко М.А.* Селянська колонізація Південної України в другій половині XIX ст. // УІЖ. – 1987. – №2. – С.38.
11. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАУ) в м.Києві. – Ф.442. – Оп.539. – Спр.193. – Арк.1.
12. *Кауфман А.А.* Переселения крестьян в России // Энциклопедический словарь. / Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А.– СПб., 1898. – Т.XXIII. – С.268.
13. *Бойко Я.В.* Назв. праця. – С.97.
14. *Лось Ф.Є.* Назв. праця. – С.63.
15. *Бойко Я.В.* Назв. праця. – С.95.
16. *Лященко П.И.* История народного хозяйства СССР. – М., 1956. – Т.2. Капитализм. – С.489.
17. *Тезяков Н.И.* Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии. – Херсон, 1896. – С.18.
18. *Ковальченко И.Д., Милов Л.В.* Всероссийский аграрный рынок XVIII – начала XX века. – М., 1974. – С.67.
19. Киевское слово. – 1888. – 4 червня.
20. ЦДІАУ. – Ф.442. – Оп.50. – Спр.369. – Арк.21зв.
21. Повне зібрання законів Російської імперії. – Збір. третє. – СПб., 1886. – Т.VI. – №3803.

22. *Голобуцький В.О.* Економічна історія Української РСР (дожовтневий період). – К., 1970. – С.228.
23. *Мамалига А.І.* Назв. праця. – С.18.
24. *Лось Ф.Є.* Назв. праця. – С.61; Сельское хозяйство Украины. – Харьков, 1923. – С.22.
25. *Тихонов Б.В.* Основные направления внутренней миграции населения России (По данным переписи 1897 г. о неместных уроженцах) // Исторические записки. – М., 1971. – Т.88. – С.243, 244.
26. *Лихогляд М.Ф.* Назв. праця. – С.19.
27. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф.72. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.21.
28. КПМДА. – Ф.72. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.1-3.
29. Вінницький обласний державний архів (далі – ВОДА). – Ф.240. – Оп.1. – Спр.118. – Арк.12-18.
30. Там же. – Арк.23,24.
31. Там же. – Арк.28.
32. Там же. – Ф.246. – Оп.1. – Спр.149. – Арк.4, 6, 8.
33. Там же. – Ф.217. – Оп.1. – Спр.389. – Арк.57-60.
34. КПМДА. – Ф.72. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.15.
35. Там же. – Спр.3. – Арк.21, 23, 29; Спр.4. – Арк.1-3, 36; Спр.7. – Арк.9-17; Спр.14. – Арк.2-5, 15, 16, 27, 28; Спр.22. – Арк.1-69.
36. ВОДА. – Ф.296. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.14-16.
37. КПМДА. – Ф.227. – Оп.1. – Спр.709. – Арк.8.
38. ВОДА. – Ф.240. – Оп.1. – Спр.104. – Арк.32.
39. Там же. – Ф.296. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.32; Ф.240. – Оп.1. – Спр.118. – Арк.33.
40. Там же. – Ф.296. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.37.
41. Там же. – Спр.43. – Арк.4.
42. КПМДА. – Ф.78. – Оп.1. – Спр.520. – Арк.437, 438.
43. Там же. – Ф.95. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.18, 19; Спр.9. – Арк.12-16.
44. Там же. – Ф.78. – Оп.1. – Спр.191. – Арк.49, 56, 64.
45. Там же. – Арк.11-13, 15, 49; Спр.372. – Арк.44, 58, 104, 195; Спр.489. – Арк.184, 373.

РОЗСЕЛЕННЯ, СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД ТА ПРОФЕСІЙНА ЗАЙНЯТІСТЬ ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Початок міграційних рухів польського населення в Україну, зокрема на Волинь, припадає на кінець ХІV – першу половину ХV ст.¹. Так, в Луцьку в ХІV ст. поселилися польські ремісники і купці, які були наділені певними привілеями: самоврядуванням, правом на торгівлю, на власне будівництво тощо². Масове заселення поляками Волині відбувалося після Люблінської унії 1569 р. За панами і багатою шляхтою, які отримали монополію на володіння землею і маєтками, йшла безземельна шляхта. На думку вчених це був основний шлях появи і зростання польської національної групи на Волині³. Характерним типом поселення поляків на Волині була діаспора – розпорошене розселення у межах українського етнічного масиву⁴.

Польське населення переселялося Волинь і на початку ХІХ ст. Це була друга велика хвиля колонізації після ХVІ–ХVІІ ст. Царськими указами від 12 квітня 1804 р. і 25 серпня 1817 р. заохочувалося переселення поляків на землі губернії для сприяння розвитку землеробства і промисловості. У 1818 р. міністр внутрішніх справ звернувся до волинського губернатора з проханням сприяти поселенню в межах губернії іноземних колоністів – добросесних, працелюбних господарів⁵. В селах Лезники, Торчин, Софіївка і Шадура Житомирського повіту більшість польських колоністів одержала земельні ділянки, як правило, в незручних для ведення господарства місцях: заболочених, піщаних, лісових⁶.

Нові хвилі переселенців з'являються з середини ХІХ ст. Цей міграційний потік був спричинений реформами, проведеними в Росії у 1860–1870-х рр. Джерела 1864–1865 рр. засвідчують, що у дев'яти українських губерніях проживало близько 470 тис. поляків, із яких у Волинській – 134 тис.⁷. Дослідники подають різні дані щодо кількості поляків на Правобережжі на початку 60-х рр. ХІХ ст. Так, Г. Марахов зауважує, що кількість поляків у 1858 і 1861 рр. становила відповідно 477961 і 355903 особи⁸. І. Лісевич стверджує, що польське населення Наддніпрянської України сягало 480–485 тис. осіб, тобто близько 9% всього населення Правобережжя⁹.

У Волинській губернії поляки поселялись на правах чиншовиків у слободах, які мали своє самоврядування (старшин, суддів тощо)¹⁰. Так, у слободі Зеленецькій-Гуті Житомирського повіту, що входила до маєтку графа Тишкевича, польські сім'ї поселилися з 1870 р. Зокрема, родина Бачинських отримала на вічочиншових правах 12 дес. землі, за яку сплачувала

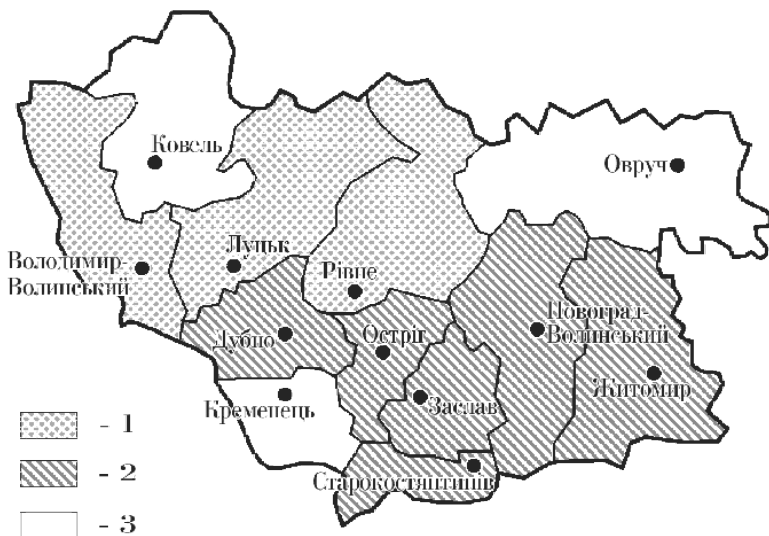
чинш у розмірі 1,5 крб. за дес. Земля була зовсім не обробленою – суцільний ліс, за розкорчування якого Бачинські звільнялися від сплати чиншу протягом перших трьох років¹¹.

Активне переселення поляків на Волинь проходило у 80–90-х рр. XIX ст. Уродженці Привіслянського краю становили тут 89943 особи, або 44,7% тих, хто народився поза межами губернії¹². Масовий приплив поляків викликав занепокоєння у самодержавства. 9 липня 1893 р. волинський губернатор С. Суходольський надіслав циркуляр за №4058 мировим посередникам Волинської губернії, в якому містилося розпорядження щодо заборони іноземцям (переважно полякам) проживати поза міськими поселеннями, а також набувати у майбутньому нерухоме майно на праві власності або оренди, за винятком переселенців, які сповідували православну віру. Іншим циркуляром волинського губернатора за №4780 давалася вказівка місцевим чиновникам збирати інформацію про осіб польського походження з Привіслянського краю, які проживали в містах, містечках і селищах¹³. Подібні обмеження були відображені і в інших документах. Так, у законі від 19 березня 1895 р. надавалося право місцевій адміністрації виселяти колоністів, в тому числі привіслянців, за межі губернії¹⁴.

Згідно з даними загального перепису населення Російської імперії 1897 року у Волинській губернії мешкало 184161 поляків (90701 чоловік і 93460 жінок), що складало 6,16% щодо всього населення губернії. Зауважимо, що ці цифри були занижені, адже національність за переписом визначалася за рідною мовою¹⁵.

Політика русифікації, здійснювана царатом в Україні протягом десятиліть, призвела до того, що багато поляків заявляли рідною російську мову. Доречно навести спогади В. Короленка, який зазначав, що батько його був українцем і займав посаду повітового судді у Житомирі, а мати – полькою. Якось у 1860 р. батько повернувся зі служби стурбований. Порозмовлявши з матір'ю, зібрав дітей і промовив: “Послухайте, діти, ви – росіяни і з цього дня повинні розмовляти по-російськи. Після цього вперше у нашій ополяченій сім’ї зазвучала російська мова. Ми зустріли цю реформу досить безтурботно і навіть із задоволенням”¹⁶.

Польське населення залюднювало переважно західну частину Волині. У Рівненському повіті мешкало 25126 поляків (9,2% усього населення), у Луцькому – 24504 (9,7%), у Володимир-Волинському – 23225 (8,38%)¹⁷. Значна концентрація поляків (15,5%) була в селах Грибовиці, Заболотні, Літовіжі, Яновичах Володимир-Волинського повіту, колоніях Бистриці і Попівці Луцького повіту тощо¹⁸. У Новоград-Волинському повіті відсоток поляків був меншим від середнього – 5,22% (18231 особа). В Житомирському повіті мешкало 24678 поляків (5,68% населення). У південно-за-

Розміщення польського населення Волинської губернії за даними перепису 1897 р. (повіти, в яких поляки складали: 1 – 8–10% всього населення; 2 – 5–7%; 3 – менше 5%)

хідній частині губернії, межиріччі Стиру – Горині – Случі, багато поляків було в повітах Заславському – 14608 осіб (7% усього населення) і Острозькому – 11198 (6,61%). У Старокостянтинівському повіті мешкало 10756 осіб (5,55%), у Кременецькому – 6630 (3,01%). У містах Волині мешкало 17837 поляків, з них 8231 чоловік і 9603 жінки (7,63% від усього населення краю). Найбільше поляків проживало у губернському центрі Житомирі – 7464 особи (11,33% усього населення міста). За ним ішли: Ковель – 1651(9,33%), Володимир-Волинський – 776 (7,75%), Новоград-Волинський – 1291 (7,63%), Луцьк – 1233 (7,17%) та ін. Повітовим центром, у якому проживала найменша кількість поляків, був Овруч – всього 152 особи (2,06%)¹⁹.

З початку ХХ ст. простежується динаміка зростання польського населення на Волині²⁰. Дослідники вважають, що до початку Першої світової війни в Україні проживало близько 600 тис. осіб польської національності, що становило менше 2,5 % всіх її жителів²¹. Після українців (2658432) і євреїв (548176) поляки були третьою чисельною етнічною групою губернії. На 1912 р. найбільш компактно поляки проживали в Житомирському повіті (23810 чоловіків і 24101 жінка). За ним ішли Новоград-Волинський (23189 чоловіків і 22966 жінок), Володимир-Волинський (20600 чоловіків

і 20850 жінок), Заславський (14882 чоловіки і 14237 жінок), Рівненський (12324 чоловіки і 12351 жінка), Луцький (10954 чоловіки і 10545 жінок), Дубнівський (9887 чоловіків і 10000 жінок). Незначна кількість польської людності проживала в Ковельському (4041 чоловік і 3975 жінок), Острозькому (6614 чоловіків і 6372 жінки), Овруцькому (7240 чоловіків і 7211 жінок) повітах. Щодо міст Волині, то чисельність польського населення напередодні Першої світової війни розподілялась так: поляків мешкало в Житомирі – 6784 чоловіки і 8306 жінок, Дубно – 1645 чоловіків і 1760 жінок, Ковелі – 1643 чоловіки і 1699 жінок, Новограді-Волинському – 1126 чоловіків і 1506 жінок, Рівному – 1333 чоловіки і 1417 жінок, Кременці – 1393 чоловіки і 1041 жінка. Незначна концентрація поляків була в Заславі (673 чоловіки і 545 жінок), Старокостянтинові (599 чоловіків і 562 жінки) та Овручі (99 чоловіків і 100 жінок)²².

За віросповіданням поляки були римо-католиками (97,72%), незначний відсоток складала протестанти (1,48%) і православні (0,79%). Було навіть декілька іудеїв (0,01%)²³. Згідно з даними перепису 1897 р. на Волині римо-католики складала 9,97% усього населення, у містах – 9,07%, у повітах (без міст) – 10,05%. Найбільша кількість населених пунктів, де вони проживали, була у Рівненському (183), Житомирському (140) і Новоград-Волинському (128) повітах²⁴.

Щодо соціального складу польського населення Волині, то у досліджуваний період він був на Правобережжі досить розмаїтим: з одного боку – це родовиті магнати, аристократи, з іншого – середня і дрібна шляхта, з третього – селяни, міщани, духовенство²⁵. Відповідно свідчень перепису 1897 р., у Волинській губернії серед польського населення дворяни складала 10,8%, міщани – 26,47%, селяни – 54,68%, духовенство – 0,09%, іноземні піддані – 7,1%, інші стани – 0,41%²⁶. Соціальний склад польського населення Волинської губернії наприкінці XIX ст. наведено в табл.1.

Як видно з таблиці, представники таких соціальних станів як міщани, селяни та іноземні піддані проживали наприкінці XIX ст. в основному в повітах губернії. Висока концентрація їх простежується у Володимир-Волинському, Житомирському, Новоград-Волинському, Рівненському, Старокостянтинівському, Дубнівському, Ковельському, Луцькому та Острозькому повітах. Чимало міщан належало до т. зв. польської шляхти, яка вимушена була приписуватись до якогось стану, якщо не підтверджувала свого дворянського походження. Тому ці міщани становили значний відсоток тих, що проживали у повітах. Іноземні піддані переселялись переважно у сільську місцевість, їх чисельність тут була вдвічі вища, ніж у містах. Натомість польські дворяни мешкали здебільшого в містах –

Таблиця 1. Соціальний склад польського населення Волинської губернії за переписом 1897 р.

	<i>Дворяни статкої</i>	<i>Дворяни особисті</i>	<i>Духо- венство</i>	<i>Почесні громадяни</i>	<i>Купці</i>	<i>Міщани</i>	<i>Селяни</i>	<i>Іноземні тіждні</i>	<i>Всього</i>
У губернії	17174 (9,33)	3226 (1,75)	163 (0,09)	264 (0,14)	57 (0,03)	48752 (26,47)	100701 (54,68)	13079 (7,10)	184161 (100)
У повітах	12650 (7,61)	1958 (1,18)	70 (0,04)	119 (0,07)	22 (0,01)	41419 (24,90)	97225 (58,45)	12538 (7,54)	166327 (100)
У містах	4524 (25,37)	1268 (7,11)	93 (0,52)	145 (0,81)	35 (0,20)	7333 (41,12)	3776 (21,17)	541 (3,03)	17834 (100)
Житомирський повіт	2040 (11,84)	273 (1,58)	7 (0,04)	14 (0,08)	4 (0,02)	7793 (45,22)	6131 (35,58)	919 (5,33)	17234 (100)
м.Житомир	2688 (36,01)	518 (6,94)	69 (0,92)	85 (1,14)	31 (0,42)	3163 (42,38)	704 (9,43)	160 (2,14)	7464 (100)
Володимир- Волинський пов.	806 (3,59)	194 (0,86)	7 (0,03)	14 (0,06)	4 (0,02)	1458 (6,49)	15248 (67,92)	4699 (20,93)	22449 (100)
м.Володимир- Волинський	91 (11,73)	19 (2,45)	2 (0,26)	1 (0,13)	-	356 (45,88)	278 (35,82)	28 (3,61)	776 (100)
Дубнявський пов.	812 (6,86)	73 (0,62)	13 (0,11)	7 (0,06)	3 (0,03)	1649 (13,93)	7547 (63,77)	1676 (14,16)	11835 (100)
м.Дубно	168 (18,40)	66 (7,23)	2 (0,22)	3 (0,33)	-	308 (33,73)	293 (32,09)	73 (8,00)	913 (100)
Заставський пов.	1373 (9,86)	176 (1,26)	3 (0,02)	8 (0,06)	3 (0,02)	2561 (18,39)	9177 (65,90)	596 (4,28)	13926 (100)
м.Застав	117 (17,16)	54 (7,92)	10 (1,47)	4 (0,59)	-	189 (27,71)	288 (42,23)	16 (2,35)	682 (100)
Ковельський пов.	569 (7,07)	118 (1,47)	5 (0,06)	12 (0,15)	-	834 (10,36)	6241 (77,54)	256 (3,18)	8049 (100)
м.Ковель	257 (15,57)	108 (6,54)	1 (0,06)	22 (1,33)	-	634 (38,40)	606 (36,71)	15 (0,91)	1651 (100)
Кременецький пов.	661 (11,13)	162 (2,73)	2 (0,03)	7 (0,12)	1 (0,02)	991 (16,69)	3883 (65,38)	225 (3,79)	5939 (100)
м.Кременець	163 (23,59)	36 (5,21)	2 (0,29)	9 (1,30)	1 (0,14)	375 (54,27)	99 (14,33)	11 (1,59)	691 (100)

	<i>Дворяни спадкові</i>	<i>Дворяни особисті</i>	<i>Духовенство</i>	<i>Почесні громадяни</i>	<i>Купці</i>	<i>Міщани</i>	<i>Селяни</i>	<i>Іноземні піддані</i>	<i>Всього</i>
Луцький повіт	1054 (4,53)	294 (1,26)	5 (0,02)	4 (0,02)	-	4691 (20,16)	16100 (69,18)	841 (3,61)	23271 (100)
м.Луцьк	241 (19,55)	226 (18,3)	3 (0,24)	10 (0,81)	1 (0,08)	360 (29,20)	315 (25,55)	53 (4,30)	1233 (100)
Новоград-Волинський пов.	1371 (8,09)	133 (0,79)	6 (0,04)	5 (0,03)	-	7254 (42,83)	7755 (45,78)	379 (2,24)	16938 (100)
м.Новоград-Волинський	150 (11,62)	50 (3,87)	-	1 (0,08)	-	983 (76,14)	104 (8,06)	2 (0,15)	1291 (100)
Овруцький повіт	275 (10,56)	158 (6,07)	2 (0,08)	8 (0,31)	-	941 (36,12)	1186 (45,53)	29 (1,11)	2605 (100)
м.Овруч	43 (28,29)	46 (30,3)	-	-	-	49 (32,24)	6 (3,95)	3 (1,97)	152 (100)
Острозький повіт	878 (8,24)	110 (1,03)	3 (0,03)	4 (0,04)	-	2150 (20,18)	6763 (63,48)	696 (6,53)	10654 (100)
м.Острог	145 (26,65)	56 (10,3)	1 (0,18)	5 (0,92)	1 (0,18)	164 (30,15)	167 (30,70)	4 (0,74)	544 (100)
Рівненський пов.	1386 (5,91)	245 (1,04)	11 (0,05)	16 (0,07)	7 (0,03)	9799 (41,77)	10049 (42,83)	1860 (7,93)	23462 (100)
м.Рівне	341 (18,29)	61 (3,27)	2 (0,11)	5 (0,27)	1 (0,05)	458 (24,57)	654 (35,09)	137 (7,35)	1864 (100)
Старокостянтинівський повіт	1425 (14,15)	22 (0,22)	6 (0,06)	20 (0,20)	-	1298 (12,89)	6845 (67,95)	362 (3,59)	10073 (100)
м.Старокостянтинів	120 (15,52)	28 (3,62)	1 (0,13)	-	-	311 (40,23)	262 (33,89)	39 (5,05)	773 (100)

Підраховано автором за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – Т.VIII. – Вольнская губерния. – С. 248–269.

25,37%, у повітах – лише 7,61%. Найбільше їх проживало у губернському центрі Житомирі (36,01%), а також в Овручі (28,29%), Острозі (26,65%), Кременці (23,59%).

Наприкінці XIX ст. частка польської людності щодо всього населення губернії була незначною, однак у соціально-економічному житті польське населення відіграло значну роль. Так, серед правлячого державно-адміністративного апарату (чиновники, судді, поліцейські) поляків налічувалось 346 осіб. Вони займали третє місце після росіян і українців. У медицині поляки (385 осіб) займали друге місце після росіян, а у приватній юридичній діяльності – навіть перше місце (92 особи). 54,68% поляків були селянами, зайнятими землеробством (21549 осіб) і тваринництвом (629 осіб). За зайнятстю в цих галузях виробництва вони посідали друге місце після багаточисельного українського населення²⁷.

Значна частина польського населення працювала на ринок, про що свідчать такі види занять, як доходи з капіталів і нерухомого майна (28% від загальної кількості зайнятих), торгівля зерновими та іншою сільгосп-продукцією (27,3%), обробка металів (22,4%), винокуріння (21,7%), бджільництво (20,8%). Поширеними видами занять були також переробка рослинної і тваринної продукції та будівельні роботи²⁸.

Чимало поляків займалися інтелектуальною працею. Так, серед основних етнічних груп Новоград-Волинського повіту, що були зайняті в сфері медицини, науки, літератури та мистецтва, поляки посідали друге місце після євреїв²⁹.

Таким чином, соціальний склад поляків-переселенців був досить розмаїтим: серед них були нащадки шляхти і селян, що переселилися з Польщі у XV–XVII ст., селяни і робітники, що були вивезені або запрошені землевласниками наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., групи селян, що прибули на Волинь у другій половині XIX ст. Поляки посідали помітне місце у губернії в усіх сферах зайнятості.

Примітки

1. *Палієнко В.І.* З історії розселення польської людності на Правобережній Україні (крізь призму статистики) // Відродження. – 1994. – №12. – С.67.

2. *Жук О.* Місця поселень національних меншин у середньовічному Луцьку // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – 1999. – №5. – С. 65.

3. *Надольська В.В.* Поляки на Волині у другій пол. XIX ст. // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1994. – С.548; *Nadolska W.* Osadnictwo polskie w guberni Wołyńskiej (2 połowa XIX – początek XX wieku) // Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu. Historia,

Kultura, Sztuka. Konferencja naukowa. – Zamość, 2000. – S.141.

4. *Наулко В.І.* Хто і відколи живе в Україні // Відродження. – 1993. – №9. – С.8.
5. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.70. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.2-10.
6. *Білобровець О.* Історія польських поселень Володарсько-Волинського району // Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – 2001. – №7. – С.63.
7. *Лісевич І.Т.* У зацінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.). – К., 1993. – С.9.
8. *Марахов Г.И.* Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. – К., 1967. – С.30.
9. *Лісевич І.Т.* Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864-1917 рр.) // Український історичний журнал. – 1997. – №2. – С.44; *Його ж.* У зацінку двоглавого орла ... – С.10.
10. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф.383. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.3.
11. ДАЖО.– Ф.202. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.22.
12. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – СПб., 1904. – Т.VIII. Волинская губерния. – С.XVII.
13. ДАРО. – Ф.278. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.35, 27.
14. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф.442. – Оп.846. – Спр.463. – Арк.18.
15. Первая всеобщая перепись ... – С.IV, 3.
16. *Короленко В.Г.* История моего современника // Собрание сочинений в 10 т. – М., 1954. – Т.V. – С.15, 23, 102.
17. *Палієнко В.І.* Місця історичного розселення польської людності в Україні в кінці XIX – XXст. / Історичні зошити Інституту історії НАН України. – К., 1998. – С.8.
18. *Надольська В.В.* Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX ст.) / Дис. ... канд. істор. наук. – Луцьк, 1996. – С.79.
19. *Палієнко В.І.* Місця історичного розселення ... – С.8-9.
20. Первая всеобщая перепись ... – С.XII.
21. *Лісевич І.Т.* Польська національна меншина ... – С.45; *Стронський Г., Стронський М.* Час найбільших втрат і поразок. Поляки в Україні у XX столітті // Українсько-польські відносини в XX столітті: державність, суспільство, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції 15-16 квітня 1999 р. – Тернопіль, 1999. – С.14.
22. Памятная книжка Волинской губернии на 1914 год. – Житомир, 1913. – С.66-71.
23. Підраховано автором.
24. Первая всеобщая перепись ... – С.X; *Надольська В.В.* Національні меншини

на Волині ... – С.241.

25. *Марахов Г.И.* Указ. соч. – С.30-31.

26. Первая всеобщая перепись ... – С.ХІІ.

27. Там же. – С.164-165, ХІІ.

28. Підраховано автором за: *Надольська В.В.* Національні меншини на Волині ... – С.242; Первая всеобщая перепись ... – С.164, 165.

29. Підраховано автором за: Очерк крестьянского хозяйства Новоград-Волынского уезда. – Житомир, 1912. – С.42.

О.В.Макарова

МІГРАЦІЙНІ ПОТОКИ ЧЕРЕЗ РОСІЙСЬКО-АВСТРІЙСЬКИЙ КОРДОН В МЕЖАХ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У ХІХ ст. зростає значення міждержавних, у т.ч. міжконтинентальних, міграцій. З початку ХІХ ст. до 1914 року з Європи виїхало понад 50 млн. осіб, з яких близько третини повернулося на батьківщину. Основний потік переселенців з Європи направлявся до США і частково до Канади. На рубежі ХІХ–ХХ ст. багато іммігрантів прийняли Аргентина і Бразилія. Частина європейців емігрувала також в Австралію, Нову Зеландію, Південну Африку¹. З кінця ХІХ ст. серед мігрантів значне місце посідають українці. Так, за даними австрійської статистики протягом 1890–1910 рр. лише з Галичини емігрувало 212 тис. українців². Окремі дослідники вважають, що до Першої світової війни в США прибуло близько півмільйона українців³, а до Канади, за різними оцінками, від 170 тис.⁴ до 200 тис.⁵

Звісно, що така міграційна активність не могла довго залишатися поза увагою письменників, політиків, науковців. Однією з перших наукових розвідок з цього питання є книга видатного дослідника української еміграції Юліана Бачинського “Україна Irredenta”. Розмірковуючи з приводу еміграції, автор зазначав: “Причина еміграції селян галицьких ... в нинішнім політичним централізмі Австрії. Завдяки йому, не в силі Галичина розвинути у себе великого промислу фабричного, не в силі отже задержати у себе, приймаючи до своїх фабрик, і то “надмірне” число вивлащеної з прагдідної землі – сільської людности. Без захисту, без хліба і без зарібку, не

маючи чомусь то охоти ждати голодної смерти в дома, утікає вона тому в далекі світи, чей може там не згине з голоду, чей може там знайде напхати собі чим порожний свій жолудок...”⁶. Яскрава картина, змальована Ю.Бачинським, якнайкраще дає уяву про тогочасний стан українського селянства – головного джерела еміграційного потоку з України. За підрахунками Ю.Бачинського в 1877–1887 рр. до США прибуло 33886 українських іммігрантів, у 1888–1898 рр. – 74379, а в 1899–1909 рр. – 284400. Майже 70 тис. повернулося додому⁷. До вивчення проблем еміграції звертався також видатний письменник, вчений-енциклопедист І.Я.Франко. Аналізуючи еміграцію галицьких селян він виділив два епіцентри еміграції: Лемківщину і галицьке Поділля (Збаразький, Тернопільський, Скалатський, Гусятинський, Борщівський та Бережанський повіти)⁸.

Подібні причини, що і в Галичині, штовхали до еміграції і селян з південно-західних губерній Російської імперії, зокрема з Подільської. Це явище набуло тут великого розмаху. Сучасні дослідники стверджують, що наприкінці XIX ст. виїхало за кордон назавжди або тимчасово близько 15 тис. подолян⁹. Один із журналістів у 1913 р. у своєму повідомленні стверджував, що Київська, Волинська і Подільська губернії (особливо Кам’янецький повіт) дають найбільший контингент емігрантів¹⁰.

У той час як історіографія еміграції з Галичини, Буковини і Закарпаття налічує сотні праць, проблеми еміграції з Подільської губернії на захід наприкінці XIX – на початку XX ст. майже не привертала увагу дослідників. Лише в окремих ґрунтовних монографіях, що стосувалися міграційних процесів у Російській імперії¹¹, зустрічаємо інформацію про еміграцію з Подільської губернії. У повідомленні Е.М.Мельника і О.А.Махотіна окреслено особливості еміграції подільських селян, порівняно з західноукраїнськими землями, та показано діяльність нелегальних еміграційних агентів¹². В працях вчених не знайшлося місця для показу інших видів міграційних рухів, що типові для населення прикордонних регіонів (маятникові, сезонні тощо).

Мета нашої статті полягає у висвітленні різного роду міграційних потоків (легальний і нелегальний) та різних видів міграційних рухів, що мали місце на російсько-австрійському кордоні в межах Подільської губернії наприкінці XIX ст. – до Першої світової війни.

Повідомлення про міграційні процеси вміщували періодичні видання того часу. Так, публікувалася офіційна статистика в’їзду та виїзду російських підданих через кордони Російської імперії. Дані ґрупувалися по місцям перетину кордону, категоріям документів, за статтю. У той же час відсутні дані про національність, вік, сімейний стан, рід занять, вихід по губерніям, країну призначення пасажирів¹³.

Митні установи (пропускні пункти, митні застави, митниці) щомісячно подавали звіти про пасажирський рух до статистичного відділення Департаменту митних зборів. В них фіксувалися громадянство, стать та документ, за яким здійснювався виїзд або в'їзд: паспорт або легітимаційний білет. Велися пасажирські книги, де фіксувалася дата виїзду, ім'я, прізвище, місце приписки, кінцева мета та місце поїздки, паспортні дані. На жаль, пасажирські книги зберігалися на митниці лише протягом 5 років, а потім знищувалися. Митним статутом дозволялося ведення двох пасажирських книг: окремо для пасажирів, які виїжджали за паспортами, та тих, хто користувався легітимаційними білетами¹⁴. З усіх пасажирських книг, що велися митними установами на території Подільської губернії, збереглася лише книга Ісаковецької митниці за 1910 р., в якій містилися дані щодо пасажирів, які виїжджали за паспортами¹⁵.

№ в очередном порядке	Месяц и число, когда последовал проезд через границу		Имя, фамилия, подданство, звание и местожительство лиц, следующих через границу	Куда именно и по каким делам следуют	Каким начальством и когда именно выдан паспорт, а также на какой срок, с прописанием посвидетельствования миссии, если таковая имеется	Примечание
	1	2				
1	2	3	4	5	6	7

Форма ведення пасажирської книги, затверджена Митним статутом

Один з перших відомих дослідників еміграції з Російської імперії В.В.Оболенський стверджував, що близько 95% емігрантів перетинали кордон легально¹⁶. За даними Н.Л.Тудоряну, лише чверть перетнувших кордон мали при собі закордонні паспорти, інші скористалися легітимаційними білетами та другими документами¹⁷.

У російському Статуті про паспорти вказувалося: за кордон імперії не випускалися особи без паспортів (Ст.214); закордонні паспорти особам всіх станів видавалися Головними Начальниками губерній (Ст.164) за клопотанням російського підданого, який досягнув 20-річного віку (Ст.170) і мав посвідчення від поліції про те, що не існує ніяких законних перешкод для цього (Ст.165); було встановлено п'ятирічний термін дозволеного перебування російських підданих за кордоном (Ст.207); паспорти на виїзд за кордон мали силу для жителів прикордонних губерній на протязі трьох тижнів, з 1905 р. – трьох місяців, з часу видачі до виїзду за кордон (Ст.194). Прикордонні жителі Росії та Австрії могли пропускатися через кордон за

3-денними білетами, які безкоштовно видавалися повітовими справниками (Ст.239), або ж скористатися “пропускними легітимаційними білетами” з терміном дії від 2-х до 4-х тижнів, які видавалися начальниками місцевих поліцій. По легітимаційним білетам можна було переходити кордон з метою пошуку худоби чи викрадених речей, а також у торгових справах (Ст.242). Рішенням Сенату у 1902 р. роз’яснювалося, що прикордонними жителями на західному кордоні вважаються мешканці населених пунктів, розташованих не далі 21 версти (22,4 км – О.М.) від кордону¹⁸.

Отримання селянами навіть звичайних паспортів було пов’язане з багатьма проблемами (дорожнеча, чисельні формальності, значна трата часу¹⁹). Проте за підрахунками вчених кількість вибраних селянами Подільської губернії білетів і паспортних бланків у 1860–1900-х рр. зросла в 17,7 рази. Якщо в 70-х рр. XIX ст. ними було отримано 307 тис. документів, то у 80-х рр. – 789,2 тис., а в 90-х рр. – 1129,5 тис.²⁰ У 1861–1870 рр. щорічно паспорти отримувало 0,05% сільських жителів південно-західних губерній, у 1871–1880 рр. – 21%, у 1881–1890 рр. – 4,4%, у 1891–1900 рр. – 5,6%²¹.

Документи, які отримували селяни, переважно видавалися на короткий термін. Зокрема, це залежало від суми, яку необхідно було сплатити. Так, за документ, який мав місячний термін, слід було заплатити 10 коп., 3-х місячний – 60 коп., 6-ти місячний – 85 коп., річний – 1 руб. 45 коп., 3-х річний – 4 руб. 35 коп. Якщо селяни Гавришевської волості Вінницького повіту у 1889 р. отримали 286 місячних білетів, то річних паспортів – всього 94. У 1893 р. селяни цієї ж волості отримали 259 місячних білетів, а річних – 80, і лише один отримав паспорт на 3 роки²².

Посвідчення особи передусім були потрібні селянам для різного роду відходів за межі волості, адже чимало подолян наймалося на збирання врожаю в Херсонській і Бессарабській губерніях тощо. Проте можна припустити, що отримання довготермінових документів, особливо прикордонними жителями, було пов’язане не лише з постійним проживанням у іншій місцевості Російської імперії, але й з необхідністю тривалих відлучок за кордон. Адже Статутом про паспорти дозволялося перетинати кордон з внутрішніми видами на проживання “... извозчикам, едущим с товарами сухим путем, но с тем, чтобы подлежащие власти пропускали их по сим видам не иначе, как по точном удостоверении, что они отправляются по торговым делам” (Ст.180)²³.

Збереглася книга видачі паспортів за 1912–1918 рр. прикордонної Лянцкорунської волості Кам’янецького повіту. Так, у 1912 р. лише дві особи отримали паспорти на термін до 1 року, у той час як річний паспорт отримало 1041, п’ятирічний – 75, безстроковий – 25. У 1913 р. такі документи отримали відповідно 2, 1111, 87 та 78 осіб²⁴.

Російські закони не дозволяли вільного переходу російських підданих в іноземне громадянство. Перша легальна санкція на еміграцію стосувалася євреїв – згідно положенню комітету міністрів відносно діяльності Єврейського колонізаційного товариства. У 1898 р. розпорядженням царя була дозволена еміграція представникам секти духоборів. В усіх інших випадках еміграція здійснювалася на власний страх і ризик, коли виїжджаючи з паспортом або короткотерміновим посвідченням мав можливість повернутися назад, оскільки в нього залишався російський паспорт і він не приймав іноземне громадянство, або замовчував про такий факт по поверненні²⁵.

З листування подільського губернатора з генерал-губернатором дізнаємось, що за період з кінця 60-х років до 1890 року включно з усієї губернії було лише 4 випадки переселення окремих осіб селянського стану в Америку. З представників інших станів рух до Америки спостерігався виключно серед євреїв, яких, за різними відомостями, вибуло з губернії до 160 осіб. Було понад 100 випадків залишення батьківщини цілими єврейськими родинами²⁶. Коли подільський губернатор у звіті за 1888 р. вказував, що виселення з імперії єврейської бідноти було б “весьма желательно”, російський цар приписав: “І навіть дуже корисно”²⁷.

Інформація “Подільських губернських відомостей” дозволяє простежити пасажирський рух через митні установи краю в 1890 р.²⁸:

<i>Митні установи на території Подільської губернії</i>	<i>Кількість осіб, що вибули за кордон</i>	<i>Кількість осіб, що прибули з-за кордону</i>
Гусятинська митниця	36877	37615
Ісаківецька митниця	9681	10783
Гуківська митна застава	7297	7745
Сатанівський перехідний пункт	7880	8993
Разом	61735	67136

Аналіз “Оглядів зовнішньої торгівлі Росії” департаменту митних зборів за 1890–1912 рр., які містять статистику руху через кордон, привів дослідників до наступних висновків. *По-перше*, близько 9/10 всіх перетинів кордону Російської імперії приходиться на короткотермінові поїздки²⁹. *По-друге*, щорічно в Росію не верталися десятки тисяч осіб, які виїхали за легітимацийними білетами. Вони на декілька років виїжджали на заробітки в заоканські країни. Для зворотного перетину кордону їм, як і іншим безпаспортним емігрантам, російськими посольствами, консульствами та місіями видавалися прохідні свідоцтва³⁰. З 1907 р. департамент митних

зборів у своїх публікаціях став обнародувати дані про осіб, що приїжджали в Росію без “видів на проживання”. Їх кількість коливалася по роках від 0,72 до 1,55% всіх прибулих³¹.

В циркулярі департаменту поліції Київському, Подільському та Волинському генерал-губернатору в 1890 р. відзначалося, що еміграція селян до Аргентини і Бразилії* з деяких місцевостей привісленських губерній та південно-західного краю досягла значних розмірів, причому люди, які мають намір залишити батьківщину, відкрито розпродають своє майно і великими партіями таємно переходять кордон. Міністр внутрішніх справ Дурново закликав вжити заходів до недопущення протизаконного самовільного залишення батьківщини і можливо широко розповсюдити серед селян відомості про тяжкі та пагубні наслідки легковажних мігрантів. Що стосується еміграційних агентів та інших осіб, які підмовляють селян до залишення батьківщини, то, у випадку неможливості переслідування їх в судовому порядку по звинуваченню в злочині, передбаченому 328 ст. Уложення про покарання**, слід чинити з ними згідно ст.32–34 Положення про державну охорону, а іноземних підданих висилати за кордон³².

Документи свідчать, що “бразильська лихоманка”, що охопила значну кількість селян Галичини та Польщі, на початку 90-х років XIX ст. ще мало турбувала власті Подільської губернії. Як про курйозний випадок повідомлялося в звіті губернатора від 22 травня 1891 р. про те, як двоє селян с.Кацманова з’явилися до волосного правління, де заявили про своє бажання записатися до числа осіб, що переселяються до Америки. Селяни пояснили, що заяву роблять за порадою свого односельця Матвія Богданюка, який говорив їм, що кожен, хто має намір переселитися до Америки, отримає від волосного правління 1000 руб., а по прибутті на місце – 100 руб. щомісячно. Серед мешканців села було проведено роз’яснення щодо неправдивості таких відомостей, а урядник провів дізнання³³.

На запит Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора в грудні 1891 р. подільський губернатор повідомляв, що протягом року з території Поділля зафіксовано лише п’ять випадків еміграції селян до Америки: один виїхав для вивчення ремесел, інший – одружився, третього звинуватили в крадіжці (ці троє не повернулися), двоє виїхали на заробітки і згодом повернулися на батьківщину³⁴.

У 1891 р. газети повідомляли, що подільський губернатор засипаний проханнями про виїзд в Уссурійський край від селян Кам’янецького, Ушицького, Могилівського та Ямпільського повітів. Відомо, що на початку міграційного руху – в 1882 р. – губернатор Дрентельн рішуче виступав проти переселення селян за межі краю, вважаючи, що зменшення кількості православної населення сприятиме посиленню польського елементу³⁵.

На жаль, немає даних про кількість подолян, що емігрували на захід в 1890-х роках. Тому проаналізуємо інформацію про подібні випадки в інших прикордонних губерніях Російської імперії. Так, якщо у 1882–1885 роках з Плоцької губернії (звідти найраніше почалася селянська еміграція з привісленських губерній до Америки) емігрувало 954 осіб, то в 1890–1893 рр. – 7458. З селян до еміграції вдавалися переважно безземельні, молодь, близько половини це робило нелегально. З Сувалкської губернії у 1882–1889 рр. емігрувало 8767 осіб, з них 4584 – євреї³⁶.

Чи могло щось подібне відбуватися на Поділлі? Сучасний стан джерел не дає змоги відповісти на це питання. Але відомо про інший рух через кордон. Під час жнив і сінокосів чимало селян Галичини вирушали до Російської імперії. У серпні 1892 р. селяни з родинами вдень і вночі переходили кордон. За офіційними даними в серпні-грудні 1892 р. до Росії емігрувало 5888 осіб (в іншому документі говориться про 6111). 69% емігрантів було з Борщівського і Збарзького повітів. До грудня 1892 р. 3134 особи (в іншому документі – 3283) повернулося до Австро-Угорщини³⁷.

З виявлених нами архівних джерел простежується картина пасажирського руху через Ісаковецьку митницю у 1907 році³⁸:

<i>Період обліку</i>	<i>Піддані країни</i>	<i>Вибуло за кордон осіб</i>			<i>Прибуло з-за кордону осіб</i>			<i>Різниця внаслідок руху</i>
		<i>За паспортами</i>	<i>За легітиміційними білетами</i>	<i>Разом</i>	<i>За паспортами</i>	<i>За легітиміційними білетами</i>	<i>Разом</i>	
1 квартал	Росії	14	1082	1096	16	1021	1037	-59
	Австро-Угорщини	29	2209	2238	36	2236	2272	+34
2 квартал	Росії	19	1711	1730	19	1631	1650	-61
	Австро-Угорщини	36	2633	2669	75	2712	2787	+118
3 квартал	Росії	12	2419	2431	14	2380	2394	-37
	Австро-Угорщини	89	3234	3323	91	3315	3406	+83
4 квартал	Росії	23	1947	1970	7	1863	1870	-100
	Австро-Угорщини	56	2390	2446	69	2410	2479	+33
1907 рік	Росії	68	7159	7227	56	6895	6951	-276
	Австро-Угорщини	210	10466	10676	271	10673	10944	+268
	Разом	278	17625	17903	327	17568	17895	-8

З наведеної вище таблиці видно, що виїзд за кордон майже компенсувався поверненням населення з-за кордону. Неможливо з'ясувати кількість подолян з числа підданих Російської імперії, які перетинали кордон. 40,4% осіб, що виїхали за кордон, були підданими Російської імперії, 59,6% – підданими Австро-Угорщини. Серед осіб, які в'їхали через Ісаковецьку митницю, теж переважали піддані Австро-Угорщини – 61,2%. За кордон виїхало 5234 жінки: 1802 – піддані Росії (24,9% усіх російських підданих), 3432 – Австро-Угорщини (32,1% усіх австро-угорських підданих). В'їхало на територію Подільської губернії через Ісаковецьку митницю протягом 1907 р. 5208 жінки, яких було 23,6% – серед російських підданих та 32,6% – серед австро-угорських. Паспортами при виїзді скористалося всього 1,6% осіб, при в'їзді – 1,8%³⁹.

Якщо припустити, що співвідношення між кількістю осіб, що перетнули кордон на усіх пропускних пунктах Подільської губернії було незмінним з 1890 р. до 1907 р., так само як і співвідношення між тими, хто виїздив за паспортами і легітимаційними білетами, то кількість виїжджаючих за межі губернії становила б близько 113 000 осіб.

У архівному фонді “Ісаковецька митниця” збереглась пасажирська книга Ісаковецької митниці за 1910 рік. Аналіз її пропонуємо нижче. Записи робились за абеткою, всього їх 1384. Кількість осіб, що перетинали кордон Російської імперії з Австро-Угорщиною, дорівнює 510 особам. З цього числа безпосередньо до Подільської губернії мали відношення 162 особи: 97 чоловіків та 65 жінок, в тому числі 60 дітей (27 хлопчиків та 33 дівчинки). У книзі не фіксувалась національність, та аналізуючи прізвища, ми дійшли висновку, що переважну більшість становили євреї (134 особи). У той же час українців було лише 12, поляків – 11, росіян – 2, турків – 2, а одна жінка була швейцарською підданою.

Митники не завжди фіксували місто, до якого прямували подорожуючі, а можливо, не всі й прагнули вказувати його, так само не завжди фіксувався термін дії паспорту і місце приписки, що ускладнює облік. Із 162 випадків мета подорожі зафіксована лише 128 разів. Австро-Угорщина лідирує – 110 подолян виїздили саме туди (м. Мельниця – 39 випадків, м. Відень – 39, с. Окопи – 19, м. Чернівці – 6, Лемберг – 5 та ін.). До Бессарабської губернії виїхало 7 подолян, до Німеччини та Америки – по 3, до Аргентини – 1. До Подільської губернії прямувало 4 іноземців. Через Ісаковецьку митницю виїжджали за кордон переважно мешканці Кам'янецького (домінувала Рихтецька волость з короткотерміновими візитами на територію Австро-Угорщини) та Ушицького повітів. Місце приписки зазначається лише в 127 випадках із 162. Вихідцями з Ушицького повіту були 44 особи, з Кам'янецького – 42, з Ольгопільського – 15, з Могилівського

– 12, з Балтського та Гайсинського – по 5, з Літинського – 2, з Брацлавського і Вінницького повітів – по 1⁴⁰.

Одна й та сама людина протягом року могла здійснювати кілька в'їздів та виїздів. Так, мешканець м. Жванця Іось Зейликович Левенталь, який 29 грудня 1909 р. отримав у канцелярії Подільського губернатора паспорт за №3122, протягом 1910 року 134 рази (взимку – 28 разів, навесні – 41, влітку – 39, восени – 26) перетинав кордон з метою відвідати австрійське м. Мельницю, того ж дня знову в'їжджаючи на територію Російської імперії⁴¹. І. Левенталь – яскравий приклад трудового маятникового мігранта, який вранці виїжджав зі Жванця до Мельниці, а ввечері повертався додому.

За даними австрійського митного нагляду, в Галичині в 1908–1909 р. було зареєстровано 65 тис. російських сільськогосподарських робітників, 1909–1910 р. – 78 тис., 1910–1911 р. – 85 тис., 1911–1912 р. – 87 тис. Багато хто з них перетинав кордон таємно, не проходячи реєстрації. На думку Н.Л. Тудоряну, справжньою метою цих працівників були пошуки роботи в країнах Європи та США⁴².

Чимало жителів прикордонних губерній займалося переведенням нелегальних емігрантів. Деякі з них за винагороду від еміграційних агентів вербували і доставляли емігрантів до кордону, інші ж спеціалізувалися на переведенні через кордон. Серед перших переважали представники єврейського населення. Більшість з них мала багатодітні сім'ї і займалася цим промислом не з метою збагачення, а для того, щоб прогодуватися⁴³. З тогочасної преси відомо, що деякі жителі прикордонних сіл і містечок бралися нелегально переводити через кордон і далі організовувати виїзд до Америки по таксі 100 руб. з особи⁴⁴. За нелегальний перехід кордону провідникам давали по 6–8 руб. з людини⁴⁵. Поліцейський наглядач м. Жванця в 1904 р. вів листування з начальником Ісаковецької митниці з приводу групи євреїв зі Жванця, які підозрювалися в створенні банди для таємного перевезу за кордон емігрантів. Але викрита група була значно пізніше⁴⁶.

За порушення митного статуту застосовувалася така міра покарання як виселення з 50-верстної прикордонної смуги. Цікаво порівняти, як ця міра покарання застосовувалася до жителів різних губерній. Так, у 1909 р. було виселено 121 особу з Волинської, 49 – з Бессарабської, і лише 11 – з Подільської губернії. З березня по липень 1910 р. виселено відповідно 62, 48 та 20 осіб. З числа подолян було покарано 14 чоловіків і 6 жінок. В разі появи цих осіб в прикордонній смузі їх належало передати в розпорядження поліцейської влади для притягнення до законної відповідальності. Терміни виселення, як правило, не перевищували 1 року. Виселені за самовільне повернення першого разу карались ув'язненням від 4 до 8 місяців, другого – позбавлялись всіх особливих, особисто та за станом при-

своєних прав та майна і ув'язнювались, а той, хто надав притулок в цій смузі, сплачував штраф – 30 коп. за добу, але не більше 20 руб.⁴⁷

Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор у докладній записці імператору повідомляв: “Звертаючись до діяльності злочинних організацій в краї необхідно відмітити, що така проявлялась в 1909 і 1910 роках в межах Подільської і Волинської губернії досить рідко і ... була проявлена головним чином з боку таємних еміграційних агентів, які займалися у вигляді промислу таємним переводом російських емігрантів через кордон”. Документ містить також дані щодо заходів адміністративного впливу до членів злочинних організацій (адміністративне вислання та піддання гласному нагляду поліції): 1909 р. – 228 випадків (Київська губернія – 176 осіб, Подільська – 5, Волинська – 47), 1910 р. – 100 (відповідно 80, 17 та 3 осіб). Наводяться сумарні цифри по генерал-губернаторству за попередні роки: 1906 р. – 1042, 1907 р. – 551, 1908 р. – 1216⁴⁸.

6 травня 1913 р. селянка м.Гусятин Кам'янецького повіту Олександра Сиротюк була затримана в своєму будинку з двома емігрантами, а 16 травня її затримали на городі в присутності ще одного емігранта. Після розгляду звинувачень в таємному переводі емігрантів за кордон, їй було заборонено проживання в губерніях Привісленського та Південно-Західного краю, Віленській, Ровенській, Гродненській, Мінській, Курляндській, Бессарабській та Херсонській терміном на 2 роки (починаючи з 27 червня 1913 р.). Оскільки в неї не було коштів на переїзд, то 3 вересня її передали начальнику Кам'янецької тюрми для відправки її по етапу для оселення на обране нею місце проживання в м.Кременчуг Полтавської губернії⁴⁹.

У випадку втрати документів австрійськими підданими, або їх арештом згідно наказу повітового поліцейського управління, на території Подільської губернії, вони направлялись до найближчого пункту перетину кордону, де місцевий поліцейський наглядач виписував посвідчення поліцейським десятським для супроводу таких осіб за кордон для передачі австрійській владі. У 1913 р. поліцейський наглядач м.Жванця 37 разів виписував такі постанови, і поліцейські десятські доставляли цих осіб в Окопи – найближчий населений пункт на австрійській території⁵⁰.

Для перетину кордону могли використовуватися підроблені документи. В одному з секретних листів у вересні 1905 р. повідомлялося, що одеський міщанин єврей Хаїм Кейніг, який проживає в австрійському місті Чернівці, займається фабрикацією і підробкою різного роду російських гербових паперів і закордонних паспортів, та продає підробки за досить високою ціною злочинним особам. Начальника Ісаковецької митниці просили у випадку встановлення факту переходу кордону за фальшивими документами затримувати таких осіб і передавати в розпорядження поліції⁵¹.

В 10-х роках ХХ ст. спостерігається зменшення контрабандного промислу. Якщо в другій половині 1911 року службовцями Ісаківецької митниці було проведено 72 затримання контрабанди на суму 920 руб., то за аналогічний період 1912 р. – 37 затримань, а сума контрабандного товару становила 250 руб. В 1913 році було проведено всього 24 затримання на суму 269 руб., причому в 14-ти випадках були затримані емігранти – місцеві селяни, які таємно повертались з Америки на батьківщину з речами та новими предметами одягу⁵². В звіті начальника Ісаківецької митниці про хід контрабандного промислу в другій половині 1912 року зазначалося: “... значно зменшився контрабандний промисел в зв’язку з еміграцією в Америку на більш тривалий термін професійних контрабандистів, а також виселенню їх судовими та адміністративними заходами з прикордонного простору ...”⁵³. У звіті про стан контрабандного промислу за першу половину 1913 р. начальник митниці відзначав, що більшість випадків проносу контрабанди носять не промисловий, а випадковий характер. “Такий занепад контрабандного промислу, до якого можна віднести лише кілька випадків проносу спиртних напоїв, пояснюється майже суцільною еміграцією в Америку чоловічого населення прикордонних сіл: є села, де лишилися з чоловіків лише старці та діти, нездатні перенести труднощі подорожі та самої роботи в Америці”⁵⁴.

17 серпня 1910 р. старший вахмістр Залуцького посту Шустовецького загону I відділу 20-ї Прикордонної Хотинської бригади Євдоким Романча отримав відомості про те, що добу тому таємно перейшли кордон троє селян с. Залуччя Оринінської волості, які близько двох років перебували на заробітках в Америці. Донощик вказав їх прізвища та місце перебування. Після обшуку було затримано Порфірія Трегубця та Тимофія Кліщука, а Арсенію Нікітюку вдалося втекти. На допиті 31-річний православний П. Трегубець засвідчив, що в листопаді минулого року “по бедности и нужде в заработках вздумал пойти в Америку куда и отправился перешел границу негласным путем в с.Пятничанах Волочиской бригады, а 14 ночью на 15 с.г. августа возвратился домой перешел границу также крадучись около 12 ч. ночи ... вещей я никаких с собою не принес, а равно и денег тоже нет ибо я все время болел и не мог по болезни там работать почему и воротился домой”. Тимофій Кліщук, 40 років, православний, заявив, що кордон потайки перетнув близько 2 років тому, маючи намір виїхати на заробітки в Америку. Повернувся на батьківщину теж потайки, перетнувши кордон в с.Пукляках Волочиської бригади, речей із собою не приніс, а заробив трохи грошей і заплатив борги. Обидва селянини були неграмотними. Постановою Ісаківецької митниці від 18 серпня 1910 р. за порушення митного статуту селяни зобов’язувались до сплати по 1 руб. пені.

1 грудня 1910 р. мировий суддя 5 дільниці Кам'янецького повіту розглянувши справу по звинуваченню Т.Кліщука, П.Трегубця та А.Нікітюка постановив: стягнути з кожного по 3 руб. штрафу, а в разі неспроможності сплати замінити його 2 днями арешту і змусити кожного заплатити по 15 руб. за паспортні бланки. А 15 січня 1911 р. поліцейський урядник доносив приставу 2 стана Кам'янецького повіту, що Т.Кліщук емігрував до Америки і тепер знаходиться у Канаді⁵⁵.

Заманюванням російських емігрантів займалися різні контори, агентства по той бік австрійського кордону. Так, еміграційні бюро “Шустро-Англо”, “Імператор” і “Універсаль” у Відні в 1913 р. мали в Росії 175 агентів, в тому числі в Бессарабській губернії – 4, Волинській – 18, Київській – 16, Подільській – 20. Всю відстань російсько-австрійського кордону від Чернівців через Гусятин до Бродів обслуговувала еміграційна контора “Капеллер та сини”. В кінці 1907 – на початку 1908 р. 25 таємних агентів цієї контори їздили селами Волинської, Подільської, Київської і Полтавської губерній і, заворожуючи нездійсненими обіцянками, схиляли селян до виїзду в Америку. З Бродів завербовані слідували до Трієсту для відправлення за океан⁵⁶.

В січні 1909 р. в присутності начальника місцевого поштово-телеграфного відділу було розкрито отриманий з-за кордону заказний пакет, адресований в с.Ювки Пилявської волості Літинського повіту на ім'я Андрія Сопруна. В пакеті виявилися друкована російською мовою листівка до російських емігрантів та лист від представника зареєстрованого австрійським урядом агентства “Австро-Американська лінія” Б.Вайнфельда в м.Сколи (Галичина). Б.Вайнфельд в яскравих кольорах описував переваги життя в Америці, високу заробітну плату, зручну та дешеву завдяки його посередництву доставку емігрантів туди. Він звертався з проханням до А.Сопруна поширити цю листівку серед своїх односельців, обіцяючи йому по 2 руб. за кожного доставленого йому емігранта. Також Б.Вайнфельд відзначав, що у випадку неможливості з яких-небудь причин отримати легітиміційний білет або закордонний паспорт, він порадить, як вчинити в таких складних випадках. Начальник митниці цікавився, чи можна подібні речі відносити до категорії заборонених і чи потрібно ставити до відома керівництво чи жандармерію про них. Одеський комітет закордонної цензури, до якого було надіслано листівку та лист з інструкціями повідомив, що такі вкладки не є незаконними і не містять нічого нецензурного. Начальник Радзівілівського митного округу з цього приводу зауважував на необхідності ознайомлення з такими речами місцевого прикордонного жандармського начальника, а документи, які могли б бути речовими доказами, слід піддавати виїмці⁵⁷.

Яскравий приклад про масову еміграцію селян наводить у своїй роботі Н.Л.Тудоряну. В кінці 1913 – на початку 1914 рр. з сіл Летичівського повіту Подільської губернії через австрійський кордон таємно емігрувало близько 500 селян. Місцевий пристав довго не міг в'янути, хто займається їх вербуванням та відправкою. Нарешті він дізнався, що цим промишляв селянин з с.Волосовець Меджибізької волості Семен Галянтус – таємний агент еміграційного бюро “Океан експрес” у Лондоні, який відправляє емігрантів до Канади. При обшуку в нього були знайдені шифскарти (проїзні квитки), лист з названого бюро, копія маршруту емігрантів і копія записки до нього. “Океан експрес” в листі від 13 лютого 1914 р. пропонував С.Галянтусу відправляти емігрантів, у тому числі і призовного віку, без закордонних паспортів на Гамбург. В доданій до листа копії маршруту розповідалося про те, як потрапити до Канади транзитом через Кам’янець-Подільський всього за 75 крб. 95 коп.⁵⁸

У 1914 р. Бюро Південно-Російської обласної переселенської організації зверталось до земства з проханням інформувати населення про всі злидні та тяготи тих робітників, які виїждять на заробітки до Америки. Повідомлялось, що в Канаду приїздить головним чином робітники з Подільської, Волинської та Бессарабської губерній, яких в Канаді називають “папусами” за те, що їх можна нищівно експлуатувати, мало платити та утримувати гірше тварин⁵⁹.

Особливе занепокоєння з приводу еміграції селян за кордон висловлювали священники на шпальтах місцевої преси, переживаючи за зменшення кількості парафіян. Один з них у матеріалі “К злобе дня” повідомляв, що близько 60-ти селян с.Подойми та с.Подоймиці Ольгопільського повіту збираються у березні 1913 року емігрувати до Америки⁶⁰. Інший священослужитель відзначав, що еміграція носить характер своєрідної епідемії: надіслані кимось з Америки для рідних 200–300 руб. наелектризують все село, успіх кількох щасливчиків діє одурманюючи на всіх інших. Висловлювалися побоювання з приводу того, що еміграція відобразиться на нормальній течії сільського життя, позаяк великий відсоток емігрантів припадає на гарних ремісників, попит на працю яких в селі чималий⁶¹.

По всім митним установам розсилалися списки осіб, які звинувачувалися в порушенні митного та паспортного статутів і змогли втекти до приведення у виконання над ними судових вироків. В списках зазначалися ім’я, прізвище та по бацькові, місце проживання, прикмети, митна установа, яка порушила справу, суд та судова постанова. З 323 осіб (серед них 10% жінок), які розшукувались у 1912 р. за порушення митного та паспортного уставів, було 55 вихідців з Подільської губернії (причому 31 – з Кам’янецького повіту, більшість з Оринінської та Рихтецької волостей), 13

– з Київської, 51 – з Волинської, 28 – з Бессарабської губерній. Проти 55 вихідців Подільської губернії справи порушували такі митні установи: Ісаковецька митниця – 22 випадки, Гуківська митна застава та Волочиська митниця – по 12 випадків, Новоселицька митниця – 5, Гусятинська та Радзівіллівська митниці – по 2⁶².

Нелегально на роботу за кордон вирушали не лише чоловіки. Так, 13 травня 1911 р. на Ісаковецьку митницю з'явилася міщанка м.Ободовка Ольгопільського повіту, мешканка м.Вапнярка того ж повіту, 24-річна Сіма Іосева Мот, яка в кінці квітня потайки перетнула кордон в районі с.Ляшківець і поїхала в австрійське містечко Мельницю, де сподівалась знайти роботу⁶³. Більше часу провела за кордоном інша нелегалка. 30 травня 1912 р. на Ісаковецьку митницю з'явилася 28-річна міщанка м.Нової Ушиці Сося Гершкова Куперман, яка дванадцять років тому без документів перейшла кордон і вирушила в Америку на заробітки. Заплативши всього 50 копійок пені, С.Куперман повернулася до Нової Ушиці⁶⁴.

Протягом 1913 р. до Подільської губернії через Ісаковецьку митницю повернулись із просроченими документами 181 подолян: 147 чоловіків та 34 жінки (з ними було 4 дітей). За місцем приписки вони розподілялись так: с.Завалля – 32 особи, с.Ластівці – 29, Кам'янець та Жванець – по 26, с.Гаврилівці – 12, с.Слобідка Рихтецька – 9, с.Фридрівці – 8, с.Рихта – 6, с.Ляшківці та с.Войтківці – по 4, с.Сокіл та с.Руда – по 3, с.Брага, с.Суржа та с.Ісаківці – по 2, м.Нова Ушиця, с.Бабшин, с.Параївка, с.Михайлівка (Ушицького повіту) – по 1, не відзначено місце приписки в документі 7 осіб⁶⁵. При виїзді за кордон лише 16 осіб скористались закордонними паспортами. На митниці в таких осіб відбиралась розписка про те, що суми, нараховані за просрочку закордонного паспорта, будуть ними сплачені по прибуттю на місце проживання. Розписки надсилались в канцелярію Подільського губернатора, а Ісаковецька митниця надсилала відкриті казенні листи в Александрівський комітет про поранених із зазначенням прізвища майбутнього платника та суми, що підлягала сплаті в інвалідний капітал. Так, жителька м.Жванця Кейла Ворцман, яка виїхала з Подільської губернії у 1908 р. і повернулася 9 жовтня 1913 р., повинна була сплатити 85 руб. 50 коп. пені. Загалом, ці 16 осіб повинні були сплатити 674 руб. 50 коп.⁶⁶

За перше півріччя 1914 р. до Подільської губернії через Ісаковецьку митницю прибуло 5077 осіб, з них нелегально 163 особи (3,2%). За межі губернії виїхало 5490 осіб⁶⁷. При порівнянні цих даних з аналогічними за 1907 рік спостерігається помітне зменшення пасажирського руху.

Державні органи зафіксували чимало випадків нелегального переходу кордону, що не були пов'язані з еміграцією, контрабандою чи тимчасовими

заробітками за кодоном. Про одну з причин таких переходів йшла мова у доповідній записці подільського губернатора про стан губернії за 1885 р. Губернатор повідомляв про посилення католицизму в прикордонних повітах. Зокрема стверджувалось, що “єзуїти влаштовують свої місіонерські зібрання в найближчих до російського кордону пунктах Галичини. Користуючись недостатнім наглядом за нашим кордоном, селяни прикордонних наших повітів масами переходять таємно кордон і відвідав місії, повертаються таким же чином, проносячи з собою безцензурні книги духовного змісту польською мовою, різні предмети релігійного культу...”⁶⁸.

Нерідко причиною нелегального перетину кордону були родинні зв'язки між жителями прикордонних сіл. Так, 29 травня 1911 р. денщик, який працював на городі, затримав австрійську піддану (64-річну селянку з с.Залісся), яка перетнула кордон з метою навідати доньку, яка мешкала в с.Чорнокозинці Кам'янецького повіту⁶⁹. А 26-літня уроженка с.Ниври Борщовського староства Марія Изворська, яка постійно проживала в Бессарабській губернії, повернулася на батьківщину з метою отримання паспорта для вступу у шлюб. Її рідні не дозволили отримати паспорт, і вона вирішила нелегально перейти кордон, щоб повернутися в Бессарабію. При переході кордону 15 травня 1913 р. її було затримано⁷⁰.

Був і такий рідкісний випадок нелегального переходу кордону. 10 листопада 1912 р. на Ісаковецьку митницю прибув з-за кордону 21-річний дворянин, житель с.Завалля Рихтецької волості Кам'янецького повіту Л.С.Довятт. Виявилось, що він раніше нелегально перейшов кордон, для того щоб взяти участь добровольцем у війні за визволення слов'ян на Балканах, але “у зв'язку з труднощами проїзду повернувся в Росію”⁷¹.

Можемо констатувати, що в кінці XIX – на початку XX ст. російсько-австрійський кордон перетинали з самою різною метою (торгова діяльність, пошуки роботи, еміграція, контрабанда, родинні зв'язки тощо). Поряд з легальним перетином кордону існували стійкі канали нелегальної переправки людей через кордон. Більшість випадків припадає на короткотермінові візити. Напередодні Першої світової війни великого розмаху набуває виїзд на роботу та еміграція в Америку.

Примітки

1. Брук С.И. Население мира. Этнодемографический справочник. – М., 1981. – С.66, 69.
2. Українці в зарубіжному світі / Шлепаков А.М., Буркут І.Г., Васильєва Л.Д. та ін. – К., 1991. – С.6-7.
3. Там же; Чорний С. Українці в Євразії: чисельність і розміщення за переписами 1897–1890 рр. – К., 2002. – С.8.

4. Українці в Канаді / Євтух В.Б., Ковальчук О.О. – К., 1993. – С.18.
5. Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків: До 100-річчя прибуття перших українських поселенців до Канади. – К., 1990. – С.16.
6. *Бачинський Ю.* Україна Irredenta (По поводу еміграції): Суспільно-політичний скіц. – Львів, 1895. – С.123.
7. *Його ж.* Українська імміграція в Сполучених Штатах Америки. – 2-ге вид. – К., 1995. – С.65, 69.
8. *Франко І.Я.* Еміграція галицьких селян // Твори в 20-ти томах. – К., 1956. – Т.19. – С.313-314.
9. Нариси історії Поділля. На допомогу вчителю. – Хмельницький, 1990. – С.142.
10. Наша еміграція // Экономическая жизнь Подолии (далі – ЭЖП). – 1913. – №15. – С.50.
11. *Тудоряну Н.Л.* Очерки российской трудовой эмиграции периода империализма (В Германию, Скандинавские страны и США). – Кишинев, 1986; *Тихонов Б.В.* Переселения в России во второй половине XIX в. По материалам переписи 1897 г. и паспортной статистики. – М., 1978.
12. *Мельник Е.М., Махотін О.А.* Еміграція подолян в інші країни світу (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т.1(3). – С.240-244.
13. *Оболенский (Осинский) В.В.* Международные и межконтинентальные миграции в довоенной России и СССР. – М., 1928. – С.7-8.
14. Устав таможенный. Издание неофициальное с инструкциями, правилами, списками и разъяснениями, а также извлечениями из других частей свода законов, необходимых в таможенном деле под редакцией С.С.Антонова и А.В.Добротина. – СПб., 1905 (далі – УТ). – С.288.
15. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф.309. – Оп.1. – Спр.946.
16. *Оболенский (Осинский) В.В.* Указ. соч. – С.19.
17. *Тудоряну Н.Л.* Указ. соч. – С.134.
18. УТ. – С.1002-1011.
19. Ускладнення, які подекуди супроводжували отримання паспорту, можна проілюструвати на такому прикладі. 23 червня 1875 р. одеський поліцеймейстер повідомив подільського губернатора, що селянка с.Усті Косинської волості Ямпільського повіту А.В.Свідерська ще 5 грудня 1874 р. надіслала до Косинського волосного правління 3 руб. сріблом і свій старий паспорт для заміни, але нового паспорту так і не отримала. Після втручання влади, як слідє з рапорту ямпільського повітового урядника, паспорт А.Свідерської був відправлений їй в Одесу 26 серпня 1875 р. (КПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.9541. – Арк.16, 27).
20. *Мамалига А.І.* Землеробський відхід в Подільській губернії // VI Подільська

історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1965. – С.18

21. *Тихонов Б.В.* Указ. соч. – С.209.

22. Вінницький обласний державний архів. – Ф.Д.332. – Оп.2. – Спр.133а. – Арк.1-114; Спр.153. – Арк.1-110.

23. УТ. – С.1003.

24. КПМДА. – Ф.86. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1-479.

25. *Оболенский (Осинский) В.В.* Указ. соч. – С.5-6.

26. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУ). – Ф.442. – Оп.618. – Спр.199. – Арк.19-19зв.

27. Цит. за: *Бармак М.* Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796-1914 рр.). – Тернопіль, 1999. – С.154.

28. К внешней торговле Подольской губернии // Подольские губернские ведомости. – 1891. – 3 апреля.

29. *Сифман Р.И.* Динамика численности населения России за 1897-1914 гг. // Брачность, рождаемость и смертность в России и в СССР. – М., 1977. – С.62-82.

30. *Тудоряну Н.Л.* Указ. соч. – С.134.

31. *Сифман Р.И.* Указ соч.

* Влада Бразилії і Аргентини довгий час перевозила іммігрантів безкоштовно, і до того ж тут був резерв незайнятих земель, куди і направляли переселенців. Федеральна влада та власті окремих штатів Бразилії приділяли велику увагу залученню до країни іммігрантів з Європи: видавалися відповідні закони, поширювалися звернення до представників різних європейських народів, наприклад, до поляків (Див.: *Brożek A.* Polityka imigracyjna w państwach docelowych emigracji polskiej (1850-1939) // Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych. – Warszawa, 1984. – S.126-128).

** Ст.328 Уложення про покарання передбачала притягнення до кримінальної відповідальності в разі доказу “поширення серед населення чуток, що не відповідають дійсності, про зиск переселення за кордон з метою побудити до залишення свого постійного місця проживання”.

32. ЦДАУ. – Ф.442. – Оп.618. – Спр.199. – Арк.1-1зв.

33. Там же. – Арк.23.

34. Там же. – Арк.25-27.

35. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – С.121-122.

36. Див.: *Groniowski K.* Emigracja z ziem zaboru rosyjskiego (1864-1918) // Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych. – S.197-201.

37. *Pilch A.* Emigracja z ziem zaboru austriackiego (od połowy XIX w. do 1918 r.) // Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych. – S.277-279.

38. КПМДА. – Ф.309. – Оп.2. – Спр.137. – Арк.8-88.

39. Підрахунки наші.
40. Підрахунки наші.
41. КПМДА. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.946. – Арк.29-32.
42. *Тудоряну Н.Л.* Указ. соч. – С.130.
43. Там же.
44. Подолия. – 1914. – 31 січня. – №14.
45. КПМДА. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.907. – Арк.1-2зв., 10-12.
46. Там же. – Оп.2. – Спр.74. – Арк.52-53; Оп.1. – Спр.776. – Арк.6-7зв..
47. Там же. – Оп.1. – Спр.913. – Арк.1-24; Оп.2. – Спр.770. – Арк.1-36; УТ. – Спр.413.
48. ЦДАУ. – Ф.442. – Оп.642. – Спр.497. – Арк.21зв.-22.
49. КПМДА. – Ф.228. – Оп.2. – Спр.195. – Арк.1-5.
50. Там же. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.1195. – Арк.1-60.
51. Там же. – Оп.3. – Спр.1. – Арк.64-64зв.
52. Там же. – Оп.1. – Спр.1225. – Арк.1.
53. Там же. – Спр.1172. – Арк.1-2.
54. Там же. – Арк.14-14зв.
55. Там же. – Спр.895. – Арк.1-3, 19, 21.
56. *Тудоряну Н.Л.* Указ. соч. – С.127.
57. КПМДА. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.776. – Арк.2-3, 7зв.
58. *Тудоряну Н.Л.* Указ. соч. – С.132.
59. Вниманию едущих в Америку // ЭЖП. – 1914. – №6. – С.48.
60. Подолия. – 1913. – 6 січня. – №3.
61. Там же. – 27 березня. – №36.
62. КПМДА. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.1110. – Арк.1-38.
63. Там же. – Спр.1052. – Арк.2-2зв., 8.
64. Там же. – Спр.1113. – Арк.2-3.
65. Там же. – Спр.1169. – Арк.1-182.
66. Там же. – Арк.171-171зв.
67. Там же. – Спр.1224. – Арк.3а-6а.
68. ЦДАУ. – Ф.442. – Оп.539. – Спр.219. – Арк.18-18зв.
69. КПМДА. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.1050. – Арк.2-9.
70. Там же. – Спр.1155. – Арк.2-13зв.
71. Там же. – Спр.1120. – Арк.2-3.

СПОЖИВЧА КООПЕРАЦІЯ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Кооперативний рух займав помітне місце в економічному житті Подільської губернії. Подільська кооперація зародилася у 60-х рр. ХІХ ст. і до початку ХХ ст. перетворилася у вагомий економічний та соціальний чинник. Тут набули поширення практично всі існуючі на той час форми кооперації: споживча, кредитна, ощадно-позичкова, сільськогосподарська, артільна.

Перші дослідження з розвитку споживчої кооперації на Поділлі з'явилися ще на початку ХХ ст. Їх авторами були чиновники та діячі земств, які брали безпосередню участь у розгортанні кооперативного руху. Дослідники, спираючись на власний практичний досвід, розуміли, що одним із засобів покращення роботи кооперативів є вивчення ними історії товариств. Вони друкували узагальнюючі розвідки з даної проблеми. Це, наприклад, публікації діяча подільського земства В.Ворникова¹, у яких він висвітлює генезу споживчих товариств у Подільській губернії від моменту їх зародження до 1911 р., зробив спробу періодизації. Автор проаналізував негативні явища та фактори, що сприяли діяльності кооперативних установ, подав імена діячів, що стояли біля витоків споживчої кооперації, зібрав цінні статистичні відомості.

Теоретичні розробки видатних російських кооператорів С.Прокоповича², М.Хейсіна³ характеризують ставлення влади до кооперативного руху, висвітлюють загальні тенденції та періодизацію розвитку кооперації всієї Російської імперії. У книзі представника діаспори І.Витановича "Історія українського кооперативного руху"⁴ міститься цінна інформація про перші споживчі товариства на Поділлі. Автор пояснює причину нетривалого існування цих кооперативів: їхня діяльність ґрунтувалася не на самодіяльності самих селян, а була спробою насадити кооперацію згори⁵.

У працях радянського періоду кооперації приділено мало уваги. Серед нечисленних публікацій доцільно назвати статтю Л.І.Гайдай, присвячену розвитку кооперативних установ Правобережної України⁶. В ній містяться порівняльні дані стосовно кооперативів у правобережних губерніях (Київській, Подільській і Волинській). Дослідниця аналізує різні форми кооперативних установ, зокрема, споживчої, повідомляє їхню кількість, чисельний склад. Л.І.Гайдай висловлює низку власних міркувань стосовно кооперативного процесу. Зокрема, авторка вважає, що споживчі товариства лише втягували селянство у буржуазні відносини, але не полегшували його становища⁷.

У 90-х роках ХХ ст. з'являється ряд праць, присвячених кооперації. Загальний короткий огляд українського кооперативного руху поміщено у посібнику з економічної історії України, укладеному колективом авторів Б.Лановиком, З.Матисякевичем і Р.Матейком⁸. Тут знаходимо також певну інформацію про кооперативні установи Поділля.

В.І.Марочко у своїй монографії⁹ аналізує становище українського села після реформи 1861 р., яка створила умови для появи і розгортання кооперативного руху. Аналізуючи різні види кооперації, дослідник приходиться до висновку, що кредитні товариства мали значно більший вплив на господарську діяльність селян, ніж споживчі, бо вони надавали пільгові кредити, займались збутом різної продукції¹⁰. І.А.Фареній висловлює дещо іншу думку стосовно споживчої кооперації. Він відзначає її високу дієздатність, вважаючи, що вона впливала не лише на матеріальне становище населення, а й призводила до суттєвих зрушень у всьому ринку товарів, змушувала приватні торговельні заклади утримуватися від спекуляції. Дослідник наголошує: "... споживча кооперація напередодні революції 1917 р. очевидно розпочала відігравати ключову роль у постачанні населенню товарів широкого вжитку"¹¹.

Російський історик А.П.Корелін детально розглядає проблему розробки та зміст нормативно-правових актів, що регламентували діяльність кооперативних установ¹². Дія цих документів поширювалася на всю імперію, а отже – й на Подільську губернію.

Усі вищезгадані дослідження лише опосередковано або епізодично торкаються проблеми кооперативного будівництва у Подільській губернії. Тому метою даної публікації є показати головні тенденції розвитку споживчої кооперації на Поділлі, виділити періоди її діяльності, з'ясувати кількість, чисельність та роль споживчих товариств у губернії.

Розвиток кооперативного руху на Поділлі залежав від ряду чинників: загальноросійського кооперативного процесу, політики царизму та його законодавства. Проте, йому були властиві й певні особливості, які зумовлювалися структурою і темпами розгортання кооперативного будівництва, а також специфікою економічного розвитку Поділля.

Враховуючи складність розвитку кооперативного процесу в Подільській губернії, його доцільно поділити на кілька періодів. Перший із них тривав із 60-х рр. ХІХ ст. до 1905 р. Це був період зародження і поступового розгортання кооперативного руху. Історично найпершими кооперативними організаціями на Поділлі були кредитні та ощадно-позичкові товариства.

Споживча кооперація з'явилася на Поділлі дещо пізніше, проте згодом вона стала найчисельнішою з-поміж інших видів кооперативних установ.

Це було цілком закономірне явище, адже споживчі товариства намагалися вирішити проблему, яка була близькою кожній людині – забезпечення якісними і не дорогими товарами першої необхідності.

Перше споживче товариство під назвою “Выгода” відкрилося в 1869 р. в м.Балті. У 90-і роки на Поділлі поширилися громадські споживчі крамниці¹³. Їх поява була пов’язана з діяльністю мирових посередників. Зокрема в 90-х рр. XIX ст. ними було відкрито 25 таких крамниць¹⁴. Їх діяльністю зацікавився подільський губернатор. Він особисто відвідав окремі крамниці і в лютому 1895 р. затвердив циркуляр¹⁵, у якому пропонував мировим посередникам губернії взятися за організацію таких установ¹⁶. Але вони проіснували недовго і 24 з них згодом припинили свою діяльність¹⁷. Крамниці одразу були приречені на невдачу з ряду причин. Серед них слід назвати такі: 1) *ідеологічні*: для діяльності кооперативів не було відповідного інформаційного підґрунтя, населення не завжди розуміло їх суті та призначення. Вони утворювалися “згори” – за ініціативою місцевих чиновників та за згоди сільської громади на громадський кошт. Громада обирала раду уповноважених (до 12 осіб), головою якої ставав, звичайно, староста. Чистий прибуток від їх діяльності, як правило, використовувався на потреби громади за вказівкою мирового посередника. Таким чином порушувалися кооперативні принципи¹⁸; 2) *економічні*: через високий розмір внесків менш заможне населення не мало можливості вступити до кооперативів; 3) *організаційно-юридичні*: відсутність нормативних актів, які б регламентували діяльність крамниць.

Як тільки організатори крамниць відходили від справ, їхні творіння гинули. Часто члени правління, відчуваючи безконтрольність, оскільки не було перед ким звітувати, привласнювали собі майно крамниць¹⁹. У діяльності кооперативів переважала комерційна сторона: для окремих комерсантів це був вигідний спосіб вкладення капіталу, адже товариства не сплачували податків, кооператори втішали своє самолюбство титулами “голова товариства”, “член правління”, “скарбник”. Члени кооперативу рідко збиралися на наради, не були в курсі справ крамниць, і, часто вважали, що її майно належить правлінню. Однак, поява таких форм об’єднань усе ж сприяла популяризації кооперативних ідей серед народу. Як зазначав мировий посередник П.Окулов, він створював свої крамниці не лише щоб показати селянам, що “начальство не тільки вимагає, але й піклується про потреби села”, а й тому, що “селянська крамниця, ставши міцно на ноги, може допомогти населенню не тільки в його матеріальному добробуті, але й вести його шляхом розумового та морального вдосконалення”²⁰.

Прийняття у 1897 р. типового статуту споживчих товариств сприяло їхньому розвитку, оскільки юридично регламентувало їхню діяльність.

На Поділлі з'явилися справжні споживчі товариства. Якщо раніше вони створювалися головним чином серед селян, то тепер кооперація охопила ширші верстви населення. У 1897 р. відкрилися товариства: міське – в Кам'янці-Подільському, фабрично-заводське – в Могилівському повіті, сільські – в Юрківцях Могилівського та Тернівці Гайсинського повітів²¹. Із 23 товариств, що виникли в період з 1897 по 1905 рр., було 17 міських, 3 – при цукро заводах і 3 – у селах. Їх засновниками були поміщики, чиновники, інтелігенція, заводські службовці²².

Але характерною була тенденція перетворення ряду товариств на ті ж споживчі крамнички або їх ліквідація. Це зумовлювалося рядом факторів: 1) селяни за звичкою або через недовіру до нових установ віддавали перевагу не товариському крамницям, а торговцям у містах чи містечках, куди відправлялися за покупками в базарні дні; 2) товариства були невеликі за розмірами і не мали вільних коштів для придбання товарів; 3) серйозну конкуренцію для крамниць становили євреї, що займалися торгівлею. Саме щоб захистити інтереси споживачів, ліквідувати монополію євреїв і забезпечити себе якісним і дешевим товаром, селяни відкривали власні товариські крамниці. Були випадки успішної боротьби проти єврейських торговців, зокрема в кооперативах сіл Коржівець Летичівського, Великої Кукавки, Кузьмина Могилівського повітів. Характерно, що ці товариства не мали статутів, але успішно розвивалися завдяки грамотному керівництву. Але часто товариства не витримували конкуренції і закривалися, як, скажімо, в селах Качанівка Літинського повіту, Луги Ольгопільського, Яланець Ямпільського повітів тощо²³; 4) неосвіченість кооператорів, відсутність грамотного керівництва, статутів; 5) перешкоди з боку влади.

Таким чином, протягом першого періоду свого розвитку кооперативний рух був слабким, випадки створення товариств поодинокими, існування кооперативів – короткочасним.

Новий етап розгортання кооперативного руху розпочався у 1906 р. і тривав до 1914 р. Це був період “пробудження” кооперації, чому сприяла демократизація життя Російської імперії під час революції 1905–1907 рр. Вплинув і економічний фактор: різке зростання цін на продукти та інші споживчі товари²⁴. Мали місце й суб'єктивні чинники. “Кооперативна гарячка” значною мірою пояснюється діяльністю відомих подолян-ентузіастів кооперації: Івана Волошиновського, Веніаміна Ворникова, Августина Довнарівича, Івана Кальницького та інших. З 1906 р. починається активне пропагування кооперативних ідей. Інформація про кооперацію проникає в села різними шляхами: випадкова публікація в газеті, журналі чи календарі, популярна книга, відвідування села, де є товариська крамниця чи приїзд із нього когось із жителів тощо²⁵.

Вагомий внесок у популяризацію кооперативних ідей зробив подільський громадський діяч І.Волошиновський. У 1906 р. під його керівництвом стала видаватися перша в Подільській губернії україномовна газета “Світова зірниця”²⁶. Вона друкувалася простою і зрозумілою народною мовою і була призначена для селян. У газеті часто подавалися матеріали про кооперацію, в яких пояснювалося, навіщо треба створювати кооперативи, які бувають їх види та форми діяльності, як правильно організувати роботу товариства тощо.

І.Волошиновський займався не лише пропагуванням, а й практичною допомогою кооперативам. У 1907 р. при Подільському товаристві сільського господарства і сільської промисловості він відкрив і очолив Відділ із поліпшення дрібних господарств²⁷. Метою відділу було заохочення селян до створення кооперативів. Кооператорам висилалися зразки статутів, надавалася допомога споживчим товариствам у випусванні товари для крамниць²⁸. При Відділі було встановлено посаду інструктора з кооперації, який був зобов’язаний збирати інформацію про кооперативи й торговельні фірми, які могли співробітничати з кооперативними установами, допомагати при відкритті нових товариств, регулярно відвідувати їх, надавати теоретичні консультації²⁹. Інструктором було обрано Августина Довнарівича³⁰. Він із ентузіазмом узявся до справ, зокрема, у 1909 р. А.Довнарівич відвідав 57 товариств³¹.

У 1906–1914 рр. кооперативний рух виходить на якісно новий етап свого розвитку, що було зумовлено появою ряду нових явищ. *По-перше*, з 1908 р. Подільське земство включається в кооперативне будівництво. У 1909 р. при складанні земського кошторису були заплановані асигнування для надання Подільському товариству сільського господарства (1800 руб. на сприяння розвитку споживчої кооперації). Восени 1910 р. земство почало видавати “Кооперативний листок” (у 1911 р. перейменовано на “Економический листок”), де містилась інформація про кооперативи³². У 1910 р. при земстві було встановлено посади губернських і повітових інструкторів із кооперації та торговельного агента, що координував торговельні та посередницькі операції кооперативів³³. 15 березня 1910 р. почала діяти Подільська губернська земська каса малого кредиту. До 1 січня 1913 р. вона надала кооператорам 34 позики (із них 9 – споживчим товариствам). Каса мала також право здійснювати посередництво між виробниками товарів, торговельними фірмами та кооперативами у справі придбання товарів споживання й сільськогосподарської техніки³⁴. Важливим аспектом діяльності земства була організація кооперативних курсів.

Однак, допомога з боку земських установ мала безсистемний характер. Земські діячі констатували необхідність розробки основних положень зем-

ського сприяння кооперативній справі. Розгорнутий план діяльності земства в цьому напрямку розробив Р.Ф.Реннінг на початку 1914 р.³⁵. Окремі положення плану почали впроваджуватися одразу.

По-друге, кооператори почали усвідомлювати необхідність співробітництва. За допомогою земської управи 17–18 серпня 1909 р. у Жмеринці Вінницького повіту відбувся перший з'їзд споживчих товариств. У 1911³⁶ і 1913 рр.³⁷ відбулися другий і третій з'їзди. Крім з'їздів, які розглядали широке коло проблем кооперації, проводилися наради, присвячені вужчим питанням³⁸. Так було розпочато ліквідацію відособленості кооперативних організацій. Хоча цей процес був досить тривалим, оскільки далеко не всі кооператори і не одразу зрозуміли позитивне значення координування діяльності між товариствами.

По-третє, було зроблено перші спроби об'єднання окремих товариств у більші організації. Функціонування кооперативів було обмеженим через їхню розпорошеність і незначні розміри оборотних коштів. Тому назріла потреба централізувати їхню діяльність. І.Волошиновський висунув ідею створення районних об'єднань за допомогою яких планувалося здешевити товари споживання: районні об'єднання мали домовлятися про їх доставку безпосередньо з виробником. Перше таке об'єднання виникло на початку 1909 р. у с.Пеньківка Могилівського повіту, згодом з'явилися Яланацьке та Вороновицьке об'єднання³⁹ (відповідно в Ольгопільському та Брацлавському повітах).

Однак, районні об'єднання не виправдали себе і незабаром розпалися. Однією з причин невдачі було поширення ідеї про розташування об'єднань при залізничних станціях. Кооператори не врахували, що станції стояли або посеред степу або в селах, де не було складів для зберігання товарів. По-друге, об'єднання були розраховані на акуратність поштових перевезень, але сама поштова система була настільки недосконалою, що кооперативам доводилося місяцями очікувати свої вантажі⁴⁰. По-третє, споживчі товариства не були готові до виписування товарів заздалегідь: вони не мали для цього вільних коштів, не володіли досвідом і точними відомостями щодо кількості товару, його асортименту, сорту, марки тощо. Потреби товариств були дуже різноманітні. Наприклад, для крамниці з розміром капіталу від 150 до 300 руб. потрібні були не менше 200 найменувань товарів. Тому виписувати великі однорідні партії товару здалеку (як передбачалося, з Одеси) не було ні можливості, ні сенсу⁴¹. За таких умов один із найвідоміших на той час подільських кооператорів Веніамін Ворников запропонував перенести центри кооперативних об'єднань у міста і перейти від виписування товарів до спільної закупки їх у місцевих торговців⁴².

Так почалося створення товариств гуртових закупок (союзів). Вони функціонували або на основі договору, або за типовим статутом споживчих товариств, з тією лише різницею, що мали ширший район дій і членами їх могли бути не лише окремі особи, а й цілі товариства. При союзах створювалися контори, через які кооперативи купували необхідні товари. Освічені працівники контор займалися придбанням товарів, слідкуючи за їх якістю, точністю міри, ваги, цінами. Контори зосереджувалися на небагатьох гуртовиках, спонукаючи їх конкурувати між собою. Раніше товариства самі шукали для себе постачальників, а ті диктували їм свої умови. Із появою союзів ситуація змінилася: тепер уже торговці боялися втратити клієнтів. Коли об'єднання стали чисельними і сильними, їм стало тісно на місцевому ринку. З'явилася можливість виписувати товари з Одеси. В різний час у Подільській губернії діяли такі закупівельні товариства: Вінницьке, Муровано-Куриловецьке Ушицького повіту, Проскурівське, Немирівське Брацлавського повіту, Тульчинське цього ж повіту⁴³, Жмеринське⁴⁴, Бершадське Ольгопільського повіту⁴⁵, Деражнянське Лیتинського повіту⁴⁶ та Дунаєвецьке⁴⁷.

У процесі діяльності споживчих кооперативів ставилося питання консолідації товариств у масштабах усієї губернії. На губернських з'їздах кооперативів було зроблено висновки, що це стане можливим тоді, коли закупівельні товариства з'являться по всій губернії і стануть достатньо сильними. Таким чином планувалося, що кооперативний рух на Поділлі буде розвиватися в три етапи: першим етапом було створення окремих споживчих товариств, другим – їх союзів, а на третьому ставилося завдання об'єднати всю споживчу кооперацію губернії у Подільський союз споживчих товариств⁴⁸.

Тим часом кількість споживчих товариств у губернії зростала. Споживча кооперація виходить на перше місце за чисельністю з-поміж інших видів товариств. З 1906 по 1908 р. з'явилося 187 нових споживчих кооперативів, 158 з яких були сільськими, 23 – при цукрозаводах і 3 – при залізничних станціях⁴⁹. У більшості випадків це вже були не просто крамниці, а справжні споживчі товариства зі статутами і правлінням, оплачуваними посадами продавців та касирів. Загалом на 1 січня 1913 р. їх нараховувалося 708. Найбільш кооперованим був Вінницький повіт (104 товариства), найменше їх було в Летичівському повіті – 31⁵⁰. У 1914 р. споживчих кооперативів було вже 797⁵¹. За кількістю товариств Подільська губернія у 1912 р. займала 2-ге місце в Російській імперії після Київської⁵². Проте, це не є показником внутрішньої міцності кооперації. За кількістю членів, що припадають на одне товариство, Поділля було на останньому місці серед українських губерній – 52 особи, на 1000 душ населення при-

падало лише 6,6 кооператорів⁵³. З 1897 по 1912 рр. закрилося 7,4% споживчих товариств⁵⁴.

Беручи до уваги розміри паїв та вступних внесків, можна зробити певні висновки про фінансовий стан товариств і матеріальне становище його членів. Мінімальний розмір паю, як правило, становив 3 руб.⁵⁵, максимальний – 10 руб.⁵⁶, найчастіше особа вносила пай у розмірі 5 руб.⁵⁷ – така сума була доступною для кооператора і, одночасно, оптимальною для товариства. Якщо хтось хотів мати більшу частку, він мав право внести кілька паїв. При цьому принцип рівноправності всіх членів кооперативу не порушувався, оскільки кожен учасник, незалежно від кількості внесених паїв, на загальних зборах мав лише один голос⁵⁸. Розмір вступного внеску найчастіше дорівнював 1 руб.⁵⁹. Траплялося, що ця сума була надто великою для селян, тому зменшувалася на їх прохання до 50 копійок⁶⁰, і навіть до 25 копійок⁶¹.

Гостро стояла проблема готівкового розрахунку в товариських крамницях. Часто вони торгували в кредит, оскільки фінансові можливості їх членів були обмежені. Здавалося б, що торгівля в кредит допомагала людям прожити в складних умовах, але насправді вона тільки шкодила товариству, бо в результаті використання такої практики воно не мало готівки, щоб придбати нову партію товару. Як наслідок – кооператив переставав існувати (у такій ситуації опинилося наприклад товариство в Малих Хуторах Вінницького повіту. Воно відпускало товари в кредит і завдяки цьому діяло лише один рік)⁶². Ті кооперативи, які пробували торгувати за готівку, швидко переконавалися, наскільки це вигідно і повністю переходили на готівковий розрахунок⁶³.

Більшість споживчих товариств були сільськими і членами їх були, відповідно, селяни, самі ж вони ініціювали створення кооперативу⁶⁴. Однак частіше ініціатором виступала сільська інтелігенція (вчителі, лікарі)⁶⁵, духовенство⁶⁶, іноді – дворянство⁶⁷. У містах та містечках (скажімо, в Жабокричі Ольгопільського повіту, Тростянці Брацлавського, Шатаві Кам'янецького повітів, Балті тощо⁶⁸) соціальний склад таких установ був досить різноманітним. Так, до Літинського кооперативу входили селяни, міщани, дворяни, чиновники⁶⁹. Переважна більшість членів споживчих товариств були українцями і сповідували православ'я⁷⁰, іноді до них записувалися римо-католики⁷¹ і навіть євреї⁷².

Зміцнившись, споживчі товариства, крім продажу товарів, стали виконувати ширші функції: будували приміщення для крамниць, відкривали бібліотеки, надавали матеріальну допомогу бідним односельцям і вдовам, допомагали селянам вести господарство. Наприклад, Чернятинське товариство (Літинський повіт) придбало універсальну сівалку і віялку, якими

за помірну плату могли користуватися як учасники кооперативу, так і сторонні особи⁷³.

Незважаючи на те, що споживчі, кредитні та ощадно-позичкові кооперативи здійснювали різнобічну і корисну діяльність, кооперативний рух не був всеохоплюючим. Кооператори продовжували відчувати на собі байдужість, недовіру з боку людей, нерозуміння суті кооперативного руху. Вони проявлялися в різних формах: від пасивного ігнорування до відвертої ворожості. Траплялися випадки погромів кооперативних крамниць, наклепів та погроз на адресу кооператорів і тих, хто заявляв про свій намір вступити до товариства⁷⁴. Тому проблема пропагування кооперації завжди залишалася актуальною. Іноді, щоб привабити односельців до товариства і підкреслити роль його діяльності, його називали відповідним чином, наприклад "Сила", "Згода", "Самодопомога" тощо⁷⁵.

Отже, споживча кооперація в Подільській губернії відіграла важливу роль, надаючи економічну допомогу населенню. Вона сприяла налагодженню зв'язків села з містом. Будучи членами кооперативів, представники різних верств училися знаходити взаєморозуміння, діяти спільно. Часто, як єдині осередки культури на селі, товариства відраховували частину коштів на освітні заходи. За своєю природою кооперативний рух ґрунтувався на місцевому самоврядуванні, самодіяльності кооператорів. Він містив у собі великий творчий потенціал і за певних умов міг перетворитися в серйозну суспільну силу.

Примітки

1. *Ворников В.* Потребительская кооперация в Подольской губернии // *Экономическая жизнь Подолии* (далі – *ЭЖП*). – 1913. – №1. – С.13-28; *Його ж.* Из истории и теории потребительской кооперации (к вопросу об условиях организации потребительских обществ и их объединений) // *ЭЖП*. – 1914. – №14. – С.10-24.
2. *Прокопович С.Н.* Кооперативное движение в России. Его теория и практика. – М., 1918. – 385 с.
3. *Хейсин М.Л.* Исторический очерк кооперации в России. – Пг., 1918. – 184 с.
4. *Витанович І.* Історія українського кооперативного руху: Із праць історично-філософської секції НТШ. – Нью-Йорк, 1964. – 624 с.
5. Там же. – С.73.
6. *Гайдай Л.І.* Роль кооперації у розвитку капіталізму у селянських господарствах Правобережної України (1906-1914 рр.) // *Український історичний журнал*. – 1977.– №4. – С.100-106.
7. Там же. – С.105.
8. *Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М.* Історія господарства: Україна і світ. – К., 1995. – 480 с.

9. *Марочко В.І.* Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1928 рр.) – К., 1995. – 224 с.

10. Там же. – С.33.

11. *Фареній І.А.* До питання про ефективність діяльності споживчої кооперації на початку ХХ ст. // Вісник Черкаського університету. – Черкаси, 2002. – Випуск 33. Історичні науки. – С.105-108.

12. *Корелин П.* Кооперативное законодательство в России и западный опыт // Отечественная история. – 1996. – №2. – С.180-189.

13. Історія споживчої кооперації на Україні. Підручник для студентів кооперативних вузів / Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та ін. – Львів, 1996. – С.65.

14. *Ворников В.* Потребительская кооперация в Подольской губернии // ЭЖП. – 1913. – №1. – С.14.

15. *Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М.* Назв. праця. – С.286-287.

16. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУ). – Ф.442. – Оп.704. – Спр.307. – Арк.3зв.

17. *Ворников В.* Потребительская кооперация ... – С.14.

18. Історія споживчої кооперації на Україні. – С.65-66.

19. *Ворников В.* Из истории и теории Подольской потребительской кооперации (к вопросу об условиях организации потребительских обществ и их объединений) // ЭЖП. – 1914. – №14. – С.11-12.

20. Історія споживчої кооперації на Україні. – С.66.

21. Там же. – С.65.

22. *Ворников В.* Из истории и теории ... – С.12-13; *Його ж.* Потребительская кооперация ... – С.15.

23. ЦДІАУ. – Ф.442. – Оп.704. – Спр.307. – Арк.1-3.

24. Історія споживчої кооперації на Україні. – С.73.

25. *Ворников В.* Из истории и теории ... – С.13-14.

26. Світова зірниця. – 1909. – 5 січня. – С.1-3.

27. *Ворников В.* Потребительская кооперация ... – С.16.

28. Світова зірниця. – 1909. – 22 січня. – С.6-7.

29. З діяльності відділу дрібного господарства // Світова зірниця. – 1908. – 7 грудня. – С.10.

30. Світова зірниця. – 1909. – 13 січня. – С.9.

31. *Ворников В.* Потребительская кооперация ... – С.19.

32. Там же. – С.16, 19-20.

33. Кам'янець-Подільських міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф.228. – Оп.1. – Спр.8331. – Арк.39.

34. *Качковська Л.В., Качковський О.Б.* Установи дрібного кредитування Поділля в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського

державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1998. – Т.2(4). – С.158-159.

35. *Реннінг Р.Ф.* Основные положения земского содействия кооперативному делу // ЭЖП. – 1914. – №4. – С.3-5; №5. – С.22-23.

36. *Ворников В.* Потребительская кооперация ... – С.21.

37. Подолия. – 1913. – 28 июля. – С.4.

38. КПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.8331. – Арк.98.

39. *Ворников В.* Потребительская кооперация ... – С.18.

40. Там же. – С.17.

41. *Його ж.* Из истории и теории ... – С.17-18.

42. *Його ж.* Потребительская кооперация ... – С.18.

43. *Його ж.* Из истории и теории ... – С.18-19.

44. Подолия. – 1913. – 14 мая.

45. ЭЖП. – 1913. – №20. – С.83-84.

46. Там же. – №21-22. – С.94.

47. *Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М.* Назв. праця. – С.287.

48. Ворников В. Из истории и теории... – С.23-24.

49. Його ж. Потребительская кооперация... – С.17-18.

50. Подолия. – 1913. – 18 января.

51. Історія споживчої кооперації на Україні. – С.77.

52. *Хейсин М.* Развитие кооперативного движения потребителей в России // Вестник кооперации. – 1912. – Кн.5. – С.55.

53. Наша кооперация. – 1913. – №7. – С.13.

54. Підраховано за: *Ворников В.* Потребительская кооперация ... – С.26-27.

55. КПМДА. – Ф.629. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.11; Спр.121. – Арк.6.

56. Там же. – Спр.53. – Арк.6; Спр.123. – Арк.9.

57. Там же. – Спр.124. – Арк.6.

58. Там же. – Спр.50. – Арк.5.; Спр.57. – Арк.10.

59. Там же. – Спр.56. – Арк.9; Спр.124. – Арк.6.

60. Там же. – Спр.109. – Арк.1.

61. Там же. – Спр.121. – Арк.25.

62. Світова зірниця. – 1909. – 2 березня; КПМДА. – Ф.629. – Оп.1. – Спр.110. – Арк.14.

63. ЭЖП. – 1913. – №7. – С.42.

64. КПМДА. – Ф.629. – Оп.1. – Спр.56. – Арк.6-6зв; Спр.68. – Арк.4зв.; Спр.59. – Арк.4зв.

65. Там же. – Спр.58. – Арк.4-4зв.; Спр.54. – Арк.4зв.; Спр.53. – Арк.4, 11.

66. Там же. – Спр.57. – Арк.3,13.

67. Там же. – Спр.52. – Арк.3-3зв.
68. Світова зірниця. – 1908.– 2 березня; Подолия. – 1913.– 4 октября, 11 октября, 18 октября; ЭЖП. – 1913. – №21. –С.94, 1914. – №5. – С.50; КПМДА. – Ф.629. – Оп.1. – Спр.50. –Арк.5.
69. КПМДА. – Ф.629. – Оп.1. – Спр.173. – Арк.1-1зв.
70. Там же. – Спр.87. – Арк.4-5, 15.
71. Там же. – Спр.79. – Арк.3зв.; Спр.107. – Арк.3-3зв, 8.
72. Там же. – Спр.51. – Арк.6-7.
73. Подолия. – 1913. – 8 февраля.
74. Світова зірниця. – 1909. – 20 травня.
75. ЭЖП. – 1913. – №1. – С.37; Подолия. – 1913. – 20 ноября; КПМДА. – Ф.629. – Оп. 1.– Спр.77. – Арк.5.

О.М.Федьков, А.Л.Глушковецький

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА НА ПОДІЛЛІ ПІД ЧАС ВИБОРІВ ДО І ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ

Вибори до І Державної Думи активізували діяльність всіх політичних сил Російської імперії. Подільська губернія, незважаючи на свою провінційність, теж не стала винятком. На час виборів тут діяли осередки усіх впливових політичних партій. Саме характеристика їх передвиборної боротьби є метою даної статті. Дана проблема не була об'єктом спеціальних праць і лише побіжно досліджувалася А.Зекцером¹, І.С.Зеленюком² та П.Новіковим³. Дотичними до проблеми є публікації з історії політичних партій в Російській імперії та в Україні, в яких досліджувалась, зокрема, їх діяльність в період першої Державної Думи.

Серед загальноросійських партій на Поділлі найбільший вплив мали партії соціалістичного спрямування: Партія соціалістів-революціонерів (ПСР) і Російська соціал-демократична робітнича партія (РСДРП). Ліберальний напрям теж був представлений двома загальноросійськими партіями: Конституційно-демократичною партією (кадети) і Союзом 17 жовтня (октябристи). Єдиною консервативно-монархічною партією, що мала сильні позиції в Подільській губернії, був Союз російського народу (СРН).

Українські партії на Поділлі були представлені набагато слабше. У період підготовки та проведення виборів до Державної Думи реальний вплив на населення мали лише Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП) та Українська соціал-демократична “Спілка”. Причому остання була, фактично, частиною РСДРП⁴.

Серед єврейських політичних партій на Поділлі діяли: соціал-демократична організація Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії (БУНД), сіоніські організації “Пойалей-Ціон” та Сіонісько-соціалістична робітничка партія (ССРП).

Вибори до I Державної Думи розділили всі політичні сили на дві великі групи: ті, що підтримували скликання Думи і ті, що були противниками виборів. До останніх належала РСДРП. Об’єднаний ЦК РСДРП дав вказівку місцевим організаціям або бойкотувати думські вибори, або обмежитися напівбойкотом (брати участь у них на перших етапах багатоступенєвої процедури, відмовляючись від виборів депутатів). Ще категоричнішими були більшовики. Їхній лідер В.І.Ленін так висловив ставлення до Думи: “Дума не парламент, а маневр самодержавства. Ми повинні зірвати цей маневр, відкидаючи всяку участь у виборах”⁵. Отже, обидві фракції РСДРП виступили з тією чи іншою мірою категоричності проти виборів до I Державної Думи.

На Поділлі, за даними відомого дослідника партії А.І.Уткіна, на час виборів існували партійні організації РСДРП у Кам’янець-Подільському і Вінниці, які приблизно нараховували по 500 членів⁶. Вони були меншовицького спрямування і зосереджували свою діяльність на зриві виборів. Основними формами боротьби була усна агітація та поширення прокламацій антидумського змісту. Особливо активно бойкотувала вибори Вінницька організація РСДРП, яка випустила спеціальну листівку під назвою “Бойкотуйте Державну Думу”⁷. В ній, зокрема, зазначалося: “Відмовляйтесь від всякої участі у виборах! Оголосіть всіх хто посміє підійти до виборчої урни зрадником народних інтересів”⁸. Випадки поширення таких прокламацій РСДРП зафіксовані у містах Літині, Хмільнику, Новій Ушиці та селах Антонівці, Іванківці, Миньківці, Рудка Ушицького повіту, містечках Тульчин та Холодов і селах Грабівці і Кірнасівка Брацлавського повіту⁹. 75 екземплярів прокламації “Бойкотуйте Державну Думу” було виявлено у А.Постоловського, що агітував серед солдат 47-го піхотного полку¹⁰.

У м.Станіславчик Вінницького повіту революційну агітацію серед селян вів учитель М.Добровольський. Він брав участь у сільському сході для обрання уповноважених на повітовий з’їзд у виборах до Державної Думи. Виступаючи перед селянами, він говорив про недоцільність виборів до Думи і радив селянам обирати “виборного для участі лише в Установчих

зборах на основі загальної, рівної і прямої подачі голосів, незалежно від статі та віросповідання”. Під час сходу поширювалися видання РСДРП, зокрема листівка її подільської організації, яка містила заклик до бойкоту Думи і виборів Установчих зборів. На сході було обрано комітет Всеросійського селянського союзу, який “мав замінити все місцеве начальство”¹¹.

Значну роботу напямі зриву виборів до Державної Думи проводила Балтська група РСДРП, яка була тісно пов’язана з Одеським більшовицьким комітетом¹². Поряд з поширенням листівок соціал-демократичні організації проводили усну агітацію. Так, 14 січня 1906 р. прокурор Кам’янець-Подільського окружного суду повідомляв І департамент міністерства юстиції, що в грудні 1905 р вінницьким повітовим справником був заарештований учитель Янівської народної школи А.Мельник, який умовляв селян утримуватись від участі у виборах до Державної Думи¹³. Треба відзначити, що іноді такі дії агітаторів досягали мети. Так, селяни с.Янівки Летичівського повіту рішуче відмовилися брати участь у виборах¹⁴.

Однак такий розвиток подій у Подільській губернії не був визначальним. На цьому наголошував помічник начальника Подільського губернського жандармського управління в Балтському повіті. У своєму донесенні губернатору він зазначав, що населення Ольгопільського, Ямпільського і Могилівського повітів було повністю охоплене проведенням дієвих кандидатів у Державну Думу¹⁵.

Активними противниками скликання Державної Думи були і члени ПСР¹⁶. Однак рішення про бойкот виборів, прийняте на І з’їзді партії, незважаючи на показову одностайність, було далеко неоднозначно сприйнято партійцями. Значна частина соціалістів-революціонерів висловились за участь у виборах¹⁷. Наслідки такої одностайності яскраво проявилися на виборах в Подільській губернії.

Значним ударом по агітаційній діяльності есерів на Україні і, зокрема в Подільській губернії, був арешт поліцією учасників ІІ з’їзду ПСР Української області в грудні 1905 р.¹⁸ В руки поліції також потрапили резолюції з’їзду, які пізніше були розіслані усім начальникам губернських жандармських управлінь. Це були інструкції для агітаторів, плани агітації, керівництва для роботи серед селян та схеми приблизних присудів селянських сходів. В останніх зазначалося, що: “Оголошену царем Думу постановили вважати неправильною, придуманою тільки для окозамилювання”¹⁹. Агітаторам партії також пропонувалося переконувати селян, що Державна Дума не зможе законодавчо закріпити за ними землю. Тому необхідні Законодавчі збори на основі загальної, прямої, рівної і таємної подачі голосів²⁰.

На Поділлі масово поширювалися прокламації партії. Зокрема, Балтська група соціалістів-революціонерів у вересні 1905 р. поширювала на те-

риторії повіту прокламацію “Про Державну Думу”²¹. 6 січня 1906 р. в містечку Молотковка Ольгопільського повіту був заарештований єврей А.З.Портной. Йому інкримінували поширення прокламацій ПСР і ВСС “Слухайте російські люди” і “Чого хочуть люди, які ходять з червоним прапором”²². В останній листівці, зокрема, зазначалося: “Хай наші виборні зі всіх міст і повітів з’їдуться до столиці в Державну Думу і разом обговорять, як потрібно керувати Росією”²³. Таким чином, агітатори ПСР, фактично закликали до участі у виборах. У цей же час в с.Шерметенці Писарівської волості Вінницького повіту за поширення прокламацій ПСР були затримані євреї Б.Ройтбург і Г.Кот²⁴.

Надзвичайно активну діяльність есери розгорнули у Літинському повіті. У цей час місцеву групу ПСР очолювали інженер Ошмянський та студент Соханевич. Вони тісно співпрацювали з групою ПСР містечка Хмільник, яку очолювали лікар Д.Н.Донський, а також його дружина Софія та син Дмитро²⁵. Члени обох груп не підтримували бойкот виборів. Так, на передвиборному зібранні у Хмільнику 10 листопада 1905 р. вони виголосили перед міщанами промови, в яких переконували, що Росії потрібна не Державна Дума, а Установчі збори. Разом з тим, оратори відзначали, що Думу слід обирати на основі загальних, прямих, таємних та рівних виборів. Пропонувалося також обрати в Державну Думу Д.Д.Донського, який постарається реалізувати оголошену перед міщанами програму²⁶.

Тактику бойкоту не підтримала і Вінницька організація ПСР. Член організації, священик П.Вікул брав участь у виборах і був обраний виборщиком від м.Вінниці²⁷. Це викликало протидію влади і він був заарештований. Слідство з’ясувало, що Вікул друкував та розповсюджував антиурядові прокламації, проводив пропаганду серед вчителів, переховував селянських агітаторів, заохочував пропаганду серед парафіян²⁸.

Тактики бойкоту виборів до I Державної Думи дотримувався БУНД. В Подільській губернії особливо активно бойкотували вибори організації партії у Балтському та Вінницькому повітах. Так, у лютому 1906 р. у м.Балті поширювалися прокламації ЦК БУНДу під назвою “Теть Державну Думу”. Вони закликали до посилення революційної боротьби і недопущення скликання Державної Думи²⁹. 5 лютого такі ж прокламації було виявлено у Вінниці³⁰. Співпрацювали, а можливо й були членами БУНДу жителі містечка Теплик Гайсинського повіту І.Гріфельд та сестри Роза і Цірля Рабинович. Вони розповсюджували листівки під назвою “Чи вистачить на всіх землі”, “Сказання про царя Сімеона”, “Варлен перед судом присяжних”, а також “Маніфест РСДРП”³¹. Активну агітацію БУНД проводив у м.Проскурові. Про це свідчить арешт одного з його агітаторів Х.Дворкіна. При ньому були знайдені агітаційні матеріали БУНДу³².

Тактика БУНДу однак не була однозначно схвалена усіма представниками єврейської національності Поділля. Багато євреїв вважали вибори зручним моментом, щоб заявити про свої права, а для цього прагнули мати якнайбільший вплив у майбутній Думі, провівши туди своїх кандидатів. В кінці вересня 1905 р. з Петербурга до Проскурова прибув присяжний повірений Ландау. Метою поїздки було створення тут спеціального єврейського комітету з виборів. Разом з директором Барського цукрового заводу М.Маранцом вони організували в домі останнього збори сіоністськи налаштованих євреїв (можливо членів Пойалей-Ціон). На зборах виступав відомий сіоніст, лікар Гуревич. Він закликав вжити усіх заходів, щоб до Думи було обрано якомога більше євреїв. Присутні обрали комітет у складі лікаря Полянського, провізора Оксмана, приватного повіреного Домбровського, купців Грінберга і Яглома. Комітет мав здійснювати контроль над тим, щоб при складанні списків виборців не був пропущений ніхто з євреїв³³. За словами присяжного повіреного Ландау, такі комітети незабаром мали бути створені у Могилеві-Подільському та інших містах Подільської губернії³⁴.

Ефективність діяльності таких комітетів підтвердили, зокрема, вибори у м.Гайсині. Тут на з'їзді міських виборців перемогли барон Гінзбург і присяжний повірений Сльозберг³⁵. Останній, до речі, представляв інтереси відомих українських підприємців братів Терешенків у справі про підпал їх хутора Михайлівського у Чернігівській губернії³⁶. В зв'язку з цим, гайсинський повітовий справник доповідав губернатору: “Результати виборів можна було передбачити так як євреї давно обрали своїх кандидатів, потурбувались про те, щоб всі євреї, які мають виборче право були внесені у списки і всі євреї-виборці взяли участь у голосуванні, для доставки в Гайсин євреїв з повіту наймались спеціально підводи і поїзд”³⁷.

Окремі спроби агітації на Поділлі робила УСДРП. У жовтні-грудні 1905 р. велику активність проявляла її Кам'янець-Подільська організація, керівником якої був дільничний лікар с.Смотрич Кам'янецького повіту П.Блонський. Він проводив агітацію серед селян³⁸, а також створив організацію ВСС у с.Черче³⁹. Але найяскравіше агітаційна діяльність Блонського проявилася на передвиборному зібранні 24 листопада 1905 р. у Кам'янці-Подільському. Він зачитав прокламацію Всеросійського селянського союзу (ВСС) “Чого хочуть люди, які ходять з червоним прапором”, а також програму вимог складену ним самим. Першим пунктом останньої була вимога запровадження прямого виборчого права в Державну Думу (Установчі збори)⁴⁰. За свідченням “Киевских откликов”, “промова лікаря Блонського, виголошена на малоросійській мові, справила на селян приголомшливий вплив і викликала гучні оплески”⁴¹. За такі дії Блонського було

вислано з Кам'янця-Подільського⁴² та позбавлено права брати участь у виборах і висувати свою кандидатуру⁴³.

Серед українських партій проводила передвиборну агітацію на Поділлі також Спілка. Вона ввійшла до складу РСДРП на правах автономної організації і працювала серед робітників, що розмовляли українською мовою⁴⁴.

Активно бойкотувала вибори до Державної Думи організація Спілки у Летичівському повіті, яку очолював Кігель-Кульчицький. За його дорученням рішення Спілки про бойкот виборів виконувалося співчуваючими робітниками, селянами та іншими категоріями населення⁴⁵. Спілка робила спроби агітації серед селянства. Однак широку політичну кампанію їй вдалося розгорнути лише під час виборів у II Державну Думу⁴⁶.

Загалом, Спілка не маючи ніякої національної програми, фактично на час виборів перетворилася у відділення РСДРП. Тому як національна партія мала незначний вплив на населення Подільської губернії.

Серед партій ліберального напрямку найбільшу активність на Поділлі проявляли конституційні-демократи. За даними В.В.Шелохаєва перша організація кадетів в Подільській губернії була утворена в листопаді 1905 р. у м.Могилеві. Незабаром були утворені повітові комітети у містах Ямполі та Новій Ушиці, а також сільський комітет у с.Бушинка. Навесні 1906 р. в Могилівському комітеті нараховувалося 106 членів⁴⁷.

Для вироблення тактики боротьби на виборах кадети 11 січня 1906 р. провели з'їзд партії. Його учасники ознайомилися з численними фактами переслідування владою опозиційних партій, в тому числі кадетів. У зв'язку з цим, було прийнято рішення повідомляти ЦК партії про всі порушення законності виборчого процесу органами державної влади. ЦК отримав доручення оголошувати такі факти у пресі⁴⁸. Також саме на цьому з'їзді, за словами відомого кадета П.Мілюкова, партія остаточно прийняла рішення боротися за переустрій Росії в конституційну і парламентську монархію. Боротьба за демократичну республіку викреслювалася з завдань партії⁴⁹.

На думку кадетів, Дума повинна була домогтися прийняття виборчого закону, негайно здійснити обіцяні маніфестом 17 жовтня основні права громадян⁵⁰. Кадети, зокрема професор С.А.Котляревський, пропонували організувати всезагальний страйк з метою тиску на уряд, оскільки, на їх думку, локальні страйки та збройні сутички не могли принести бажаних результатів⁵¹.

Активно проводив передвиборну агітацію до Державної Думи відомий на Поділлі кадет нотаріус м.Нова Ушиця Осип Зновіцький⁵².

Незважаючи на те, що кадети перемогли на виборах загалом в Російській імперії, особливого впливу в Подільській губернії вони не мали. За даними С.М.Сидельникова тут кадети не сподівалися провести своїх

кандидатів і тому не агітували як самостійна партія, а використовували передвиборні зібрання, які організовували національні партії та виставляли разом з ними спільних кандидатів у виборщики⁵³. Однак фактів такої співпраці нам виявити не вдалося. На наш погляд основною причиною поразки конституційних-демократів на виборах в Подільській губернії була відсутність в них підтримки місцевого селянства.

Ще однією партією ліберального спрямування, осередок якої на час виборів існував на Поділлі, був Союз 17 жовтня. Єдиний осередок партії був заснований у січні 1906 р. у Кам'янці-Подільському⁵⁴. Відомо, що він налічував близько 150 членів⁵⁵.

Головою комітету був Н.М.Александров, полковник запасу, голова подільського губернського управління у справах земського господарства. Він був учасником I з'їзду партії⁵⁶. Н.М.Александров був прихильником якнайшвидшого скликання Державної Думи та переконував у цьому товаришів по партії⁵⁷.

За програмою октябристів, Державна Дума мала обиратися на основі загального виборчого права, але за умови недопущення прямого голосування. Прямі вибори допускалися лише в містах, що мали окреме представництво в Думі. Для решти виборців пропонувалася двохступенева виборча система⁵⁸. Однак фактів передвиборної агітації октябристів виявити не вдалося. Це можна пояснити тим, що Союз 17 жовтня був на час виборів до I Думи дуже молодою партією (I з'їзд партії відбувся лише у лютому 1906 р.)⁵⁹. Тому октябристи ще не встигли організувати дієві комітети у провінційних губерніях і зокрема Подільській.

Серед монархічних партій найбільш поширеною на Поділлі як і у всій Російській імперії був Союз російського народу (СРН). У Подільській губернії вступ до лав СРН набув масового характеру. Часто за наказом священника селяни вступали до Союзу цілими селами. Разом з тим сільські підвідділи чорносотенців були слабкими. Погоня за чисельністю призводила до того, що багато відділів існували фіктивно⁶⁰.

Активну пропагандистку роботу проводив осередок СРН в м.Балта. Його членами були місцевий мировий посередник, поміщик І.І.Бакалеев⁶¹ та повітовий предводитель дворянства Воеводський⁶². Цікавим є той факт, що іноді зібрання членів Союзу перетворювалося на місце критики їх же власних політичних поглядів. Такий курйозний випадок мав місце в Балті. Тут 19 березня 1906 р. на збори членів СРН з'явився відомий на Поділлі ліберал, гайсинський предводитель дворянства В.С.Завойко. Він заявив, що присланий сюди губернатором і почав проводити антиурядову агітацію. Коли ж його виставили з зібрання, продовжив пропагандистську діяльність на вулиці⁶³.

Діяльність СРН впливала з його програмних засад. Члени партії вважали вибори до Думи непотрібною поступкою царського уряду революції. Один з лідерів чорносотенного руху Д.І.Піхно сформулював це так: “Радикальний виборчий закон з сотнею мільйонів неосвічених селян це безумство”⁶⁴. Разом з тим чорносотенці на виборах в Правобережній Україні, і, зокрема, на Поділлі, прагнули будь-що не допустити перемоги представників євреїв та поляків⁶⁵.

Незважаючи на значну чисельність, СРН не зміг здійснити серйозного впливу на вибори до I Державної Думи в Подільській губернії. Це пояснювалося з одного боку слабкою організацією партії, а з другого несприйняттям населенням до їхніх крайніх методів ведення передвиборної боротьби.

Намагання бойкотувати вибори на Поділлі простежується у діяльності агітаторів Всеросійського селянського союзу (ВСС). В їх прокламації “Брати селяни” зазначалося: “Нам усім відомо, що Державна Дума тільки для начальників, для поміщиків і для панів, а нам як не було добра так не буде”⁶⁶. Такі прокламації поширювалися серед селян Соколівки і Левків Ольгопільського, Ільминівців Ямпільського і Демківки Брацлавського повітів⁶⁷.

Характерною особливістю передвиборної боротьби до I Державної Думи в Подільській губернії було те, що тут в основному боролися між собою не партійні організації і не партійні кандидати, а кандидати від окремих національностей: єврейської, польської та “російської” (української). При цьому, часто ці кандидати не мали ніякої політичної програми. У більшості повітів Правобережжя єврейське населення старалося провести у виборщики тільки євреїв не бажаючи довіряти справу свого національного звільнення комусь іншому⁶⁸. Часто це призводило до негативних наслідків. Наприклад, за словами оглядача журналу “Украинский Вестник”, у Новій Ушиці через такі національні протиріччя до складу виборщиків не потрапили “поважні діячі” і “справжні демократи” лише тому, що вони не були євреями⁶⁹. Таким самим був стан справ і у Гайсинському повіті. Тут на з’їзді міських виборців перемогли представники євреїв, а прогресивний діяч повітовий предводитель дворянства В.С.Завойко зазнав поразки⁷⁰. Це при тому, що він мав чітку програму врегулювання аграрних відносин між поміщиками і селянами шляхом запровадження “третейських посередницьких комісій”⁷¹. В.С.Завойко також проводив роз’яснювальну роботу серед селян про системи виборів до Державної Думи. У результаті селяни першої селянської ради Гайсинського повіту висловилися за загальну, рівну і двохступеневу систему виборів⁷².

До обрання депутатів із своєї народності і свого соціального стану закликала населення Подільської губернії місцева преса. Особливою актив-

ністю у цьому відзначалася україномовна газета “Світова Зірниця”, що видавалася у Могилеві-Подільському І.А.Волошиновським. Він був поляком за національністю, кадетом за партійною належністю і просвітителем українського селянства. В одному з її номерів зазначалося: “Кожен чоловік знає найкраще потреби тієї народності і того стану, якого він сам є. Тим то й на цілому світі, де тільки є парламент, то намагаються, щоб кожна народність кожний стан мав у парламенті своїх представників”⁷³. Така агітація розраховувалася на селян і мала на меті добитися якнайширшого його представництва в Державній Думі.

Щодо передвиборної боротьби польського населення, то фактів особливого впливу поляків на виборчий процес виявити не вдалося. Однак це зовсім не свідчить про їх пасивність на виборах. Так, подільський губернатор, у огляді губернії за 1906 р. , зазначав: “... євреї та поляки наперобі одні перед одними намагалися провести в Думу своїх представників, щоб домогтися зрівняння в політичних правах з корінним населенням”⁷⁴. Не останню роль у низькому впливі на хід виборів польського населення, на наш погляд, відіграло особисте ставлення до поляків губернатора О.О.Ейлера. Адже він ще у донесенні від 15 червня 1905 р. вихвалявся, що під час заворушень змусив багатьох з них поступитися перед вимогами православних селян, а водночас круто придушив заворушення католицької меншості в селах⁷⁵. Очевидно таке ставлення губернатора переносив і у площину виборчої боротьби.

Цікавим є той факт, що передвиборні зібрання часто перетворювалися на акції агітації проти самодержавства. Такий випадок мав місце у м.Проскурові. Перед учасниками передвиборного зібрання палку промову виголосив судовий слідчий другої дільниці Проскурівського повіту А.Говоров. Він висловив глибокий протест проти “бюрократичного ладу”, а промову закінчив вигуком: “Хай живе вільна конституція!”⁷⁶.

Про гостроту політичної боротьби між окремими кандидатами свідчать спроби дискредитації своїх політичних противників. Такий факт мав місце у м.Вінниця. 9 березня 1906 р. на ім'я подільського губернатора надійшло анонімне звернення. В ньому зазначалося, що кандидат у виборщики, член Вінницької повітової управи І.Лозинський є політично неблагонадійним. Це проявляється у тому, що він проводить агітацію на зборах виборщиків і його “всі жиди вибирають своїм представником в Державну Думу”⁷⁷. Однак розслідування проведене за розпорядженням губернатора не виявило у діях І.Лозинського порушення закону. 13 березня він був обраний виборщиком у Державну Думу⁷⁸.

Про напруженість передвиборної боротьби свідчать також вибори уповноваженими від волостей свого депутата. На одному із зібрань пере-

міг виходець із с.Чоботарка Ольгопільського повіту І.К.Заболотний⁷⁹. Його ж головний суперник, сільський вчитель Сендюк набрав лише на один голос менше⁸⁰.

Спроби дискредитації своїх політичних противників не припинялися навіть після завершення виборів. Так, І.К.Заболотний, який переміг на виборах, був вимушений відкидати звинувачення свого політичного противника Сльозберга, висловлені на шпальтах газети “Отголоски Жизни”. Останній заявляв, що Заболотний, нібито, на подільських виборах підтримував предводителів дворянства. Тому новообраний депутат вимагав хоча б третейського суду і доводив, що боровся проти мільйонерів Гінзбурга і Сльозберга, які висловилися проти наділення селян землею і загального виборчого права⁸¹.

Аналізуючи результати передвиборної боротьби в Подільській губернії, слід зазначити, що для усіх політичних партій вони виявилися невтішними. Адже ні одній з них не вдалося провести у Думу бодай одного кандидата. Цей факт, а також те, що депутатами були обрані 12 селян і лише 1 інтелігент (теж виходець з селян), без сумніву, були характерними для виборів в Подільській губернії. Причинами цього на нашу думку були слабка політична свідомість більшості населення краю та відсторонення адміністративними заходами від виборів передової інтелігенції. Крім того можна погодитися з думкою губернатора О.О.Ейлера, що населення не довіряло представникам інтелігенції, які підірвали свій авторитет політичними інтригами та методами передвиборної агітації⁸². Також слід брати до уваги той факт, що більшість виборців Поділля складали селяни, які мали надію, що Дума наділить їх землею⁸³. Тому, як зауважує С.М.Сидельников, вони “намагалися забалотувати поміщиків, орендаторів маєтків”⁸⁴. Так в одних волостях уповноважених обирали лише з селян, які не займали громадських посад і не мали навіть власної землі, в інших – в основному із заможних селян і представників сільської адміністрації, торгівців і селян, які були на доброму рахунку у начальства⁸⁵.

Щодо умов для політичної агітації в Подільській губернії, то їх у своєму донесенні міністру внутрішніх справ П.Н.Дурново губернатор О.О.Ейлер сформулював так: “Для свідомої, ідейної агітації при теперішньому політичному розвитку нема і не може бути ґрунту, була лише повна можливість для зовнішніх форм впливу де могли вільно переважати всякі перегини і навіть підкупи, про які до мене доходили чутки, хто тут виявляв енергію і кмітливість той досягав успіху”⁸⁶.

Отже, незважаючи на те, що передвиборну боротьбу на Поділлі проводили практично усі впливові політичні партії, ні одна з них не змогла провести у Думу своїх кандидатів. Це пояснюється тим, що соціалістичні полі-

тичні партії, по-суті, бойкотували вибори, а ліберальні та консервативні ще не зміцніли організаційно та ідейно і не мали скільки-небудь значної підтримки в масах. Політична боротьба за думські мандати точилася, головним чином, між представниками різних національностей. Переможцем у виборах можна вважати подільське селянство, яке сконсолідувавшись, послало своїх депутатів у Державну Думу.

Примітки

1. *Зекцер А.* 1905 рік на Поділлі. – Вінниця, 1925. – Ч.П.
2. *Зеленюк І.С.* Революційний рух на Поділлі в період народної революції 1905-1907 рр. у Росії // Наукові записки Кам'янець-Подільського пед. ін-ту. Серія іст.-філолог. – Кам'янець-Подільський, 1956. – Т.3.
3. *Новиков П.А.* Революционное движение в Подольской губернии в годы первой русской революции (1905-1907) / Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Новосибирск, 1967.
4. *Рибалка І.К.* Історія України. – Харків, 1997. – Ч.2. Від початку ХІХ ст. до лютого 1917 року. – С.336.
5. *Лось Ф.Є.* Революція 1905-1907 років на Україні. – К., 1955. – С.374.
6. *Уткин А.И.* К вопросу о численности и составе РСДРП в 1905-1907 гг. // Политические партии России в период революции 1905-1907 гг.: Количественный анализ. – М., 1987. – С.38.
7. *Новиков П.А.* Указ. соч. – С.20.
8. *Зекцер А.* Назв. праця. – С.96.
9. *Решетченко Д.В.* Політичні партії на Поділлі напередодні та в період першої російської революції (1902-1907рр.) / Дипломна робота. – Кам'янець-Подільський, 2000. – Арк.27, 28.
10. Там же. – Арк.29.
11. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф.228. Канцелярія Подільського губернатора. – Оп.1. – Спр.7407. – Арк.12зв.
12. *Леценко М.Н.* Боротьба комуністичної партії за створення союзу робітничого класу і селянства в 1905-1907 рр. // Революція 1905-1907 рр. на Україні. – К., 1955. – С.97.
13. Там же. – С.104.
14. *Леценко М.Н.* Українське село в революції 1905-1907 рр. – К., 1977. – С.295.
15. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАУ). – Ф.301. – Оп.1. – Спр.1127. – Арк.7.
16. Политические партии России: история и современность / Под. ред. А.И.Завельева, Ю.П.Свириденко, В.В.Шелохаева. – М., 2000. – С.191.
17. *Леонов М.И.* Партия социалистов-революционеров в 1905-1907 гг. – М., 1996. – С.245.

18. ЦДІАУ. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.1418. – Арк.330, 332.
19. Там же. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.1119. – Арк.46, 51, 51зв.
20. Там же. – Арк.47зв.
21. *Решетченко Д.В.* Назв. праця. – Арк.30.
22. ЦДІАУ. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.1127. – Арк.10зв.
23. Там же. – Ф.838. – Оп.5. – Спр.34. – Арк.1зв.
24. Там же. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.1127. – Арк.10зв.
25. Там же. – Ф.419. – Оп.1. – Спр.4099. – Арк.7.
26. Там же. – Арк.9, 11, 11зв.
27. КПМДА. – Ф.228. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.31, 31зв.
28. Там же.
29. *Симчишин О.С.* Діяльність єврейських політичних партій на Поділлі на початку ХХ ст. / Дипломна робота. – Кам'янець-Подільський, 2002. – Арк.54.
30. Там же.
31. КПМДА. – Ф.228. – Оп.2. – Спр.142. – Арк.1, 2.
32. Там же. – Спр.138. – Арк.1.
33. Там же. – Спр.27. – Арк.13.
34. Там же.
35. Там же. – Арк.65.
36. Слово. – 1906. – №390. – 21 февраля.
37. КПМДА. – Ф.228. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.65.
38. Революция 1905-1907 гг. на Украине. Сборник док. и мат. в двух томах. – К., 1955. – Т.2. – С.753.
39. *Федьков О.М.* Політичні партії та селянські громадські організації на Правобережній Україні в 1905-1907 роках / Дис. ... канд. іст наук. – К., 1993. – С.111.
40. ЦДІАУ. – Ф.419. – Оп.1. – Спр.4098. – Арк.5, 5зв.
41. Киевские отклики. – 1905. – 11 декабря.
42. Там же. – 1905. – 6 декабря.
43. *Дорошенко Д.* Україна в 1906 році // Україна. – 1907. – січень. – С.13.
44. Политические партии России ... – С.288.
45. *Зекцер А.* Назв. праця. – С.77.
46. *Риш А.* Очерки по истории “Спилки” // Летопись революции. – Харьков. – 1925. – №2 (11). – С.60.
47. *Шелохаев В.В.* Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907 гг. – К., 1983. – С.304.
48. Закрытие съезда Конституционно-демократической партии // Зоря. – 1906. – 17 января.

49. Милоков П.Н. Воспоминания. – М., 1991. – С.237.
50. Шелохаев В.В. Либеральная модель переустройства России. – М., 1996. – С.38.
51. Закрытие съезда Конституционно-демократической партии // Зоря. – 1906. – 17 января.
52. Решетченко Д.В. Назв. праця. – Арк.35.
53. Сидельников С. М. Образование и деятельность первой Государственной Думы. – М., 1962. – С.123.
54. Шелохаев В.В. Численность и состав партии октябристов // Политические партии России в период революции 1905-1907гг. Количественный анализ. – М., 1987. – С.163.
55. Киселёв И.Н., Корелин А.П., Шелохаев В.В. Политические партии России в 1905-1907 гг.: численность, состав, размещение (количественный анализ) // История СССР. – 1990. – №4. – С.77.
56. Партия “Союз 17 октября”. Протоколы съездов, конференций и заседаний ЦК.: В 2 т. – М., 1996. – Т.1. – С.371.
57. Там же. – С.134.
58. Шелохаев В.В. Либеральная модель переустройства ... – С.45.
59. Политические партии России ... – С.78.
60. Там же. – С.88.
61. КПМДА. – Ф.228. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.73.
62. Государственная Дума. Стенографический отчет. Сессия I. – СПб., 1906. – Т.II. – С.1795.
63. Там же. – Арк.73 зв.
64. Пихно Д.И. В осаде. Политические статьи. – К., 1905. – С.141.
65. Там же. – С.308.
66. ЦДИАУ. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.994. – Арк.6зв.
67. Там же. – Арк.4зв., 14, 21, 25.
68. Обозреватель. Депутаты с территории Украины и деятельность их в Государственной Думе // Украинский Вестник. – 1906. – 23 июля. – С.725.
69. Там же.
70. КПМДА. – Ф.228. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.65.
71. Федьков О.М. В.С. Завойко: два епізоди з однієї біографії // Матеріали ІХ-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам’янець-Подільський, 1995. – С.223-224.
72. ЦДИАУ. – Ф.442. – Оп.704. – Спр.179. – Арк.15зв.
73. Цит. за: Заводовський А.А. І. Волошиновський і його газета “Світова Зірниця” у 1906-1907 рр. // Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам’янець-Подільський, 2000. – С.319.

74. КПМДА. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7241. – Арк.225.
75. *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні. 1863-1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Пер. з франц. – К., 1998. – С.134.
76. Винницькая газета. – 1906. – 26 октября. – С.3; Зеленюк І.С. Назв. праця. – С.48.
77. КПМДА. – Ф.228. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.72.
78. Там же. – Арк.72зв.
79. Подольские Губернские Ведомости. – 1906. – 29 марта. – С.1.
80. Винницькая газета. – 1906. – 26 октября. – С.3
81. Слово. – 1906. – 25 апреля.
82. КПМДА. – Ф.228. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.75зв.
83. ЦДІАУ. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.715. – Арк.110.
84. Сидельников С.М. Указ. соч. – С.135.
85. Там же. – С.138.
86. КПМДА. – Ф.228. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.75зв.

С.Ю.Кулінська, Т.П.Демченко

ЧЕРНІГІВСЬКА “ПРОСВІТА” ЗА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ: РІК 1917-й

Історія просвітянського руху, як відомо, тісно пов’язана з революційним піднесенням і відродженням національного життя, що розпочалися у 1917 р. Навесні цього року М.Грушевський писав: “Великі події, пережиті нами, зняли гальма з скритої енергії нашого народу. Як пригнетена пружина, вона підноситься перед здивованими очима чужих і своїх. Потреби і домагання України розгортаються в усій широті”¹. Можна сперечатися щодо виправданості оптимізму автора у політичному сенсі чи інших сферах духовного життя, але, здається, що саме повсюдне відновлення “Просвіт”, масове заснування нових, стало своєрідним символом відродження українства. Крім завдань національно-культурного будівництва, вони “виконували політичні функції, були осередками національного руху, несли у маси ідею національного відродження України, консолідували націю”².

Метою даної розвідки є висвітлення обставин, у яких проходило відновлення роботи товариства у Чернігові, з’ясування головних напрямків

її діяльності, виявлення кола симпатиків і недругів просвітян, а також причин популярності руху в губернії. Дотепер немає узагальненого нариса, де б висвітлювалися вище визначені проблеми. Частково їх торкалися автори публікацій про просвітянський рух у краї взагалі³, але така яскрава сторінка в історії заслуговує на більшу увагу, тим більше, що збереглося чимало джерел, які забезпечують подібне дослідження, зокрема, комплекти “Черниговской земской газеты”, на сторінках якої ми нарахували близько півсотні дотичних повідомлень, та деяких інших газет.

Витоки популярності “нової” “Просвіти”, треба шукати в авторитеті і заслугах її попередниці – товариства, яке діяло у губернії в 1907–1911 рр., і залишило по собі глибокий слід у свідомості місцевої інтелігенції. Очевидно, зіграла свою роль та обставина, що до “Просвіти” вступили найшанованіші представники інтелігенції. Окрім того, адміністрація, яка за своєю звичкою негайно розпочала політику дрібних придирок, цькувань просвітян, додала привабливості їхній діяльності в очах молоді. Відтак не треба дивуватися, що одним з перших кроків чернігівських українців в умовах революційних змін стало відновлення роботи “Просвіти”.

На Українських зборах 18 березня із вуст відомого і шанованого у місті педагога і громадського діяча І.Коновала пролунала пропозиція щодо продовження просвітницького руху⁴, а наприкінці березня на сторінках “Черниговской земской газеты” з’явилося оголошення: “Українське товариство “Просвіта” в Чернігові відновляє свою діяльність. Бувших членів товариства прохають поновити членський внесок. При “Просвіті” заснуються такі секції: 1) шкільна; 2) бібліотечна; 3) видавнича; 4) лекційна; 5) етнографічна історична. Організуються: драматичний гурток і український хор. Проектується заснування гуртка українських художників, української книгарні Просвіти, а також українського клубу”⁵.

Вважається, що першою в Україні відновила свою діяльність Катеринославська “Просвіта”. На 11 березня 1917 р. до її складу вписалося вже 300 осіб⁶. Чернігівці не могли похвалитися такою активністю, але, судячи з газетної інформації, вище названий заклик знайшов відгук у жителів губерньського центру. Перші загальні збори Чернігівської “Просвіти” пройшли 24 квітня у залі колишнього дворянського зібрання. До товариства вже записалося близько 150 осіб. Головою зборів обрали І.Шрага, секретарем І.Коновала. Відкрив збори А.Верзілов, доповіді зробили І.Шраг та О.Карпинський. До речі, останній підкреслив політичний аспект просвітянського руху, наголосивши: “Теперішні вільні часи відкрили перед “Просвітами” широку діяльність як просвітню, так і політичну. Як раніше, так і тепер завдання просвіти є зав’язати зв’язки з селом, організувати темні тепер селянські маси”. Присутні вшанували пам’ять Т.Шевченка і М.Ко-

цюбинського – першого голови Чернігівської “Просвіти”. Ще більший інтерес у газетному звіті викликає виклад виступів трьох молодих “добродіїв”: В.Елланського, котрий зазначив, “що тепер українська книжка має велику вагу і попит на неї небувалий”; А.Казки, який запропонував, що “до того часу, поки товариство почне видавати свою газету, треба скористувати сторінки “Земської Газети” – поширити український відділ” і Р.Бжеського, який закликав якомога швидше приступити до “конкретної праці”⁷. Їхня активність засвідчила, що національно зорієнтована молодь потягнулася до “Просвіти”. До Ради товариства обрали 15 осіб. Склад керівництва постійно змінювався: наприкінці 1917 р. “Просвіту” очолив Гнат Стаднюк. До її ради входили Є.Новосельська, Д.Лебедь, П.Супрун, Г.Стаховський, М.Могілянський, Д.Заушкевич і Н.Модзалевська (дружина відомого історика культури, археографа та генеалога В.Модзалевського)⁸.

Протягом весни 1917 р. “Просвіти” засновувались і у повітових містах. Щоправда, товариства не скрізь утворювались під звичною назвою, тому подекуди їх важко вичленити із дещо аморфних організацій. Так, зокрема, трапилося у Конотопі, де його сформувавши на загальних зборах українців ще 11 березня⁹. На початок квітня вже досить численною була Городнянська “Просвіта” – вона нараховувала 87 членів¹⁰. “Просвіту” у Козельці утворили на повітовому селянському з’їзді. Їй дали настанову дбати про освіту усього повіту: “В кожній волості мають бути засновані волосні “Просвіти”, такі самі і в селах”¹¹.

Треба наголосити, що селянство ідею заснування “Просвіти” зустрічало співчутливо, інколи самостійно виставляючи подібні вимоги. Так, на сході жителів с.Атюші Кролевецького повіту заслухали пропозицію студента Куринського про заснування культурно-освітнього товариства з постановкою спектаклів. Селяни погодились, але з поправкою, щоби всі заходи проводилися українською мовою¹². Серед численних повідомлень у “Черниговской земской газете”, здається, немає таких, які б засвідчували небажання селян поступати до товариств або виразну ворожість до них. Але з іншого боку, ймовірно, що така інформація не друкувалася, бо й редакція газети послідовно проводила “українську лінію”. Як правило, будні “Просвіт” широко не висвітлювалися, автори дописів обмежувалися повідомленням про їхнє заснування. Так, на початку червня надійшла інформація, що “відчинилися” товариства “Просвіта” в селах Пакулі, Андріївці, Ковчині Чернігівського та с.Попівці Конотопського повітів¹³.

На місцях у цьому русі брали участь переважно представники сільської інтелігенції, насамперед, вчителі. Подекуди до них пристали і поодинокі вихідці із заможних освічених верств. Цікавий лист Є.Лизогуб до І.Шрага, написаний у Седневі 18 листопада 1917 р. (можна припустити її прина-

лежність до відомої родини Лизогубів). Вона звертається до Іллі Людвиговича від імені місцевої “Просвіти”: “Мы хотим пополнить нашу библиотеку украинскими книжками – история, поэзия и беллетристика (книжек по политическим вопросам у нас пока достаточно). Сами мы недостаточно знаем, каких надо приобрести писателей, а главное, откуда их выписать. Если в Чернигове достать всего Вам не удастся, Вы, наверное, знаете книгарни в Киеве и сможете обратиться туда письменно, может быть, Микола Ильич придет на помощь. Ассигнуется на это дело р.20–25. “Просвіта” шлет Вам привет. С большим удовольствием слушала она мое сообщение о Черниговском съезде и Вашем докладе”¹⁴. Як знамення доби у мові цієї освіченої російськомовної жінки з’являються українські слова. Седнівська “Просвіта” була достатньо авторитетним товариством: вона мала книгозбірню, готувала вистави; у с.Бігач діяла її філія – товариство “Рідний край”. Повагу односельців члени товариства використали під час виборів до Седнівського волосного земства. Вони отримали 1/7 голосів виборців¹⁵.

До речі, це не єдиний відомий нам випадок, коли “Просвіти” виставляли свої списки під час виборів і отримували непогані результати, звичайно, тільки там, де приживалися, тобто в південних та центральних повітах губернії, хоча і в північних прокидався до них інтерес. Так, вчитель Олексій Таванець, звертаючись до громадян Новгород-Сіверщини, зазначив: “Велику поміч у гуртуванні людям роблять у нас на Україні товариства, що зовуться “Просвітними”, тільки у нас в повіті це діло не налагодилось. “Просвіта” може поради́ти у всякому ділі. Там, де є “Просвіта”, легше згуртуватися і в Українську Селянську Спілку”. Цей ентузіаст покладав великі надії на просвітньо-селянський з’їзд, який мали скликати у повітовому центрі 22 жовтня¹⁶. Проте малоімовірно, щоб “Просвіти” прижилися у повіті. Коли у с.Рикове (тепер Кірове) утворився культурно-просвітній молодіжний гурток (навіть без українського забарвлення), то сільське населення вороже поставилося до цієї новації – з сумом констатував кореспондент¹⁷.

Чим реально займалися “Просвіти”, починаючи від губернської? З огляду на ситуацію – практично всім. Так, важливим напрямком їхньої роботи стало сприяння українізації освіти та громадського життя. Цікаво, що при цьому вони не цуралися і соціальної пропаганди, підкреслюючи, що рух вигідний насамперед народним масам. У передрукованій із “Волі” статті, вміщеній як передова “Черниговской земской газетой”, наводиться такий аргумент на користь просвітанства: “Селяни не повинні ніяким робом здаватися на одних освічених людей, а повинні про свою освіту дбати, повинні самі правди доходити”¹⁸. Проте такі з виразним класовим підходом

настрої назагал не були надто популярні у цьому середовищі. В окремих випадках просвітяни навіть не наполягали на вживанні української мови. Так трапилося на курсах для дорослих неписьменних, які вони впорядкували восени у губернському центрі¹⁹. З іншого боку, у недільній школі для козаків українського гарнізону читали лекції з історії України дд. Кизима і А.Верзілов²⁰. Не залишилася “Просвіта” осторонь і такої важливої справи як організація курсів з українознавства. Її члени спільно з Чернігівською повітовою земською управою влаштували їх для народних вчителів з 10 липня 1917 р.²¹

При губернській “Просвіті” заклали видавництво “Десна”, яке невдовзі після Українського з’їзду видало брошуру “Про автономію і федерацію”. В основу останньої було, ймовірно, покладено доповідь Г.Стаднюка, виголошену на з’їзді²². Поширювалася у місті й брошура під промовистою назвою “Просвіта” – єдиний шлях до справжньої волі! (Для чого і як закладають “Просвіту”)²³. До наших днів дійшов один примірник книжечки. Написана популярно, доступною мовою, вона є своєрідним посібником для тих, хто переймався практичним утворенням цих осередків; потреба в ній підтверджується численними проханнями про допомогу.

При “Просвіті” також заснували хор, першим керівником якого став Олекса Приходько. І після того, як цей визначний діяч музичної культури виїхав із Чернігова, колектив не розпався. Так, 26 жовтні він дав святковий концерт. У рецензії на цю значну в культурному житті міста подію підкреслювалося: “Хор – прекрасний, заслуговує великої уваги”²³.

Проте найбільше визнання “Просвіті” здобула її театральна діяльність. Чернігів – місто з давніми традиціями цього демократичного і популярного мистецтва. Але якість гри пересувних труп була невисокою і не завжди задовольняла смаки чернігівських театралів, чим і пояснюється їхній інтерес до відповідного доробку просвітян. Так, про спектакль за п’єсою І.Карпенка-Карого “Суєта” рецензент відгукнувся вельми схвально: “Грали гарно і досить витримано”. Але він висловив й певні претензії: “Секція [театральна секція “Просвіти” – Авт.] ставить п’єси з старого репертуару..., які вже чернігівська публіка бачила скільки разів”, “пора показати нові цінності в нашому театральному мистецтві”²⁴. Як реакцію на зауваження можна розцінювати таку інформацію: “Театральна секція... готує до вистави у найближчому часі драму на 3 розділи В.Винниченка – “Великий Молох”. П’єса дуже цікава і життєва з того боку, що малює тип сучасної інтелігентної людини з її переживаннями, які є результат змагань між індивідуалізмом – “Я” і тим колективним “Ми”, яке Винниченко називає “Великим Молохом”, якому служить соціалізм”²⁵. Звичайно, що п’єса одного з провідних українських драматургів, до того ж голови Генерального

Секретаріату, не могла не викликати інтересу. В цілому схвальною рецензією на виставу відгукнувся “Черниговский край”²⁶.

Привертає увагу ще один важливий напрямок діяльності губернського товариства. Його члени опікувалися спілкою української учнівської молоді, надаючи допомогу в організації культурних заходів. Так, коли 26 жовтня українська громада “учнів-середньошкільників” м. Чернігова поставила два драматичні етюди: “Тоді, як липи цвіли” Л. Пахаревського і “Повинен” С. Черкасенка, то тільки завдяки гарній грі д. Козлянської – члена театральної секції при “Просвіті”, цей задум не провалився. Зате критику вельми сподобався концерт: “Музика учнівського оркестру, елегичний спів д. Казки та хор – залишили приємне враження”²⁷. Крім персональної участі, треба визначити ще один аспект допомоги: надавання приміщення для юних аматорів. Так, 21 листопада саме в залі “Просвіти” з великим успіхом пройшов літературно-музичний вечір, присвячений пам’яті Миколи Лисенка, який організував комітет української учнівської громади²⁸. Тут доречно згадати, що з середини листопада “Просвіта” перебралася до приміщення дворянського зібрання. Для її керівництва та й активістів це була святкова мить, бо довгий час товариство перебивалося у тимчасових приміщеннях, що негативно позначалося на його практичній діяльності. У цій величній залі 3 грудня хор української учнівської громади знову дав концерт. Зворушені слухачі особливо виділили виконання А. Казки, який мав проникливий тенор, а також спів Г. Маковейського (баритон), К. Чуприни (сопрано)²⁹.

Підтримали просвітяни ще одне починання чернігівської інтелігенції і громадських діячів, яке визріло наприкінці 1917 р. Йдеться про Українське Видавниче Товариство “Сіверянська думка”. Воно заснувалося задля “освіти народної, мало на меті видавати й друкувати ріжнього роду видання культурно-просвітнього значення, безпартійного характеру, переважно українською мовою, по українознавству”. Фундатори товариства – В. Базилевич, Ю. Виноградський, Д. Дорошенко, І. Хмільовцев, В. Модзалевський, О. Соловійов, І. Шраг – закликали всіх співчуваючих приєднатися до товариства. Доступ було відкрито повнолітнім особам обох статей, які зробили членську вкладку – 50 крб.³⁰ 13 січня 1918 р. в залі товариства “Просвіта” улаштовано благодійний спектакль “Батькова казка” І. Карпенка-Карого. Зібрані кошти мали піти на вище назване товариство³¹.

Тим не менше, в діяльності “Просвіти” не все належним чином продумувалося і спрямовувалося на розвиток культури. Залишаючи осторонь вже звичний набір перешкод на її тернистому шляху – брак коштів, матеріального забезпечення і власного приміщення, байдужість, недоброзичливість, а то й пряма ворожість з боку місцевої адміністрації³², треба наго-

лосити, що мала вона й недоліки, спричинені певною нерозпорядливістю свого керівництва та погонею за прибутком. Хтось, прикрившись явно вигаданим прізвиськом Ол.Володський, ймовірно, член товариства, у великому фейлетоні “Коло “Просвіт” порівнював діяльність першого та другого товариства, причому не на користь останнього: “Сучасна “Просвіта”, на жаль превеликий, “спить сном праведника”. Вона “за весь час існування свого” “не спромоглася вчинити ані однієї лекції, ані одного реферату, навіть на Різдвяні Свята нікому не прийшло на думку згадати дітей членів “Просвіти”, що хоч би для них та влаштувати ялинку”. Обурений автор і комерціалізацією – кажучи сучасною мовою – діяльності товариства: “Там зараз така крамничка, що ні до чого не вступишся. Там і маскаради, там бали зараз, там танці за 100 за 150 карб.”. “Монету гонят”, як кажуть наші сусіди “москалі”. Нарешті, різко негативно він оцінив постановку п’єси “Розумний і дурень”³³. Спектакль, що демонструвався 29 грудня, отримав дещо стриманішу, але негативну оцінку і на сторінках “Черниговского края”: у рецензії відзначалася погана режисура і легковажне ставлення акторів до виконуваних ролей³⁴. Треба віддати належне керівництву “Просвіти”: воно прислухалося до критики, діючи навіть на випередження. На засіданні 22 грудня було ухвалено: “Позаяк товариство “Просвіта” є дійсно культурна і народна інституція, то не личить йому, щоб у його помешканню, себто у залі дворянського зібрання, та улаштувалися вечори з танцями або бали-маскаради і таке інше і щоб у ньому уживались такі речі, як буфети з горілкою, винами... через що з 15-го січня забороняється віддавати задля цього всього просвітянське помешкання і дозволяється користуватися ним тільки для вистав, концертів, лекцій, зібрань, мітингів...”³⁵. На жаль, січень 1918 р. аж ніяк не сприяв реалізації її задумів. В цілому ж практична робота губернського товариства досить ґрунтовно висвітлювалася на сторінках місцевої періодики. А це означає, що попри свої власні вади і напружену загальнополітичну та економічну ситуацію, тогочасне громадянство її потребувало, схвалювало й жваво цікавилася.

Окрім губернської, на Чернігівщині нараховувалося ще близько 80 “Просвіт” повітового, містечкового і сільського рівнів. На жаль, щось конкретне про їхню поточну повсякденну діяльність сказати важко. Преса фіксувала тільки час утворення, вміщувала дописи та інформацію про “найгучніші справи”. До останніх треба віднести участь у виборчих кампаніях, а також численні святкування, особливо у деяких селах Борзнянщини. Це, насамперед, стосується сіл Прохори, Британи (тепер с.Дуболугівка) та Берестовець. В останньому українським рухом керував місцевий священик І.Євфимовський. Він же був і дописувачем до “Черниговской земской газеты”. Про заснування “Просвіти” він писав: “Українська інтелігенція на-

шого села звернулася з відозвою до всіх громадян села – зорганізувати “Просвіту”. Після молебна на площі 25 червня – за військо, дарування побіди, та за Україну і її уряд – Центральну Раду – пан-отець прочитав та з’ясував громадянам універсал. Громадяне з великою увагою та щирістю віднесли до українського уряду. Увагу громадян тоді пан-отець звернув на велике значення знання та освіти. Громадяни, – казав він – освіта та знання це – нове сонце, воля та сила. А для загально-громадської освіти треба організувати на селі “Просвіту”. М.А.Коваленко зараз же подарував землю для будівлі “Просвіти” та гроші, М.М.Булка – 300 карб., П.Е.Мазур – 25 карб., духовенство – тижневий заробіток; громадяне одразу жертвоували великими сумами, як для нашого села. Крім грошей, давали дерево та інше. Поки у нас є 419 карб. 80 коп., земля та 20 дерев на будування “Просвіти” – “Народного сільського університету”. Виписуємо газету, книжки і інше. Велике діло зразу стало на твердий ґрунт. Життя обновилося”³⁶.

Попри невинуватий часом оптимізм, цей нетиповий, хоча й не єдиний заангажований в українському русі сільський пан-отець вірно звернув увагу на єдино можливий твердий ґрунт діяльності “Просвіти” – матеріальну зацікавленість селян, які кошти давали, бо сподівалися реальної віддачі. Такий далеко не ідеалістичний підхід до діяльності культурно-освітнього товариства поділяли і в деяких інших селах. У с.Орлівка Ніжинського повіту одночасно заклали й осередок Селянської Спілки і “Просвіту”. Члени останньої посприяли заснуванню відповідних товариств у 3-х сусідніх селах, які обрали спільну раду для проведення роботи не тільки культурної, але й економічної, шляхом утворення різних майстерень. У кожному з цих сіл (прикро, що вони не вказані у замітці) влаштовано курси для дорослих неписьменних³⁷.

Впадає в очі, що майже всі сільські “Просвіти” приділяли театральному напрямку своєї діяльності найбільше уваги. Ось цікавий і достатньо повний огляд просвітянської роботи у с.Ярославці Козелецького повіту. “Просвіту” тут заснували “по почину волосного писаря” із членськими внесками по 1 карб. Ярославське споживче товариство виділило з своїх прибутків 84 карб. 36 коп. на допомогу “Просвіти” і 100 карб. на будівництво народного дому. Назбирали “таким робом” 300 карбованців і ухвалили купити книжку і “почать читання”. Організували хор з парубків та дівчат; прохали було регента Пантелія Боголюбського, який тільки що повернувся з фронту, і хоч був ще дуже слабкий, а на це діло згодився, тільки бракує ног; хотіли купити у Києві у книгарнях, дак і там немає. А хотілось би придбати хоч “Заповіт” Т.Шевченка та “Ще не вмерла Україна”. Трохи згодом інтелігенція заснувала “кружок любителів українського драматичного

мистецтва”, який підготував три водевілі: “На сіножаті”, “По ревізії” і “Простак”. Людей було дуже багато, чистого прибутку одержали 100 карб. Кошти від вистав мали йти на допомогу “Просвіті” та будівництво народного дому³⁸. Здається, ніколи більше в чернігівських селах не ставили так багато українських драматургів як того пам’ятного року, а місцева преса не приділяла так багато уваги цьому факту. Одні постановки вихваляли, інші – гудили, треті нарікали на невихованість глядачів. Але незмінним залишається одне: сільський люд залюбки ходив на ці аматорські спектаклі, кошти збирали на “Просвіту”, “Народний дім”, школи тощо. Ось як виглядала типова, лаконічна інформація у вересневому номері “Черниговской земской газеты”: у м.Бобровиці гурток аматорів поставив “Степовий гість” Б.Грінченка, зібрано 466 карб. на користь місцевої “Просвіти”³⁹.

І все-таки ми можемо говорити тільки про частковий успіх цієї справи. Безумовно, що “Просвіті” не могли розв’язати болючі економічні проблеми, зупинити настання хаосу руйнування. Покажемо у цьому відношенні є документ: на бланку “Товариство “Просвіта” імені П.Куліша д.Студінка Кролевецького повіту на Чернігівщині” написано: “Студінська Просвіта ... прохає Раду Губерн[ської] [Селянської] Спілки дати раду відкіля можна купити жита, позаяк село, яке має 200 дворів, зовсім залишилося без хліба. 16 грудня 1917 р.”⁴⁰. Коментарі, як кажуть, зайві.

Певною мірою слабкість руху засвідчили і просвітянські з’їзди. Досить стримано висловився про київський з’їзд Д.Дорошенко, хоча й відзначив, що він “накреслив широку програму праці в галузі позашкільної освіти на національному ґрунті”⁴¹. Історія першого й єдиного з’їзду “Просвіт” Чернігівської губернії теж продемонструвала як успіхи, так і недоліки, невикористані можливості руху. Найхарактернішою рисою з’їзду, який відбувся у Чернігові 5 листопада 1917 р. (на жаль, вона не одержала якогось переконливого пояснення на сторінках газети), стала незначна кількість представників від місцевих товариств. Делегатів прибуло всього дев’ять, тоді, коли “Просвіт”, за останніми підрахунками, налічувалося майже 80⁴². Досить оригінально на з’їзді представлена географія краю: 5 осіб приїхали із Конопотського повіту: сіл Красний Колядин, Гирявка, Соснівка, Кошари, Митченкове, по 1 – із сіл Смолин Остерського повіту, Кладьковка Борзнянського повіту, Пакуль та містечка Седнів Чернігівського повіту. Доповіді робили, а швидше розповідали про діяльність осередків, представники від Гирявської, Кошарської, Кладківської, Соснівської, Седнівської, Митченківської “Просвіт”. Їхні, стисло викладені на сторінках газети звіти, дають уявлення про загальну тенденцію: успіхи досягалися там, де вдалося об’єднати зусилля селянського загалу та, хай і нечисленною, місцевою інтелігенцією. З-поміж інших найбільшу активність виявила Седнівська “Просвіта”⁴³.

Учасники з'їзду розглянувши проект статуту “Спілки “Просвіт”. На з'їзді був присутній Генеральний писар О.Лотоцький, який привітав присутніх від імені Генерального Секретаріату. Від Чернігівського українського війська вітальне слово виголосив д.Шмиговський, а від Чернігівської “Просвіти” – Г.Стаднюк. Першу доповідь – “Що таке “Просвіта” і які її завдання” – зробив глава місцевої адміністрації Д.Дорошенко. Участь Д.Дорошенка у роботі з'їзду, ймовірно, пов'язана не лише з політичними міркуваннями. Відомо, що майбутній губернський комісар ще перед революцією активно співпрацював з Київською “Просвітою”, був заступником голови Катеринославської; разом з дружиною Н.Васильченко-Дорошенко організував осередки товариства на селах Катеринославщини⁴⁴. Не цуралося подружжя Дорошенків і культурно-просвітницької роботи в Чернігові. Так, “перша леді” губернії разом з місцевими просвітянами “улаштувала для солдатів український концерт”, а Д.Дорошенко читав козакам українського батальйону лекції з історії⁴⁵.

Не випадковими гостями на з'їзді виглядали й інші доповідачі. Зокрема, І.Шраг зробив повідомлення про останні події у Києві, поділився враженнями від сесії Центральної Ради, “що відбувалась під той бурхливий час і про становище Центральної Ради і Генерального Секретаріату”. Всі доповіді у газетному переказі привертають увагу своєю спрямованістю на конкретні заходи щодо поліпшення просвітянської роботи. Так, В.Адаменко вказав на потребу її поєднання з діяльністю земств. Останні ж, у свою чергу, мусять подбати про надання матеріальної допомоги “Просвітам”, “як організаціям позашкільної освіти” і частково освіти для дорослих неписьменних. І.Коновал вказав на ще одне джерело фінансування вище названих осередків: з боку “кооперативних інститутів”⁴⁶. Г.Стаднюк доповів з'їзду про досягнення губернського товариства. Дещо відрізнялася за змістом доповідь д.Кизими. Вона поділилася досвідом утворення у Галичині так званих “народних домів”, підкресливши, що останні “являють з себе осередок, в котрому стікається все культурне життя даної місцевості. Задача народних домів – перевести на практиці все те, що налічують в своїх програмах “Просвіти”. Вони повинні містити в собі просвітянську книгозбірню, бути місцем для театру, відчитів, лекцій, бесід по різним питанням дня, місцем для відпочинку по фізичних трудах і духовної розваги. Ініціатива закладання народних домів належить “Просвітам” ...”⁴⁷.

Учасники з'їзду, розглянувши проект статуту “Спілки “Просвіт” Чернігівської губернії”, фактично його ухвалили, але безпосередньо організацію центрального органу просвітянського руху перенесли на наступний губернський з'їзд, “позаяк на цьому... представлена тільки невелика частина “Просвіт” Чернігівщини”⁴⁸.

Таким чином, робота з'їзду залишає двоїсте враження: з одного боку, і влада не чинила жодних перешкод (сам губернський комісар виступив із доповіддю), та й інші виступаючі – шановні й відомі діячі громадського та українського рухів – підготувалися як слід. Проте незначна кількість делегатів звела нанівець усі зусилля. У цьому факті, на нашу думку, відбилися суперечності доби, яка не дуже-то сприяла культурно-освітнім починам. Але вони й не занепали остаточно, не захиріли. Це означає, що просвітній рух мав великі потенційні можливості, органічно вписувався у громадсько-політичне та культурне життя чернігівських сіл та численних міст і містечок. На нього покладали значні надії і в зв'язку з нагальними потребами ліквідації неписьменності дорослих та створення української школи. Просвітянський рух став, можливо, найяскравішими виявом революційних перемін у краї.

Примітки

1. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С.96.
2. *Васюта О.* Культурно-громадський рух на Чернігівщині в другій половині XIX – на початку XX століття (До історії Чернігівської “Просвіти”) // *Просвіта-92: Громадсько-політичний та літературно-мистецький щорічник.* – Чернігів, 1992. – С.112-114.
3. *Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3-х кн.* – К., 1994. – Кн. 1. – С.92.
4. *Черниговская земская газета (далі – ЧЗГ).* – 1917. – 24 марта. – С.6.
5. Там же. – 28 марта. – С.3.
6. *Осташко Т.С.* Товариства “Просвіта” – осередки українського національно-освітнього руху за доби Центральної Ради // *Центральна Рада і український державотворчий процес: Матеріали наук. конф. 20 березня 1997 р. (У 2-х ч.).* – К., 1997. – Ч.2. – С.274.
7. ЧЗГ. – 1917. – 28 апреля. – С.4-5; *Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: Док. і матеріали.* – К., 2003. – С.242-244.
8. Там же. – С.5; ЧЗГ. – 1917. – 8 декабря. – С.5.
9. Там же. – 14 апреля. – С.9-10.
10. Там же. – 11 апреля. – С.4.
12. Там же. – 28 апреля. – С.7.
13. Там же. – 2 июня. – С.4.
14. *Чернігівський історичний музей.* – Відділ фондів. – Ал59. – 114/603. – Арк.2.
15. ЧЗГ. – 1917. – 17 ноября. – С.10.
16. Там же. – 13 октября. – С.6.
17. Там же. – 6 октября. – С.3.

18. Там же. – С.2.
19. Там же. – 13 октября. – С.3.
20. Черниговский край. – 1917. – 21 октября. – С.4.
21. ЧЗГ. – 1917. – 11 июня. – С.4.
22. Там же. – 1 сентября. – С.4.
23. Черниговский край. – 1917. – 30 октября. – С.4.
24. ЧЗГ. – 4 августа. – С.3.
25. Там же. – 3 ноября. – С.5.
26. Черниговский край. – 1917. – 4 декабря. – С.4.
27. Там же. – 22 ноября. – С.4.
28. Там же. – 30 декабря. – С.1.
29. Там же. – 1918. – 10 января. – С.1.
30. Там же. – 1917. – 4 декабря. – С.4.
31. ЧЗГ. – 1918. – 12 января. – С.3.
32. *Осташко Т.С.* Назв. праця. – С.279.
33. ЧЗГ. – 1918. – 12 января. – С.8.
34. Черниговский край. – 1918. – 3 января. – С.3.
35. ЧЗГ. – 1917. – 29 декабря. – С.2.
36. Там же. – 7 июля. – С.6.
37. Там же. – 8 декабря. – С.9.
38. Там же. – 5 сентября. – С.5
39. Там же. – 12 сентября. – С.3.
40. Державний архів Чернігівської області. – Ф.Р-4180. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.325.
41. *Дорошенко Д.* Історія України. 1917-1923 рр. – Ужгород, 1932. – Т.1: Доба Центральної Ради. – С.396.
42. Черниговский край. – 1917. – 9 ноября. – С.4.
43. ЧЗГ. – 1917. – 24 ноября. – С.5.
44. Нарис історії “Просвіги”. – Львів, Краків, Париж, 1993. – С.134.
45. *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1920): В чотирьох частинах. – 2-ге вид. – Мюнхен, 1969. – С.187.
46. ЧЗГ. – 24 ноября. – С.6.
47. Там же.
48. Там же.

РОБОЧА ХУДОБА, БУДІВЛІ У СЕЛЯНСЬКОМУ ІНДИВІДУАЛЬНОМУ ГОСПОДАРСТВІ ПОДІЛЛЯ У 20-ті РОКИ

Проблема забезпечення робочою худобою, будівлями селянського господарства мала в 20-ті роки першочергове значення. Селянин, що не мав робочої худоби, хати, господарських будівель втрачав можливість вести самостійне господарство.

Історіографію даної проблеми можна розділити на декілька етапів. Перший – це 20-ті роки, коли індивідуальне господарство було основним виробником сільськогосподарської продукції, тому про нього багато писали партійні, радянські працівники, спеціалісти сільського господарства, економісти. Але професійних істориків серед цих авторів не було¹. На другому етапі (30-80-ті роки) різко зменшується кількість праць присвячених селянському господарству, проте вперше дану проблему почали аналізувати професійні історики. При цьому головний акцент робився на безперспективність індивідуального господарства, перевагу колективного господарювання на землі². У сучасній історичній літературі дана проблема привернула увагу небагатьох дослідників³. Чільне місце посідають праці відомого українського історика-аграрника В.В.Калініченка⁴. Проте у його роботах не знайшли відображення регіональні особливості даної проблеми, зокрема на Поділлі. Виходячи з цього автори поставили за мету дослідити проблему робочої худоби, будівель в селянському господарстві Поділля, залучивши матеріали фондів Вінницького облдержархіву.

Навесні 1922 року у селянських господарствах Поділля налічувалося 36326 робочих коней до 4-х років, 341812 – старше 4-х років, 81640 волів⁵. Одна голова робочої худоби припадала на 5,73 десятин посіву⁶. Під час характеристики стану робочої худоби важливо встановити ефективність її використання в селянському господарстві. Передусім вона визначається кількістю голів робочої худоби на одиницю посіву. Відомий у 20-х роках знавець селянської економіки професор Лодзіговський, аналізуючи селянські бюджети, встановив, що оптимальне навантаження на одного коня на Поділлі, менше якого він не виправдовував своє утримання, складало 5 десятин орної землі⁷. У розрізі округів забезпеченість робочою худобою на одну десятину орної землі була такою: у Вінницькому – 4,03; у Гайсинському – 6,60; Кам'янецькому – 7,00; Проскурівському – 5,00; Могилівському – 6,90; Тульчинському – 5,40⁸. Для посіву максимальне навантаження на одного коня, більше якого він не здатний обробити за сезон без зниження якості роботи, на Правобережжі, за підрахунками відомих еко-

номістів 20-х років П.А.Римаренка і А.І.Китаєва, становила 10 десятин посіву⁹. Отже, лише у господарствах з посівом 5-10 десятин утримання робочої худоби було економічно доцільним і вигідним. Собівартість утримання коня або вола у господарствах з меншою кількістю посіву лягало на них важкою ношею. Споживаючи 30% кормів, робоча худоба гальмувала розвиток продуктивного господарства. У зв'язку з тим, що на Поділлі існувало традиційне малоземелля(в середньому на одне господарство припадало 2,6 десятин землі¹⁰) утримання робочої худоби в типових селянських господарствах Поділля було економічно вкрай не вигідне. Цей висновок підтверджують і відповідні розрахунки. У середньому на рік кінь міг працювати 300 упряжних днів, з яких на роботу в полі з 1 квітня по 1 жовтня припадало 180 днів. За бюджетними даними Наркомзему, для лісостепової смуги, до якої відносилось Поділля, в середньому на обробіток однієї десятини потрібно було 85 упряжних днів. Звідси виходило, щоб використати працю однієї робочої голови господарство повинно було мати 5,7 дес. посівної площі¹¹. Ця ж площа необхідна була для того, щоб отримувати для однієї голови робочої худоби потрібну кількість кормів. У протилежному випадку утримання коня або вола було дуже проблематичною справою. 84% селянських господарств Поділля мали норми посівів, які були меншими 5,7 десятин посівної площі¹². Звідси селяни-власники робочої худоби були приречені використовувати її неефективно. До двох третин її робочого часу не використовували. У той же час, споживаючи велику кількість кормів, робоча худоба гальмувала розвиток селянських господарств, прирікаючи їх на економічний занепад. Звідси забезпеченість робочою худобою абсолютно залежала від землезабезпеченості.

Таблиця 1. Розподіл селянських господарств Поділля у 1923 році за розмірами посіву і наявністю робочої худоби¹³.

<i>Групи господарств</i>	<i>% господарств в групі</i>	<i>Припадає на 100 дес. посіву робочої худоби</i>
Безпосівні	2,69	—
До 1 дес.	19,10	19,59
1,01 – 2 дес.	38,20	25,94
2,01 – 3 дес.	25,31	29,68
3,01 – 4 дес.	9,84	30,29
4,01 – 6 дес.	4,20	27,63
6,01 – 8 дес.	0,49	22,72
8,01 дес. і вище	0,17	17,81

Та все ж, незважаючи на значне недовикористання робочої худоби, в ній відчувалася велика потреба. У 1925 році через відсутність робочої

худоби втрати малоземельних господарств від несвоєчасного обробітку землі становили 7–10 крб. на десятину¹⁴. Тому, незважаючи на значне недовикористання робочої сили коня або вола, селянин намагався мати власну робочу худобу і позбувався її тільки при надзвичайних оставинах. Це добре простежується під час аналізу даних забезпеченості на 100 десятин посіву робочою худобою по окремим групам селянства.

Таблиця 2. Розподіл селянських господарств Поділля за наявністю робочої худоби у 1924 р¹⁵.

<i>Групи господарств</i>	<i>Наявність робочої худоби</i>	
	<i>Коней</i>	<i>Волів</i>
До 1,0 дес.	19,59	3,22
1,01 – 2 дес.	25,94	4,33
2,01 – 3 дес.	29,68	4,15
3,01 – 4 дес.	30,29	3,86
4,01 – 6 дес.	27,63	3,24
6,01 – 8 дес.	22,7	2,52
8,01 дес. – і вище	17,81	0,71

Звідси видно, що максимальна кількість робочої худоби в розрахунку на 100 десятин була в групі господарств з посівами від 3,01 до 4,0 десятин, а їх чисельність в інших групах поступово зменшувалася по обидва боки від максимуму.

Таким чином, в індивідуальному селянському господарстві Поділля в 20-х роках склалася дуже складна ситуація з робочою худобою: з одного боку, запасу тяглової сили було значно більше норми, а з іншого, робочої худоби бракувало в мало посівних та малоземельних господарствах.

На Поділлі найбільшу питому склали господарства без робочої худоби. У 1924 році у Вінницькому окрузі нараховувалося 48% безкінних селянських господарств, у Гайсинському – 66%, Кам'янецькому – 60%, Проскурівському – 45%, Могилівському – 54%, Тульчинському – 56%, в середньому по губернії 57%¹⁶. Безхудобні господарі, щоб обробити свої наділи, змушені були вдаватися до найму тягла, а однохудобні в ряді випадків – спрягатися. Розподіл селянських господарств Поділля за даними весняного опитування 1924 року за формою використання робочої худоби для обробітку своїх наділів показано в таблиці 3¹⁷.

З даних таблиці видно, що питома вага господарств, які користувалися власною худобою під час польових робіт збільшувалася паралельно із збільшенням їх посівної площі. Наймали худобу переважно малопосівні, бідняцькі господарства. Найчастіше супругу використовували середньо-

Таблиця 3. Розподіл селянських господарств Поділля за формою використання тягла у 1924 р.

<i>Групи господарств</i>	<i>Власною худобою</i>	<i>Найманою</i>	<i>Супрягою</i>	<i>Змішаною формою</i>
До 1,0 дес.	5,26	85,84	7,31	1,59
1,01 – 2 дес.	14,52	63,89	19,14	2,45
2,01 – 3 дес.	26,99	40,59	28,94	3,48
3,01 – 4 дес.	36,23	24,18	35,59	4,30
4,01 – 6 дес.	48,90	15,39	32,26	3,45
6,01 – 8 дес.	63,92	10,57	22,68	2,83
8,01 – і вище	80,77	7,69	7,69	3,85
В середньому	19,40	55,30	21,00	4,30

посівні групи селян, що мали, як правило, одного коня. Малопосівні селяни вдавалися до неї менше, тому що це були здебільшого безхудобні господарства і їм нічого було спрягати. Багатопосівні від супрягу часто відмовлялися, тому, що у них вистачало власної робочої худоби.

Таким чином, питома частка господарств Поділля без робочої худоби у 20-ті роки залишалася високою. Безхудобні селяни не могли самостійно вести господарство, а тому неминуче потрапляли в кабалу до багатих, заможних господарів. Наявність значної кількості безтяглих господарів серйозно гальмувала розвиток сільського господарства, оскільки земельні наділи безхудобних дворів оброблялися невчасно, врожаї були мізерними, товарність низькою.

Велике значення у житті селянської родини відігравала садиба – комплекс житлових і господарських будівель. Центром її була хата. Уявлення про її стан дають матеріали санітарно-демографічного обстеження, здійсненого в 1923–1924 рр. У його ході з'ясувалося, що 44,5% обстежених хат були глинобитними, 45,0% – дерев'яними, 4,6% – кам'яними, 1,25% – цегляними, 0,25% – хворостяними, 0,9% – саманними, 4,5% хат були збудовані із змішаних матеріалів¹⁸.

Найгіршими із санітарно-технічного боку були хати, зведені із хворосту, основу яких складав пліт, обмазаний з зовні і з середини глиною, а також глинобитні (мазанки). Вони досить легко промерзали взимку і робили помешкання холодним та вогким. Малоякісними залишалися покрівельні матеріали селянських осель: 91,3% із обстежених хат мали очеретяну або солом'яну покрівлю, 0,8% – черепичну, 7,6% – залізну, 0,3% – гонтову¹⁹. У 97,4% обстежених хат виявлено земляну або глиняну долівку, і лише в

42,6% – дерев'яну підлогу²⁰. 75% подільських хат були однокімнатними²¹. У цій єдиній кімнаті селяни проводили більшу частину доби. У ній спали, працювали, готували й споживали їжу, прали білизну і нерідко тримали худобу. У 17,8% обстежених хат під одним дахом знаходилися конюшні, у 9,2% – хлів, у 10,9% хат утримувалися шойнонароджені тварини²².

Все ж селянством Поділля вівся пошук досконаліших типів житлових будинків. Традиційне селянське житло типу хата-сіни поступово перетворювалася в оселю, яка складалася з двох частин: хата-сіни-хата. У зв'язку зі збільшенням кімнат зникає старе внутрішнє планування. У деяких хатах заможного і середнього селянства простежується диференціація приміщень: сім'я намагалася відокремлювати спальний і кухонний кутки, перетворювати їх в окремі невеликі кімнати²³. І все ж не слід перебільшувати позитивні зміни в сільському житловому будівництві 20-х років. У спостереженнях сучасників констатувалося, що “селяни живуть у малих, вогких помешканнях. Самі помешкання не влаштовані як слід – холодно, вогко, невігдно, і це не лише тому, що немає будівельних матеріалів, із яких можна було б збудувати як слід помешкання, а й тому, що ми будуємо некультурно. Селянство, будуючи свої хати, при цьому не зважає навіть на найпростіші будівельні та санітарні правила, і до того ж, неправильно використовує приміщення. Тут і печі із яких фактично тепло вилітає в комин, тут і те, що приміщення не вентилується, що в цьому приміщенні і живуть, і білизну сушать. Тут і дітей купають, і часто-густо разом з родиною тримають вівці та телята”²⁴.

Внутрішній облаштунок селянської оселі в 20-х роках був скромний. У замітці “Із сільського побуту” члена пропагандистської групи ЦК КП(б)У, який побував взимку 1926 р. у Проскурівському окрузі зазначалося, що у традиційній селянській хаті з глиняною долівкою під стріхою стояло двоє дерев'яних ліжок, вкритих домотканними ряднами. На причілковій стіні – стіл, впродовж передньої стіни – дерев'яна лава, мисник для посуду.

У цей період не вдалося переломити традиційну тенденцію залишкового принципу фінансування житла. Кошти селянами у цей період використовувалися насамперед на придбання худоби, реманенту тягла, спорудження господарських будівель. В.В.Калініченко вдалося встановити закономірність: із збільшенням посіву в господарстві паралельно зростала питома вага господарських будівель у порівнянні з житловими. Так у групі з посівом до 2-х десятин на двір господарські будівлі (кухня, стодала, комора, хлів, стайня, сарай, курник, криниця, льох (погріб), повітка) – становили 28% вартості всіх споруд, у посівній групі 2,1–4 десятин на двір – 38,1%, у господарствах, що мали посіву від 4,1 до 6 десятин – 41,1%, у групі з посівом до 9 десятин – 44,5% а у господарстві із посівом понад 15

десятин на двір – 46,4%²⁵. Тобто чим більший посів у господарстві, тим вагомішими були витрати на господарське будівництво.

Негативно на стані житла позначалося і парцеляція селянських господарств. Новостворені селянські сім'ї починали самостійно зводити хату, господарські будівлі, а це у тогочасних економічних умовах було досить непростою справою. Через це селянин прагнув якомога більше здешевити будівництво, що не могло не позначитися на його якості. В огляді Подільської губернської планової комісії про “Стан сільського господарства Поділля” у 1924 р. Зазначалося, що: “будівлями населення більш менш забезпечено. Проте посилене утворення нових господарств, яке почало спостерігатися в останні роки (у 1916 р. на одне господарство припадало 5,32 душ, а в 1923 р. – 3,9) викликає посилене будівництво, в бік якого відволікається увага і кошти населення. Це будівництво відбувається при зростаючих труднощах як лісоматеріалу, так і якісних вогнебезпечних будівельних матеріалів. Ось чому поки що не доводиться говорити про поліпшення сільського будівництва”²⁶.

Отже селянські житлові й господарські будівлі в 20-х роках залишалися переважно малоякісними. Якісне вогнестійке житлове і господарське цегляне будівництво, з металевим або черепичним дахом практично знаходилося у зародковому стані. Через пожежі, які були досить поширеним явищем у тогочасному селі, за лічені хвилини знищувався дотла селянський двір. Держстрах України підрахував, що у 20-х роках щороку страждало від пожеж 0,5% селянських господарств²⁷.

У ході дослідження автори дійшли таких висновків. Дрібні розміри землеволодіння на Поділлі в період НЕПу створювали жорсткі рамки для ефективного використання робочої худоби. В умовах малоземелля 84% селян-власників робочої худоби були приречені використовувати її неефективно. У той же час, незважаючи на значне недовикористання робочої худоби, селяни відчували потребу у тяглі. Питома вага селянських господарств Поділля без робочої худоби протягом 20-х років залишалася надзвичайно високою. Такі господарства були приречені на злидні або ліквідацію.

Ситуація із забезпеченням житловими і господарськими будівлями селянського господарства була дещо кращою, ніж з робочою худобою. Але і в цій царині було чимало проблем, пов'язаних із традиційною недосконалістю української хати, садиби. Все це створювало досить важкі санітарно-гігієнічні умови проживання, які зумовлювали складну епідеміологічну ситуацію на селі, призводили до високої дитячої смертності. Через малоякісне, вогнебезпечне будівництво пожежі часто руйнували садиби, завдаючи непоправної шкоди і втрат родинам селян.

Примітки

1. *Ставровський Я.* До питання про недостатнє використання робочої худоби в дрібних селянських господарствах // Вісник статистики України. – 1929. – №2. – С.55-59; *Гуревич М.В.* Стан селянського скотарства на Україні // Вісник статистики України. – 1929. – №3. – С.22-30; *Хоменко К.* Наєм и здача живого и мертвого инвентаря на Украине // На аграрном фронте. – 1927. – №8-9. – С.179-183; *Подвінський О.П.* Капітал в сільському господарстві України. – Харків, 1929. – 134 с.

2. *Мигаль Б.К.* Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921-1925 рр.). – Харків, 1974. – 189 с.; *Лях Р.Д.* Розв'язання аграрного питання на Україні (1917-1923 рр.). – Донецьк, 1975. – 175 с.; *Свєєв С.М.* Економічні заходи компартії України по зміцненню бідняцько-середняцьких господарств (1921-1929) // Український історичний журнал. – 1982. – №6. – С.85-92.

3. *Святець Ю.А.* Статистичний аналіз економічної ефективності селянських господарств України на початку НЕПу: Компаративні аспекти // Український селянин (Черкаси). – 2001. – Вип.3. – С.132-138; *Його ж.* Вибіркові переписи селянських господарств 1920-х рр. як джерело з історії сільського господарства доби НЕПу // Український селянин. – 2002. – Вип.6. – С.22-24; *Костенко Р.В.* Основні тенденції розвитку селянського господарства в Україні в 20-ті на початку 30-х рр. // Український селянин. – 2001. – Вип. 3. – С.124-128; *Скатнікова Л.С.* Аграрні відносини в українському селі у 20-тих роках // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі 1921-1928 рр. – К., 2000. – С.113-117; *Лойко О.О.* Розвиток сільського господарства і становище селянства на Поділлі у відбудовний період 1921-1925 рр. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. – Вінниця, 1999. – Вип. 1. – С.117-122; *Рибак І.В.* Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921-1991). – Кам'янець-Подільський, 2000. – 304 с.

4. *Калениченко В.В.* Формы крестьянского землепользования на Украине в доколхозный период (1917-1929) // Вопросы истории СССР. – 1985. – Вып.30. – С.70-79; *Його ж.* Крестьянская община на Украине в доколхозный период // Вестник Харьковского университета. – 1984. – №226. – С.3-12; *Його ж.* Селянське господарство України в період НЕПу. Історико-економічне дослідження. – Харків, 1997. – 400 с.

5. Бюллетень Центрального Статистического Управления Украины. – 1922. – №20. – С.4-5.

6. Вінницький обласний державний архів (далі – ВОДА). – Ф.147. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.83.

7. Там же. – Арк.84.

8. Там же. – Арк.83зв.

9. НКЗС УССР. Науково-консультаційна Рада при НКЗС. Основні питання українського скотарства. – Харків, 1928. – С.9.

10. ВОДА. – Ф.147. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.1.

11. Там же. – Арк.84.

12. Там же. – Арк.85.

13. Там же. – Ф.Р.40. – Оп.1. – Спр.778. – Арк.2.
14. НКЗС УССР. Науково-консультаційна Рада при НКЗС основні питання українського скотарства. – С.59.
15. ВОДА. – Ф.Р.40. – Оп.1. – Спр.778. – Арк.4.
16. Там же. – Ф.Р.147. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.83зв.
17. Там же. – Ф.Р.40. – Оп.1. – Спр.778. – Арк.3.
18. *Марзеев А.Н.* Жилище и санитарный быт сельского населения Украины. – Харьков, 1927. – С.15.
19. Там же. – С.16.
20. Там же. – С.17.
21. Там ж. – С.18.
22. Там же. – С.23.
23. *Нечитайло В.В.* Еволюція житлового будівництва за роки Радянської влади в селі Глушківцях на Поділлі // Народна творчість та етнографія. – 1972. – №1. – С.57; *Полоцький О.* Культурне будівництво на селі. – Харків, 1929. – С.52.
24. *Касьян А.* Из быта сельского коммуниста // Коммунист. Орган ЦК харківського окружкому КП (б)У. – Харьков, 1926. – 18 лютого.
25. *Калініченко В.В.* Селянське господарство України в період НЕПу ... – С.195.
26. ВОДА. – Ф.147. – Оп.1. – С.57. – Арк.1.
27. *Калініченко В.В.* Селянське господарство України в період НЕПу ... – С.391.

Г.Ф. Турченко

ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ ЯК ІСТОРИЧНИЙ РЕГІОН

В останні роки в вітчизняній науці посилюється інтерес до історії окремих регіонів України. Це пов'язано і з загальними тенденціями розвитку сучасного суспільства. Розширення, поглиблення, зростання інтенсивності світових інтеграційних процесів несе в собі відчутну загрозу локальним спільнотам, загрожує збідненню етнокультурного фонду людства. Саме в умовах глобалізації посилюється усвідомлення необхідності зберігати локальну специфіку у житті народів, посилюється інтерес до регіональної історії.

Проблемами регіональної історії інтенсивно займаються як західні дослідники, так і наші найближчі сусіди – російські історики. У Російській Федерації впродовж останніх років відбувся справжній бум навколо проблем регіоналістики. З 1994 р. в рамках Аналітичного управління при Президентові РФ діяла спеціальна програма “Регіоналістика” на чолі з Л.Смирнягіним. Розробляючи структуру нового адміністративно-територіального поділу, автори намагалися всебічно враховувати минулий досвід районування. Саме поняття регіоналістики в Росії нині зазнає істотного переосмислення. Ще недавно усталені твердження про те, що “регіоналістика... у традиційному розумінні не є наукою” і що вона “позбавлена своєї теорії”, активно спростовуються вченими Росії¹.

У названому напрямку працювали дослідники на міждисциплінарному семінарі в Санкт-Петербурзькому університеті у 1999 р.² Проблеми методології регіональних історичних досліджень стали предметом спеціального обговорення на міжнародному семінарі, що відбувся 19–20 червня 2000 р. у Санкт-Петербурзі³. Відбулося також декілька наукових конференцій, присвячених проблемам регіональної історії Росії, регіонології, історико-культурному краєзнавству та його історіографії, історії культури російської провінції, викладанню краєзнавства в школах та вузах країни.

В останнє десятиліття в Україні також посилюється інтерес до регіоналістики. У 1994 р. на Міжнародній науково-практичній конференції у Києві обговорювалися методологічні та теоретичні проблеми регіоналістики як міждисциплінарного наукового напрямку⁴. З’являються праці присвячені названій проблематиці⁵. У цьому напрямку плідно працює Я.В.Верменич – автор змістовної монографії⁶.

Отже, в структурі наукових досліджень формується новий напрямок – регіоналістика (регіонологія). При цьому, поняття регіонологія чи регіоналістика та поняття краєзнавство багатьма дослідниками розрізняються. Під регіональною історією дослідники розуміють не тільки історію окремих регіонів, а і історію взаємовідносин з столицями, іншими регіонами, організацію територіальної структури держави й управління нею⁷. Це більш широке поняття, ніж краєзнавство.

За Я.В.Верменич, регіон у її власній системі понять має визначатися як історично сформований ареал, більш-менш однорідний за економіко-географічними умовами, суспільно-політичними уподобаннями населення, національно-культурною аурою. Як правило, регіон характеризується специфічною самосвідомістю, спільними територіальними інтересами, домінуванням певних мовних і релігійних орієнтацій громадян. Регіони різняться і за специфікою політичної культури. На ґрунті регіональної ідентичності часто виникає тип свідомості, якому притаманний

своєрідний “регіональний патріотизм”⁸. Все це без сумніву, надзвичайно цікавить як професійних істориків, так і широку громадськість України.

Цей інтерес не випадковий, адже в українській історії регіональний фактор проявив себе як надзвичайно стійкий і тривалий. За словами відомого українського історика О.Оглоблина, Україна увійшла у XIX ст. як конгломерат кількох відмінних історико-географічних територій, кожна з яких має свою історичну долю⁹. Значною мірою, такою вона залишалася на початку XX ст.

Оскільки нас буде цікавити перша чверть XX ст., зазначимо, що найбільш прийнятним в історичному районуванні України цього періоду уявляється поділ на п’ять регіонів: Правобережну, Лівобережну, Південну, Слобідську і Західну Україну. Такого п’ятичленного поділу дотримуються автори, по суті, всіх курсів з історії України, що зрозуміло не виключає виокремлення більш дрібних країв¹⁰.

До Півдня, як історичного регіону України кінця XIX – початку XX ст., прийнято відносити землі, які до входили до складу дореволюційних Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній (без Кримського півострова, корінним населенням якого були кримські татари, а українці становили меншість). Але, при цьому слід враховувати, що більш-менш цілісним історичним регіоном України Південь залишався тільки до початку 80-х років XIX ст. У наступні десятиліття під впливом бурхливого економічного розвитку, залишаючись Півднем України, він перетворився в достатньо сегментовану територію. В її межах на рубежі XIX–XX ст. вже вирізняються три історико-географічні ареали, які сприймаються як під-регіони Великого Півдня – Донбас, Степовий Південний Схід (територія, що тягнє до портових міст Одеси, Миколаєва, Херсона і простягається від Дніпра до Дунаю); Надпорожжя і Запорожжя (колишня територія Запорозьких Вольностей (без Донбасу) і Азовського козачого війська – тепер це Дніпровський промисловий регіон). Ці підрегіони, у свою чергу, можуть розглядатися як регіони другого, нижчого рівня.

Подібна сегментація характерна і для інших великих історичних регіонів України – Західної України, Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщини. У їх межах також виокремлюються регіони нижчого рівня.

Зазначені історичні регіони України вже були об’єктом наукового аналізу. Але Південь залишається, на наш погляд, найменш вивченим. Історики зосереджують свою увагу головним чином на аналізі історичних подій, що відбувалися в Центрі і на Заході України. Разом з тим, сучасний читач не може поскаржитись на відсутність конкретних історичних досліджень окремих аспектів минулого південноукраїнського регіону. В останнє десятиліття написано десятки дисертацій, опубліковано сотні статей

і ряд монографій з південноукраїнської проблематики. Зокрема, Донбас і Одеса вже були навіть об'єктами комплексного аналізу вітчизняних і зарубіжних дослідників¹¹. Та ці винятки не змінюють суті справи. В цілому роль Півдня в історії України ще не одержала збалансованої наукової оцінки.

Виділяючи Південний регіон, як предмет історичного дослідження, ми не протиставляємо його іншим: слід пам'ятати, що кожен історичний регіон України відзначається своїми яскравими особливостями, які у поєднанні створюють її неповторний образ – єдиної у своїй різноманітності.

Південний степовий регіон з незапам'ятних часів тяжів до центру України. Із виникненням козацтва українці інтенсивно розпочали заселяти Степ. Козацька доба в історії Півдня України тривала до кінця XVIII ст. За цей час українське козацтво закріпило за степовим Півднем стійку репутацію регіону свободи. Переселення на Південь для більшості означало надію на звільнення від жорстокої експлуатації і надію на вільне, незалежне і заможне життя. Для Російської імперії Запорозька Січ була чужорідним тілом: там уряд бачив постійне вогнище соціального протесту і прагнення створити цілком незалежну державу. Це і спричинило ліквідацію Запорозької Січі у 1775 р. Після цього російський уряд розпочав курс на інтеграцію Півдня в адміністративну структуру, соціально-економічний і політичний організм імперії.

Важливим кроком у цьому напрямку стало створення у 1764 р. на Півдні Новоросійської губернії, що проіснувала з деякими перервами до 1804 р. Відтоді на регіон стала поширюватися нова назва – Новоросія (Нова Росія, Новоросійський край). “Штучна назва “Новоросія” поширилася на всю (Південну) Україну, і цю аберацию – ніби країна “Запорозьких Вольностей” є Росією, а не Україною – твердо засвоїли і сучасники, і нащадки, і адміністрація, і історики...”, – писала Н.Полонська-Василенко¹².

Однак, перетворити регіон у органічну частину Росії царизму не вдалося. В етнічному відношенні Південь напередодні Першої світової війни, як і наприкінці XVIII ст., залишався українським регіоном. За даними Всеросійського перепису 1897 р. українці були найчисленнішою етнічною групою багатонаціонального за складом населення Півдня, складаючи до 60% жителів регіону.

Після ліквідації козацтва на Півдні не зникли традиції запорозької “вольниці”. Репутація Півдня як регіону свободи, краю необмежених можливостей не зникала. Американський історик Гіроакі Куромія писав: “Міфологія (і образ) вільного степу вплинули й на політику... Як колись запорозькі козаки, так і жителі Півдня початку XIX–XX ст. здавалися уряду імперії “непокірними борцями за свободу і незалежність”¹³.

Південь України був унікальним також своїм стратегічним розташуванням. Близькість до Азовського, Чорного, а зрештою і до Середземного морів дозволяла підтримувати контакти з усіма країнами їх басейнів. Через Південь України пролягав найкоротший шлях із Західної Європи до Близького Сходу та Індії (найважливішої складової частини Британської імперії). М.С.Грушевський у статті “Орієнтація Чорноморська” зазначав, що “історичні умови життя орієнтували Україну на захід, а географічні орієнтували і орієнтують на південь, на Чорне море...”¹⁴. Коли говорять, що Україна розташована “між Сходом і Заходом”, то значною мірою мають на увазі саме її південний регіон.

Вигідне географічне розташування Півдня України поєднувалося з потужним економічним потенціалом. У кінці XIX століття в економічному розвитку Півдня розпочалося небачене до того часу піднесення. Традиційні промислові райони Російської імперії швидко поступалися новому південноукраїнському економічному центру. Землі Півдня України охоплювали такі великі промислові центри загальноімперського значення як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізрудний та Нікопольський марганцевий басейни. В районі Нікополя, для прикладу, видобувалося 21,2% (на 1913 р.) загальноросійського видобутку марганцевої руди. Південна Україна стала основною вугільною та металургійною базою всієї імперії. Вугілля і метали України були основою російської обробної, машинобудівної і оборонної промисловості, зосередженої в центрі Росії. У регіоні була побудована густа мережа залізниць, яка зв’язувала Донбас з Кривбасом (Катерининська залізниця) і морем. У південних портових містах розвивалися суднобудування, харчова промисловість і сільськогосподарське машинобудування. Загалом в останній передвоєнний 1913 рік Україна давала 56,7% російській сталі, 58,1% російського прокату, 74,5% видобутку залізної руди, 100% – коксу, 78,2% – вугілля.

Південноукраїнський регіон відзначався унікальними сільськогосподарськими можливостями. Багатий на родючі чорноземи, він спеціалізувався на вирощуванні зернових, посіви яких постійно зростали. Це призвело до перетворення України на “житницю всієї Європи”. У цілому напередодні Першої світової війни на Україну припадало 2/3 загальноросійського експорту пшениці і жита, майже половина ячменю та чверть вівса. Більша половина цієї маси припадала на три південноукраїнські губернії, так звану “степову трійку”: Херсонську, Таврійську та Катеринославську. Степові губернії давали половину загально-російського експорту пшениці та жита і 40% ячменю. Південноукраїнська присутність на хлібних ринках Європи серйозно впливала на ринкову кон’юнктуру. Як тільки ранньою весною приходили повідомлення про рясні дощі на Півдні України, які ві-

щували високий урожай, на європейських хлібних біржах різко посилювалася ділова активність і падали ціни.

Суттєвою особливістю економічного життя Південної України була надзвичайно інтенсивна торговельно-посередницька діяльність, оскільки тут були розташовані чорноморські та азовські порти (Одеса, Маріуполь, Миколаїв, Бердянськ, Севастополь та ін.). Миколаїв та Херсон належали до найбільших міст України, а Одеса – найбільший експортний і імпортерний порт – поступалася лише Петербургу і Москві. Провідне місце в торгівлі Одеси займала сільськогосподарська продукція, передусім експорт збіжжя, торгівля мануфактурою, мінеральною сировиною, металами та виробами з них. Напередодні Першої світової війни вартість виробництва всієї фабрично-заводської промисловості Одеси (понад 400 великих підприємств) обчислювалася 100 млн., а вартість вантажообігу перевищувала 600 млн руб.¹⁵ Через всі південноукраїнські порти експортувалася більша частина українського хліба. Експорт зернових, головним чином, спрямовувався до європейських країн – Англії, Німеччини, Бельгії та Голландії.

Чорноморсько-азовські і балтійські порти вели гостру конкуренцію за контроль над експортом хліба. Незважаючи на підтримку царським урядом північних портів, вони поступалися південним за об'ємами перевезень.

Південноукраїнські порти відіграли в історії України велику роль, яка виходила за межі їх суто економічного значення. По-перше, вони спрямували лівобережну і правобережну торгівлю, яка була до цього зорієнтована відповідно на Росію і Польщу, в одному, південному, напрямку. На думку І.Лисяка-Рудницького це стало вирішальним кроком на шляху до економічної інтеграції українських земель та створення географічно об'єднаного українського народного господарства¹⁶. По-друге, через ці порти Україна, її економіка, виробники і споживачі тісно пов'язувалися з Європою, включалася в міжнародний розподіл праці¹⁷. Торгівля через чорноморсько-азовські порти певною мірою “наближала” Україну до Західної Європи, зменшуючи російські впливи. Через південні порти по всій Україні поширювалася інформація про економічне і політичне життя в розвинених країнах Заходу, спосіб життя західних європейців.

Взагалі на початку ХХ ст., із загальної кількості 23 найважливіших торговельних центрів України 10 було на півдні України. Це Маріуполь, Бердянськ, Євпаторія, Херсон, Миколаїв, Одеса, Керч, Феодосія, Севастополь, Катеринослав. Торгово-посередницька діяльність Півдня забезпечувалася розгалуженою системою бірж, яких тут було більше, ніж в інших регіонах України. Із загальної кількості 15 бірж, що діяли на території 9 українських губерній, 10 були у найбільших містах південного регіону¹⁸. Така густа мережа бірж була свідченням інтенсивного економічного життя в регіоні,

високого рівня ділової активності. Таким чином, Південь України на початку ХХ ст. став одним з найпотужніших економічних регіонів імперії.

Південноукраїнський регіон займав особливе місце в реалізації стратегічних воєнних планів Росії. Ще за часів Катерини II територіальні здобутки у Північному Причорномор'ї кардинально змінили політичну карту Російської імперії й відкрили перед нею широкі перспективи на Балканах і в Середземномор'ї, де вплив Туреччини стрімко падав. Південь України перетворювався у головний плацдарм для подальшої експансії Російської імперії на Південь.

Столиця Туреччини Стамбул та основні промислові підприємства цієї держави знаходилися у районі протоки Босфор, віддалені від Севастополя на 283 милі, а від Одеси – на 329 миль. У південних портах був зосереджений весь Чорноморський флот Російської імперії, головною метою якого було забезпечення та підтримання переваги на морі, а у перспективі – і десант в район проток і на Анатолійський півострів. Турецько-німецький флот вважався на той час сильнішим Чорноморського, хоча на 1918 р. російське керівництво планувало досягти домінування російського флоту на Чорному морі.

Важко переоцінити значення Півдня України і як тилового регіону російської армії. Південна Україна весь ХІХ і початок ХХ ст. зберігала прикордонний характер. У населенні регіону значно більшу, ніж на інших територіях України частку складали військовослужбовці. Промислові та паливно-енергетичні потужності Півдня, як і великі продовольчі можливості, покликані були забезпечити армію і тил усім необхідним.

Таким чином, південноукраїнський регіон був однією з важливих підстав економічної і воєнно-політичної могутності імперії, і його роль на початку ХХ ст. важко було переоцінити.

Південноукраїнський регіон відіграв важливу роль в Українській та Російській революціях початку ХХ ст. Без вивчення особливостей і ролі Півдня України у роки революції картина загальноросійського і загальноукраїнського революційного процесу буде збіднілою.

Кожен політичний режим, який утверджувався в Росії та Україні в 1917–1920 рр., прагнув використати Південь у власних інтересах.

Після Лютневої революції 1917 р. в Росії розгорнувся національно-визвольний рух поневолених народів, які вимагали відновлення своїх суверенних прав. Росія стояла перед перспективою втрати свого впливу на постімперському просторі. В цих умовах знов завирували пристрасті навколо того, хто має більше прав на історичний регіон, який офіційна Росія називала Новоросією, а в українському, соціо-культурному і політичному середовищі сприймався як Південь України. В дискусію були втягнуті різні

політичні партії, національні і соціальні групи суспільства. Вона стала істотним фактором політичної боротьби в Україні, а разом з тим й українсько-російського протистояння.

Тимчасовий уряд не погоджувався визнати Південь частиною України. І у цьому він був продовжувачем політики російських царів. Більшовики, які прийшли в результаті жовтневого перевороту 1917 р. в Росії до влади критикували всі аспекти діяльності Тимчасового уряду, в тому числі і його політику в національному питанні. Вони виступали з гаслом права націй на самовизначення аж до відокремлення. Таким чином вони прагнули заручитися підтримкою населення національних регіонів, у тому числі і України. Але на ділі в національному питанні більшовицькі верхи, і місцеві функціонери на Півдні України виявилися послідовними прихильниками Тимчасового уряду.

Більшовики на початку 1918 р. утворили на теренах регіону ряд радянських республік, безпосередньо підпорядкованих російському центру (Донецько-Криворізька, Одеська, Херсонська, Таврида). Однак більшість населення Півдня на виборах до Всеросійських Установчих зборів підтримала українські національні партії, що виступали за суверенітет України (включаючи Південь).

Навесні – влітку 1919 р. Південь України опинився на вістрі не тільки загальноукраїнського, а і центральноєвропейського воєнно-політичного процесу. До середини весни 1919 р. радянські війська захопили Південь України і продовжували наступ на Захід, не виявляючи намірів зупинитися на старих кордонах Російської імперії з іншими державами. На своїх багнетах вони несли в Європу світову революцію. Але у травні-червні антибільшовицькі повстання Григор'єва і Нестора Махна змінили воєнно-політичний баланс на користь антирадянських сил не лише в Україні, але й у всьому центрально-східноєвропейському просторі від Кавказу до Альп. Отже, вплив селянсько-повстанського руху в південноукраїнському регіоні на зовнішньополітичну ситуацію у 1919 р. виявився надзвичайно вагомим.

Зірвавши навесні – влітку 1919 р. план революційного походу на Захід і завдавши смертельного удару більшовицькому режиму в регіоні, селянство Півдня розчистило шлях для переможного маршу по Україні денікінських військ. Червона Армія залишила Україну. Наступ білогвардійців продовжився по територіях корінних російських губерній і поставив на грань краху більшовицький лад у його цитаделі – центрі Росії. Південноросійський фактор піднявся на загальноросійський рівень і став важливим чинником російської громадянської війни.

Але, забезпечивши перемогу над більшовиками, українське селянство не зуміло обернути її на свою користь. Денікінський режим, який замінив

більшовицький, виявився, як і його попередник, антиселянським і антиукраїнським. Для нього Південь України залишався Новоросією. Це спричинило новий поворот у настроях селянства Півдня України. Воно піднімається на боротьбу, тепер вже з денікінщиною. Загальноселянське повстання, очолене Н.Махно, знищило білогвардійський тил. Значення Півдня в загальноукраїнських подіях і в громадянській війні в Росії знову стало стрімко наростати.

Після радянсько-польської війни і розгрому Врангеля більшовицький режим пішов на безпрецедентні заходи, щоб остаточно встановити свій контроль над південноукраїнським регіоном. Влада досягла цього успіху, сповна використавши не лише зброю, але й стихію голоду 1921–1923 рр.

Таким чином, навіть фрагментарний аналіз подій і процесів, що відбувалися у південноукраїнському регіоні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. дає можливість зробити висновок про великі пізнавальні можливості дослідження Півдня України як окремого історичного регіону. Ґрунтовне вивчення місця регіону в історії Російської та Української революції, громадянської війни, дослідження його впливу на загальноукраїнські, загальноросійські і навіть загальноєвропейські процеси збагатить наше уявлення про історію України в цілому. Ці можливості слід належним чином використати.

Примітки

1. Федерализм. Энциклопедический словарь. – М., 1997. – С.88; *Верменич Я.В.* Исторична регіоналістика в Україні // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2001. – №6. – С.9.
2. Основания регионалистики: Формирование и эволюция историко-культурных зон Европейской России. – СПб., 1999.
3. Методология региональных исторических исследований. Материалы международного семинара. – СПб., 2000.
4. Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. Міжнародна науково-практична конференція 10-11 листопада 1994 р. – К., 1995.
5. *Колесник І.І.* “Регіональне” як чинник формування української національної історіографії // Записки історичного факультету. – Одеса, 1995. – Випуск 1; *Горбик В.О., Скрипник П.І.* До питання про районування України // УІЖ. – 1995. – №1.
6. *Верменич Я.В.* Назв. праця // УІЖ. – 2001. – №6; 2002. – №2.
7. *Попова Т.Н.* Проблемы категориального аппарата историко-региональных исследований в современной российской историографии // Записки історичного факультету. – Одеса, 2001. – Випуск 11. – С.26.
8. *Верменич Я.В.* Назв. праця // УІЖ. – 2002. – №2. – С.8.
9. *Оглоблин О.* Проблема схеми історії України 19-20 століття (до 1917 року) //

Український історик. – 1971. – №1-2. – С.9.

10. *Верменич Я.В.* Назв. праця // УДЖ. – 2002. – №2. – С.10.

11. *Куромія Г.* Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння 1870-1990-і роки. – К., 2002; *Herlihy P.* Odessa: A History, 1794-1914. – Cambridge (Mass.), 1986; *Mc. Kay J.P.* Pioneers for Profit. Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialisation. 1885-1913. – Chicago, London, 1970; *Chartere W.* Workers, Strikes and Pogroms. The Donbass – Dnepr bend in late imperial Russia, 1890-1905. – Princeton, 1992; *Friedgut T.H.* Jusovka and Revolution // Politics and Revolutions in Russia's Donbass, 1869-1924. – Princeton (New Jersi), 1994. – Vol.II.

12. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – Т. 2: Від половини XVII століття до 1923 року. – Мюнхен, 1976. – С.276.

13. *Куромія Г.* Назв. праця. – С.68.

14. *Грушевський М.* Орієнтація Чорноморська // На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью Йорк, Львів, Київ, Торонто, Мюнхен, 1992. – С.18.

15. *Садовський В.* Нарис економічної географії України. – К., 1919. – С.129-130.

16. *Лисяк-Рудницький І.* Роля України в новітній історії // Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – С.155.

17. *Остапенко С.* Економічна географія України. – К., 1920. – С.196.

18. *Гуржій І.О.* Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. – К., 1968. – С.94.

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

С.С.Троян

КОЛОНІАЛЬНІ ЕКСПЕДИЦІЇ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ АФРИКАНСЬКОГО КОНТИНЕНТУ НІМЦЯМИ (кінець XVII – середина XIX ст.)

Наприкінці квітня 1884 р. Німецька імперія офіційно включила до свого складу першу колонію – територію Ангра-Пекена на південному заході африканського континенту. Заволодіння кайзерівською Німеччиною впродовж 1884–1885 рр. колоніями в Африці й Океанії мало зміцнити її позиції як великої європейської держави і підтвердити прагнення до світової гегемонії, зайняття свого “місця під сонцем”. Дуже швидко така політика привела до загострення низки колоніальних протиріч з іншими метрополіями, насамперед з Великою Британією. Однак ще задовго до цього – під час правління “великого курфюрста” Фрідріха Вільгельма Бранденбурзького (1640–1687) – німці здійснили першу спробу здобути власні колонії. Вона була наслідком діяльності його практичної натури. Недаремно російський історик і публіцист Г.Форстен на рубежі XIX–XX ст. писав, що Фрідріх Вільгельм “ніколи не дивився на політику, як на теорію; він завжди спрямовував її, керуючись обставинами, на свою користь”¹.

Треба зауважити, що якщо колоніальна політика кайзерівської Німеччини в 1884–1918 рр. в багатьох аспектах досліджувалася досить ґрунтовно², то попередній період, коли здійснювалися лише перші кроки німців на колоніальному поприщі, вивчався лише епізодично³. Звідси, *мета даної наукової розвідки* – розкрити суть і направленість перших спроб німців заволодіти колоніями на території Африки, взяти участь поряд з представниками інших великих держав у колонізації та дослідженні “чорного континенту” впродовж кінця XVII – середини XIX ст.

У другій половині XVII ст. покласти початок широко задуманій морській і колоніальній політиці, з точки зору “великого курфюрста”, повинно було створене ним морське міністерство. Наслідуючи англійських піратів і колонізаторів, він за порадою голландського шукача пригод Б.Рауле змусив кілька оснащених ним кораблів напасти на іспанські судна в Атлантиці і доручив своїм агентам з спеціально створеної Африканської торгової компанії споруджувати на Гвінейському узбережжі Африки форти, а також домовлятися з туземними князьками про передачу території у володіння Бранденбургу. Все мало робитися з “Божою допомогою” – Deo duce, – як можна було прочитати на відкарбованих курфюрстом дукатах Африканської компанії.

Німці прагнули скористатися тим, що ще з XV ст. португальські рабовласники почали перетворювати цей район у величезну арену “полювання на чорношкірих”. Узбережжя Верхньої Гвінеї від гирла річки Вольти до дельти Нігеру стало важливою областю торгівлі рабами в Африці. З’явилася навіть назва узбережжя сучасної Гани, Того, Беніну, яка яскраво ілюструє ситуацію, що склалася у XVI–XVIII ст., – Невільницький берег. Саме ця смуга західноафриканського узбережжя привернула слідом за португальцями, голландцями, французами і англійцями погляди німецьких мореплавців в кінці XVII ст. Перші їхні кораблі з’явилися в Гвінеї у 1683 р. Водночас Бранденбург заснував там свої форти і факторії. Так, на території сучасної Гани німці спорудили фортецю Гросфрідріхсбург, а на острові Арген відбудували старий занедбаний португальський форт. Вони служили торговими центрами, де скуповувалися невольники і товари у навколишніх жителів. Форт мав спеціальне приміщення для рабів, у якому куплені африканці чекали приходу невольницького корабля. Воно могло вмістити від кількох десятків до кількох сотень негрів. Крім того, бранденбуржці у своїх фортах і факторіях тримали гарнізон чисельністю 85 чоловік. Для порівняння, голландські гарнізони нараховували у той час 368 чоловік, англійські – 208, датські – 85⁴.

Підприємці Бранденбургу прагнули до неосяжного для них ідеалу: стати торговим посередником такого ж масштабу, як колоніальні купці Нідерландів та Англії. Не маючи колоній у Новому світі, вони посилали в Америку щорічно один-два невольницьких кораблі, продавали рабів там, де було дорожче. Найбільш відомим був трикутний маршрут: 1) шлях з Європи в Африку вздовж берега до Гвінейської затоки, де продавали промислові товари і взамін купували рабів; 2) перехід з екваторіальними течіями до Антильських островів, куди доставляли негрів для роботи на плантаціях, а судна завантажували прянощами; 3) повернення в Європу кораблів з колоніальними товарами за допомогою антициклону. При цьому перехід від

Сан-Томе до Антильських островів міг тривати від 40 до 120 і навіть більше днів, якщо наступав штиль. Слід також зауважити, що незначну долю африканської работоргівлі становив вивіз рабів у Європу. Купці-бранденбуржці поряд з підприємливими людьми з інших держав взяли участь у доставці “чорного дерева” на територію Старого Світу. За весь час работоргівлі в Європу доставили від 50 до 100 тис. негрів⁵.

Зрозуміло, авантюристичні спроби перетворити Бранденбургу морську і колоніальну державу ні до чого, крім втрати грошей, не привели. На початку XVIII ст. бранденбуржці не витримали конкуренції і покинули Африку. У 1717 р. прусський король Фрідріх Вільгельм I підписав з нідерландською Вест-Індською договір про передачу їй своїх колоніальних володінь за 6 тис. дукатів. Німецькі форти і факторії після 1721 р. перейшли до голландців, чим було покладено кінець колоніальній політиці феодално-абсолютистського Бранденбурзького курфюрства, а потім Пруської держави в епоху меркантилізму. Але ці “колоніальні подвиги” Фрідріха Вільгельма і його наступників не були забуті в Німеччині.

У розпал заокеанської експансії 1884–1885 рр. колоніальні ентузіасти прагнули підігріти спогади про далеке минуле, у якому відшукували “натхненні” приклади участі німців у пограбуванні народів Африки. Орган націонал-ліберальної партії “Кельніше Цайтунг” у вересні 1884 р. надрукував детальну статтю про африканські авантюри Бранденбурга-Пруссії у 1681–1721 рр. Автор особливо хвалив рейхсканцлера Бісмарка за те, що він відродив і продовжив цю “славну” справу, розпочату “Великим курфюрстом”⁶. Відділення військової історії німецького генерального штабу видало у 1885 р. спеціальну публікацію “Бранденбург-Пруссія на Західному березі Африки у 1681–1721 рр.”⁷. Один екземпляр цієї книги був урочисто піднесений Бісмарку в день його 70-річчя, як “невтомному борцю за зміцнення німецької могутності, у тому числі й на колоніальному поприщі”⁸. Тим самим підкреслювалася роль рейхсканцлера в успішному здійсненні німецької колоніальної експансії на території Африки і в басейні Тихого океану впродовж 1884–1885 рр., відзначалася спадковість колоніальної політики Німеччини, її “глибокі” історичні корені і традиції. Тобто, історичні сторінки колоніальної діяльності Бранденбурзько-Пруської держави в Африці у кінці XVII – на поч. XVIII ст. використовувалися з пропагандистською метою активними прибічниками німецької колоніальної експансії сер. 80-х рр. XIX ст.

Німці у досліджуваній період також взяли участь у господарській колонізації африканського континенту. Ще в середині XVII ст. вони слідом за голландськими переселенцями придбали великі земельні ділянки на території Капської провінції на півдні Африки. Серед колоністів перева-

жали голландці, тому їх всіх стали називати бурами (від голландського “бур” – селянин). Однак зовсім швидко бури стали зовсім не мирними землеробами і скотарями, які власною працею годували себе годували себе і свої сім’ї. На початок XIX ст. колоністи, кількість яких безперервно поповнювалася прибуваючими поселенцями з Голландії, Німеччини, Франції, уже володіли величезними полями і пасовищами, невпинно проникаючи далі, у внутрішні райони. При цьому вони знищували або зганяли з земель бушменів та інші корінні народності койсаномовної групи, відбирали у них землю і худобу. Прикриваючись догматами кальвінізму і лютеранства, бури проголосили своїм “божественним правом” поневолення людей з іншим кольором шкіри. Частина підкорених африканців використовувалася на фермах і перебувала на становищі рабів. Це стосується у першу чергу хінтерланду Капської провінції, про що писали англійські автори Барроу і Персіваль, а також російський мандрівник В.Головнин, який відвідав Сімонштадт з квітня 1808 р. по травень 1809 р.⁹

На початку XIX ст. Капську колонію захопила Великобританія. З 1806 р. у Капштадті знаходилася резиденція англійського губернатора. Цим був покладений початок ще інтенсивнішого колоніального проникнення в Південну Африку, яке в кінцевому підсумку привело до колоніального загарбання її території, підкорення і експлуатації племен та народів Південної і Південно-Західної Африки англійськими монополіями. Між двома групами, зацікавленими у господарській колонізації і відкритій колоніальній експансії, – бурами й англійськими колонізаторами розпочалася боротьба. Серед бурського населення у ній взяли безпосередню участь німецькі поселенці-колоністи. Англійці і бури переслідували одну кінцеву мету – експлуатувати населення і природні багатства Африки, але вони розрізнялися за безпосередніми завданнями, мотивами і формами своєї діяльності, бо представляли різні етапи і рушійні сили колоніалізму. Програла в цьому поєдинку бури, так як були не в змозі рішуче перейти до капіталістичних методів експлуатації. Водночас, і в ідейному плані вони представляли і спиралися у своїй діяльності на теоретичні положення колоніалізму епохи конкістадорів, підприємливих купців і щасливих золотошукачів – проведення заокеанської колонізаційної політики шляхом опори головним чином на власні сили. В умовах гострої конкуренції з боку крупних колоніальних держав і компаній, які користувалися їх підтримкою, ці ідеологічні позиції як у теорії, так і на практиці терпіли крах.

XIX століття ввійшло в історію як епоха географічних і етнографічних відкриттів та досліджень африканського континенту. Уже з кінця XVIII ст. з метою підготовки до колоніальних загарбань проводилося систематичне вивчення внутрішніх районів Африки. Багато дослідників під час своїх по-

дорожей і пошуків пережили неймовірні труднощі, часто наражалися на смертельну небезпеку, проявляли самовідданість і відвагу. До того ж їх експедиції до 1870 р. тільки частково фінансувалися зацікавленими у колоніальній політиці колами. Вони вважали себе першовідкривачами ще мало відомого в Європі континенту. Деякі з їх звітів і повідомлень містили важливі наукові дані. Сюди відносяться матеріали з географії, геології, кліматології, економіки, надзвичайно цікаві описи історико-етнографічних умов, які характеризували суспільні відносини окремих народів Африки. Більша частина цих дослідників у першій пол. XIX ст. ще не була проникнута расистськими і геополітичними теоріями, які повністю виправдовували колоніальні завоювання. В етнографії великою популярністю користувалися еволюційні ідеї, які визнавали досягнення і здатність до прогресу неєвропейських народів, у тому числі й африканців. Епоха братів Гумбольдтів наклала свій позитивний відбиток на дослідження нових земель і народів.

Однак відкриття і дослідження, навіть якщо вони здійснювалися не за прямим замовленням колоніальних держав і зацікавлених у цьому колоніальних кіл, все ж служили підготовці колоніальної експансії і поневолення народів Африки. Перш за все необхідно було одержати надійні і достовірні дані про глибинні території континенту. Щоб розширити торговельні зв'язки, налагодити видобуток сировини, знайти нові ринки збуту, потрібно було знати, куди течуть річки, який суспільний рівень розвитку африканського населення, чи можлива його капіталістична експлуатація. Часто різні товариства і держави одночасно організовували експедиції з аналогічними завданнями. Торгова і промислова буржуазія, яка стояла за ними, пов'язувала з цими подорожами певні надії. Активну роль у дослідженні і вивченні африканського континенту в цей час відігравали представники Німеччини, хоча територіально роз'єднана їхня батьківщина ще не мала прямих колоніальних інтересів там. Прикладом цього може бути діяльність філолога Г.Барта.

У 1849 р. британський уряд виділив великі кошти для подорожі у північні райони Нігерії і середньої течії Нігеру. У цій експедиції під керівництвом Дж.Річардсона взяв участь приват-доцент Берлінського університету Г.Барт. Основним її завданням було відкрити для англійської торгівлі Судан і розвідати караванні шляхи від Середземного моря до Судану. Мандрівники вийшли з Тріполі у березні 1850 р. Через рік помер Річардсон і начальником експедиції став німець А.Офервег. Разом з Бартом він дослідив області навколо озера Чад до Багірмі. Барт з піднесенням описував “широку і величну ріку, яка текла по повністю рівній місцевості (малася на увазі р.Бенуе – С.Т.)”. Дослідження самого Чада переконало Барта

у неможливості зробити зйомку його берегів, бо “обриси озера міняються кожного місяця”¹⁰.

У вересні 1852 р. Офервег помер від тропічної малярії і керівництво експедицією перейшло до Барта. Він самостійно дослідив обширну територію Судану на захід від оз. Чад до Нігеру. Барт особисто переконався у судноплавстві середньої течії річки. У серпні 1855 р. він після переходу через Сахару повернувся в Тріполі. За шість років Барт пройшов по Сахарі і Судану понад 20 тис. км, привіз виключно цінні матеріали про область між Борну і Томбукту, наніс на карту річки Бенуе, Шарі і Логоне. Поряд з цінною природничонауковою інформацією Барт збирав рукописи. В Томбукту він, наприклад, відкрив хроніку “Таріх ас-Судан”, яка відноситься до XVII ст. Він також записав усні перекази про історію деяких народів Центрального і Західного Судану. Таким чином, Барт поповнив уявлення європейців про культуру та історію африканців новими відкриттями.

Цей видатний німецький дослідник, як і багато інших його колег, що цікавилися археологією, географією, історією і природничими науками, водночас був агентом британського уряду і крупних торгових компаній. Його звіти насичені вказівками, де на Нігері зручно будувати торгові бази, він настійно рекомендував насильно вводити монокультури. Барт не скупився на рекомендації колонізаторам. Він, наприклад, радив Англії залучити правлячу аристократію ранньофеодальних держав і племінних союзів африканців до співробітництва, що потім дійсно принесло свої плоди. Хоча політичні погляди та ідейні принципи Барта були суперечливими, він явно виправдовував політику колоніального впливу і загарбань. Зокрема, Барт заявляв, що його обов’язкове завдання “довести цим грубим дітям природи перевагу духовного виховання”. В іншому місці він називає деяких африканців “дикими народностями”¹¹. Тобто, позитивне науково-пізнавальне значення діяльності Барта переплелася з негативною оцінкою туземців.

У досліджуваній період важливе місце у німецькій колоніальній діяльності займала торгівля ганзейських міст, основну роль у якій відігравали купці Гамбурга і Бремена. Вони вважали себе “громадянами світу”, але, водночас, “не відмовляли” тоді ще роздібленій Німеччині у своїх політичних симпатіях. Так, саме через Гамбург створена у 1660 р. англійська Королівська торгова компанія вивозила з Німеччини в Африку залізо і мідь у вигляді штаб і брусків, які користувалися там великим попитом. У деяких районах Африки, наприклад, біля р.Калабар, вартість раба визначалася кількістю залізних брусків або мідних браслетів. Дуже багато вивозили з Гамбурга тканини “слетіас”, яка користувалася великим попитом на західноафриканському узбережжі під час усього періоду работоргівлі.

Північнонімецькі міста перетворювалися у колектори певних товарів, які імпортувалися з віддалених країн. Так, Бремен зайняв центральне місце у торгівлі американським тютюном, Гамбург зосередив у своїх руках ввіз кави, цукру і колоніальних товарів, зберігаючи одночасно провідну роль у вивозі землеробських продуктів, лісоматеріалів і сировини. Нового характеру набув експорт: поряд з полотном і бавовняними тканинами Гамбург відправляв дошки, сіль, вапно, метали, залізні вироби, сукно, скло, фарфорові і гончарні вироби, мереживо, нюрнберзькі іграшки, рейнське вино. Цей перелік говорить про успіхи, досягнуті німецькою промисловістю у XVIII ст. Гавань Бремена щорічно відправляла і приймала 480 кораблів, гавань Любека – 800–950 суден, а гамбурзький порт служив базою для 2 тис. кораблів. 7 бременських і 32 гамбурзьких кораблі щорічно виходили на китобійні промисли¹². Три названі портові міста – Гамбург, Любек, Бремен – перетворилися у свого роду торгові ворота Німеччини.

Виключно прибуткова колоніальна торгівля з країнами африканського континенту стала приваблювати ганзейське купецтво у першій половині і середині XIX ст. Комерсанти з Гамбурга і Бремена діяли при підтримці німецького банківського капіталу і, незважаючи на конкуренцію і протидію англійців та французів, засновували там свої факторії. Цим вони розчищали шлях німецькому торговому капіталу і промислового капіталізму, які формувалися. Багато німецьких купців-підприємців діяло на Заході Африки. Янтцен і Тормелен влаштувалися на камерунському березі, Вельбер і Гедельт – на території майбутнього Того, фірми Гайзера і Вітта – в Лагосі і на узбережжі Дагомеї. Оптовий торговець тютюном А.Людеріц обстежив узбережжя Анголи й Південно-Західної Африки і заснував поселення у бухті Ангра-Пекена. Тільки в одному Лагосі в 1865 р. нараховувалося біля 50 опорних пунктів німецьких капіталістичних фірм¹³.

Особливо в Західній Африці відзначився гамбурзький торговий дім А.Вермана, який з 1849 р. регулярно посилав кораблі до її берегів. Флот Вермана з восьми суден поряд із звичайними виробами мануфактур перевозив горілку, порох і обмінював їх на пальмове масло, слонову кістку і золотий пісок, які дуже високо цінувалися в Європі. Весь ліберійський берег був усіяний відділеннями торгової контори Вермана. У 1854 р. вона заснувала в Монровії свою факторію, а в наступні роки ще кілька поселень. Верман прагнув утвердити свій вплив на Габоні, затоці Коріско і на території майбутньої німецької колонії Камерун. Але в умовах гострої конкуренції з боку Великобританії і Франції німецький фрітредерський капітал відчув гостру необхідність у підтримці держави і почав вимагати прямої анексії колоній. Крім Вермана і Людеріца таку вимогу ставили великі торгові сімейства О'Свальда і Хансінга, які діяли на сході Африки

і для розширення своїх операцій, надійного забезпечення торгових і політичних інтересів навіть підписали з занзібарським султаном договір про “дружбу”.

Підсумовуючи, зауважимо, що подорожі, експедиції, колоніальна діяльність і договори ганзейців з африканськими країнами у кінцевому підсумку чітко визначили головний напрямок колоніальної політики Німеччини в Африці: захоплення суцільних територій з заходу на схід континенту, тобто створення своєрідного “колоніального поясу на талії Африки”. Ці плани прямої анексії при збереженні непрямого впливу на правлячу аристократію на чолі з султаном поширювалися і на Занзібар. Вони стали ідеологічним обґрунтуванням зазіхань німецького колоніалізму на території Африки. Тобто, ганзейське купецтво і буржуазія своєю колоніальною діяльністю сприяли складенню яскраво виражених експансіоністських проявів ідеології німецького колоніалізму. Вони посилювалися конкретними умовами гострої конкурентної боротьби з англійськими і французькими колоніальними компаніями.

Водночас північнонімецькі ганзейські міста, і в першу чергу Гамбург, який на середину XIX ст. приєднав до слави першого торгового порту Європи також славу визнаного банківського та біржового центру, все ж залишався далеким від безпосереднього панування у морській торгівлі загалом і колоніальній зокрема. Це обумовлювалося й тим, що у гамбурзькій гавані базувалося 2 тис. кораблів, а власний флот міста налічував всього 280 суден. Необхідність віддавати Англії левову пайку торгового прибутку, залежність від неї у взаємовідносинах з європейськими державами яскраво говорили про те, що оволодіння балтійським фрахтом і незалежна роль у міжнародній колоніальній торгівлі залишалися на той час недоступними для міст німецької Півночі, позбавлених підтримки своєї держави. Усвідомлення цієї істини також визначало погляди передової частини північнонімецького купецтва. Не дивно, що у провідному торговому центрі – Гамбургу – склалося молоде й активне купецтво, яке палко бажало політичних змін, з гарячим співчуттям ставилося до визвольної боротьби північноамериканських колоній і до буржуазної революції кінця XVIII ст. у Франції. Саме у цих колах все більшу популярність отримували патріотичні ідеї, прагнення до створення єдиної Німецької держави, яка б захистила торгіву та колоніальну діяльність німців за океаном.

Таким чином, внаслідок німецького колоніального проникнення на територію африканського континенту в XVII – перший пол. XIX ст. набував все чіткішого оформлення союз німецького дослідника, місіонера, колоніста і купця-колонізатора. Остаточо він склався у другій пол. XIX ст. внаслідок діяльності Г.Швейнфурта, Г.Рольфса, Г.Нахтігала, Г.Вісмана,

А.Людеріца, Ф.Фабрі, К.Петерса. Ідейним ґрунтом для нього завжди служили хоча й суперечливі, але добре виражені ідеї колоніалізму про духовну і технічну перевагу європейців над африканськими народами, неможливість і небажаність їх розвитку без цивілізаторського впливу білої людини. При цьому позитивні сторони такого впливу часто нівелювалися абсолютизацією його негативних моментів (рабство африканців, насильна християнізація, військова розправа за непокору, руйнування вікових традицій туземних народів).

Примітки

1. *Форстен Г.* К внешней политике великого курфюрста Фридриха Вильгельма Бранденбургского // Журнал Министерства народного просвещения. – 1900. – №6. – С.307.

2. Див. напр.: *Дрекслер Х.* Юго-Западная Африка под германским колониальным господством / Пер. с нем. – М., 1987. – 292 с.; История германского колониализма в Африке / Пер. с нем. – М., 1983. – 412 с.; *Туполев Б.М., Пезушев А.М.* Восстание Маджи-Маджи. Становление и кризис германского колониального правления в Восточной Африке. – М., 1991. – 265 с.; *Klaus K.* Die deutsche Kolonialgesellschaft und die deutsche Kolonialpolitik – von den Anfängen bis 1895 / Inaug.-Diss. – В., 1966. – 292 s.

3. *Савина Н.В.* Южнонемецкий капитал в странах Европы и испанских колониях в XVI в. – М., 1982. – 340 с.; *Троян С.С.* Німецька колоніальна діяльність у XV-XVII ст. // Питання нової та новітньої історії: Міжвід. наук. зб. – К., 1998. – Вип. 44. – С.3-12.

4. *Davies K.* Royal African Company. – L., 1957. – P.6.

5. *Ваккуру Ю.* Цивилизации долины Нигера: золото и легенды / Пер. с финск. – М., 1988. – С.84.

6. *Kölnische Zeitung.* – 1884. – 13-14 September.

7. *Brandenburg-Preussen auf der Westküste von Africa 1681 bis 1721.* – Lpz., 1912.

8. *Grenzboten.* – IV-VI. 1885. – S.496.

9. Африка глазами наших соотечественников. – М., 1974. – С.157-171.

10. *Магидович И.П., Магидович В.И.* Очерки по истории географических открытий: В 5 т. – М., 1982. – Т. 1. – С.264.

11. *Barths und Oferwegs Untersuchungsreise nach dem Tschadsee und in das innere Afrikas; erster Bericht von C.Richter, zweiter Bericht von T.E.Gumprecht.* – В., 1952. – S.182.

12. *Энштейн А.Д.* История Германии от позднего средневековья до революции 1848 года. – М., 1961. – С.304.

13. *Бюттнер Т.* История Африки с древнейших времен / Пер. с нем. – М., 1981. – С.176.

ПРОБЛЕМИ ПОВОЄННОГО УСТРОЮ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ЄВРОПИ У “ЧОТИРНАДЦЯТИ ПУНКТАХ” ПРЕЗИДЕНТА США ВУДРО ВІЛЬСОНА (СПРОБА ТЕКСТОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ)

Загострення міжнаціональних відносин у Центрально-Східній Європі у кінці ХХ – на поч.ХХІ ст. примушують багатьох дослідників постійно звертатися до історії існування й розпаду поліетнічних імперій. Цікавою видається зокрема тематика підготовки й оприлюднення мирної програми президента США Вільсона на межі 1917–1918 рр.

Як відомо, австро-угорські проблеми жваво обговорювались в рамках підготовки “ліберального наступу” США. В зв’язку із цим президент Вільсон за рекомендацією полковника Хауза створив аналітичний комітет “Інкуайрі”. Робота з документами воєнної доби спонукала автора звернутися до текстологічного аналізу Десятого й низки інших пунктів з промови президента, що її Вільсон виголосив у Конгресі 8 січня 1918 р. Центральним завданням цієї наукової розвідки є аналіз політики офіційного Вашингтону відносно подальшої долі австро-угорської імперії. Від того чи іншого її вирішення багато в чому залежало майбутнє чехів, словаків, західних українців, хорватів, словенців, поляків.

Наприкінці 1917 р. усі зусилля американської дипломатії зосереджувалися на підготовці мирної американської програми, з якою президент США мав виступити посередником. Як дипломат Вільсон не був сильною політичною фігурою. Президент (і він неодноразово визнавав цей факт) не став знавцем зовнішньополітичних проблем, тим більше питань, які торкалися етнотериторіального розмежування в Європі. Він покладався на думку експертів та аналітиків.

Особливу роль у виборі експертів відіграв полковник Хауз. Саме він рекомендував Вільсону в якості експертів молодого журналіста Уолтера Ліппмана та свого двоюрідного брата Сіднея Мезеса. Якщо подивитися на кількість доповідей, що їх згодом підготував дослідницький комітет “Інкуайрі”, то стане зрозумілим, який напрям європейської політики був для Вашингтона найбільш пріоритетним. Проблема Австро-Угорщини присвячувалося 7 доповідей; балканська тематика розглядалась у чотирьох; російській і східноєвропейській присвячено 15. Порівняємо, скажімо, з Італією – 1 доповідь, а становище у Західній Європі аналізувалося у 5 меморандумах.

При цьому фонди виділялися досить солідні. Станом на вересень 1918 р. було отримано для вивчення Австро-Угорщини – 1.594.53 дол.,

Балкан – 43.000 дол., Росії – 1.616.61 дол., дипломатичної історії – 2.170.74 дол., Латинської Америки – 4.409.22 долари¹.

Слід відзначити, перш за все, старанність та обережність, з якою готувався остаточний текст промови президента. Можна без перебільшення сказати, що робота над “14 пунктами” вирізнялася філігранністю. Ліппман згадував, говорячи про розробку тези щодо Ельзасу та Лотарингії: “Кожне слово тут добиралося із виключною обережністю (meticulous care)”. І далі: “Публічна заява, що мала відтворити широкий комплекс інтересів декількома словами”².

Серйозним “джерелом” експертизи, якщо можна так висловитися, були для американців британські інтелектуали, подібні до Г.У.Стіда і Р.Сітон-Ватсона. Вони склали своєрідну опозицію офіційному британському курсу у Південно-Східній Європі. Як згадував пізніше один з відомих британських експертів воєнної доби Р.Муір, саме вони – Стід і Сітон-Ватсон – запропонували йому увійти до Товариства, яке мало б стати, у якомусь сенсі, попередником Ліги Союзу Націй (League of Nations Union). Подібне запрошення, за визнанням Муіра, багато в чому співпадало з “напрямом руху моїх думок”³. Він був запрошений далекоглядними австрофобами не випадково. Муір був автором відомого есе “Національний принцип і війна”, проілюстрованого картою, що майже точно передбачала майбутню “реконструкцію Європи”⁴. Як зазначив в одній із праць лідер російських кадетів П.Мілюков, політики великих держав почасти “нічого не знали про національні спори у цих частинах Європи (йшлося про Центральну та Південно-Східну Європу – В.Ф.) і поклалися на рішення експертів”⁵.

Експерти, розробляючи програму воєнно-політичних цілей США, радили президенту використати для послаблення Австрії національні рухи чехів та південних слов’ян. Обмежена підтримка слов’янства однак не повинна була призвести до розпаду Австро-Угорщини та створення слов’янських держав. Навпаки, Вільсон у промовах, коли йшлося про Дунайську монархію, використовував формулу, яка передбачала по війні “найширшу автономію” для її народів.

Розпад Габсбурзької монархії та можливість виникнення у Дунайському басейні незалежних слов’янських держав не влаштувала і офіційний Лондон. 21 листопада у розмові з представником польської політичної еміграції Я.Городиським голова Форін офісу Бальфур, хоча і відзначив, що його особисті симпатії на боці чехів і поляків, висловив серйозні застереження щодо намірів польських і чеських емігрантських кіл оголосити незабаром незалежність Польщі і Богемії. Британський політик висловився на користь “самоврядування (home rule) у межах австро-угорської імперії”⁶.

Традиційно австрофілійським був і лист Р.Сесіла голові Форін офіс А.Бальфуру від 28 грудня 1917 р. Він писав: “Особисто я вважаю, що незалежність Польщі, Югославії чи навіть Богемії не відповідає британським інтересам”. На його думку, проекти, які передбачали створення незалежних держав у Центральній Європі, суперечили лінії щодо збереження статус-кво на континенті⁷.

Зауважимо, що на позицію офіційного Вашингтона суттєво впливав Лондон. Ллойд Джордж постійно підкреслював незацікавленість Британії у розпаді Монархії. З січня 1918 р. на засіданні кабінету він зауважив, що необхідно “дати чітко зрозуміти Австрії, що ми не збираємося знищувати її”. Упродовж дискусій підкреслювалася думка: “Австро-Угорщина повинна зберегти могутній вплив у Південно-Східній Європі”⁸. Через два дні прем’єр повторив цю тезу, виступаючи перед представниками тред-юніонів з промовою щодо британських воєнних цілей. Проте англійці не були б англійцями, якщо б не передбачали іншої можливості (тобто дезинтеграції Австро-Угорщини) і заздалегідь не готувалися до неї. “Ваш Ллойд Джордж, – говорив Троцький британському агенту в Росії Брюсу Локкарту, – схожий на людину, яка грає в рулетку, роблячи ставку на кожен номер”⁹. Оскільки проголошення воєнних цілей планувалось як спільна дипломатична акція двох держав, на Даунінг-стріт особливо подбали про те, щоб, як зазначив Ллойд Джордж, “політика обох націй, висловлена президентом і мною, перебувала в гармонії”¹⁰. Саме тому у Лондоні зробили усе можливе, щоб формула, прийнятна для Габсбургів, обов’язково з’явилась у промові президента щодо американських воєнних цілей.

Перші спроби тлумачення тексту пунктів засвідчили: упродовж року американська дипломатія, постійно змінюючи акценти, по-різному інтерпретувала цей пункт.

Проаналізуємо відомі нам документи. Проекти реформування Габсбурзької імперії на федеративних засадах підтримувалися відомими вченими і суспільними діячами задовго до війни. Французький історик Л.Леже писав у фундаментальній праці, присвяченій австро-угорським проблемам, що врятувати країну від політичної анархії може лише встановлення нового *modus vivendi* між різними національностями. Ось чому, на його думку, конче необхідна “трансформація нинішньої дуалістичної монархії у федеративну державу, де б локальна автономія різних національних груп була шанована й визнана” (*the local autonomy of the different national groups will be respected and recognized – курсив мій – В.Ф.*)¹¹.

Зауважимо, що, хоч ця ідея імпонувала Вільсону, її виклад експертами навряд чи влаштовував політика. Президенту був не до вподоби запропонований у меморандумі багатослівний варіант. Мабуть, аналітики, спираю-

чись на тезу Леже, врахували це у подальшій роботі. Формулу, яка влаштувала Габсбургів, було знайдено в конфіденційному листі Бальфура. Інформуєчи Вільсона про таємні переговори з австрійським представником, глава Форін офісу зауважив таке: виступаючи проти розпаду Австро-Угорщини, Британія висловила побажання, що в майбутньому народам, з яких складається імперія, буде “надано можливість автономного розвитку” (given an opportunity for autonomous development)¹².

Підсумком копіткої аналітичної роботи, яка поєднувалася з неабиякою редакційною правкою, став такий попередній текст пункту: “The peoples of Austro-Hungary, whose place among the nations of the world we wish to see safeguarded and assured must be accorded the freest opportunity of autonomous development”¹³. Ось його переклад: “Народам Австро-Угорщини, чиє місце поміж іншими державами світу ми сподіваємось бачити захищеним і гарантованим, необхідно надати найвільнішу можливість автономного розвитку”. Проте і цей текст не задовольняв президента і тому не був остаточним. Вільсон, намагаючись заспокоїти Відень, вирішив продемонструвати прихильність принципів збереження статус-кво, щоб якимось чином не завдати шкоди суверенітету Австро-Угорщини. Президент відредагував формулювання в тій частині, де йшлося про можливість “вільного автономного розвитку народів”, замінивши вираз “must be accorded” (необхідно надати) на “should be accorded” (варто надати). Внаслідок цього тон сказаного пом’якшав і віденські політики мали розглядати пропозицію Вільсона виключно як пораду, а не вимогу.

По-друге, з виразу “among the nations of the world” (поміж іншими державами світу) зникло слово “world” – “світу”. При збереженні першого варіанту значною мірою звужувалися можливості подвійного читання тексту. Адже вислів “nations of the world” тлумачився виключно як “держави світу”, тобто йшлося лише про Габсбурзьку монархію та її місце в системі держав. У такому випадку неможливо було, при нагоді, прочитати “among the nations” як “поміж націями”, а це не влаштувало офіційний Вашингтон. Вилучаючи слово “світу”, можна було, при бажанні, віднести прийменник “чиє” до слова “народи” і читати текст так: “Народи Австро-Угорщини, *чиє місце поміж іншими націями...*” (курсив мій – В.Ф.). Отже, докорінно змінювався зміст написаного.

І ще одне. В остаточний текст промови за порадою Ліппмана включили слово “народи” (peoples). У попередньому меморандумі, написаному професором Р. Кернером, експертом з чеських проблем, пропонувалися терміни “нації” та “раси” (races). Проте перевагу було надано терміну “народи”, який і використали експерти в остаточному меморандумі, представленому президенту Вільсону¹⁴. Згодом американці змінили акценти,

опинившись перед необхідністю підтримати визвольний рух народів Дунайської імперії. Але про це пізніше.

Остаточний текст пункту Х був такий: “The peoples of Austro-Hungary, whose place among the nations we wish to see safeguarded and assured should be accorded the freest opportunity of autonomous development”¹⁵. Автор подає тут власний варіант перекладу: “Народам Австро-Угорщини, чиє місце поміж іншими державами сподіваємось бачити захищеним і гарантованим, варто надати найвільнішу можливість автономного розвитку”. Зміст написаного можна було тлумачити двояко – і це заздалегідь передбачали далекоглядні редактори промови президента. У дипломатичних колах і серед спостерігачів відразу ж виникло запитання, кого або що мав на увазі Вільсон, говорячи про гарантоване місце у світовому співтоваристві. З’ясовуючи ситуацію, поділимо пункт на дві логічно пов’язані між собою смислові одиниці.

1. Австро-Угорщина, чиє місце поміж іншими державами ми сподіваємось бачити захищеним і гарантованим;

2. Народам... варто надати найвільнішу можливість автономного розвитку.

Зауважимо: для сучасників таке розуміння не було очевидним. Згодом і дехто з дослідників припустився помилки, намагаючись по-своєму, однозначно тлумачити текст пункту. Наведемо тут думку посла Франції в США Ж. Жюссерана. У конфіденційному листі до держдепартаменту дипломат попросив роз’яснити, чиє місце “серед націй” президент сподівався бачити захищеним і гарантованим. Сам він вважав, що йдеться про народи, які проживали у Дунайській монархії. У відповіді Вільсона зазначалося: “Французький посол вірно інтерпретував мої мирні пропозиції стосовно Австро-Угорщини”. У Вашингтоні таке тлумачення “тримали” немовби про запас, для внутрішнього користування, з огляду на можливі зміни політичної ситуації в центральньо-європейському регіоні. Тоді запропонований Вільсоном (для Жюссерана) варіант тлумачення не міг набути широкого розголосу. Враховуючи існуючі реалії, у Вашингтоні не вели мови виключно про народи, оскільки суб’єктом міжнародного права залишалась Австро-Угорщина, з якою США усе ще бажали мати справу. У західних столицях плекали надію на таємні контакти з Віднем, сподіваючись укласти сепаратний мир з Габсбургами. До речі, австрійські політики, ознайомившись з текстом Чотирнадцяти пунктів, сприйняли їх, щоправда, не без заперечень, як основу майбутніх мирних переговорів. Не випадково відомий американський дослідник В. Маматей писав, що у даному випадку маємо справу з дуже вдалим “вивертом психологічної війни”. “Кожен мав змогу прочитати текст (пункту – Ф.В.) так, як йому заманеться”, – писав він¹⁶.

Перш ніж перейти до інших сюжетів, звернемо увагу на джерела формування пункту X. На наш погляд, він склався під впливом двох джерел. Перше – меморандум Мезеса-Ліппмана. Друге – це згадуваний лист Бальфура Вільсону.

1. Austro-Hungary, *whose place among the nations...* (порівняємо з меморандумом експертів: “Austria-Hungary may be free to take her rightful place among the nations”).

2. Знову текст пункту: “The peoples ... should be accorded *the freest opportunity of autonomous development*”. Ось витяг з листа Бальфура: “...Our strong desire to see the various nationalities of which the Empire is composed *given an opportunity for autonomous development...*” (“Маємо сильне бажання бачити, що різним національностям, з яких складається імперія, надано можливість автономного розвитку”). Вірогідним є вплив на авторів деяких ідей Леже.

Вільсон, як згадує його дочка, мав свій “особливий метод” підготовки промов. Спочатку він занотовував суть на невеличких листках паперу, частково надрукованих на машинці, частково написаних від руки, потім знов робив вставки. Остаточний текст друкувався на машинці на аркушах тонкого паперу, в нього “вносилися деякі виправлення, охайно вписані між рядками”¹⁷. Саме такий вигляд мав попередній варіант тексту 14 пунктів, що його правив президент.

Отже, те, про що Вільсон писав Жюссерану в конфіденційному листі, стало можливим лише влітку 1918 р. Тоді у дипломатичних колах віддавали перевагу такій редакції тексту: “*Народам Австро-Угорщини, чие місце поміж іншими націями ми сподіваємось бачити захищеним і гарантованим, необхідно надати найвільнішу можливість автономного розвитку*”. У Вашингтоні висловили бажання бачити національності імперії Габсбургів рівноправними членами міжнародного співтовариства саме тоді, коли розпад Дунайської монархії хоч й очікувався, але не був ще таким очевидним. Зазначимо: саме цей варіант перекладу наводився у багатьох виданнях минулих років.

Пізніше Ліппман піддав критиці стратегію Вільсона у Центральній Європі, викладену у 14 пунктах. Теза щодо Італії ігнорує “стратегічні міркування”. Пункт щодо Росії, за винятком Польщі, підтверджує “відновлення старих кордонів імперії”. Сербії обіцяний вихід до моря, проте про Юго-Славію (Jugo-Slavia) не згадується, тому що перевага надається “єдності Австро-Угорської імперії”. Румунія у своїх старих кордонах залишається “віч-на-віч з Угорщиною”. Про чехо-словаків взагалі не згадується. “Розчленування” Туреччини не визначається, і постає лише одна тверда вимога “*нової держави*” – це Польща. Болгарський дипломат С.Панаретов

записав у своєму щоденнику 8 січня 1918 р. (у день проголошення Вільсоном промови): “Я казав, що серби не задоволені посланням..., особливо пунктом X, який не має на меті знищення Австрії і здійснення югославських мрій”¹⁸.

Слід згадати і про зацікавленість Вільсона у тому, щоб його “Чотирнадцять пунктів” та інші промови набули найширшого розголосу та визнання як програма мирного врегулювання. Президент доручив Джорджу Крілу через співробітників своєї інформаційної служби перекласти і розповсюдити президентські послання серед простих людей, насамперед, у Німеччині і в Росії у “короткій та прийнятній формі”. Сучасний американський дослідник С.Кашман змальовує вражаючу картину розповсюдження вільсонівських ідей і промов. Він пише: “Офіційні промови Вільсона передавалися по радію, швидко перекладались і розходилися світом Усюди в кінотеатрах показували фільми про американські воєнні зусилля. По суті справи, за два десятиліття до культу особи, що асоціювався насамперед із Гітлером і Сталіним, з’явився феномен Кріла – культ Вільсона. Свідомством цього культу було не тільки розповсюдження листівок, поштівок і фотографій у Західній Європі, але також в Італії та у Росії. Вони розходились у східному напрямі аж до Китаю, де видані Крілем промови Вільсона ставали бестселером навіть на захід від перуанських Анд”¹⁹.

Наведемо тут два дуже різні відгуки на президентські зусилля. “Усі ці послання, – згадував пізніше один японський дипломат, – перекладалися і публікувалися японською пресою. Кожне висловлювання, яке злітало з губ містера Вільсона, кожне речення, що виходило з під його пера з питань війни, читалося та *вивчалось* (курсив мій – В.Ф.) мільйонами японців”²⁰. Інший сучасник подій барон О. Будберг, людина із найближчого оточення адмірала Колчака, 17 березня 1918 р. записав у щоденнику: “Мешканець Місяця Вільсон вибухнув посланням до російського народу; взагалі-то справа ні до чого, оскільки 3/4 російського народу жодних послань не читає і дуже мало, якщо не зовсім, обізнані у тому, що таке Сполучені Штати і де вони розташовані”²¹.

Навряд чи японці справді “вивчали” послання Вільсона, а росіяни ігнорували їх. Істина десь посередині: більша частина пересічної публіки ставилася до них, мабуть, індивідуально, інколи і не знаючи, про що йдеться. Вони знаходили відгук у незначній частині політично активних індивідумів. Зауважимо, що саме тоді (у 1918 р.) у тих американців, які долучилися до зовнішньої політики і розмірковували над подальшою тактикою країни у європейських справах, з’явився жвавий інтерес до майбутньої долі Дунайської монархії. У матеріалах ліберального тижневика “The New Republic” зазначалось: “Проблема Австро-Угорщини – це зараз наша

проблема, і виробити адекватну концепцію для неї – одне з нових міжнародних зобов'язань американського громадянина”. Перебравши функції будівничих Нової Європи, на Заході вважали за необхідне підкреслити прихильність до планів створення в Дунайському басейні міцної слов'янської федерації або ж конфедерації. В офіційному коментарі до “Чотирнадцяти пунктів” зокрема зазначалося: “Сполучені Штати підтримують також програму, що має на меті створення конфедерації Південно-Східної Європи”²². Цікаво, що саме тоді керівництво американських профспілок виступило зі спеціальною заявою на міжсоюзній робітничій конференції. Пропонувалося таке формулювання: “Конференція підтверджує Чотирнадцять пунктів, проголошені президентом Вільсоном як умови встановлення і підтримання миру між рівноправними націями”²³. До речі, у самому тексті 10 пункту тут припустились помилки. Народом Австро-Угорщини пропонувалося надати не “найвільнішу можливість” (*freest opportunity*) автономії, а “першу можливість автономного розвитку” (*first opportunity of autonomous development*)²⁴.

Подібної помилки припустились і австрійці, перекладаючи текст вільсонівської ноти. Навіть міністр закордонних справ Австро-Угорської монархії граф О.Чернін користувався текстом 10 пункту, в якому йшлося про необхідність надати “першу можливість” (*erste Gelegenheit*) автономного розвитку народам імперії²⁵. В одній із тогочасних німецьких публікацій американських мирних умов, де поруч з німецькою версією подається автентичний англійський текст, переклад відповідає тексту оригіналу. У ньому, зокрема, читаємо, що народам Австро-Угорщини має бути надана “найвільніша можливість автономного розвитку”²⁶.

Сучасний британський історик Тео Аронсон вважає, що “ендемичні сепаратистські рухи” у Центральній Європі отримали “небачене прискорення”, завдячуючи саме впливу Чотирнадцяти пунктів Вільсона. “З цього моменту самовизначення для усіх меншин стало не тільки природним; воно перетворилось майже в імператив”²⁷. Зовсім іншої думки дотримувався один з перших дослідників програми Вільсона професор М.Хадсон, який зауважив: “Це в інших промовах він особливу увагу приділяв *самовизначенню* (курсив мій – В.Ф.) як важливій основі мирного врегулювання. Такого не було у промові щодо Чотирнадцяти пунктів”²⁸. А головний американський “пропагандист” Джордж Кріл взагалі вважав, що вільсонівські пункти не мали серйозного практичного значення. Він писав: “По суті справи Чотирнадцять пунктів не слід розглядати як визначену практичну формулу (*a definitive practical formula*), а тільки як широке оприлюднення принципів”²⁹. Американський дослідник Й.Калвода зауважив з приводу 10 пункту, що союзники відмовилися від розпаду Австро-

Угорщини і таким чином шлях для “збереження імперії був ще відкритий”³⁰. Цікаво, що під час підготовки промови Вільсона експерти пропонували поєднати лінію на збереження Австро-Угорщини як федеративної держави з елементами “психологічної війни” проти Габсбургів, підтримуючи революційні устремління насамперед слов’янських народів з метою схилити Відень до сепаратного миру з країнами Антанти. Проте Вільсон у січні 1918 р., як зазначає Б.Унтербергер, не підтримав таку політику “подвійного дна”³¹.

Майже усі дослідники сходились на думці, що “пункт Десятий закликав до внутрішньої (чи то федеральної) автономії для національних груп всередині Австро-Угорської імперії”. “Тільки пізніше Вільсон погодився з розпадом імперії, що призвело до встановлення слабких держав у Центральній Європі, підірвавши баланс сили і відкривши шлях Гітлеру”³².

Не випадково барон Мусулін повідомляв Черніну в телеграмі 28 січня 1918 р., що заяви Вільсона і Ллойд Джорджа щодо майбутньої політики в австро-угорському питанні суттєво порушують великосербські плани. Констатація того, що розчленування Австро-Угорщини не передбачено у воєнних цілях Антанти, викликало в сербських емігрантських колах, як зазначав дипломат, “велике занепокоєння”. В зв’язку з цим Югославський комітет у Лондоні виступив із заявою, в якій зазначалося, що “демократизація Австро-Угорщини на основі автономії не може розв’язати югославське питання”. Цього можна досягнути лише за умов повного звільнення югославів з-під австрійської влади”³³.

Звернемося до інших пунктів мирної американської програми, які безпосередньо торкалися австро-угорських проблем, маючи на меті їхнє порівняння з 10 пунктом. Вільсон і Хауз, обговорюючи текст промови, погодились, що нинішні пункти Лондонського договору, які давали Італії владу над іншими національностями, увійшли у конфлікт з принципами, проголошеними США. Незначне зауваження на полях, написане Вільсоном на доповіді “Інкуайрі” з цього питання, стало пунктом Дев’ятим. Обидва політики погодились, що турецьке панування в Європі завершилося. Пункт XI щодо Балкан був достатньо розпливчатим, оскільки невизначеним залишалося майбутнє Австро-Угорщини. Пункт XIII гарантував відновлення незалежної Польської держави. Він відповідав принципам, проголошеним полковником і обіцянкам Хауза своєму другу І.Падеревському. Один німецький спільний знайомий представив його Хаузу. Результатом цього візиту було отримання Польщею коридору³⁴.

Оцінюючи Дев’ятий пункт, Ліппман писав, що у ньому визнавався принцип національності, а це означало лише одне: умови відомого Лондонського договору не визнавалися. Територіальне розмежування, за-

пропоноване цим договором, експерт охарактеризував як “напівстратегічне, напівекономічне, напівімперіалістичне, напіветнічне”. На його думку, симпатії союзників могли отримати тільки ті вимоги Риму, котрі сприяли відновленню “істинної” Italia Irredenta. Усі ж інші, як було відомо у поінформованих колах, лише “стримували неминуче Югославське повстання” (delayed the impending Yugoslav revolt)³⁵.

Якщо порівняти американські умови миру з британськими, то англійські виглядали щодо Центральної Європи навіть радикальнішими. По-перше, Ллойд Джордж чітко заявив про необхідність надання “самоврядування австро-угорським національностям, які прагнуть цього”. Проте про збереження довоєнного статус-кво не могло бути й мови. Адже за пропозицією Ллойд Джорджа італійці мали задовольнити власні вимоги щодо “союзу з іншими представниками своєї національності і мови”. Справедливо слід поставитися до “людей румунського походження і мови врахувавши їхні законні вимоги”³⁶. Зрозуміло, що всі вони мали б задовільнятися за рахунок Австро-Угорщини. Насамкінець, відновлення Польської держави, як важливого елемента “стабільності Західної Європи”, навряд чи обійшлося без приєднання до Польщі польських земель, що перебували у складі Цислейтанії. Цікаво, що американські плани щодо Італії і польської державності співпадали з англійськими. Однак у випадку з Румунією американці вимагали лише евакуювати війська Центральних держав з її території.

Події Лютневої революції в Росії наблизили вирішення польської проблеми. 17 березня 1917 р. було оприлюднено Декларацію Тимчасового уряду, в якій говорилося про можливість створення після війни незалежної Польської держави. Тоді ж утворили ліквідаційну комісію у справах Царства Польського³⁷. Цікаво, що офіційний Лондон дуже обережно поставився до перспектив польської державності. Бальфур, виступаючи у травні того ж року, зауважив: “Як на мене, то, висловлюючи західну точку зору, скажу, що волю бачити Польщу російською автономією. Адже у разі утворення незалежної держави, яка знаходиться між Центральними країнами і Росією, вона була б відрізана від Заходу”³⁸.

Наприкінці 1917 р. польською проблемою займалися експерти “Ін-куайрі”. У рекомендаціях, зокрема, зазначалось, що з часом необхідне “відновлення незалежної і демократичної Польщі”. Цю рекомендацію президент врахував у своїй промові. У пункті XIII говорилось: “Незалежна Польська держава повинна бути створена із долученням до неї територій з виключно польським населенням. Польщі має бути забезпечений вільний і захищений вихід до моря, а політична та економічна незалежність, разом з територіальною цілісністю, повинна гарантуватися міжнародним догово-

ром”³⁹. Зазначимо також, що експерти розглядали можливість приєднання відновленої Польської держави до демократичної Росії або Австро-Угорщини. Вільсон не погодився з такою перспективою.

Пізніше в “Офіційному коментарі до Чотирнадцяти пунктів” підкреслювалося, що на сході Польща “не повинна отримати ніяких земель, де переважають литовці або українці”. Відомий російський ліберальний діяч Р.Ю.Віппер, будучи прихильником відновлення польської державності, разом з тим зауважував: “... Відновити Польщу не так просто. До її складу до розділів входили землі, населені білорусами, українцями, латишами, литовцями; входила область, населена німцями... Відійдуть ці усі землі до нової Польщі чи ні? І в тому, і в іншому випадках виникають нові утруднення і як наслідок небезпека нових воєн”⁴⁰.

Таким чином, у Вашингтоні продовжували підтримувати, і це підкреслювалось у документах, рух до федералізму в Австрії, який у разі успіху значно послабив би дуалістичну систему. Американці не виходили за рамки поміркованої тактики в австро-угорському питанні. Про це свідчив, зокрема, зміст присвяченого Австрії 10 пункту з відомих “Чотирнадцяти пунктів Вільсона”. Австрійська дослідниця зовнішньої політики США у 1917–1919 р. Астрід Хаусманн у своїй дисертації зазначала, що формулювання 10 пункту було “типово вільсонівським” – сказано багато, а по суті знову нічого⁴¹.

У Вашингтоні поступово переконувались у необхідності радикальних змін в австро-угорській політиці. Нові підходи знайшли відображення у листі держсекретаря США Лансінга (травень 1918 р.) президенту Вільсону. Він радив президенту переглянути, наскільки можливо, ставлення США до австро-угорських проблем, наполягаючи у зв’язку з цим на вирішенні ряду важливих питань. По-перше, чи підтримають США незалежність різних національностей, передусім чехів та югославів? По-друге, наскільки слід використати принцип самовизначення? (Якщо так, то в якій мірі?). Проблема полягає в тому, підсумовував Лансінг, “підтримаємо ми чи ні дезінтеграцію Австро-Угорської імперії на її складові або ж союзи таких частин”. При цьому держсекретар звернув увагу Вільсона на недавній німецький досвід використання національного невдоволення для посилення дезінтеграції Російської імперії⁴².

Зустрічаючись з президентом, група американців угорського походження передала йому спеціальний меморандум, щодо “політики США стосовно національностей, які знаходяться у складі Австро-Угорської імперії”. В документі, зокрема, зазначалось, що після невдалої публікації таємного листа імператора Карла⁴³ ситуація у Центральній Європі докорінно змінилась. До того ж після повалення царської династії в Росії у ми-

нуле відійшли страхи, пов'язані із “могутністю і жадібністю Російської імперії”. Ось чому прагнення до національної незалежності в регіоні “стає домінуючим”. На думку авторів меморандуму, такий розвиток подій означав би неминучий розпад Австро-Угорської імперії на її складові елементи, спонукаючи до утворення “окремих або ж федеративних держав”. Внаслідок цього утворилися б, як незалежні держави, “ерц-герцогство Австрія і королівство Угорщина. Перше б включало усе німецькомовне населення, а друге тих, хто розмовляє угорською”⁴⁴.

Держсекретар Р. Лансінг, з огляду на фіаско лінії на сепаратний мир з Віднем, запропонував зробити самовизначення націй наріжним принципом всієї східноєвропейської політики США. Вільсон вагався. Президент не міг відразу відійти від звичних стереотипів і традиційних уявлень про стабілізуючу роль Австро-Угорської монархії у регіоні. Разом з тим тиск з боку еміграції зростає. Однак вирішальний момент для визнання, як вважали американці, ще не настав. Така зовнішньополітична тактика Вашингтона залишалася практично незмінною до літа 1918 р.

Примітки

1. *Gelfand L.E.* The Inquiry. American preparations for peace, 1917-1919. – New Haven, 1963. – P.46, 102.
2. *Lippmann W.* Public opinion. – N.Y., L., 1965. – P.136.
3. *Muir R.* An Autobiography and some essays. – L., 1943. – P.110.
4. Op.cit. – P.108.
5. *Милюков П.Н.* Национальный вопрос (Происхождение национальности и национальные вопросы в России). – М., Пг., 1925. – С.103.
6. *Fest W.* Peace or partition? The Habsburg Monarchy and British policy 1914-1918. – N.Y., 1978. – P.170.
7. The Mirage of Power. – L., 1972. – V.3. – P.598.
8. Op.cit. – P.607-608.
9. *Gardner L.C.* Safe for democracy. The Anglo-american Response to Revolution, 1913-1923. – N.Y., 1984. – P.163.
10. Sir E. Drummond to S.A.Spring Rice, Jan.12, 1918 // The Papers of Woodrow Wilson (далі – PWW). – V.45. – P.577.
11. Austria-Hungary. Based on the work of Paul Louis Leger. – Philadelphia, 1906. – P.457.
12. The Mirage of Power. – P.609.
13. The First Version of the Fourteen Points // PWW. – V.45. – P.481.
14. *Unterberger B.M.* The United States, Revolutionary Russia, and the rise of Czechoslovakia. – Chapell Hill, 1989. – P.95.

15. The Final Draft of the Fourteen Points. Jan.7, 1917 // PWW. – V.45. – P.527, 537.
16. *Mamatey V.S.* The United States and East Central Europe, 1914-1919. A study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda. – Princeton, 1957. – P.180.
17. *McAdoo Wilson E.* The Woodrow Wilsons. – N.Y., 1937. – P.246.
18. *Panaretov S.* Diary 1917-1921. Appendix // *Petkov M. Petko.* The United States and Bulgaria in World War I. – N.Y., 1991. – P.178-179.
19. *Cashman S.D.* America in the Age of Titans. The progressive Era and World War I. – N.Y., 1988. – P.510.
20. *Kawakami Kiyoshi.* Japan and world peace. – N.Y., 1919. – P.48-49.
21. Дневник барона Алексея Будберга // Архив Русской революции. В 22 тт. – М., 1991. – Т.12. – С.287.
22. Архив полковника Хауза. – М., 1944. – Т.4. – С.156.
23. Proposals of American Federation of Labor Delegates to Inter-Allied Labor Conference, London, Sept.17-20, 1918 // Labor's official war record / American Labor and the War by S.Gompers. – N.Y., 1919. – P.374.
24. Op.cit. – P.376.
25. Nachlass Czemin // Haus-, Hof-, und Staatsarchiv, Wien. – P.A.I/1092 A. – S.141.
26. Die sieben und zwanzig Punkte des Präsidenten Wilson. – o.O., 1918. – S.3.
27. *Aronson T.* Crowns in Conflict. 1910-1918. – L., 1986. – P.184.
28. Woodrow Wilson's Fourteen Points After Eight Years. By Manley O.Hudson. An Address at a Dinner in Commemoration of the Birthday of Woodrow Wilson, Minneapolis, Minnesota, December 28, 1925. – N.Y., 1925. – P.9.
29. *Creel G.* The war, the world and Wilson. – N.Y., L., 1920. – P.301.
30. *Kalvoda J.* The Genesis of Czechoslovakia. – N.Y., 1986. – P.257.
31. *Unterberger B.M.* Op.cit. – P.96.
32. *Cashman S.D.* Op.cit. – P.512.
33. Kriegs-Ziele Entente-Staaten // HHStA.P.A. I.1052. Liasse Krieg 69. – S.21.
34. *Viereck G.S.* The Strangest Friendship in History. Woodrow Wilson and Colonel House. – N.Y., 1932. – P.212.
35. *Lippmann W.* Public opinion. – P.137.
36. Literary Digest. – 1918. – 9 Febr.
37. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате. – 20 июня 1917 г. – С.1203-1205.
38. Lansing Papers. 1914–1920. – Wash., 1940. – Vol.2. – P.27.
39. The Final Draft of the Fourteen Points, Jan 7, 1918 // PWW. – V.45. – P.538.
40. *Bunnep P.Ю.* Война и демократия. – М., 1917. – С.40.
41. *Hausmann A.* Die Amerikanische Aussenpolitik und die Entstehung der Öster-

reichischen Republik von 1917-1919 / Dissertation zur Erlangung des Doktor-Grades an der Philosophischen Fakultät der Universität Wien, 1972. – S.86.

42. R.Lansing to W.Wilson, May 10, 1918 // PWW. – V.47. – P.589-591.

43. Ідеться про відомий лист, адресований президенту Франції, в якому австрійський імператор пропонував укласти сепаратний мир з Антантою на прийнятних для неї умовах.

44. United States in Relation to the Nationalities included within Austro-Hungarian Empire // PWW. – V.48. – P.436.

В.П.Газін

США, ЄС І РОСІЯ У СИСТЕМІ СТАНОВЛЕННЯ НОВОГО СВІТОВОГО ПОРЯДКУ

Події 11 вересня 2001 р. внесли значні корективи у плин розвитку світового співтовариства. Багато хто назвав їх початком відліку нової епохи із ще неясним до кінця означенням “світ став іншим”. США, що стали об’єктом зухвалого акту з боку міжнародного тероризму, прийняли виклик і відповіли потужними силовими акціями в Афганістані (жовтень-листопад 2001 р.) та Іраку (березень-квітень 2003 р.). Порівняно з миротворством ООН та НАТО на Балканах, якому передував серйозний дипломатичний зондаж, а самі акції “примусу до миру” стали наслідком його невдач, американські дії в Афганістані та Іраку не були обтяжені політико-дипломатичними процедурами, були рішучими й відкритими, із широким використанням надточної зброї і найновіших засобів вогневого ураження противника. Безпека США стала головним мірилом поведінки адміністрації Буша-молодшого.

Через рік була сформульована й нова зовнішньополітична доктрина. У документі “Нова стратегія національної безпеки США”, обнародованому 20 вересня 2002 р., американський уряд в односторонньому порядку став визначати, яка держава створює загрозу для США або ховає на своїй території групу, що потенційно нею може бути. Це, вважає керівництво США, дає право на превентивний удар з метою усунення загрози аж до “зміни політичного режиму”¹.

Нова доктрина формувалася під впливом традиційних для американської державної еліти стереотипів “вибраності” й “божественного призна-

чення” США у світі, охопленому хаосом. Її ідеологічним і теоретичним підґрунтям є основоположна доктрина “пакс американа”, яка тією чи іншою мірою впливала на всі зовнішньополітичні доктрини США після Другої світової війни, починаючи від “стримування комунізму” Джорджа Кеннана й до сьогоднішньої Джорджа Буша. Зв’язок між ними очевидний. Боротьбу з міжнародним тероризмом Буш назвав продовженням “споконвічної війни волелюбної Америки з кайзерівською Німеччиною, німецьким фашизмом, радянським тоталітаризмом”².

Американці ніскільки не сумніваються в прихильному ставленні світу до їхніх дій, оскільки впевнені, що ведуть боротьбу за утвердження тих же цінностей та ідеалів демократії, свободи, людських прав тощо, як і раніше. Різниця лише в тому, що на цей раз “хрестовий похід” оголошений проти не менш одіозного прогивника – міжнародного тероризму. Тепер ворог №1 – в образі Бен Ладена, проти якого потрібні крайні заходи.

Перемога Заходу у “холодній війні”, крах системи протистояння, економічні і військові можливості США як світового лідера, як єдиної у світі держави, здатної вести бойові дії в будь-який час і в будь-якому місці планети, кардинально вплинули на характер практичної реалізації нової доктрини. США стали схилитися до проведення бойових операцій власними силами або силами тимчасових коаліцій³. Водночас реальним став курс на розширення геополітичного простору впливу та присутність у районах, де до 1991 р. США взагалі не мали ніяких позицій або не надавали їм особливого значення: на Далекому та Близькому Сході, в Центральній Азії, на Балканах, в регіоні Каспійського моря. Американці приступили також до модернізації ядерної зброї малої потужності для завдання точкових ударів.

Такі дії адміністрації президента Буша явно не в ладах з прийнятими міжнародними нормами поведінки. Так стаття 21 Статуту ООН дозволяє вдаватися до самооборони лише у випадку збройного нападу. І лише в екстремній ситуації можливе використання сили із санкції ООН. Проте в Америці вже давно виробилося своє скептичне бачення ролі ООН.

“Організація Об’єднаних Націй не існує, – проголошує заступник держсекретаря Джон Болтон, – існує міжнародна спільнота, якою може керувати єдина сильна держава, що залишилася у світі – Сполучені Штати”⁴. Підстави для таких заяв появились після 1991 р., коли американське домінування у світі стало незаперечною реальністю. Було б наївно підозрівати США у прагненні до світового панування в класичному розумінні цього слова. США, скоріше, хочуть взяти на себе функції світового диспетчера, який би не тільки відводив небезпеку від самого себе, а й спрямовував енергію людства в бік реалізації тих життєвих стандартів,

якими так пишаються американці. У досягненні цілей США, відкинувши всякі обмеження на свободу дій, стали покладатися лише на силу. Проте перекувати світ на американський зразок – ілюзія, яка не здатна стати дійсністю. І використання для цього сили, як свідчить практика, тільки поглиблює проблеми.

Протиставлення своїх цінносних здобутків, навіть якщо вони є вершиною сучасних стандартів життя, цінностям інших цивілізацій не може виступати універсальним методом досягнення цілі, оскільки при цьому втрачається демократизм поведінки. Як наслідок спротиву, на поверхню вийшли злоба й ненависть, викликані неприйняттям суспільною свідомістю, насамперед арабських країн, чужого вторгнення, навіть з найкращими намірами, в усталене віками й далеке від епохи модерну життя.

Нова доктрина США породила зрозумілий неспокій у європейців. Уже надто часто, щоб не викликати негативні асоціації минулого, на території Європи відбувалися спустошливі війни і конфлікти. “Попереджувальні удари”, “превентивні заходи”, “оборонна інтервенція”, спецназівські “рейди для попередження” – в морально-етичному плані все це Європою вже пройдено.

У ситуації конфлікту між США і арабським світом Європа намагається бути арбітром, сформулювати власну миротворчу позицію. Така поведінка цілком адекватна сучасній іпостасі ЄС, міжнаціонального утворення, основаного на єдиній системі цінностей, в якому найвищим принципом нормального функціонування є підтримання рівноваги й злагоди між його членами. Національні кордони між країнами ЄС стали державно-адміністративними, а їх функції передані транснаціональним, що проходять по периметру Союзу. Німці, французи, італійці тощо стали просто європейцями, хоча сама Європа залишається розколотою на тих, хто належить до ЄС, і тих, хто залишається за його межами. З чого слідує, що географічно можна бути в Європі, але не бути причетними до модерних європейських цінностей⁵.

Чи зможе Європа подолати у собі цю найбільш кричущу суперечність? У своїй знаменитій промові, виголошеній 5 березня 1946 р. у Фултоні, У. Черчіль був переконаний, що “післявоєнний світ не може стати по-справжньому безпечним без побудови нової, єдиної Європи, ні одна із націй якої не повинна відчувати себе геть-чисто викинутою з європейської сім’ї народів”⁶. На жаль, сьогодні багато хто з лідерів Європи глухий до цього актуального заповіту Великого політика ХХ ст.

Країнам ЄС вдалося сформувати спільні інтереси. Домовленості на основі міжнародного права, що лягли у підґрунтя ЄС, заклали базову основу Союзу європейських держав. Вони передбачають добровільну передачу

його членами частини своїх суверенних прав спільним інституціям, таким як Європейська Комісія, Рада Міністрів, Європейський парламент, Суд європейських співтовариств, Європейська Рада тощо.

З'явилися й обґрунтування статусу інтегрованої у Союз держави. Згідно концепції англійських учених Б.Бузана і Р.Мітгла, держави, члени ЄС, за своїм характером є постсучасними. Влада в них розподілена між місцевими, регіональними, федеральними загальноєвропейськими і міжнародними структурами. При такому перерозподілі державних функцій регулюючими категоріями стають статті міжнародного права. Ними пронизаний весь демократизм ЄС і на них він же й тримається. За таких умов постсучасна держава відмовилася від частини свого суверенітету. Її економіка – складова частина інтернаціональної економіки ЄС.

Європейський Союз прагне подарувати свої принципи світовій спільноті, запропонувати їй свій проект нового світового порядку, в якому домінують закони, а міжнародні організації й установи наділені повноважними правами у прийнятті зобов'язуючих для всіх рішень. Європейці вважають, що конфлікти, які виникають, треба врегульовувати, насамперед, політичним шляхом.

Росту самостійності й активності об'єднаної Європейським Союзом Європи сприяє посилення економічних позицій ЄС у світі. Він, – як і США, могутня економічна потуга, загальна торгівля якої на 15% переважає американську, з людськими ресурсами 15 країн, що складають 380 млн. чол. ЄС має асоційовані зв'язки з 80 країнами світу⁷, є його потужним торговим, інвестиційним і культурним центром. В останні роки Європа створила свою валюту, власні збройні сили – Європейський корпус швидкого реагування, що вказує на бажання європейців самостійно гасити конфлікти в межах континенту, не бути залежними від НАТО з його процедурами в разі необхідності швидкої реакції на виклик загрози. Наявність таких сил ще більше незалежнює ЄС від Сполучених Штатів.

Що ж це, вибудовуючи свою власну модель світового порядку, Європа кинула виклик США? Не визнає їх єдиним світовим лідером? Зовсім ні. Скоріше, це об'єктивний процес, що спонтанно став виявлятися після подій 1989–1991 рр.

Позбувшись воєнної загрози з боку комунізму, Європа не має більше потреби покладатися на військову могутність США у підтриманні своєї безпеки, натомість прагне паритетних стосунків зі своїм стратегічним партнером. Фрonda в період іракської кризи президента Франції Жака Ширака і бундесканцлера Німеччини Герхарда Шрьодера, країни яких складають несучу вісь “європейського дому”, – не просто захист міжнародного права в особі ООН, що вимагає серйозної реформації і при-

ведення її функціональної діяльності у відповідність до реалій і нових викликів у сучасному світі, а й демонстрація самостійності суджень і дій, чого не спостерігалось раніше⁸.

Постсучасна держава, що стала формуватися із створенням у 1957 р. “Спільного ринку”, поступившись у власних інтересах частиною свого суверенітету, не перестала бути суверенною. Зокрема, кожна з країн-членів ЄС може самостійно визначати свою політику стосовно тих чи інших подій, при умові, що це не зашкодить інтересам інших членів. Так, якщо Франція і Німеччина вимагали від свого союзника по НАТО поставити вирішення проблеми Іраку в рамки міжнародного права під егідою ООН, то Велика Британія, Іспанія, Італія беззастережно підтримали США. Однак між європейськими грандами, окрім особистої перепалки між бундесканцлером ФРН Г.Шрöderом і прем’єр-міністром Італії С.Берлусконі, нічого особливого не сталося. Євросоюз не перестав бути монолітом. У цьому виразилася міцність демократичних основ, на яких він побудований.

Європейські лідери (Німеччина, Франція), підсилені Росією, що прогала “холодну війну” й розсталася з комунізмом та ситуативно примкнула до них у пошуках свого шляху і своєї ніші у світовому співтоваристві, лише здавалися серйозною опозицією рішучості США по-своєму вести боротьбу з міжнародним тероризмом. Швидкий розгром Іраку американськими військами завдав удару й триумвірату. Виявилося, що в Г.Шрöderа взагалі нема причин сваритися з американцями. Поступово приходиться до пом’якшення своєї позиції щодо Іраку й Франція, на території якої проживає найбільша в Європі мусульманська община – 5 млн. чол. Урешті-решт, як і сподівалася радник американського президента Кондоліза Райс, США вдалося “відсікти Німеччину” й “задобрити Росію”.

Для російського президента В.Путіна чимало важливих питань залишаються невирішеними без підтримки США (вступ в СОТ, приплив американських інвестицій, входження у світову економіку, відвернення загрози з боку ісламського фундаменталізму тощо). Вразливим місцем Росії залишається війна в Чечні, яка на Заході прив’язується до універсальної тези сьогодення – прав людини, щоб піти на серйозний конфлікт з Америкою. А тому путінська Росія дала згоду на нову хвилю розширення НАТО, евакуювала свої бази в Камрані (В’єтнам) і Лурдесі (Куба)⁹, мовчки сприйняла односторонній вихід США з договору 1972 р. по ПРО, після чого російський ядерний потенціал став скидатися на гиру, що висить на державному бюджеті.

Росія пішла на поступки США в Центральній Азії, хоча ні для кого не секрет, що американці будуть формувати в регіоні вигідну для себе нову геополітичну ситуацію і надовго залишатися там¹⁰. Так, наприкінці березня

2002 р. Вашингтон визнав Казахстан країною з ринковою економікою. Та й уряди країн регіону розглядають присутність США як чинник стабільності, інвестування, зменшення залежності від Росії¹¹.

В останні роки рельєфно вимальовується два вектори зовнішньої політики Росії: світовий та СНДівський. Російська політична еліта розуміє, що кидати виклик Заходу не може. Однак настійно прагне визнання своєї особливості. РФ, стверджують російські ідеологи М.Г.Носов, С.М.Рогов, Н.П.Шмельов, “просто не зможе існувати як суверенна держава і як цивілізація, не маючи особливих національних інтересів і не прагнучи їх захистити, не маючи власної культурно-політичної “ойкумени.” І далі: “Росія, як переконує її історія, слідувала і буде слідувати власним шляхом, який тільки й здатний забезпечити виживання в світі”. Якщо в першій половині 90-х років у Росії ще були якісь проблески повороту до західного світу життя, то невдовзі, особливо після того, як дії НАТО в 1999 р. на Балканах були сприйняті, як антиросійські, у масовій свідомості росіян верх взяла думка, що західний шлях для Росії не підходить¹².

Росія, вважає відомий історик-американіст В.В.Согрін, “претендує на відносини рівного партнерства з могутньою державою і в зв’язку з цим критикує “претензії США на необмежене світове лідерство”¹³. Щоб переконатися в цьому, досить ознайомитися з останньою російською воєнною доктриною. Впадає у вічі копіювання доктрини Буша-молодшого: ті ж “превентивні удари” по “можливих противниках”, в тому числі й ядерні, бажання грати роль поліцейського тощо.

Росія прагне бачити в ролі керівника й контролера світу колегіальний орган, а себе одним із його членів, що тримається за кермо. Однак ігнорування браку сил і засобів для цього спричиняє серйозні зовнішньополітичні прорахунки. Так, зокрема, сталося в період іракської кризи. “Розрахунок [Росії – В.Г.] – пише у статті “Стерилізація будущего” М.Фішман – полягав у тому, щоб здобути крупні дипломатичні дивіденди із краху американської монополії на визначення долі світу, спритним рухом розмінати свою роль другосортного партнера по контртерористичній коаліції на статус повноважного світового поліцейського. Москва прорахувалась: війна в Іраку дуже швидко закінчилась повною перемогою американських військ, і Росія із розряду партнерів по коаліції, хай і другосортних, перейшла в розряд партнерів, умовно-достроково прощених за злісне хуліганство, тобто вищою мірою ненадійних”¹⁴.

Це свідчення невизначеності зовнішньополітичної стратегії Росії, ігнорування змін у співвідношенні сил, що сталися після 1991 р. Як наслідок, Росія не може виступати самостійною фігурою на світовій шахівниці і змушена маневрувати, шукаючи в справі досягнення своїх цілей підтримки у

тих, хто править сьогодні світовий бал, оскільки, як стверджує Бжезинський, є “державою середнього рівня і другорядного впливу”¹⁵. Однак у ролі тимчасового доважка США чи ЄС, що конкретно виражається в балансуванні між європейським і американським Заходом, Росія здатна змусити рахуватися з собою одних і других, що, зокрема, підтверджує млява реакція США та ЄС на “тузлінську справу”. Така адаптація до сьогоденних умов не означає, що Росія остаточно відмовилася від домінуючих цілей в Європі (у цій же доктрині НАТО розглядається в якості потенційного ворога). Змінився лише інструментарій їх досягнення. Разом з тим, європейська модель нового світового порядку у багатополісному форматі Росії ближча, ніж американський глобалізм. Проте сучасним лідером світу є США, і балансування Росії між двома західними полюсами сили цілком відповідає моменту.

Ослаблення своєї світової ролі Росія намагається компенсувати посиленням регіональної політики. Активізація останнім часом політико-дипломатичної діяльності на Заході підпорядкована цілям реалізації усіх відомих планів на пострадянському просторі. Уже згадувані ідеологи Носов, Рогов і Шмельов, ніскільки не бентежачись, стверджують, що вона не може не слідувати традиційній для неї стратегії “збирання земель”, яке зовсім не обов’язково проявляється в імперських формах¹⁶. Чи не тому Росія прагне остаточно розтопити лід недовіри минулого між нею і Заходом, отримати від нього мовчазне “добро” для забезпечення своїх інтересів на пострадянському просторі як плату за відмову після 1991 р. від Ялтинської системи і сприяння боротьбі з міжнародним тероризмом. Звідси категоричне неприйняття будь-якого руху європейських партнерів по СНД у бік Заходу.

Балансуючи в ролі доброго партнера то США, то Європи, Росія, запускає механізм “збирання земель” у формі ЄЕП. Стосовно подальшої ролі цієї структури на пострадянському просторі, як видно з прес-релізу російського посольства в Україні від 9 жовтня 2003 р., сумніватися не приходиться. Створення наднаціонального органу і митного союзу, як основної умови зони вільної торгівлі і, нарешті, “використання єдиної валюти”¹⁷, однозначно призведе до випадання з ЄЕП букви “Е”. На що здатний митний союз в імперському вимірі, історії відомо. У 1931 р. австро-німецька митна унія, яка спішно конструювалася обома сторонами, в усьому світі була розцінена як форма аншлюсу Австрії Німеччиною. Тоді цього не сталося завдяки категоричній позиції великих держав, основаної на заборонних статтях Версальського та Сен-Жерменського мирних договорів. Чи можливо до подібних митних союзів зараз ставлення змінилося? Якщо так, то чому? Політологи уже відмічають занадте захоплення Росії “еко-

номічними просторами” на теренах колишнього Союзу і гадають: “з чого б це?”¹⁸

Однак прагнення перетворити СНД в полігон для відпрацювання шляхів і методів повернення Москвою втрачених на рубежі 80-90-х років ХХ ст. позицій виглядає досить ілюзорно навіть в сенсі пострадянського простору. Світ змінився. Він має іншу економічну й політичну конфігурацію. Потужною силою став Китай, свідомо не можна не рахуватися з Індією та Японією. Та й світове співтовариство стало дуже чутливим до політики, яка іде врозріз із демократією та прогресом.

У цілому ж, починаючи від 2001 р., в міжнародній політиці явно окреслюються дві моделі формування нового світового порядку, пропоновані великими фігурантами сучасного співтовариства: американська – з елементами примусу до демократії і миру, і європейська, – базована на міжнародному праві з пріоритетами вирішення всіх проблем політико-дипломатичними методами.

Обидві моделі, якщо абстрагуватися від того, що їх центри – американський і європейський – належать до “золотого мільярда” і благополучні в сенсі життєвих стандартів, формуються за дещо відмінних умов, спроектованих 11 вересня 2001 р.: для американців суспільною травмою, для європейців – віртуальною загрозою.

Саме тут, якоюсь мірою у рамках формули “право сили чи сила права” приховується головна суперечність між Європою і США. Європа пропонує ліберальний шлях конструювання нового світового порядку, США – консервативно-силовий. Хоча стратегічна мета і США і ЄС одна й та ж – зробити світ демократичним і безпечним для всіх. А тому від американо-європейських суперечностей навколо шляхів створення нового світового порядку не слід чекати серйозних наслідків. Так, навіть арабський світ, категорично не приймаючи американські силові методи на Близькому Сході, цілком прихильно ставиться до таких демократичних цінностей, як свобода слова, друку, багатопартійна система і рівність перед законами¹⁹. Виходячи із ситуації сьогодення, питання, яким шляхом буде йти формування нового світового порядку – американським чи європейським, – стає все більш нарізлим та актуальним і залишається відкритим. У цьому ж дійстві проступає й проблема, яким має бути цей світ: багатополюсним чи однополюсним. Сама постановка питання формування нового світового порядку по-європейськи передбачає його багатополюсність, американське диспетчерство у ньому є водночас пріоритетом однополюсності.

І все ж, яка з двох, розглядуаних тут, моделей нового світового порядку має більше шансів на реалізацію в ХХІ ст.? Думається та, яка основана на канонах права, демократії й гуманізмі. Але це ніскільки не означатиме, що

застосування сили в сучасному світі не буде допоміжним засобом у цьому простому й тривалому світовому процесі.

Примітки

1. *Терентьев А.* “Новый мировой порядок” США или европейское мироустройство // МЭМО. – 2003. – № 7. – С.34-35.
2. *Терентьев А.* Назв. праця. – С.35.
3. *Иванов П.* Трансформация НАТО: век нынешний и век минувший // МЭМО. – 2003. – №1. – С.17.
4. *Терентьев А.* Назв. праця. – С.38.
5. *Європейський Союз, Ваш сусід.* – Brussels, Luxembourg, 1995. – С.14-23.
6. *Черчилль У.* Мускулы мира. – М., 2003. – С.484.
7. *Терентьев А.* Назв. праця. – С.33.
8. Там же. – С.38.
9. *Медведев С.* Россия: внешняя политика, безопасность, идентичность // МЭМО. – 2003. – № 7. – С.29.
10. *Гусейнова М.А.* Новые тенденции в политике США в Центральной Азии и Закавказье // США, Канада. Экономика, политика, культура. – 2003. – № 2. – С.43.
11. *Теребов О.В.* Россия и США в Центральной Азии // США, Канада. – 2003. – № 6. – С.5.
12. *Андреев А.* Образ Европы в современном российском обществе // МЭМО. – 2003. – № 5. – С.35.
13. *Согрин В.В.* История США. – СПб., 2003. – С.173.
14. *Фишман М.* Стерилизация будущего // Журнал. – 2003. – № 25. – С.21.
15. *Збігнев Бжезинський.* На світовій шахівниці Україна нагадує слона // День. – 2003. – 17 жовтня.
16. *Россия и Запад после 11 сентября 2001 г.* // США, Канада. – 2002. – №6. – С.9.
17. *Чорномірдин уповноважений уточнити* // Дзеркало тижня. – 2003. – 11-17 жовтня. – № 39.
18. *Портников В.* Репетиція просторів // День. – 2003. – 26 вересня.
19. *Коут Эндрю.* Аллах и Америка // Новое время. – 2003. – №30. – С.26.

**ЄВРАЗІЙСЬКА ТЕОРІЯ ТА РОСІЙСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ
В КОНТЕКСТІ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ІСТОРІЇ
РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ
(за матеріалами російської періодики 90-х років ХХ ст.)**

Бурхливі суспільно-політичні процеси початку 90-х років минулого століття викликали в російському суспільстві значне зростання інтересу до історії. Пошук напрямів дальшого розвитку вимагав переосмислення, переоцінки минулого, вироблення нових концептуальних засад російської історії та їх широкої пропаганди.

Цей процес знайшов своє широке відображення в російській періодиці. Аналіз її публікацій становить зараз значний інтерес для історичної науки щонайменше у двох досить аспектах. По-перше, з точки зору вивчення самого процесу переосмислення історії, зміни підходів до осягнення минулого та його оцінок на переломному етапі суспільства. По-друге, висунуті у цей період нові і повернуті із забуття старі концепції різних аспектів російської історії дають дослідникові значний матеріал для осмислення широкого кола проблем.

Предметом розгляду даної статті є співвідношення деяких основних аспектів євразійського вчення, зокрема його історичної концепції, з поглядами російських націоналістів в процесі переосмислення історії російської державності та пошуку шляхів її дальшого розвитку.

Слід зазначити, що при всій розмаїтості ідейно-політичних течій тогочасного російського суспільства у поглядах на історію російської держави та магістральні шляхи її подальшого розвитку в російській суспільній думці чітко простежуються два основні напрями – “демократичний” і “патріотичний”.

Перший обстоював ідею розвитку Росії на засадах “загальнолюдських цінностей”, “пріоритету прав людини” та інших “принципів демократії”, вироблених західною цивілізацією. Відповідно її минуле розглядалося з точки зору слідування, або виходу за межі загальноєвропейського історичного процесу. Розвал СРСР розглядався з цих позицій як неминучий закономірний результат.

До “патріотів” належали “ті, кого об’єднувала думка про збереження держави, її сили, величі, цілісності. Турбота про збереження або відродження не просто формальної, формально-юридичної держави, а про збереження або відродження своєрідної національно-історичної системи політичного, економічного, соціального, духовного буття ...”¹.

Тобто, йдеться, як бачимо, про відродження держави на принципах унітарності Російської імперії. У праві на самовизначення народам відмовляється на тій підставі, що, мовляв, не кожен із них є народом-державником. Державність – це особливий дар, властивий не всім народам, навіть тим, які мають свої держави.

Ідея великої російської державності об'єднувала, здавалося б, не поєднані сили – новомонархістів і комуністів, “котрі якимось чином, генетично, чуттям, підсвідомою історичною пам'яттю зрозуміли, що в Божественній ієрархії держава – це щось більш велике, святіше, ніж людина; право держави святіше “прав людини”. Цьому учить мудрість віків ...”². Саме таку “мудрість” і шукали в історії російські “патріоти”, намагаючись продемонструвати живучість російської держави за будь-яких обставин.

На початку 90-х в істориків не було часу на прискіпливе вивчення історії. Світ швидко змінювався. Потрібно було негайно визначитися, якими шляхами йти Росії далі. Тому тут є природним звернення до досвіду представників російської післяреволюційної еміграції, яким уже доводилось замислюватися над долею Росії. Завдання стояло: знайти об'єктивну причину необхідності збереження державної єдності Росії. З цим завданням найбільш успішно справилися євразійці. І російські патріоти не змогли пройти повз їх спадщину.

Особливості історичного розвитку того простору, який займала Російська імперія (СРСР), євразійство ставить у пряму залежність від природно-кліматичних та географічних умов регіону. Ці умови різко відрізняються від умов Західної Європи. Між Росією-Євразією й країнами Західної Європи проходить (приблизно по Віслі) кліматичний кордон, який називається від'ємною ізотермою січня. Західна Європа являє собою ряд долин, добре зрошуваних, відгороджених одна від одної і від полярного холоду горами.

На сході Європи картина різко змінюється. Відносно мала кількість вологи, відкритість північним вітрам, суворі зими та інші несприятливі фактори роблять життя тут важким. До його умов потрібно було пристосуватися. Східні слов'яни це зуміли, тому й поширилися аж до тієї невидимої межі, за якою вже починається Західна Європа.

Історично життя розвивалося по південному краю тайги, де є умови для скотарства та землеробства. Південніше зі сходу на захід тягнеться ряд степів і пустель, по яких кочували степові народи, проходив Великий шовковий шлях. На його кінцях і відгалуженнях розташовувалися великі цивілізації Китаю, Індії, Ірану, Малої Азії, Візантії і, нарешті, Західної Європи. Цим шляхом рухалися племена, проходили орди, торуючи віковичну дорогу народів, зв'язуючи воєдино весь цей простір.

Уздовж цього шляху й склався особливий субконтинент, який служить місцем розвитку євразійського культурно-історичного типу. “Географічно євразійці сприймають Росію-Євразію, тобто сукупність трьох російсько-євразійських низин-рівнин і гірських країн, що до них примикають, як “місцерозвитку”, як певний “географічний ландшафт”, котрий впливає на історичний розвиток”³, – писав один з основоположників євразійства Петро Савицький. Основною категорією євразійства є визначення Євразії, як особливого географічного та історичного світу, який не належить ні до Сходу, ні до Заходу (“цілісний Сходо-Захід”). Своєрідність цього субконтиненту полягає, крім усього іншого, ще й у спонуканні його різнорідних компонентів до політичної єдності. “Євразія як географічний світ ніби “передстворена” для утворення єдиної держави. Але тільки в конкретному історичному процесі реалізується ця єдність”⁴.

Дмитро Балашов, який розглядав через призму євразійської теорії національне питання в Росії, цей процес уявляв так. На рубежі III і II тисячоліть до н. е. по всьому степовому простору від центральної Монголії до сучасної Естонії розселився народ арійської групи – прямі старші родичі – скіфи. Вони “об’єднали в єдиний союз десятки народів як кочової, так і землеробської культур і вперше намітили, ніби ескізно накреслили прообраз пізнішої російської держави. У подальшому цей складний союз народів постійно відновлювався, причому першість іноді переходила до кочівників (скіфи, гуни, монголи), іноді до землеробів (готська держава Германаріха, слов’янський і київський каганати, імперія Рюриковичів, нарешті, московська держава, утворена в XIV ст.)”⁵.

Основоположники євразійства розглядали історію Євразії кінця I і майже всього II тисячоліття н.е. як боротьбу між “лісом”(осілими слов’янами) і “степом” (степовими кочівниками). У монгольський період євразійсько-російської історії перемиг “степ”. У XV ст. “ліс” в особі Московії взяв реванш. Московська держава виступила рушієм історичного процесу чергового об’єднання Євразії. Її суперниками були Казанське, Сибірське і Кримське ханства. Певний об’єднуючий потенціал мала й русько-литовська держава – Велике князівство Литовське. Але її намагання в цьому напрямі були припинені битвою на Ворсклі 1399 р., а пізніше нейтралізовані посиленням Кримського ханства.

Російська держава виросла під пеленою Золотої Орди. “Процес російської історії може бути визначений як процес становлення Росії-Євразії, як цілісного місцерозвитку. Об’єднуючим вузлом у цьому процесі стало те історичне середовище, де наклалися один на одного і з’єдналися один з одним плати духовно-культурного візантійського і державно-військового монгольського впливів”⁶, – зазначав Петро Савицький.

Отож, Росія проголошувалася духовно-культурною спадкоємницею Візантії та історичною наступницею не лише Золотої Орди, а й усієї монгольської держави. Таким чином, історія Росії накладалася на своєрідну просторово-часову систему координат: часова вісь з'єднувала її з Візантією, а при бажанні зі стародавнім Римом та Елладою; просторова – співвідносила її у геополітичному плані з імперією Чингіс-хана.

Така схема, в поєднанні з поглядом на Євразію як “цілісне місцерозвитку”, виглядала переконливим аргументом в устах апологетів збереження Союзу, або якогось іншого державного утворення на його місці. Тому не дивно, що євразійська концепція спершу досить активно експлуатовалася російськими ”патріотами”. Євразійська теорія містила великий підводний камінь, об який міг розбитися корабель ідеологів російської великодержавності. Навіть якщо Євразія справді містить у собі об'єктивні непереборні стимули для політичного об'єднання своїх компонентів, то тезу про те, що Росія й надалі повинна залишатися його центром, ще потрібно доводити. Адже, за Савицьким, ця єдність реалізується “тільки в конкретному історичному процесі”. А якщо Росія вже відіграла свою роль його рушія і на історичну євразійську авансцену повинні вийти інші “актори”? І хоча російські “патріоти” тишили себе думкою, що не кожен народ здатний до творення державності, тим більше великої, слід пам'ятати й про іншу частину цієї теорії: народ може втрачати здатність до державотворення. Чому росіяни повинні бути тут винятком? Відверто висловлювалися думки, що першопричиною розвалу СРСР “можна вважати політичну слабкість російської нації у якості етнічного ядра держави. Росію можна різати по живому тілу – вона не реагує”⁷.

“Однак Росія розпадалась не раз – і в XIII столітті після монгольського нашестя, і на початку XVII століття, в Смутні часи, і після 1917 року, – і все ж виникала знов з праху і попелу”, – відповідає на подібні настрої Вадим Кожинов. Хоча й визнає, що “точне знання майбутнього недоступне людям, і не можна з певністю стверджувати, що й на цей раз Росія вийде з випробувань неушкодженою” і тоді “євразійська ідея стане лише відображенням *минулого*”⁸.

Вадим Кожинов ніяк не може вийти за межі свого “російського” погляду на історію Євразії. Засвоївши євразійську ідею як ідею “російську”, він бачить Росію там, де її ще не було, а там, де її вже, можливо, не буде, для нього перестає діяти євразійська ідея, перетворюючись на “відображення минулого”, що “глибоко розкриває причини тисячолітнього буття Росії і безмірного багатства та величі цього буття”⁹.

Між тим Петро Савицький – повторимось – чітко сформулював одну з основних тез євразійства: єдність Євразії реалізується в конкретному

історичному процесі. Рушієм цього процесу, ядром цієї єдності на різних етапах виступали і виступатимуть різні сили. Ото ж “Росію-Євразію” слід розглядати як результат конкретного історичного процесу, який має колись завершитися, поступившись місцем іншим процесам. І біля слова “Євразія”, яке означає в першу чергу незмінне просторове поняття, може і повинне з’явитися замість слова “Росія” інше, яке означатиме іншого рушія конкретного історичного процесу, що наповнить іншим змістом, іншою якістю сформоване ним на євразійському просторі історичне явище.

Тому не дивно, що багато хто, особливо після того, як “нинішній трагічний розпад Росії (тобто СРСР – І.М.) ... в дореволюційному багатонаціональному і духовному сенсі”¹⁰ став очевидним, вже бачив нових виконавців головних історичних партій на євразійській сцені. На їх думку, розвал СРСР “пробудив до життя феномени, які, здавалось, давно поховані Історією. Знову майорить ідея великої тюркської імперії... Поступово формуються передумови для втілення великої ідеї аятоли Хомейні про створення світової мусульманської держави. Все сильніше звучить рефрен ідеї “Великого Турану”, що об’єднує тюрків Євразії”¹¹.

Для прибічників імперської ідеї як такої, виявляється, немає принципового значення, яка імперія формуватиметься на просторах Євразії – російська, тюркська чи ще якась. “Історія людства – це історія імперій”, – вважають вони, бо переконані, що тільки в “крупних політико-тектонічних глибах” імперій “реалізується ідея розвитку”. “Імперії змінюються, міняють свої обличчя, але тільки в їх межах відбувається божественна алхімія історії”¹².

Отож, майже бездоганна для обґрунтування історичної величі Росії євразійська концепція виявилася досить сумнівною з точки зору її історичних перспектив. Тому не дивно, що досвідчені капітани російської історичної публіцистики вважали за краще по можливості обминати її. Чи не тому на сторінках “Нашого сучасника” – трибуни російських “патріотичних сил” – не знайшлося місця для праці Петра Савицького “Геополитические заметки по русской истории”, в якій розкрита справжня суть євразійського вчення.

Підводні рифи євразійства і їх небезпеку для російської ідеї добре розгледіли російські націоналісти. Вони виступили з різкою критикою засад євразійської теорії. В ідеї Євразійського союзу незалежних націй націонал-патріоти вбачали небезпеку “остаточного розчинення історичної Росії” та ще й за рахунок її економічних ресурсів¹³. Концепція “Росії – Євразії” як якоїсь абстрактної єдиної наддержави, “де єдиним інтегруючим фактором колишнього радянського, а тепер “слов’яно-євразійського”, простору повинен стати войовничий антиатлантизм і антилібералізм”, теж, на їхню

думку, служить “благодатним ґрунтом для нових підступних проєктів розчинення ледве тліючого російського національного начала”¹⁴. Вони вважають, що реалізація задуму відновлення за всяку ціну географічного простору, який колись займала Росія, буде “довершенням російської трагедії”, оскільки для його реалізації доведеться пожертвувати самою Росією, російськими інтересами, російськими історичними святинами¹⁵.

Виходячи з положення, що “всі злети і падіння російської державності завжди відображали духовний, економічний і демографічний стан російського ядра”¹⁶, російські націоналісти визнають, що “в даний момент російський народ – перебуваючи в стані духовної та історичної невпевненості в собі, економічної слабкості і демографічного занепаду – не може тримати в полі свого безперечного державного впливу всю територію колишньої Росії”¹⁷, а тому будь-яке об’єднання на основі євразійських ідей приведе “до переродження характеру держави, особливо на користь мусульманських і закавказьких народів, що бурхливо ростуть”¹⁸.

Утрата російським народом своєї спроможності об’єднуючого фактора на євразійському просторі розглядається як факт. Тому в час, коли “Росія і російський народ – ослаблені, розчленовані втратили духовну і державницьку ініціативу в історичному розвитку”, демонструють “сум’яття і повну відсутність сформульованих національних і цивілізаційних орієнтирів”, створюючи тим самим “вакуум духовної, історичної і політичної волі”, який дає “імпульс до цивілізаційного експансіонізму” як з боку Заходу, так і з боку ісламського світу, результатом реалізації в таких умовах будь-якої версії євразійської доктрини буде “Росія без росіян” або “ТУРАН ЗАМІСТЬ РОСІЇ” (виділено в оригіналі – І.М.)¹⁹.

Російські націоналісти вважали своїм обов’язком своєчасно “вказати на небезпечне відродження нового еkleктичного “євразійства”, ... чия популярність зростає в міру того, як відкидаються збанкрутілі західні цінності”²⁰. На їх думку, євразійство непридатне як для пояснення закономірностей історичного минулого Росії, так і пошуку подальших магістральних шляхів її розвитку, оскільки “в цій концепції... Росія постає не як самобутня, в основі своїй православна цивілізація, а як якийсь містичний “континент”. Тисячолітня Росія, російський народ і його зібраний саме російським задумом державний простір у цій теорії стають “історичним матеріалом”, до якого неоевразійська “лабораторія” приміряє”... різноманітні “умоглядні схеми” та “надумані проєкти”, а “російська ідея і православна вселенськість” підміняється “їх антиподом – етно-ландшафтним містицизмом, язичеством з претензією на універсалізм, сумішшю космополітизму і фашизму одночасно, прикрашеною риторикою західноєвропейської геополітики школи географічного детермінізму”²¹.

Для поборників російської ідеї євразійство неприйнятне тому, що допускає можливість історичного розвитку на євразійському просторі без російського інтегруючого чинника. Саме тому стільки жовчі виливається на сучасні прояви євразійської теорії. І хоч вони намагаються відмежувати їх від “класичної євразійської школи”, де така можливість допускалась лише гіпотетично, все ж неприйняття суті останньої теж носить категоричний характер. Його другою причиною є різне розуміння основоположниками євразійства та сучасними російськими націоналістами суті того явища, яке перші називали “Росією-Євразією”, “євразійською цивілізацією”, а другі іменують “історичною Росією”, “Святою Руссю”, “російською цивілізацією”.

І перші і другі одним з наріжних каменів цього історичного феномена вважають його самотніть, хоча її зміст і походження розуміють по-різному. Євразійці цю самотніть бачили результатом “збирання і візантійської і монгольської спадщини”. Історичний світ Росії-Євразії, на їх думку, “визначався складним поєднанням візантійських і монгольських традицій, які все глибше перероблялися і все повніше перекривалися новим (курсив наш – І.М.), що б’є з глибин, началом руськості”²².

Отож, як бачимо, євразійці в особі свого головного ідеолога Петра Савицького визнають, що Росія-Євразія не лише в державно-політичному сенсі, але і в, загальному історико-культурному плані проростає з татарщини, бо історичне середовище верхньоволзької Русі, де “були сильні, отримані від Візантії, культурні начала”, “спочатку змушене було піти, а потім добровільно пішло, і плідно пройшло татарську школу”. Петро Савицький мало не прямо говорить про те, що Давня Русь і Росія це – якісно відмінні феномени: “Очевидно, Росія XVI–XIX ст. суттєво відмінна від Русі X–XIII століть”. І одна з найважливіших відмінностей, на його думку, полягає знову ж таки в тому, що “Росія XVI–XIX ст. є Руссю, яка пройшла татарську школу...”²³. Мабуть, буде доречно принагідно зазначити, що “татарську школу” проходила не вся Русь, а лише її частина. На це, власне, вказує й сам Петро Савицький, намагаючись продемонструвати благотворний вплив “татарської науки” на відміну від латинської, яку проходила інша частина Русі у складі Русько-Литовської та Литовсько-Польської держави. Маючи застереження до його висновків щодо результатів цього “вишколу”, погодимося з ним лише в тому, що вони були, справді, різними.

Для російських націоналістів основу самотності російської цивілізації складає виключно візантійська спадщина, традиції православ’я в усіх сферах життя – православна державність, православний народ, православна культура, збережені впродовж віків наперекір руйнівним впливам Сходу і Заходу. Якщо для євразійців Русь збереженням своєї православної

сутності завдячує татарській віротерпимості, а завдяки нейтральності татарського культурного середовища не втратила візантійської спадщини і, пронісши через “татарську школу”, змогла інтегрувати її в євразійський історичний процес, що дозволило в певний момент очолити його, то з точки зору російських націоналістів Свята Русь переборолла татарщину. Саме ж поняття Євразії “було народжене лише становленням Росії, яка з’єднала в собі через віротерпиме православне ядро Європу і Азію і пододала їх боротьбу унікальним симфонічним і діалогічним співіснуванням народів і цивілізацій. До неї ніякої “Євразії” не було, а йшла жорстока боротьба між “європейським і азіатським духом”²⁴, – стверджують вони, посилаючись на С.Соловйова.

Тільки спершись на Схід, інтегрувавшись у його історичний процес і використавши його результати, Росія змогла протистояти Заходу, стверджують євразійці. Георгій Вернадський навіть писав про два подвиги Олександра Невського, який, власне, й започаткував таку політику, – ратний подвиг проти Заходу і подвиг смирення перед силою Сходу²⁵.

На противагу цьому, прибічники російської національної ідеї дотримуються традиційної схеми протистояння на два фронти, вважають, що “багатівікова історія євразійських стосунків на просторах Росії значною мірою визначалась бажанням проковтнути східнослов’янські народи або сильною Європою, або кочовою Азією. З XIII ст., коли найбільш яскраво в історії Росії виявили себе “тевтонсько-монгольські” кліщі, і до 1945 р. це історичне протиборство постійно давало про себе знати”²⁶. Однак “Росія і російська ідея ґрунтувалися на цілепокладанні, що витікає з логіки власного національного буття, а не на протидії комусь”. Протидія є “завданням вторинним і впливає лише з... наявності сил, які намагаються перешкодити... творчій меті” російського народу, його “національним інтересам і багатівіковій геополітичній місії “держателя світової рівноваги цивілізацій”²⁷. Поставивши перед собою “головне національне історичне завдання – возз’єднання російського народу в єдиному державному тілі – Росії, ... відбудова і розвиток якого забезпечить... спадковість національного історичного буття”, націоналісти виступили проти спроб “переосмислення її візантійського і руського покликання на користь... туранського східного походження і євразійської долі”²⁸. Вони настійно проводять тезу про візантійську спадкоємність як визначальний фактор історичного розвитку Росії, першопричину її злетів і падінь.

Основним у візантійській спадщині для державотворення Росії є ідея ойкумени. У перекладі з грецького “ойкумена” – населений мир – світ, все-світ. Але визначення цього терміну часто інтерпретується як: “Наднаціональна єдність православних народів”, “Православна сім’я народів”. Так

підкреслюється відмінність Візантії і Росії від будь-якої “класичної” імперії. Відмінність цю зумовлює основний принцип ідеології ойкумени: “Універсалізм проти націоналізму”, який “виключав право націй на монопольне верховенство”. Тому в Константинополі “особи негрецького походження, якщо тільки вони засвоїли імперську “систему” та ідеологію, легко могли піднятися сходами державної і церковної ієрархії”, а в Росії ще за Петра I “прибалтійські провінції... мали більше свобод, ніж Москва і Петербург”²⁹, що немислимо у справжній імперії.

У Візантії принцип універсалізму пригнічував грецький націоналізм, що врешті стало однією з причин її загибелі: коли турецьке військо дійшло під стіни Царгорода, виявилось, що захищати його нікому – члени “сім’ї народів” дбали кожен про свої інтереси, а розтоптаний грецький патріотизм не міг справитися з цим завданням. Однак, не зважаючи навіть на те, що “сама історія давала Росії наочний урок: **тільки сильна національна держава здатна захистити віру і православний народ**” (виділено в оригіналі – І.М.), вона “вибрала ідею ойкумени”³⁰. Цей вибір і визначив увесь подальший хід історії Росії. Ідеологія універсалізму органічно втілилася в життя багатонаціональної держави, фактично створивши її. Однак принцип універсалізму виявився амбівалентним. За певних умов він дозволив створити гігантську державу, поставивши її долю в залежність від них. Цими умовами були міцність православ’я та монархізм.

Церковний розкол і петровські реформи підірвали основи православ’я. Подальше його затухання зруйнувало віру – основу народного духу, і будівля російського самодержавства, що здавалася непохитною, впала. З кривавої купелі революції виник інтернаціоналізм, яким підмінили російський універсалізм. На нього була покладена “формотворча роль в будівництві нової держави”. При всій карикатурній подібності на універсалізм він мав з ним одну справді спільну рису – залежав від сили віри. Доки вона жила, доти трималася й держава. Зневіра в соціалізмі мала своїм результатом розвал Союзу. При цьому росіяни “виявилися єдиним народом зовсім позбавленим націоналізму”. Був “втрачений принцип, що скріплює націю”³¹.

Такий загалом механізм впливу візантійської спадщини на історію Російської держави з точки зору прибічників російської національної ідеї.

Закономірно виникає запитання: чому Московська Русь, маючи перед собою повчальний приклад Візантії, яку ідеологія ойкумени привела до краху, все ж вибрала імперський шлях розвитку, а не пішла шляхом національних держав Європи, відмовившись від візантійської ідеології? Олександр Казінцев, який у цитованій вище статті “Русская ойкумена” намагався “з’ясувати принципи, на яких зводилася держава”, вважає такий вибір неймовірним. Він не знаходить для цього об’єктивних причин. Тому,

щоб якось пояснити доленосний, на його думку, крок держави, змушений вдатися майже до містифікацій. “Впевнений, – вигукує він, – Росія сама, серцем відчула духовну велич і красу вселенського ідеалу”. “Тут було якесь одкровення. Те, що одні називають інтуїцією, а інші Промислом. Ось воно-то, в кінцевому рахунку, й спрямувало течію подій”³².

Погодьтеся, навіть найзапекліші противники матеріалістичного підходу до розуміння історії таке тлумачення визначального чинника історичного розвитку держави мали б визнати надто...ідеалістичним. Поставивши за мету знайти основи російської державності лише у візантійській спадщині і відкинувши всі інші чинники, Олександр Казінцев не може дати скільки-небудь переконливого пояснення історичних процесів. Без застосування положень євразійської теорії пояснити вибір Росією на пряму свого державного розвитку дуже важко. Безперечно, визначальним чинником у цьому виборі була інтегрованість північно-східної Русі в євразійську геополітичну систему. Саме вона втягувала її на шлях, колись торований Візантією на інших просторах. Основним фактором, який визначав внутрішню логіку державницького розвитку північно-східних руських земель, була їх включеність в політичну систему монгольської держави. “Вакуум духовної, історичної і політичної волі”, подібний до того, який, на думку російських націоналістів, був спричинений розвалом СРСР, виникав і в процесі розпаду політичної єдності, сформованої монгольською шаблею. Саме він “засмоктував” Росію на євразійський простір, державницьке освоєння якого на принципах візантійської ідеології для неї було найбільш природним.

Основний висновок з викладеного вище полягає в тому, що спроба покласти в основу закономірностей історичного шляху Російської держави лише її візантійську спадкоємність не є продуктивною. Відмова від положень євразійської концепції на догоду націоналістичній чи будь-яким іншим ідеологічним теоріям робить неможливим адекватне сприйняття історії російської державності. До такого ж результату призвела б і апологетика євразійства. Навіть поверхове співвідношення різних концептуальних підходів переконливо демонструє марність спроб адекватно осмислити визначальні фактори генезису російської державності, виходячи з тих чи інших ідеологічних установок, якими вже запрограмований “бажаний” результат пошуку.

Примітки

1. Шесть лет по дороге к отчаянию. Беседа Николая Дорошенко с Татьяной Глушковой // Наш современник (далі – НС). – 1991. – №11. – С.149-150.
2. Там же. – С.150.

3. *Савицкий П.Н.* Геополитические заметки по русской истории // Вопросы истории. – 1993. – №11-12. – С.121.
4. Там же. – С.134.
5. *Балашиов Д.* Союз равных народов // НС. – 1991. – №7. – С.136.
6. *Савицкий П.Н.* Указ. соч. – С.126.
7. *Анисимов А.* Судьбы России и мировые кризисы // НС. – 1991. – №3. – С.135.
8. *Кожин В.* Историсофия евразийцев // НС. – 1992. – №2. – С.144.
9. Там же.
10. *Назаров М.* Историсофия смутного времени // НС. – 1992. – №6. – С.143.
11. Султанов Шамиль. Дух евразийца // НС. – 1992. – №7. – С.147.
12. Там же.
13. *Нарочницкая Н., Мяло К.* Ещё раз о “евразийском соблазне” // НС. – 1995. – №4. – С.130.
14. Там же. – С.131.
15. Там же.
16. Там же. – С.128.
17. Там же. – С.135.
18. Там же. – С.134.
19. Там же. – С.135-136.
20. Там же. – С.132.
21. Там же. – С.132-133.
22. *Савицкий П.Н.* Указ. соч. – С. 126-127.
23. Там же. – С.127, 134.
24. *Нарочницкая Н., Мяло К.* Указ. соч. – С.135.
25. Вернадский Георгий. Два подвига Александра Невского // НС. – 1992. – №3. – С.151-158.
26. *Мяло К., Гончаров П.* Славянские ручьи // НС. – 1991. – №2. – С.11.
27. *Нарочницкая Н., Мяло К.* Указ. соч. – С.136-137.
28. Там же. – С.137.
29. *Казинцев А.* Русская ойкумена // НС. – 1992. – №12. – С.183.
30. Там же. – С.187.
31. Там же. – С.189.
32. Там же. – С.183, 187.

ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА, ІСТОРІОГРАФІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Ю.З.Данилюк

СТВОРЕННЯ “КАБІНЕТІВ МЕМУАРІВ” ЯК ОДИН З НАПРЯМКІВ ПОДАЛЬШОГО РОЗВИТКУ УСНОЇ ІСТОРІЇ

Останнім часом зарубіжна в т.ч. російська історіографія виявляє все більше інтересу до усної історії, яка дозволяє відтворити конкретне життя та побут різних поколінь, зберегти для нащадків, на перший погляд, несуттєві деталі, всього того, що не вкладається в загальні схеми викладення історії.

Наявні, на сьогоднішній день, мемуари політиків, державних діячів, керівників та передовиків виробництва, військовослужбовців, членів різних політичних партій, в першу чергу більшовицької, хибують зайвою заідеалізованістю, прилакованістю, практично повністю відповідають ідеологічним вимогам того чи іншого проміжку часу. Наприклад, після смерті В.І.Леніна колишні соратники Ілліча, включаючи його дружину Н.К.Крупську, в своїх дописах всіляко звеличували роль Й.В.Сталіна в жовтневій революції та громадянській війні, переконували саме в тому, що саме він став творцем перемоги!

Гасло Ленін – це Сталін сьогодні стало своєрідним лейтмотивом всіх подальших опублікованих мемуарів. Так, організатори промисловості, активні учасники стаханівського руху свідчили, що завдяки Й.Сталіну значною мірою зросло промислове виробництво.

Приблизно з таких же позицій писали свої мемуари після Другої світової війни командуючі та фронтами та арміями офіцерський та рядовий склад. Тільки тепер уже вихвалявся талант і організаційні здібності начальника політвідділу 18 армії Л.І.Брежнєва. Одним з класиків у висвітленні цієї тематики виступив ад’ютант майбутнього генерального секретаря ЦК КПРС Л.І.Брежнєва І.П.Кравчук, який, втрачаючи здоровий

глузд розписав, як його керівник після відходу радянських військ особисто ліг за кулемет і тривалий час відбивав наступ ворога.

Досить класичним прикладом стали мемуари Г.К.Жукова, якого змусили вписати в рукопис кілька речень про те, як перед боєм він заїхав “порадитись” з начальником політвідділу 18 армії Л.І.Брежнєвим. У тих, хто був обізнаний з військовою ієрархією того часу зазначений фрагмент викликав відверту посмішку.

Звертаючи увагу на опубліковані мемуари не можна не сказати про те, що, так би мовити, залишалося поза кадром. Йдеться про настрої численних спецпоселенців, які перебували далеко від історичної батьківщини, наших співвітчизників, що втратили своїх рідних в період голодомору, громадян, які лише у другій половині 80-х рр. довідались про справжню долю своїх батьків, братів, сестер, дітей, друзів. До цього часу держава навіть не наважувалася розкрити час, місце і причини загибелі їх рідних.

Отже, та мемуарна література, що готувалася для народу і створення відповідного іміджу СРСР в світі, і те, що думав народ на справді, що чинив в тому чи іншому випадку дуже різнилися між собою. Саме опрацювання усної історії дозволило б створити повноцінні історичні праці, які б реально відображали дійсність, були позбавлені будь-якої політичної і ідеологічної кон’юнктури.

Таким чином, доки не пізно, необхідно записати, зібрати і зафондувати мемуари представників минулих поколінь, здатних адекватно оцінювати пережиті ними події. Потрібні кабінети, документальні колекції мемуарів в кожному з населених пунктів.

Вперше про кабінет мемуарів заговорив відомий російський письменник О.М.Горький в першій половині 30-х рр. ХХ ст. Працюючи над популярною на той час історією фабрик і заводів він неодноразово радив своїм колегам-письменникам, редакціям і авторським колективам окремих книг зібрати і впорядкувати спогади тих, хто жив при монархічному режимі, брав участь у Першій світовій війні, в більшовицькому перевороті 1917 р. в центрі і на місцях.

“Певно в Дагестані, – писав народному поету С.Стальському О.М.Горький, –збереглися в пам’яті старих людей, бійців, бойові пісні, розповіді, легенди – ось що повинно бути основою історії вашого краю. Мабуть, у вас є добра письменна молодь, – зробіть так, щоб вона зібрала і написала розповіді про минуле Дагестану, щоб вона знайшла документи по історії своєї Батьківщини і розповіла про неї всім людям Союзу Соціалістичних республік. Хороша справа буде”¹. На жаль, робота по підготовці історії міст і сіл, і зв’язана з нею справа формування кабінету мемуарів так і не були реалізовані. Йшлося не лише про відсутність наукових і літературних

кадрів, а те, що політредакції не бачили того, що хотіли б бачити в такій літературі.

Новий крок в зборі матеріалів пов'язаний з підготовкою багатотомної “Історії міст і сіл”, яка особливо активізувалася в першій половині 60-х рр. ХХ ст. Їй передувала діяльність цілого ряду краєзнавчих клубів і організацій. Зокрема, цінний біографічний матеріал зібрала комісія киевознавців при Державному історичному музеї України. До її складу в різний час входили письменники М.Рильський, С.Скляренко, М.Ушаков, доктор історичних наук В.Г.Сарбей та інші. Картотека комісії налічувала близько тисячі документальних та речових пам'яток, в т.ч. спогадів наданих окремими киянами. В Одесі не менш плідною була робота клубу “Одесики” за участю викладачів і студентів історичного факультету Одеського державного університету ім.І.І.Мечнікова, працівників музею “Морфлоту”, Державної наукової бібліотеки ім.О.М.Горького.

Масового характеру набула ця робота в процесі підготовки окремих томів багатотомної “Історії міст і сіл України”, яка розвивалася шляхом створення колекцій документів особового походження. До державних архівів надійшли сотні особистих фондів Героїв Радянського Союзу, Героїв Соціалістичної Праці, передовиків виробництва, новаторів сільського господарства, письменників, художників, діячів науки та культури. Уже на перших етапах роботи до Харківського обласного державного архіву було прийнято до 700 документів особового походження. В Полтавський обласний державний архів було передано на зберігання матеріали командира Кременчуцького партизанського загону в роки громадянської війни Ф.В.Попова, бійців загону С.П.Литвиненка, О.П.Лисенка, С.І.Назаренка та інших³.

Представлені документи та спогади яскраво висвітлюють сторінки історії громадян Полтавщини. Тут же зібрані спогади члена охоронного загону ІІ з'їзду Рад Я.З.Антосика про життя Ленінграда, А.Голуб – про роботу в дитячих установах Полтавщини в 20-х рр., життя Грозного А.М.Кизими.

Цікаві факти з історії Полтавщини зібрав у 1954–1965 рр. краєзнавець з Полтави В.Р.Самуйло. Вони дають певне уявлення про перебування в краї видатних людей, яскраві події з історії області. Цінні краєзнавчі матеріали лише частково були використані при створенні літопису міст і сіл. Повний їх варіант зафондований і знаходиться в держархіві⁴.

Показово, що, дізнавшись про підготовку багатотомної праці, жителі з різних куточків нашої країни надсилали до обласних рідколегій свої спогади, інші матеріали. Учасник громадянської війни з Москви на Чернігівщині С.І.Угрін, М.Н.Негрівс, П.Г.Пашковський відшукали імена 250

інших учасників громадянської війни. Свою добірку вони запропонували Чернігівській обласній редколегії.

Хмельницький облдержархів установив зв'язки із старими більшовиками, колишнім заступником Голови ВРК, помічником комісара 7-ї армії Південно-Західного фронту Ю.Д.Красновим, колишнім заступником Голови ВРК, помічником комісара 3-го Кавказького артилерійського корпусу П.М.Селівановим-Лоладзе. Вони передали архівістам спогади на 165 сторінках⁶.

Документи та матеріали надходили і до партійних архівів. Партійний архів Івано-Франківського обкому Компартії України зібрав більше 200 спогадів земляків⁷.

На державне зберігання було прийнято велику кількість фотодокументів. Так, Житомирська обласна редколегія збрала понад 900 унікальних фото. До Черкаської обласної редколегії (у відповідь на її звернення безпосередньо до населення через газету “Черкаська правда”) – 1000 оригінальних фотодокументів, які згодом були передані в архів⁸. Редколегія по підготовці тому “Чернівецька область” провела у 1967 р. обласний конкурс на краще фото, що відображає соціалістичні перетворення в краї. В результаті конкурсу було відібрано понад 350 цінних фотосюжетів⁹.

Запорізька обласна редколегія через усі районні газети звернулася до учнів з проханням відшукати фотознімки з історії краю. Це дало змогу зібрати 7 тис. фотодокументів, з яких 283 використані для ілюстрації тому. Близько 6 тис. фотодокументів передано в облдержархів, кілька сот - обласному і місцевим краєзнавчим музеям¹⁰.

В процесі підготовки багатотомної “Історії міст і сіл України”, робота по збору і узагальненню матеріалів біографічного характеру. Лише розпочиналась і надалі дала досить скромні результати. Однак і цей факт сам по собі заслуговує позитивної оцінки.

Діяльність в зазначеному напрямку мала своє органічне продовження також в ході створення громадських музеїв. На перших порах вона отримала необхідний імпульс. Так, члени музейної ради Павлоградського музею на громадських засадах звернулися до кількості своїх земляків з проханням написати спогади про ті події, в яких останні брали безпосередню участь. З цієї метою своєрідні опорні пункти були утворені у Дніпропетровську, Києві, Ленінграді інших містах колишнього СРСР.

На жаль, хороша ідея збору біографічних матеріалів в процесі створення експозицій і фондів громадських музеїв була певною мірою скомпрометована. Незважаючи на наявність відповідної нормативної бази зберігання біографічних матеріалів, спогадів перебувало у край незадовільному стані. Ліквідація, або реорганізація музеїв призводила досить

незадовільно. Тому ветерани рік у рік все більш неохоче йшли на контакти з громадськими музеями.

Водночас втрата матеріалів вкрай необхідних для істориків, літераторів, всіх, хто цікавиться минущиною надзвичайно хвилювала науковців, діячів культури, громадські організації.

Лише нещодавно стало відомо про одну цінну ініціативу письменника К.М.Симонова. В 1978 р. він звернувся в археографічну комісію АН СРСР з проханням висловити свою думку щодо створення архіву спогадів учасників Великої Вітчизняної війни. Вказана ініціатива знайшла повну підтримку останньої. Однак, знаючи, хто на справді вирішує це питання, створення відділу військових мемуарів при ЦАМО СРСР. При цьому він запитував: “Що зараз практично відбувається з тисячами рукописів, спогадами про народний подвиг в роки Великої Вітчизняної війни, які написані і продовжують писатися?”

Численні автори спогадів намагаються опублікувати їх та направляють рукописи безпосередньо в редакції газет периферійних та центральних видавництв. Ставши людськими документами епохи і наділені в силу того чи іншого історичною цінністю, ці рукописи, однак, частіше за все або зовсім не можуть бути опубліковані за своїм літературним рівнем, або вимагають такої докорінної літературної переробки, яка робить їх невпізнаними і лишає характеру справжніх людських документів... Багато авторів із задоволенням здавали б свої рукописи в архівні і музейні установи, але не можуть зробити цього, оскільки архіви і музеї, як правило, такі матеріали на зберігання не приймають.

В той же час стихійно виник збір спогадів в загальноосвітніх школах і радах ветеранів, т.п. там, де, при великій любові до цієї роботи не має, однак, належних умов для подальшого архівного зберігання. Адже спогади або зберігаються у дома і часто втрачаються, або потрапляють в установи і організації, де зберігаються розрізнено, без належного обліку та необхідних для цього умов”¹¹.

К.М.Симонов був настільки зацікавлений в реалізації свого задуму, що розробив навіть спеціальне “Положення про відділ неопублікованих спогадів про Велику Вітчизняну війну при Центральному архіві Міністерства оборони СРСР”. Воно передбачало такі основні пункти:

1. Відділ неопублікованих спогадів про Велику Вітчизняну війну як її учасників на фронті, так і трудівників тилу створюється з метою збереження для історії пам’яті про подвиг радянського народу в ході Великої Вітчизняної війни у вигляді особистих записів окремих осіб про події 1941–1945 рр., що відбувалися з ними та на їх очах. В завдання відділу не входить підготовка спогадів до публікації та передача їх до опублікування.

Відділ не бере на себе зобов'язання стосовно повної або часткової публікації спогадів.

2. Матеріали, що зберігаються в цьому відділі, не розглядаються як офіційні документи і не можуть бути підставою для видачі офіційних довідок про проходження служби, участь в боях, операціях і виконання завдань, поранених, контузій тощо.

3. Передача матеріалів у відділ здійснюється виключно на добровільних і безоплатних засадах, передані рукописи стають надбанням держави.

4. За авторами спогадів та їх нащадками зберігається право на опублікування зданих в архів матеріалів. Цитування спогадів допускається за погодженням з автором або його нащадків. Посилання на факти, викладені у спогадах, допустимі без згоди автора або його нащадків, але з обов'язковим зазначенням імені автора спогадів та місця їх зберігання.

5. В кожному окремому випадку допуск до ознайомлення з спогадами, що зберігаються у відділі здійснюються з дозволу начальника ДАМО на основі клопотань державних і громадських установ і організацій.

6. Відділ здійснює поступовий передрук на друкарській машинці спогадів написаних від руки. Передруковані екземпляри зберігаються разом з оригіналами і є власністю відділу.

7. При накопиченні матеріалів на відділ покладається створення довідкового апарату по спогадах, що зберігаються в його фондах.

Лист К.М.Симонова безперечно зацікавив ЦК КПРС. Відділ пропаганди та відділ адміністративних органів ЦК в особі Є.Тяжелникова та Н.Савінкіна відзначили, що пропозиція письменника заслуговує на увагу. За їх поданням секретар ЦК КПРС М.Зимянін дав доручення ряду союзних міністерств і відомств висловитись з цього приводу. Схвально поставився до починання К.М.Симонова Головархів СРСР, який підкреслив, що його здійснення невинувато затягнулося. Здавалося б, що справа врешті решт зрушила з місця. Однак, категорично проти цього висловилось Міністерство оборони СРСР, яке за логікою речей повинно було б в числі перших підключитися до роботи. Як виявилось Міністерство оборони СРСР не хотіло втрачати своїх цензорських функцій не лише щодо опублікованих, а й неопублікованих мемуарів. Його працівники відзначили, що наявність мемуарів в державному архіві породить чимало непорозумінь у висвітлення Великої Вітчизняної війни, введе в науковий обіг суттєві помилки і неточності¹³.

Так була поставлена крапка в здійсненні цінного і вкрай необхідного починання, втрачений час, збіднівший джерельну базу одного з пріоритетних напрямків дослідження.

Іншим шляхом пішов Московський гуманітарний університет (колишній Московський історико-архівний інститут). Без будь-яких погоджень не очікуючи ніякої допомоги, зусиллями викладачів і студентів в своїх стінах вони створили архів усної історії, який рік у рік привертає все більше дослідників. Останні не лише працюють з документами, а й залучають до написання спогадів своїх рідних, близьких в Росії, ближньому та дальньому зарубіжжі.

На тлі цього негативно виглядає ситуація в Україні, де цієї проблеми ніби не існує. При цьому не можна забувати, що ми поступово втрачаємо свідків найбільш яскравих подій історії України радянського періоду.

Надзвичайно важливим, є те щоб роботу в цьому напрямку очолила авторитетна комісія за участю представників органів державної влади, місцевого самоврядування, науково-дослідних установ, культурно-освітніх закладів. Можливо треба розпочати на перших порах в межах окремого населеного пункту, міста, району, що довело б реальну можливість і не-сумнівну користь створення літопису через призму неповторних людських доль.

Примітки

1. *Горький А.М.* Собр. соч. – Т.30. – С.385.
2. *Мітюков О.Г.* Джерельна база “Історії міст і сіл Української РСР” // Архіви України. – 1973. – № 3. – С.27.
3. Державний архів Харківської області. – Ф.3947. – Оп.18. – Спр.329. – Арк.3.
4. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО) України. – Ф.4633. – Оп.1. – Спр.81. – Арк.69.
5. Державний архів Чернігівської області. – Ф.Р.5271. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.18.
6. *Кириченко І.* Архівне будівництво у Хмельницькій області // Архіви України. – 1958. – №4. – С.21.
7. ЦДАВО України. – Ф.4633. – Оп.1. – Спр.121. – Арк.9.
8. Там же. – Ф.4633. – Оп.1. – Спр.121. – Арк.9.
9. Там же. – Спр.91. – Арк.23.
10. Там же. – Спр.19. – Арк.5.
11. О попытке К.Симонова создать архив военных мемуаров // Отечественные архивы. – 1993. – №1. – С.65.
12. Там же. – С.68.
13. Там же. – С.68-72.

ВИНИКНЕННЯ ІСТОРІЇ СЛАВІСТИКИ ЯК НОВОГО НАПРЯМКУ СЛОВ'ЯНОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ (друга половина ХІХ ст.)

Звертання до власної історії є одним із важливих чинників розвитку будь-якої наукової галузі, що забезпечує проникливе розуміння її предмету на основі аналізу поглядів попередніх дослідників і дозволяє окреслити її перспективи. Не є винятком і славістика, що сформувалась у другій половині ХVІІІ ст., і широко розвинулась у ХІХ ст., як “одна із форм вираження національної свідомості слов'янських народів, їх боротьби за національну і культурну незалежність”¹. Процес появи історії славістики, як напрямку слов'янознавчих студій в Україні у другій половині ХІХ ст., спеціально не досліджувався вітчизняними і зарубіжними авторами. Правда, окремі аспекти цієї проблеми окреслювалися у працях О.Кочубинського², О.Піпіна³, І.Ягича⁴, В.Пичети⁵, М.Державіна⁶, О.Мильникова⁷ та ін.

Активне вивчення українськими ученими історії слов'янських народів в 30–40-х рр. ХІХ ст., становлення слов'янознавства як навчальної дисципліни в університетах Харкова і Києва, Київській духовній академії, сприяли виникненню спеціального інтересу до історії слов'янознавчих студій. Його початковими формами слід вважати службові записки на ім'я міністра народної освіти учених, відряджених у 1840-х рр. за кордон для підготовки до заміщення університетських славістичних кафедр, а також критико-бібліографічні огляди праць зарубіжних і вітчизняних авторів із різних питань історії, етнографії і культури слов'янських народів, що друкувалися в наукових часописах. Уже під час першої подорожі слов'янськими землями І.Срезневський у своїх “Повідомленнях” і листах інформував про наукову діяльність Я.Смолера, Ф.Челаковського, Й.Юнгмана, К.Ербена, Л.Штура, Ф.Палацького, В.Караджича, С.Враза, Я.Коллара, Л.Гая, Ф.Прешерна, відзначаючи їхню роль у створенні й розвитку слов'янських національних культур⁸. Зокрема, він високо цінував наукові досягнення В.Караджича і Я.Коллара, висловлював застереження щодо наукових здобутків чеських учених, стверджуючи, що очікувати від них досягнень “подібних працям Сахарова, Даля, ... Караджича, ... чи Коллара” не доводиться⁹.

Однією з перших форм прояву спеціального інтересу до розвитку славістичних студій в різних країнах Європи стали критико-бібліографічні огляди, що друкувалися ученими з середини 1820-х рр. на сторінках наукової періодики¹⁰. Тут слід зауважити, що у плані досліджуваного питання бібліографічний огляд праць вітчизняних і зарубіжних учених слід роз-

глядати як первісний історіографічний факт, а їх накопичення сприяло виокремленню історії славістики в самостійний напрямок досліджень. На особливу увагу у цьому напрямку заслуговує діяльність вихованця Харківського університету П.Кеппена, який, використовуючи зв'язки з європейськими ученими, започаткував у 1825–1826 рр. видання першого міжнародного бібліографічного журналу “Библиографические листы” (побачили світ 43 номери). У ньому друкувалися реферативні та критичні матеріали найвідоміших українських, російських і зарубіжних учених, розповідалося про дослідження і відкриття у галузі слов'янознавства¹¹. Так, в одному із його випусків П.Кеппен виклав зміст праці Й.Добровського “Кирило і Мефодій” (1823) та подав окремі рецензії на цю книгу¹². Тут також була надрукована “Записка про подорож по слов'янським землям і архівам” П.Кеппена¹³.

Важливим чинником формування інтересу до вивчення історії слов'янських студій стали огляди праць попередників щодо вивчення тієї чи іншої галузі суспільного життя слов'янських народів, котрими університетські професори відкривали свої славістичні виклади. На це, зокрема, вказує аналіз програм і лекцій І.Срезневського у Харківському, а згодом у Петербурзькому університетах¹⁴. Водночас у листі В.Ганці від 1 грудня 1842 р. він повідомляв, що в своїх лекційних курсах буде “розглядати історію, географію, побут, розвиток мови, народну словесність, писемну літературу слов'янських народів”, а в “Програмі викладання слов'янської філології в Санкт-Петербурзькому університеті” (1849) передбачав ознайомити студентів з історичними відомостями щодо слов'янської історіографії і слов'янської філології¹⁵. Безсумнівно, що подібна увага до досягнень вітчизняної і зарубіжної славістики була підпорядкована лише практичній меті навчання студентів і не була цілеспрямованим осмисленням результатів славістичних студій у науковому і суспільно-культурному контексті.

Ще одним чинником, що зумовив інтерес І.Срезневського до історії слов'янознавчих студій, були його рецензії на праці зарубіжних учених. Зокрема, у 1843 р. він підготував змістовний аналіз “Слов'янської етнографії” П.Шафарика, а згодом докладно охарактеризував працю Я.Коллара “Божества Ретри”, в якій, на його думку, було зроблено невдалу спробу реконструювати звичаї і релігію давніх поморських слов'ян¹⁶.

Зрештою, накопичення різноманітних історіографічних фактів і спостережень, зумовили появу спеціальних праць, присвячених характеристиці наукової діяльності окремих вчених-славістів. Першість тут належить І.Срезневському, який 1842 р. підготував розвідку про життя і наукову діяльність сербського історика В.Караджича, що невдовзі була ви-

друкувана в одному із московських часописів¹⁷. У ній докладно аналізувалися всі найважливіші праці видатного діяча південнослов'янської науки і культури й підкреслювалося їх суспільно-політичне, культурне і наукове значення, особливо у плані дослідження історії Сербії. Зокрема вказувалося, що “послуги Вука щодо історії і етнографії сербської залишаться на всі часи незабутніми”¹⁸. В іншій праці І.Срезневський звернув увагу на наукову діяльність патріарха чеського слов'янознавства В.Ганки¹⁹.

Під цим кутом зору велику увагу приділив вивченню наукового доробку Ф.Палацького професор Ніжинського ліцею князя Безбородька І.Лашнюков, котрий у 1861–1862 рр. здійснив наукову подорож до Європи. У звіті про закордонне відрядження він слушно констатував: “Історія Палацького (“Історія чеського народу” у 5-ти томах – С.К.) за повнотою, фактичним змістом, багатствами історичного матеріалу, за глибиною критики і майстерністю групування та викладання фактів, постала над відомими історіями польськими і російськими. У праці Палацького не помітно доктринерства, яким відзначається чимало наших історичних досліджень; не видно в ньому і вузьких національних тенденцій, котрими сильно зловживають польські історики... Патріотичне почуття не затьмарило розумного, світлого погляду чеського історика на західну цивілізацію, на велику долю європейського світу”²⁰.

Першим вагомим доробком у царині концептуального осмислення історії слов'янознавських студіювань в суспільно-культурному контексті були праці професора Київського університету О.Котляревського. У серії статей, присвячених витокам порівняльно-історичного мовознавства в Росії від початку XVIII ст., він дав високу оцінку науковій діяльності академіка О.Востокова, праці якого ставив поряд з дослідженнями патріарха європейської славістики Й.Добровського. Разом з тим, дослідник критично оцінював праці О.Шишкова та інших представників слов'янофільського напрямку: “Приклад патріота Шишкова знайшов собі наслідувачів і в наш час: ми говоримо про школу панславистів, яким належить честь зведення в систему дитячих здогадок наших істориків і мовознавців минулого століття, здогадок, походження яких приховуються в ідеї незагнузданого патріотизму”²¹.

Велике значення для поглиблення зацікавлень О.Котляревського історією розвитку науки про слов'янські народи відіграли слов'янський з'їзд 1867 р. та Всеросійська етнографічна виставка у Москві, що дали йому можливість познайомитися з багатьма європейськими ученими та встановити з ними наукові контакти. Водночас, уважно спостерігаючи за публікаціями слов'янських текстів, а особливо за новими дослідженнями в галузі славістики, О.Котляревський намагався відстежити розробку теоретичних

підвалин концепцій учених та з'ясувати напрями наукових диспутів, беручи у них активну участь. Так, у зв'язку дискусією щодо оригінальності Краледворського рукопису, він писав екстраординарному академіку А.Кунику: “На мій погляд, якщо навіть справжність цієї пам'ятки буде доведена незаперечними палеографічними та історичними міркуваннями, то все ж, сама по собі вона цікава у літературному плані як сумний зразок занепаду поетичного почуття в західних слов'ян”, й водночас, погоджуючись з Фейфаліком, який підкреслював “повну відсутність у ній літературних ознак давнини, що полягали головним чином в чистоті стилю, який замінено там штучною сентиментальністю”²². Проте це не завадило О.Котляревському використати Краледворський рукопис як джерело для дослідження погребальних звичаїв язичницьких слов'ян (1868), хоч в лекціях з слов'янознавства у Київському університеті він, за словами О.Піпіна, “не визнавав у ньому народного переказу і бачив довільності особистого авторства”²³.

Закордонне відрядження О.Котляревського, яке розпочалося влітку 1872 р., активізувало його діяльність щодо підготовки бібліографії слов'янознавчих праць. Дозволимо припустити, що цьому сприяли контакти українського ученого із чеськими колегами, насамперед із завідувачем бібліотеки Чеського національного музею А.Патерою, який займався підготовкою бібліографії славистичних праць чеських і лужицьких учених. “Понад це, що особливо було мені до душі, Патера укладає бібліографію слов'янознавства у чехів, лужичан etc. Знов важлива праця. Я бачив до 10 тисяч номерів”, – ділився своїми враженнями про зустрічі із чеським колегою О.Котляревський²⁴.

Перебуваючи у Празі, український славіст, паралельно із підготовкою докторської дисертації, розпочав написання серії статей, присвячених становленню і розвитку слов'янознавства в Росії, що мало принципове значення для подальшого вивчення історії славістики: у трьох випусках “Часопису Чеського музею” видрукував чеською мовою наукову розвідку про успіхи славістики в Росії (у тому числі й Україні – С.К.) до 1872 р.²⁵. Слід зазначити, що автор чітко визначив предмет науки слов'янознавства і відніс сюди дослідження мов, пам'яток писемності, слов'янських старожитностей, істовістики лише філологією, як це робило досі чимало його сучасників. Досить точно змалювавши картину досягнень російського слов'янознавства, О.Котляревський слушно вказував, що ці успіхи пояснюються, насамперед, введенням славістики до числа університетських дисциплін і, таким чином, приєднався до думки, що вивчення історії західних і південних слов'ян у Росії було поставлено на наукову основу в середині 1830-х рр.

У середині та в другій половині 70-х рр. XIX ст. О.Котляревський продовжив дослідження історії славістики в студії “Огляд успіхів слов’янознавства за останні три роки 1873–1876 рр.”, а також у низці праць і матеріалів, присвячених науковій спадщині В.Григоровича, О.Бодяньського, О.Попова²⁶. Так, будучи одним із перших дослідників концепції В.Григоровича історії слов’янських народів, він зробив вдалу спробу з’ясувати значення спадщини вченого-славіста щодо подальшого розвитку слов’янознавства в Росії та Україні. О.Котляревський слушно звернув увагу на те, що В.Григорович “був рідкісним у нас знавцем давньослов’янської мови, ... він умів поставити свою науку на широкий ґрунт, він знав джерела її; глибоке знання слов’янства поєднувалося у ньому із знанням Візантії та західної науки”²⁷. Водночас, 50-та річниця виходу у світ першого випуску “Часопису Чеського музею” дала підстави О.Котляревському назвати його “кращим літературно-вченим органом в слов’янському світі” та авторитетно заявити, що “у справі чеського відродження йому належить одне із перших місць, у справі слов’янської науки – місце, беззаперечно, лідируюче”²⁸.

Проблеми історії розвитку вітчизняної і зарубіжної славістики були серед зацікавлень українського вченого і бібліографа М.Задерацького, котрий після закінчення університету (1869) тривалий час працював учителем латинської мови у другій Київській гімназії, був секретарем Київського відділення Слов’янського благодійного товариства, упорядником і редактором перших чотирьох випусків “Славянського ежегодника” (1876–1880). На сторінках цього та інших видань він поміщав бібліографічні огляди російських і зарубіжних праць із проблем слов’янознавства, а з окремими виступав на засіданнях Історичного товариства Несторалітописця²⁹. Так, у другому випуску “Славянського ежегодника” М.Задерацький у перекладі з чеської видрукував працю О.Котляревського про розвиток слов’янознавства в Росії; окремий розділ щорічника присвятив висвітленню діяльності Академії наук і мистецтв у Загребі. В останньому схвалив праці хорватських науковців в галузі історії, зокрема, “Опис югослов’янських новин” С.Любича (Загреб, 1875), “Збірник правничих звичаїв південних слов’ян” В.Богишича (Загреб, 1875), стверджував, що невдовзі діяльність цієї академії “мала набути ще більшого розмаху”³⁰. У цьому ж випуску “Славянського ежегодника” М.Задерацький видрукував некролог Я.Шафаріку, в якому високо оцінив його діяльність як голови Сербського вченого товариства, одного із засновників Народного музею, видавця стародавніх сербських та інших хронік, грамот, пам’яток, людину, яка мала “величезний вплив на шкільну справу в Сербії”³¹. Український вчений видрукував також низку біографічних нарисів, присвячених

слов'янським ученим Й.Юнгману, П.Шафарику, Ф.Челаковському, І.Срезневському та ін.³². Зрештою, приєднуємося до думки сучасного російського дослідника О.Мильникова, котрий вважає М.Задерацького “одним із основоположників міжнародної славістичної бібліографії”³³.

Наступний етап у розвитку історії славістики пов'язаний з науковою діяльністю професора Новоросійського університету в Одесі О.Кочубинського, який ретельно дослідив вихідний етап становлення російського слов'янознавства у спеціальному дослідженні “Адмірал Шишков і канцлер граф Румянцев: Початкові роки російського слов'янознавства” (Одеса, 1887–1888)³⁴. Власне, автор визначив завдання своєї монографії так: “З'ясувати історію виникнення слов'янських студій в Росії, змалювати головних і другорядних діючих осіб у цій справі”, що, безперечно, вказувало на якісно новий підхід до предмету дослідження. Початковий період слов'янознавства в Росії учений визначив з кінця XVIII ст. до заснування славістичних кафедр в університетах у середині 1830-х рр., виділивши у ньому чотири самостійні етапи, характеристики кожного з яких присвятив окремих розділ книги.

Започаткування слов'янознавчих студій в Росії О.Кочубинський пов'язував із діяльністю членів Російської академії по підготовці “Словника академії Російської” (СПб, 1789–1794), що був вагомим доробком у дослідженні проблем загального і порівняльного слов'янського мовознавства. Серед праць учених того часу він відзначав доробок у вивченні історії та мов слов'янських народів професора Московського університету Х.Чеботарьова, який, за його спостереженням, у 80-х рр. XVIII ст. одним із перших у Росії поставив питання про походження слов'янських народів, шанував дослідження єпископа Дамаскина, академіків П.Лепехіна і С.Румовського, підкреслював значення гуртка графа М.Румянцева у становленні слов'янознавства в Росії³⁵.

О.Кочубинський вказував, що справу Х.Чеботарьова на кафедрі цього ж університету продовжив вихованець Харківського колегіуму (1788) М.Каченовський, котрий “1805 р. постав відразу у двох образах перед дwoякою аудиторією: перед широкою, як видавець карамзинського “Вестника Европы”, і перед вузькою, як професор університету”. Завдяки його ініціативі журнал став органом “науково-славістичного спрямування”, на сторінках якого друкувалися “статті із найрізноманітніших проблем славістики, праці наукового і популярного характеру, оригінальні твори і переклади”, в яких висвітлювалися “інтереси літератури, історії, етнографії і мови слов'ян”³⁶. До заслуг М.Каченовського український учений відносить прагнення “розкрити перед російським суспільством інтереси слов'янських студіювань, невідоме його національній свідомості слов'янство”, зо-

крема, ознайомленню науково-громадської Росії з патріархом європейської славістики Й.Добровським³⁷. Досить переконливим є висновок О.Кочубинського, що саме в Московському університеті була зроблена “перша спроба введення завдань слов’янознавства в історичні дослідження Росії, ... перша спроба дати славистиці належне місце в університетських викладах”³⁸.

В окремому розділі своєї книги О.Кочубинський, на тлі наукового і культурного руху початку ХІХ ст., проаналізував слов’янознавчу діяльність Румянцевського гуртка та його членів. За його свідченнями, упродовж нетривалого “періоду часу, 1811–1826 рр., у початкові роки розвитку російської науки слов’янознавства, гурток вніс у загальну скарбницю знань помітний внесок”. Зокрема, його членами було відкрито чимало пам’яток слов’янської та російської літератури давніх часів, здійснено перші спроби історико-літературної розробки слов’янських пам’яток, зроблено блискучі зразки палеографічного опису й критичного видання давніх пам’яток, покладено початок слов’янській палеографії. За його переконаннями, цей науковий осередок не лише відкрив для Росії сторінки історії слов’ян, але й відтворив слов’янський світ ХІХ ст., що визначило його важливу роль в науковому й громадсько-політичному житті імперії³⁹.

Беззаперечний сенс має характеристика О.Кочубинським слабких сторін діяльності Румянцевського гуртка, що, за його спостереженням, “відкрито визнавалися, насамперед, самими членами гуртка”⁴⁰. Зокрема, у коло його наукових зацікавлень рідко потрапляли слов’янські питання і не часто використовувалися джерела іноземного походження, а члени гуртка були недостатньо обізнані з успіхами європейських учених. “Гурток був недостатньо знайомий зі слов’янським світом і в його сучасному становищі – знайомством етнографічним, і в його минулому – історичним”, – підкреслював дослідник⁴¹. Для прикладу він наводив слова П.Кеппена, який в одному із листів до В.Ганки писав: “Відомі для вас предмети, без пояснення, для нас можуть залишатися загадкою”⁴². Такої ж точки зору щодо ролі Румянцевського гуртка у вивченні слов’янства в радянській історіографії дотримувався В.Козлов⁴³. Крім того, О.Кочубинський наполягав на нерозвиненості теоретичних основ російської науки, причиною якої вважав недостатню поінформованість про здобутки науки на Заході, обмеженість засобів для вивчення зарубіжних слов’янських народів. “Таким чином, – вказував він, – націоналізація була необхідним результатом замкненості життя, історичною умовою тієї епохи”⁴⁴.

О.Кочубинський віддав належне діяльності міністра освіти О.Шішкова, котрий висловив ідею відкриття славистичних кафедр в російських університетах та запрошення для їх викладання слов’янських учених. Але

цей проект, як і спроба підготовки власних фахівців, зазнали невдачі. Інший задум міністра освіти – запросити слов'янських учених до слов'янської бібліотеки в Петербурзі – також залишився нереалізованим. Слід відзначити, що подібну оцінку ролі О.Шишкова у запрошенні слов'янських учених для викладання в російських університетах висловив сучасний московський дослідник О.Мильников⁴⁵. Зрештою, побудована на значному архівному матеріалі монографія О.Кочубинського стала помітною подією у вітчизняному слов'янознавстві, започаткувавши створення узагальнених праць з історії славистики. Високо оцінювали її сучасники – В.Ягич і С.Шмурло, радянські дослідники О.Мильников та В.Козлов.

Продовженням монографічного дослідження О.Кочубинського стали його праці, присвячені аналізу діяльності представників першого покоління російських і українських славістів – О.Бодяньського і В.Григоровича⁴⁶. В одній із них учений наголошував на заслугах О.Бодяньського в організації лекційних викладів з літератури, історії і етнографії західних і південних слов'ян у Московському університеті, створенні при Товаристві історії і старожитностей російської слов'янської бібліотеки з привезених із слов'янських країн книг і рукописів та в налагодженні зв'язків між науковцями Москви і слов'янськими ученими⁴⁷. У статті “Граф С.Г.Строганов: із історії наших університетів 30-х рр.” він лаконічно схарактеризував діяльність П.Прейса та І.Срезневського, відзначає важливу роль П.Шафарика в підготовці кадрів перших славістів для університетів в Росії та Україні. Він, зокрема, вказував: “Шафарик на службі в Росії не міг бути, але прислужився їй, будучи керівником перших російських славістів⁴⁸. О.Кочубинському належить авторство кількох невеличких праць про вчених-славістів – П.Лавровського, Я.Головацького й Ф.Миклошича⁴⁹.

Особливе місце в науковій творчості О.Кочубинського, як дослідника історії славистики, займають його рецензії на праці О.Піпіна, О.Котляревського, М.Попруженка та ін. Так, в рецензії на фундаментальне дослідження О.Піпіна він виклав наступну схему періодизації слов'янознавства в Росії. Перший, підготовчий період з кінця XVIII ст. до початку 30-х рр. XIX ст., визначається як “спроби слов'янської науки”, зацікавлення перших славістів “підготовчої епохи” щодо церковної (старослов'янської – С.К.) мови та історії⁵⁰. Початок другого періоду – “епохи академічного слов'янознавства” – вчений датував серединою 30-х рр. XIX ст.: “Російське слов'янознавство правильно і послідовно почало розвиватися з відкриттям університетських кафедр “Історії і літератури слов'янських нарід”⁵¹. Зрештою, погодимося з думкою сучасної російської дослідниці Л.Лаптевої, що праці О.Кочубинського з історії слов'яно-

знавства є “найбільш цінними в його творчій спадщині”⁵² і додамо, що їх поява прискорила виокремлення історії славістики в самостійний напрямок слов’язознавчих досліджень в Україні у 80-х рр. XIX ст.

Історією слов’язнавства та славістичною бібліографією захоплювався професор Київського університету Т.Флоринський, котрий з 1883 р. друкував в “Университетских известиях” критичні бібліографічні огляди видань з історії літератури та етнографії слов’янських народів. З початку вони друкувалися під різними назвами, а у 1898–1913 рр. отримали – єдину “Критико-бібліографічний огляд праць і видань з слов’язнавства”⁵³. Всього, за нашими підрахунками, до першої світової війни вчений видрукував близько 60 оглядів, якими було охоплено майже 800 різноманітних славістичних праць і видань. Володіння таким об’ємом первинного історіографічного матеріалу, а також численні зв’язки Т.Флоринського із зарубіжними вченими-славістами⁵⁴, дозволили йому підготувати ряд змістовних нарисів про відомих зарубіжних і вітчизняних дослідників слов’янських народів: Ф.Рачкого, Ю.Даничича, Ф.Миклошича, Ф.Палацького, В.Макушева та ін.⁵⁵. Так, у студії, присвяченій характеристиці наукової творчості Ю.Даничича, він наголошував, що вся наукова діяльність сербського ученого – це “цілий ряд капітальних досліджень із сербської мови та літератури”, без яких не може обійтися жодний вчений при вивченні слов’янської філології⁵⁶.

Автором низки критико-біографічних оглядів славістичних видань у журналі “Славянские известия” (Воронеж) був учень О.Котляревського, доцент Київського університету А.Дудка-Степович⁵⁷. З окремими з них він також виступав на засіданнях Історичного товариства Нестора-літописця⁵⁸. Ученому належать чимало перекладів російською мовою творів чеських і сербських письменників, ряд історико-літературних і критичних студій, окремі з яких характеризували наукову і громадську громадськість Я.Коллара, П.Шафарика, Н.Дучича та ін.⁵⁹. Зокрема, у рефераті “Пам’яті Никифора Дучича”, виголошеному на засіданні Історичного Товариства Нестора-літописця 22 жовтня 1900 р., він докладно охарактеризував життєвий шлях і науковий доробок “одного з найвидатніших представників сербської історичної науки, відзначив його активну участь у національно-визвольному русі слов’янського населення Герцеговини, просвітницьку та культурну діяльність в Чорногорії, відстоювання інтересів православної церкви і народу Сербії та підкреслював його роль у розвитку південно-слов’янсько-російсько-українських зв’язків⁶⁰.

Авторами окремих критико-бібліографічних матеріалів і досліджень, присвячених діяльності окремих вчених-славістів, були також П.Безсонов, В.Качановський, П.Аландський, Є.Петухов, А.Стороженко та ін.⁶¹

На окрему увагу заслуговують студії І.Франка, присвячені аналізу наукових поглядів М.Драгоманова, в яких було зроблена вдала спроба з'ясувати вплив історіософії історика на розробку теоретичних підвалин його концепцій історії⁶². По-перше, було зазначено, що наукова діяльність українського ученого “якнайтісніше в'яжеється з дійсним життям”, а “на першому місці завжди стоїть не книжка, а живий чоловік, маса людей”. По-друге, І.Франко спромігся з'ясувати, що М.Драгоманов “одним із перших в Росії, а тим більше у нас, почав голосити інакше розуміння історії, бачити в ній поза царями і війнами маси народні, їх тиху і невтихаючу працю, їх повільний розвій, зріст освіти і громадського життя”. Це дало підстави назвати ученого одним із засновників народницької історіографії в Україні. По-третє, відзначено вагомий доробок вченого у галузі слов'янської фольклористики, що, за спостереженням І.Франка, засвідчили видрукувані в Софії студії про народні вірування і легенди. “Праці ті поставили його в ряд найліпших знавців того предмета в цілій Слов'янщині”, – авторитетно констатував І.Франко⁶³.

Отже, поступове накопичення історіографічних фактів і критико-бібліографічних матеріалів у галузі славистики, розвиток наукових зв'язків українських і зарубіжних вчених-славістів, зростання наукового інтересу до історії та сучасного становища зарубіжного слов'янства визначили перші спроби українських учених концептуально осмислювати історію славистичних студіювань (О.Котляревський і М.Задерацький). У 1880-х рр. О.Кочубинський провів системне дослідження початкового періоду розвитку слов'янознавчих досліджень в Росії, де вперше поставив питання про періодизацію розвитку слов'янознавства, предмет якого він визначав як комплекс наук, що вивчали суспільне життя слов'янських народів. Вагомим доробком на тлі вивчення історії вітчизняної і зарубіжної славистики в 80–90-х рр. XIX ст. стали праці Т.Флоринського, А.Дудки-Степовича. Зрештою, становлення історії славистики, як самостійного наукового напрямку дослідження в Україні, слід вважати одним із показників зрілості вітчизняного слов'янознавства.

Примітки

1. *Марков Д.Ф.* Славистика как комплекс научных дисциплин // *Методологические проблемы славистики.* – М., 1978. – С.8.

2. *Кочубинский А.А.* Адмирал Шишков и гр.Румянцев: Начальные годы русского славяноведения. – Одесса, 1887-1888.

3. *Пытин А.Н.* Обзор русских изучений славянства // *Вестник Европы.* – 1889. – №4, 5, 6; *Його ж.* Русское славяноведение в XIX в. // Там же. – 1889. – №7, 8, 9.

4. *Ягич И.В.* История славянской филологии. – СПб., 1910.

5. Пичета В. Начало славяноведческой науки в России // Архив Российской Академии наук (г.Москва). – Ф.1548. – Оп.1. – Е.Х.339; *Його ж.* О русском славяноведении в XIX в. и в период империализма (1896-1917) // Там же. – Е.Х.349.

6. Державин Н.С История славяноведческих филологических изучений в России и СССР: Монография // Санкт-Петербургский филиал архива Российской академии наук (далі – СП ФА РАН). – Ф.827. – Оп.1. – Е.Х.49.

7. Мьельников А.С. Возникновение истории славистики как самостоятельного направления исследования // Славяноведение в дореволюционной России: Изучение южных и западных славян (далі – СДРИЮЗС). – М., 1988. – С.284-292; *Його ж.* Задерацкий Николай Петрович // Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь (далі – СДРБС). – М., 1979. – С.159.

8. Див.: Срезневский И.И. Донесение Министру народного просвещения из Вены от 8(20) февр. 1841 г. // Журнал Министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – 1841. – Ч.31. – Отд. 4. – С.9-36; *Його ж.* Донесение Министру народного просвещения из Загреба от 2(15) авг. 1841 г. // Там же. – 1842. – Ч.33. – Отд.4. – С.11-20; *Його ж.* Донесение Министру народного просвещения. Донесение 4-е из Братиславы от 5(17) апр. 1842 г.; *Його ж.* Донесение 5-е из Кракова от 2 авг. 1842 г. // Там же. – 1843. – Ч.37. – №2. – Отд. 4. – С.45-74.

9. Срезневский И.И. Донесение Министру народного просвещения из Вены от 8(20) февр. 1841 г. // ЖМНП. – 1841. – Ч.31. – Отд.4. – С.15-18.

10. Danilowicz L. Rozbiór dzieła... Początki prawodawstwa cywilnego i kryminalnego do czasów Jagiellonów, objaśnił Leleweł w dwu pismach... // Dziennik Warszawski. – 1829. – Т.18. – С.160-240; Danilowicz L. Wiadomość o dziełach Kaladowicza i Strojewa // Dziennik Warszawski. – 1825. – Т.2. – С.367-391; 1826. – Т.6. – С.136-151, 211-241; Срезневский И.И. Рецензия [На кн.: Slowansky narodopis /Sestawil P.Y.Sáfárik. – 2-е wyd. – Praze, 1842. – XII. – 1875, 1 мар.] // ЖМНП. – 1843. – Ч.38. – №4. – Отд.6. – С.1-30; *Його ж.* Рецензия [На кн.: Княжеский З. Вхождане в история на Българските Славяне. От 5 века до 1396 – та година. – М., 1847] // Филологический вестник. – 1847. – Т.20. – №8. – Отд.5. – С.58-61; *Його ж.* Рецензия [На кн.: Соколов А. Краледворская рукопись и Суд Любути. – Казань, 1846] // ЖМНП. – 1847. – Ч.55. – №7. – Отд.6. – С.154-170.

11. Цейтлин Р.М. Кеппен Петр Иванович // СДРБС. – С.182.

12. Кеппен П.И. Критическое исследование о Кирилле и Мефодии // Библиографические листы. – 1825. – №8. – Стб.101-116; *Його ж.* Кирилл и Мефодий // Библиографические листы. – 1825. – №10. – Стб.139-146; №15. – Стб.213-214.

13. Кеппен П.И. Записка о путешествии по славянским землям и архивам // Библиографические листы. – 1825. – №33-34.

14. Див.: Мьельников А.С. Становление истории славяноведения в России // Исследования по историографии славяноведения и балканистики. – М., 1981. – С.113-136; Срезневский И.И. Вступительная лекция в курс истории и литературы славянских наречий в Харьковском университету 16-го окт. 1842 г. // ЖМНП. – 1843. – Ч.287. – С.110-113.

15. *Срезневский И.И.* Программа преподавания Славянской филологии в Санкт-Петербургском университете // Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.733. – Оп.70. – Е.Х.181. – Л.26.

16. *Срезневский И.И.* Разбор соч. Шафарика “Славянское народописание” // ЖМНП. – 1843. – № 4-6. – Отд.6. – С.1-30; *Його ж.* Новое сочинение Яна Коллара “Die Gotter von Retra” // ЖМНП. – 1851. – №4-6. – Отд.2. – С.87-99.

17. *Срезневский И.И.* Вук Стефанович Караджич, очерк биографический и библиографический // Московский литературный и ученый сборник. – М., 1846. – С.341-369.

18. Там же. – С.361.

19. *Срезневский И.И.* Воспоминание о В.В.Ганке. – СПб., 1851.

20. Отчет о занятиях профессора Лицея кн.Безбородко И.Лашнюкова ввремя заграничного його путешествия с ученой целью // Циркуляр по управлению Киевским Учебным Округом за 1863 г. – К., 1863. – С.319.

21. *Котляревский А.А.* Опоздалые листки из истории языка и литературы: Из “Филологических записок” 1863-1864 г. Воронеж, 1870. – С.57, 67.

22. Письма А.Котляревского – А.Кунику // СП ФА РАН. – Ф.95. – Оп.2. – Е.Х.440. – Л.7-8.

23. *Пытин А.Н.* Очерк биографии проф. А.А.Коляревского // А.А.Котляревский. Соч. – СПб., 1895. – Т.4. – С.CXLVII.

24. Письма А.Котляревского – А.Кунику // СП ФА РАН. – Ф.95. – Оп.2. – Е.Х.440. – Л.77.

25. *Kotljarevskij A.* Uspedy slavisky na Rusi v posledni dobe (1860-1872) // Casopis Mus. Kral. Čes. – 1874. – №1. – S.23-53; №2-3. – S.169-189. У російському перекладі М.Задерацького ця праця була надрукована у другому випуску “Славянского ежегодника” (К., 1877).

26. *Котляревский А.А.* Обзор успехов славяноведения за последние три года 1873-76 // Университетские известия. – 1876. – №7. – С.284-303; *Його ж.* Виктор Иванович Григорович: Реч в заседании Киевского отдела славянского комитета 23 декабря 1876 г. // Славянский ежегодник. 1877 / Сост. Н.Задерацкий. – К., 1877. – С.308-315; *Його ж.* Осип Максимович Бодянский (историко-библиографическая поминка) // Славянский ежегодник. – К., 1878. – С.343-352; *Його ж.* Очерк учено-литературной деятельности О.М.Бодянского // Чтение в Историческом обществе Нестора Легописца (далі – ЧИОНЛ). – 1879. – Кн.1. – С.295-302; *Його ж.* Памяти А.Н.Попова // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн.1. – С.308-310.

27. *Котляревский А.А.* Виктор Иванович Григорович. – С.315.

28. *Б.а.* Успехи славяноведения за последние время // Славянский ежегодник. – 1877 / Сост. Н.Задерацкий. – К., 1877. – С.298/

29. *Задерацкий Н.П.* Славянские учено-литературные известия за 1877 г. // Славянский ежегодник. – К., 1878. – Вып.3; *Його ж.* Славянская библиография за 1878 г. // Славянский ежегодник. – К., 1880. – Вып.4; *Його ж.* Извлечения из исследования

проф. И.В.Ягича “О славянской народной поэзии”, относящиеся к русским былинам / / ЧИОНЛ. – 1888. – Кн.2. – С.17-19; *Дашкевич Н.* Историческая записка о возникновении и деятельности Исторического общества Нестора Летописца по январь 1898 г. // 25-летия Исторического общества Нестора Летописца: Исторический очерк, составленный Н.П.Дашкевичем. – К., 1899. – С.31.

30. *Б.а.* Успехи славяноведения за последние время. – С.297-298.

31. *Задерацкий Н.* Янко Шафарик (Некролог) // Там же.– С.305-307.

32. *Задерацкий М.П.* Й.Юнгман // Университетские известия. – 1873. – №11; *Його ж.* П.Шафарик // Там само. – 1874. – №12; *Його ж.* Ф.Челаковский // Славянский ежегодник. – К., 1878. – Вып.3; *Його ж.* И.И.Срезневский // Славянский ежегодник. – К., 1880. – Вып.4.

33. *Мыльников А.С.* Задерацкий Николай Петрович // СДРБС. – С.159.

34. *Кочубинский А.А.* Адмирал Шишков и канцлер гр.Румянцев: Начальные годы русского славяноведения. – Одесса, 1887-1888.

35. Там же. – С.39.

36. Там же. – С.41, 42-43, 46.

37. Там же. – С.48, 45.

38. Там же. – 53.

39. Там же. – С.211-212.

40. Там же. – С.213.

41. Там же. – С.213-214.

42. Там же.

43. Див.: *Козлов В.П.* Румянцевский кружок // Вопросы истории. – 1981. – №7. – С.178-183; *Його ж.* Колумбы российских древностей. – М., 1981. – С.148.

44. *Кочубинский А.А.* Адмирал Шишков и канцлер гр.Румянцев ... – С.215.

45. *Мыльников А.* К вопросу о путях и особенностях формирования славяноведения в России // Studie z dejin svetovej slavistiky do polovice XIX st. – Bratislava, 1978. – S.289-316.

46. *Кочубинский А.А.* О.М.Бодянский в его дневнике // Исторический вестник. – 1887. – №2. – С.505-537; *Його ж.* О.М.Бодянский // Славянское обозрение. – 1892. – Т.3, №11-12. – С.291-305; *Його ж.* В.И.Григорович Истории славяноведения // Записки Новороссийского университета. – 1893. – Т.59. – С.24-50; *Його ж.* Памяти товарища. (Из университетской летописи). – Одесса. – 1898; *Його ж.* В.И.Григорович. – Одесса, 1893.

47. *Кочубинский А.А.* О.М.Бодянский в его дневнике. – С.505-537; *Його ж.* О.М.Бодянский. – С.299.

48. *Кочубинский А.А.* Граф С.Г.Строганов: Из истории наших университетов 30-х годов // Вестник Европы. – 1896. – №8. – С.490.

49. *Кочубинский А.А.* Памяти Петра Алексеевича Лавровского // Записки Одесс-

кого исторического общества. – 1898. – Т.15. – С.847-856; *Його ж.* Академик Франц Миклошич // Протокол заседания Совета Новороссийского университета 6 октября 1883 г. Одесса, 1883. – С.3-6; *Його ж.* Еще свидетель Славянского возрождения: Памяти Я.Ф.Головацкого // Одесские ведомости. – 1888. – №153.

50. *Кочубинский А.А.* Историк литературы славян // ЖМНП. – 1880. – №5. – С.149-178.

51. Там же. – С.156-157.

52. *Лантева Л.П.* Кочубинский Александр Александрович // СДРБС. – С.197.

53. *Флоринский Т.* Критико-библиографический обзор новейших трудов и исследований по славяноведению. – К., 1891-1913. – Вып.1-16.

54. Българо-руски научни връзки XIX-XX ст.: Документи и материали. – София, 1968. – С.202, 338, 343, 345, 346 та ін.; *Павлюченко О.В.* Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 1992. – С.82.

55. *Флоринский Т.* О научно-литературной и общественной деятельности Юрия Даничича // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн.2. – С.186-188; *Його ж.* Памяти доктора Фр.Миклошича // Университетские известия. – 1891. – №4; *Його ж.* Жизнь и труды д-ра Фр.Рачкого, первого председателя югославянской академии. – К., 1895 [Отд. оттиск из кн.9 ЧИОНЛ]; *Його ж.* Пражские празднования (Ф.Палацкого). – К., 1898; *Його ж.* В.В.Макушев // Славянский ежегодник. – К., 1884. – Вып.6. – С.294-304 та ін.

56. *Флоринский Т.* О научно-литературной и общественной деятельности Юрия Даничича. – С.187.

57. Див.: *Степович А.И.* “Славянские известия”: 93 отзыва о новейших книгах по славяноведению. – Воронеж, 1897; *Його ж.* Новые труды по истории сербо-хорватской литературы // ЧИОНЛ. – 1900. – Кн.14. – С.63-65.

58. Институт рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського НАН України. – Ф.179. – №290, 299 та ін.

59. *Степович А.И.* К 100-летию рождения Яна Коллара, певца и проповедника славянской взаимности. – К., 1894 [Отд. оттиск из Отчета о состоянии Коллегии Павла Галагана с 1 окт. 1890 г. по 1 окт. 1894 г.]; *Його ж.* П.И.Шафарик: Характеристика его личности и ученой деятельности (Памяти по случаю столетия рождения его // 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве. – К., 1896. – С.204-222; *Його ж.* К биографическому материалу об А.А.Котляревском [Воспоминания] // Киевская старовина. – 1892. – №3. – С.478-482 та ін.

60. *Степович А.И.* Памяти Никифора Дучича // ЧИОНЛ. – 1900. – Кн.14. – С.77-83.

61. *Франко І.* Болгарські праці М.Драгоманова // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т.46. – Кн.2: Историчні праці (1891-1897). – К., 1986. – С.24-42; *Його ж.* [Промова на ювілеї М.П.Драгоманова] // Там же. – С.220-227; *Його ж.* Дальші болгарські праці М.Драгоманова // Там же. – Т.28.

62. *Франко І.* [Промова на ювілеї М.П.Драгоманова]. – С.221, 222, 223.

63. *Бессонов П.А.* Некоторые черты путешествия Ю.И.Венимина в Болгарию. –

М., 1857; *Качановский В.* Чешский деятель В.В.Ганка // Отдельный оттиск из Кн.5. Вестника славянства. – Казань, 1890; *Аландский П.И.* А.А.Котляревский. Некролог // Университетские известия. – 1881. – №10. – С.1-25; *Петухов Е.* К биографии А.А.Котляревского // Киевская старина. – 1894. – Т.4. – С.165-169.

І.Дзира

ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША В РОМАНІ “ЧОРНА РАДА”

Українським романтизм був покликаний до життя суспільно-політичними та культурними умовами часу і ґрунтувався на кращих національних та європейських традиціях. Основним об’єктом мистецького відображення та наукового дослідження для романтиків був народ у всіх проявах його духовного і матеріального життя як в сучасному, так і в минулому. Відповідно до романтичного світогляду фольклор, культура, мова, побут, звичаї та історія народу є тими категоріями, у яких виявляється сутність вищого порядку – “народний дух”. Таким чином, романтизм сприяв осмисленню історичного процесу особливо в бездержавних народів, яким на той час був і український, а також зростанню національної свідомості. Історіософські погляди романтиків формували концепцію національної еволюції українського народу, сприяли дальшому продовженню і розвитку ідеї національної державності, яка була поставлена ще у XVII–XVIII ст. у барокових творах українських письменників та істориків. “Та ще більше значення, аніж для історії та наук про суспільство, – пише Дмитро Чижевський, – мали романтичні погляди на суспільство і історію національної свідомості та новітніх національних рухів... Національне минуле та сучасність, які б вони не були, набувають глибокого значення як невідомий вияв “народного Духа”. Національні рухи набрали таким чином духовного обґрунтування та виправдання, як необхідний елемент історичного процесу”¹.

Саме в світлі романтичного світогляду важливими для нас є погляди Пантелеймона Куліша на національну історію та державу, яких він дотримувався протягом 1840–1850-х рр.

Намагаючись зміцнити становище своєї нації на історичній сцені, усвідомивши, що “Потери нашего языка и обычаев есть худшее, что может

случитися”², Куліш активно займається громадсько-політичною і культурною діяльністю з метою розвивати й підняти національну свідомість. Художні та наукові твори, етнографічна діяльність Куліша, його епістолярія, спогади сучасників яскраво свідчать про те, що питання відродження української державності в козацьку добу особливо цікавили його, починаючи уже з 40-х рр. А вже 1843 р. Куліш заявив, що Україна “должна отторгнуться от России, или погибнуть”³.

Особливо важливим з цього погляду є перший український історичний роман “Чорна рада”, над яким молодий письменник почав працювати у 1843 р. У цьому творі Куліш на матеріалі “Літопису Самовидця” та інших козацьких хронік в образній формі відтворив один із переломних моментів української історії, що був черговим етапом на шляху до втрати державності, здобутої у Національно-визвольній війні Богданом Хмельницьким. В основі роману лежать події 1663 року, коли настала трагічна розв’язка конфлікту між державницькими змаганнями національно свідомої козацької старшини й соціальними вимогами селян та бідніших прошарків суспільства, які покозачилися.

Через те, що національній еліті не вдалося досягти консолідації суспільства й розв’язати соціальне питання, після 1663 р., наголошує романіст, почалася епоха, коли “при губительном влиянии невежественного московского правительства, на гетманстве удержались только холопы и подножки Е.Ц.П.В. (его царского пресветлого величества – І.Д.)”⁴.

Спробуємо простежити історичні та суспільно-політичні погляди письменника на події 1663 року. Виявити їх не так уже і складно, позаяк “До писання історичного роману Куліш підходив не з погляду літературних проблем, а з погляду – народ, самопізнання, виявлення національної самосвідомості. Центр ваги переміщається з проблеми письменства на проблему нації”⁵.

Ідейний зміст “Чорної ради” та інших творів Куліша, особливо написаної для дітей “Истории Малороссии” (в останній висловлено небезпечну політичну думку, що в майбутньому Україна має або здобути незалежність, або загинути), поряд з причетністю до Кирило-Методіївського братства, були однією з головних підстав для жандармських звинувачень на процесі 1847 р. У доповідній записці цареві шеф жандармів О. Орлов писав, що Куліш “питал чрезмерные мысли о мнимой важности Украины, поместив даже в напечатанных им сочинениях многие двусмысленные места, кои могли поселять в малороссиянах мнение о праве их на отдельное существование от Империи”⁶.

Ідеалом Куліша була гетьманська держава, головний провід у політичній, економічній та культурній сфері якої мав належати козацькій стар-

шині та заможному міщанству. В протектораті Росії, яка перебувала під самодержавною владою царя, письменник вбачав запоруку політичної стабільності та захисту від соціальних заворушень. Незважаючи на відносно невеликий обсяг інформації, із сторінок роману все ж таки можна зробити деякі висновки про авторські погляди на правовий та політичний статус України як суб'єкта Московського царства.

З деяких висловлювань і міркувань головних героїв роману – Сомка і Шрама можна скласти цілісну картину поглядів письменника про зовнішньополітичну діяльність української еліти на початку 60-х рр. XVII ст. Хоча Сомко розглядає Україну як інтегральну частину Московської держави, він намагається будувати відносини з царем на договірній основі, спираючись при цьому на Гадяцькі статті гетьмана Івана Виговського. Як відомо, цей документ був визначним політичним досягненням державницької думки середини XVII ст., оскільки гарантував якнайширші автономні права Україні, що мала перебувати під особистим протекторатом короля Речі Посполитої.

З історичних джерел Кулішеві було відомо, що Сомко мав у себе Гадяцькі пакти, котрі він захопив після зречення Івана Виговського від булави, і планував будувати на їх основі майбутню свою угоду з Москвою, яку мріяв укласти після того, як козацька рада обере його гетьманом. Письменник не конкретизує основних положень угоди, лише говорить, що Сомко вбачав у єдиновірному російському народові, з яким, на його думку, українців єднало спільне походження та історичне минуле, надійного військового союзника. Імпонували Сомкові й деякі риси самодержавної монархічної форми правління, що виключали анархію й безладдя, які були такими характерними для Речі Посполитої: “Бо тут (у Росії – І.Д.) усі слухають одного, а там, що пан, то й король, і всяке ледащо норовить, як би козака в грязь затоптати”⁷. Розглядаючи російську державу як рівноправного партнера, наказний гетьман Яким Сомко вважав за можливе делегувати протектору право визначати зовнішню політику і представляти Україну на міжнародній арені.

Проте, виходячи з власного досвіду, українські державні й політичні діячі вже в той час висловлювали своє невдоволення деякими наслідками цього союзу. Особливо далась взнаки українцям присутність царських воєвод і військових залог (на той час ще небагатьох) в лівобережних містах і Києві, а також грабіжницька внутрішня політика царату, масштаби здирства й хабарництва боярської адміністрації.

Звертаючись до Сомка, паволоцький полковник висловлює своє обурення діяльністю офіційних представників московського уряду в Україні: “ – Ой, синку! – каже Шрам, – Рознюхали ми тепер добре бояр да воєвод

московських!”⁸ Офіційні документи, що походять з тих часів, підтверджують думки цього героя “Чорної ради”. Дослідниця К. Стецюк зазначає, що в 1662 р. “Уряд Сомка був невдоволений Ромодановським, який у Зіньківському полку вимагав 300 підвід і 50 провідників, що було великим тягарем для людей, змучених війною”⁹. На захист покривджених відразу ж виступив Сомко, який “просив царя наказати Ромодановському не втручатися у внутрішні справи України”¹⁰.

Спираючись на матеріали з літопису Самійла Величка, де йдеться про намагання Сомка в союзі з Московією досягти максимально можливої незалежності для Гетьманської держави, Куліш ще глибше розкриває систему політичних поглядів цього головного героя “Чорної ради”. В разі відмови царського уряду погодитись на свої умови, які були висунуті на основі текстів Гадяцького договору, наказний гетьман планував розірвати угоду з Москвою. Вироблення власної політичної програми на основі Гадяцьких пактів найбільше дратувало московський уряд і послужило основною причиною страти Сомка в недалекому майбутньому.

Найголовнішим звинуваченням, яке негативний герой роману, новообраний гетьман Іван Брюховецький, висунув проти свого конкурента, було те, “що ось нібито Сомко з своїми підручниками на царя козацтво бунтує, Гадяцькі пункти ознаймує людям, радячи царського величества одступати”¹¹. Історичний прототип цього Кулішевого персонажа засипав Кремль доносами, у яких звинувачував претендента на булаву в намірах зрадити царя.

Отже, у взаєминах з північним сусідом Сомко висловлював, якщо не самостійницькі, то принаймні державницькі погляди частини українського народу.

Основною метою зовнішньої політики персонажів роману – Сомка і Шрама є, за Кулішем, ліквідація на Правобережжі уряду польського сателіта Павла Тетері й возз’єднання України під владою одного правителя. Почати похід проти поляків і Тетері Сомко планував негайно після гетьманських виборів: “Я отсе, скоро одбуду царських бояр, хочу йти на окаянного Тетерю. Виженем недоляшка з України, одтиснем ляхів до самої Случі, да, держачись за руки з Москвою, і громитимем усякого, хто покується ступити на руську землю!”¹²

Розуміючи трагедію розчленованої по Дніпру України, що перешкоджало державному становленню, Сомко готується досягти негайного об’єднання Лівобережжя і Правобережжя. Таким чином, він виражає ідеї територіальної цілісності та державної єдності. Причому західним державним кордоном Сомко визначає річку Случ, яка була демаркаційною лінією ще від часу підписання Зборівської угоди Богданом Хмельницьким 1649 р.

У цьому йому збирається активно допомагати паволоцький полковник Шрам. Хоч літературна генеза цього персонажа і ґрунтується на літописах Самовидця і Грабянки, однаке, зображуючи поїздку паволоцького полковника на Лівобережжя, його зустрічі з різними історичними та вигаданими особами, участь у бурхливих подіях Ніжинської чорної ради 1663 р., Куліш спирався виключно на власну творчу уяву. У відомих письменнику джерелах зазначено, що паволоцький полковник Попович установив зв'язки з Сомком і навіть вислав до нього свою делегацію. Однак, у літописах немає жодної згадки про те, що він особисто брав участь у цьому посольстві. Ґрунтовне вивчення образної системи твору привело відомого літературознавця Віктора Петрова до переконливого висновку, що у романі Куліша “Шрам уособлює державну українську ідею”¹³.

У художньому полотні чітко проведено думку про неможливість поєднання України з Польщею через особливості аристократичного суспільно-політичного устрою Речі Посполитої. Адже від жорстокого національно-релігійного та соціального гніту не була гарантована навіть національна українська еліта, котра зберігала предківську віру і традиції. На сторінках роману Яким Сомко схвально говорить про рівень державницького мислення гетьмана Івана Виговського, який був втілений у Гадяцькому договорі, однаке категорично відкидає орієнтацію останнього на Польщу: “Не дурень був Виговський, що написав їх (Гадяцькі пункти – І.Д), тільки дурень, що з'якшавсь із ляхами. З ляхами в козаків вовіки-вічні ладу не буде”¹⁴.

На підставі інформації з літописів Самовидця й Величка Куліш в історичних екскурсах змальовує сповнені експресії картини поневірянь козаків, котрі після ординації 1638 р. були позбавлені своїх прав, зображує тяжке становище селянства під владою шляхтичів і євреїв-орендарів, описує знущання польських жовнірів і урядовців з міщан тощо. Пам'ять про історичне минуле та суспільно-політичні відносини в Речі Посполитій робили, на думку письменника, неможливим повернення України до її статусу перед 1648 р., за яким стосунки між двома народами визначались підданством одного з них, а не рівністю.

Поки Рось зоветься Россю

Дніпро в море летється

Поги серце українське

З панським не живеється, – повторює пізніше цю думку Куліш у збірці “Досвітки”¹⁵.

Отже, письменник підводить читача до думки, що на 1659 р. Гадяцька угода не могла бути реалізована і тому залишилась нежиттєздатною. У романі “Чорна рада” Куліш відтворює намагання козацької старшини про-

довжити у 60-х роках XVII ст. державне будівництво, яке через несприятливі суспільно-політичні обставини не вдалося завершити Хмельницькому та його найближчим наступникам. Смерть Богдана Хмельницького застала українську націю на початковому етапі творення незалежної держави, коли на визволених від ворога територіях почали встановлюватись і викристалізовуватись нові суспільно-політичні, правові та економічні відносини. Письменник наголошує, що перед козацькою старшиною, якій бракувало досвіду державного будівництва, стояв ряд складних завдань, що потребували негайного вирішення. І чим далі поглиблювався процес “руїни”, тим важче ставало їх розв’язувати. Так, на відміну від Хмельницького та Виговського, які планували об’єднати в соборній державі всі етнографічні українські землі і навіть частину білоруських, перед Сомком стоїть значно вужче завдання. Державні діячі початку 60-х рр. з Лівобережжя намагалися поширити свою владу лише по річки Случ і Горинь, що було досягнуто ще 1648 р.

Перейдемо до розгляду внутрішньополітичних питань, зображених у романі “Чорна рада” й пов’язаних з суспільним ладом, роллю еліти та Запоріжжя.

Щоб подолати опір опозиції та перемогти на виборах, Сомко готувався упорядкувати соціальну структуру держави. Події 1648–1652 рр. спричинилися до різкого зменшення питомої ваги шляхти. По-друге, тогочасне українське суспільство носило розмитий, несформований характер, містило в собі соціально невизначені прошарки та групи, а також значну кількість декласованих елементів.

Розуміючи, що для нормального функціонування державного організму є неможливою наявність у ньому величезної маси напіввійськового стану, Сомко вирішує значно скоротити кількість покозачених. Він усвідомлює, що цей прошарок становить собою значну загрозу для соціальної стабільності й може бути використаний старшинськими угрупованнями під час боротьби за владу, а також чужоземними країнами у своїх інтересах.

Отже, Сомко планує будувати класово-диференційоване суспільство на взірець уже існуючих західноєвропейських моделей, у якому б роль національної еліти замість шляхти відіграло б козацтво. З цією метою він планував скласти козацький реєстр, а селянам і міщанам вирішив заборонити користуватися козацькими правами: “нехай у мене всяке, нехай і міщанин, і посполитий, і козак стоїть за своє право; тоді буде на Україні і правда, і сила”¹⁶.

Схвалює потребу станового розшарування суспільства й полковник Шрам: “Де в світі видано, щоб увесь люд жив при однаковому праві? Усякому своє: козакам – шабля, вам (міщанам – І.Д.) – безмін та терези, а

поспільству – плуг да борона”¹⁷. Здійснення цих задумів призвело б до утворення в Україні заможної козацької верхівки, подібно до аристократії, що існувала в кожній розвиненій європейській нації. Спираючись на неї, можна було б тримати в покорі політично несвідомі соціальні низи та приборкати анархізм Запоріжжя. Ці думки автор підтверджує словами наказного гетьмана: “Запорожців тоді я здавлю, як макуху..., а дурну чернь навчу шанувати гетьманську зверхність”¹⁸. Політичний суперник Сомка – Брюховецький у передвиборній агітації, навпаки, обіцяв не обмежувати у кількості стан козаків, гарантував, що не буде змушувати покозачених переходити в інші суспільні верстви.

Усвідомлюючи роль культури, Сомко та його однодумці мріють сприяти заснуванню шкіл, друкарень, монастирів, поширенню освіти та науки, що зміцнило б становище вищих верств Гетьманщини й у кінцевому підсумку призвело б до поліпшення добробуту народу та сприяло б утвердженню Української держави. Прикладом цього можуть бути такі думки Сомка, почерпнуті з Гадяцького договору 1658 року: “Ось нехай лиш Господь нам допоможе зложити докупи обидва береги Дніпрові, тоді ми позаводимо усюди правнії суди, школи, академії, друкарні, підніmemo Україну вгору і возвеселим душі тих великих київських Ярославів і Мономахів”¹⁹.

Через несприятливі обставини сомківцям не вдалося втілити в життя свої широкі плани. Цьому завадило передусім втручання Москви, яка підігрівала протистаршинські настрої черні і старанно роздмухувала вогнище соціального конфлікту; слабка консолідація еліти, зокрема недалекоглядна, користолюбна політика окремих старшин, прибічників Василя Золотаренка.

Значною мірою до поразки сомківців призвела й позиція запорізького козацтва, яке підтримувало Брюховецького. Пишучи роман, Куліш прихильно ставиться до реєстрових, або городових козаків, і в той же час неоднозначно характеризує роль Запоріжжя. Створена Хмельницьким українська козацька держава, на думку письменника, перейняла на себе всі суспільно-корисні функції, котрі виконувала протягом двох сторіч Запорізька Січ (насамперед оборона краю від зовнішніх ворогів). Тепер же Запоріжжя перетворилося на історичний анахронізм і стало дестабілізуючим фактором у відновленій українській державі.

За твердженнями Куліша, які він вкладає в уста головного героя роману, з 60-х років XVII ст. Січ нібито стає гніздом для волоцюг, покидьків суспільства, притулком для кримінальних злочинців: “Поки ляхи да недоляшки душили Україну, туди втікав щонайкращий люд з городів; а тепер хто йде на Запорожжє? Або гольгіпака, або злодюга, що боїться шибениці, або дармоїд, що не звик заробляти собі насущного хліба. Сидять там

окаянній в Січі да тільки п'янствують"²⁰. Такі зневажливі думки про Січ полковника Шрама відбивали погляди частини козацької старшини, якій "Добрії молодці багато інколи діяли... шкоди по Україні"²¹.

Одначе загальноприйнятий авторитет фольклору та історичних і літературних творів XIX ст., зокрема Шевченка й Гоголя, не дозволив Кулішеві односторонньо висвітлювати значення Запоріжжя в українській історії. Засуджуючи деструктивну політичну роль цієї держави в державі у 60-х роках XVII ст., автор водночас наділяє січовиків позитивними рисами. За патріотизм, хоробрість, здатність до самопожертви, побратимство запорожці якимось "припадали до душі всякому"²² українцеві. Імпонувало письменникові й нехтування січовиків матеріальними благами.

Отже, в романі Куліш змальовував складні, суперечливі образи низових козаків, дав неоднозначну оцінку Запоріжжю другої половини XVII ст. Письменник поєднав народнопоетичні та літературноромантичні уявлення про січовиків, як носіїв кращих рис і традицій українського народу, зі своїм осудом запорожців за їхню політичну несвідомість та участь у соціальних заворушеннях. Майстер слова розглядає історичний процес другої половини XVII ст. "передусім, як конфлікт анархії й порядку, а носієм порядку були кожного разу люди типу Сомка"²³.

Нижчі верстви суспільства Куліш засуджує за політичну недалекоглядність і бунтарство, що вміло використовували сусідні держави та їхні ставленики. Чернь змальована на сторінках роману як деструктивний елемент. Заворушення суспільних низів, що мали місце 1663 року, на думку автора, перешкоджали державницьким змаганням національно-свідомої частини козацької старшини, підривали національну єдність.

Зі сторінок роману читач може отримати повне уявлення про ті зовнішні і внутрішні причини, які призвели до поглиблення "руїни". Куліш показав, що через низький рівень національно-політичної свідомості, нерозв'язані соціальні проблеми та втручання агресивних сусідів українському народові не вдалося закріпити відновлену Богданом Хмельницьким державність.

У зв'язку з цим Михайло Грушевський зазначив, що "Картина общественных и политических отношений Украины XVII в., нарисованная им в романе "Черная рада" под впечатлениями рассказа "Самовидца" о событиях 1663 г., давала совершенно определенный вывод, подсказанный тем же "Самовидцем", что украинское казачество, сбросив с себя вместе с господством шляхты и власть короля, не сумеет создать собственной государственности, не будучи в силах совладать с анархией "черни" и Запорожья"²⁴.

Примітки

1. *Чижевський Д.* Історія української літератури. – Нью-Йорк, 1956, – С.379.
2. Лист П.Куліша до М.Костомарова від 27 червня 1846 р. Цит. за: *Гермайзе О.Ю.* П.Куліш і М.Костомаров, як члени Кирило-Методіївського братства // Шевченко та його доба. Збірник перший. – К., 1925. – С.48.
3. *Белинский В.Г.* Письмо П.В.Анненкову 1-10 декабря 1847 г. // Белинский В.Г. Собрание сочинений в 9-ти тт. – М., 1982. – Т.9. – С.690.
4. Лист П.Куліша до М.Костомарова від 11 вересня 1846 р. // Гермайзе О.Ю. Назв. праця. – С.49.
5. *Петров В.* Пантелеймон Куліш у п'ятдесяті роки. Життя. Ідеологія. Творчість. – К., 1929. – Т.І. – С.437.
6. Доповідь III відділу Миколі I “О чиновнике 9 класса Кулише”. Цит. за: *Дорошкевич О.* Куліш на засланні // Пантелеймон Куліш. – К., 1927. – С.14.
7. *Куліш П.О.* Чорна рада // Пантелеймон Куліш. Вибрані твори. – К., 1969. – С.94.
8. Там же.
9. *Стецюк К.І.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-70-х роках XVII ст. – К., 1960. – С.213.
10. Там же.
11. *Куліш П.* Чорна рада. – С.172.
12. Там же. – С.85-86.
13. *Петров В.* Назв. праця. – С.422.
14. *Куліш П.* Чорна рада. – С.93.
15. *Його ж.* Кумейки // Пантелеймон Куліш. Вибрані твори. – К., 1969. – С.310.
16. *Його ж.* Чорна рада. – С.85.
17. Там же. – С.72.
18. Там же. – С.85.
19. Там же. – С.94.
20. Там же. – С.79.
21. Там же. – С.78.
22. Там же.
23. *Шевельов Ю.* Кулішеві листи і Куліш в листах // Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. – Нью-Йорк, Торонто, 1984. – С.43.
24. *Грушевський М.С.* Самовидец Руины и его позднейшие отражения // Труды Института славяноведения АН СССР. – Л., 1932. – Т.І. – С.191.

ПОДІЇ КОЛІЇВЩИНИ В ТВОРЧОСТІ ПРЕДСТАВНИКІВ “УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ” В ПОЛЬСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ДОБИ РОМАНТИЗМУ

На широкому тлі польсько-українських і, передусім, літературних зв'язків упродовж всього ХІХ ст., і зокрема його першої половини, найосновнішою спільною темою є саме історія України. І в польській, і в українській, і, до речі, російській літературах першої половини ХІХ ст. Україна виступає в різних тематичних і жанрових контекстах: в описово-подорожньому, етнографічному й фольклорному, побутовому і, що найголовніше, в історичному. Її недавнє минуле, як це бачимо з польських писань періоду романтизму, стає ґрунтом для роздумів про суспільний лад і революцію¹. Не менш істотним є факт, що для романтиків, польських і українських, історія України – це майже винятково історія козаччини. Правда, деякі з польських романтиків намагались глибше усвідомити минувшину України відносно історичної долі Польщі. У цьому плані об'єктом і тлом драми України, конання старого ладу, є саме жорстокості Коліївщини, тієї Коліївщини, що була провісницею політичної смерті Речі Посполитої.

До події Коліївщини у своїй творчості зверталися Северин Гошинський², Юліуш Словацький³, Люціан Семенський⁴, З.Фіш⁵, М.Грабовський⁶, М.Чайковський⁷ та ін. Крім художніх творів, існувала чисельна і мемуарна література: Є.Кітович⁸, Я.Ліппоман⁹, В.Кребс¹⁰ та інші залишили свої спогади про ці події. Є описи Коліївщини і невідомих авторів¹¹. Звичайно, оцінка цих подій була неоднозначною.

Для таких мислителів і діячів кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст., як Г.Коллонтай, С.Сташиць, У.Немцевич і І.Лелевель, повстання під проводом Гонти і Залізняка було, – з одного боку, доказом жахливого становища селянства в Україні, з другого – переконливим свідченням того, що тільки розв'язання соціальних проблем, звільнення селян від кріпацької залежності, охорона їхніх прав державою зробить їх повноправними і свідомими громадянами шляхетської республіки. Вони були переконані, що Україна була не тільки вагомою складовою давньої Речі Посполитої, але й центральним повчальним суб'єктом її історії. Основна причина занепаду Польщі, її розподілів і її остаточного зникнення з мап Європи бачилася ними саме в нерозумному, кривдному ставленні до волелюбного козацтва, в перетворенні природного спільника на завзятого ворога. Те, що для просвітництва було крайньою дурістю, політичним самогубством, спадкоємцям їхнього мислення, радикально-утопічним соціалістам із “Громад

польського народу” бачилося ще гостріше: для них це був великий гріх супроти українського народу. Одне з найрадикальніших еміграційних угрупувань “Громада Умань” навіть взяло для себе цю назву (що в тогочасному польському суспільстві однозначно асоціювалося з кривавими подіями Коліївщини й “уманської різні”), “щоб відкупити перед Небом, перед батьківщиною і перед людством вину наших батьків”¹².

Упродовж перших десятиріч XIX ст. описи повстання Гонти і Залізняка траплялися у численній мемуарній літературі. Ці спогади належать, переважно, очевидцям. Вони не тільки розповідають про розправу загонів Гонти і Залізняка над шляхтою і корчмарями, але й про нелюдські знущання над повсталим з боку польсько-шляхетських військ. Незважаючи на тенденційно-шляхетське ставлення до Коліївщини (аж до погляду на повстанців як на розбійників, що прагнуть грабунку, пожарищ і крові), мемуаристи відзначають надзвичайний героїзм та сміливість гайдамаків. “Гайдамаки, – писав наприкінці XVIII ст. Є.Кітович, – всюди бились до останньої краплі крові. На п’ятдесят гайдамаків треба було наших двісті, триста й більше, щоб їх перемогти. Повстанці вважали “героїчну смерть навіть за честь”¹³. Інші мемуаристи також згадують, що були випадки, коли українські селяни переховували в себе польських та єврейських дітей і стариків, рятуючи їх від неминучої смерті. У той же час шляхта розстрілювала й вішала сотні селян без жодних доказів приналежності їх до повсталих¹⁴.

Автори мемуарів, переважно вихідці з шляхти, не могли зрозуміти ні героїзму гайдамаків, ні їхньої непримиренності до ворогів, але сумлінніші з них (В.Кребс, яка завдячувала своїм життям українським селянам), мали мужність віддати належне повстанцям. Так, про Гонту В.Кребс писала: “Був він з усієї постави дуже вродливим; не тільки розмовляв, але й досконало писав по-польському; виглядав так, що й нині зійшов би за шляхтича”¹⁵. Цікава й така деталь: усе майно Гонти і повстанців забрав генерал П.Кречетников. Вище наведенні, а також інші спогади¹⁶ і народні перекази використали у своїй творчості чимало польських письменників, в тому числі і представники “української школи” в польській літературі: С.Гоцинський, Ю.Словацький.

Северин Гоцинський (1801–1876) – один з найвідоміших поетів “української школи” в польській літературі доби романтизму. Навчаючись в Уманській василіанській школі, він подружився з Б.Залеським і наслухався переказів про гайдамацькі рухи та уманську різню. А тому в 1826 році Северин Гоцинський створив поему “Канівський замок”.

Фабула “Канівського замку” накидана на тлі гайдамацького руху 1768 року (звідси титул Гоцинського як “співця України гайдамацької”). Але в подіях 1768 р. С.Гоцинський спиняється лише на одному епізоді: на зруй-

нуванні повстанцями Канівського замку, не торкаючись моменту центрального – уманської різанини. Герой поеми – гайдамацький ватажок Небаба. В минулому у нього злочин: він звів дівчину Ксеню й утопив її в Дніпрі. Якимось дивом дівчина не втонула і тепер, збожеволіла, дика, з'являється в околиці Канівського замку, віщуючи криваві події.

Тим часом у замку зав'язується новий драматичний вузол: Небаба – отаман надвірних козаків, закохується у козачку Орліку, на яку накидає оком управитель панського замку. Управитель різними способами, граючи головне на сестринських почуттях Орліки (брат Орліки служить у надвірних козаках), добивається, нарешті, згоди дівчини на шлюб. Тоді Небаба втікає до гайдамацького табору Швачки. Скориставшись п'яним сном Швачки, він підіймає гайдамаків. Звертаючись до його козаків, Небаба прагне повести в бій за собою всіх тих,

...В кого батько забитий різками
Всіх в кого жінка сподобалась пану,
В кого згвалтована донька панами,
В кого відібрано паном кохану
Йменням батьків та їх суму і болю,
Йменням дитячого горя й недолі
Всіх закликаю я, всіх викликаю:
Вийдіть вперед і – рушайте за мною...

Швачка, випереджаючи Небабу, бунтує канівських міщан. Орліка вночі убиває нелюбого їй управителя. В пожежі замку гинуть Орліка, Швачка і канівське міщанство. Тим часом Небаба веде нерівний бій в околиці Канева з регулярним польським військом. У цьому бою його розбито і взято у полон. Посаджений на палю, Небаба гине в нелюдських муках на очах божевільної Ксені.

До поеми автор додав передмову, яка є ніби короткою історією Коліївщини. У ній детально розповідається про хід повстання (в такій же послідовності, до речі, як це зроблено в “Гайдамаках” Тараса Шевченка) – від освячення ножів біля Мотронівського монастиря і аж до подій в Умані, де учнів-католиків живцем повкидали до криниці. Але на думку поета, пізніша розправа над повстанцями “була доповненням жорстокостей, які чинили гайдамаки над поляками. Тих нещасних розвозили в різні місцевості і мордували найрізноманітнішими способами”. І окремо про страту Гонти: “згідно з переказами, він з надзвичайною стійкістю переніс усі муки. З нього дерли пасма, четвертували живцем, знімали шкіру з голови, а він увесь той час палив лоплюку і читав книжку, аж поки не відтяли йому голову”.

“Канівський замок” сповнений почуття пошани, а не тільки співчуття до українського народу, що, підкреслює С.Гоцинський, має свій власний

погляд на світ і прагне незалежно від будь-якого культуртрегерства влаштувати свою долю. Поет захоплений героїзмом українського народу і щиро йому симпатизує. Позитивним героєм у поемі виступає не староста, не комендант замку, не перевдягнений в кобзаря польський шпигун, а козак Небаба (деякі дослідники вважають його реальною особою – ватажком повсталих Неживим, загін якого діяв на Київщині)¹⁷.

Хоч Небаба, а, отже і С.Гощинський, не розуміли далеких перспектив повстання так добре, як Шевченків Галайда, хоч Небаба і діє в ім'я особистої помсти, проте втілює народні уявлення про справжню велич народного героя. Він мужній, його фізична краса доповнюється красою духовною, він вміє відстояти свою гідність.

Отже, не жадова грабунку і крові, як твердили консервативні письменники, а справедлива, благородна ненависть і відстоювання своїх людських прав, керують вчинками гайдамаків. Соціальні, релігійні і національні суперечності сплітаються тут в один клубок, примирення між паном і рабом – неможливе.

“Канівський замок” був високо оцінений як польською, так і російською критикою. Польські рецензенти відзначали композиційну складність, якою Гощинський переважає і Мальчевського, і Залеського; великий драматичний хист; уміння подати український колорит, та, перш за все, фундаментальну обізнаність з українським фольклором.

З такою оцінкою погоджується і М.Дашкевич, який, крім того, ще звертає увагу на об'єктивність автора у змалюванні польсько-українського, шляхетсько-гайдамацького конфлікту: “Ужасная действительность предстает перед читателем почти без искажения в ту или другую сторону, и понятно, что эта печальная картина не могла быть приятна поляками. Но постороннему читателю поэма Гошинского кажется привлекательной, благодаря талантливому и проникнутому глубоким чувством изображению того, что испытывало *burzliwe serce syna Ukrainy*, благодаря высокому подъему вдохновения и драматизма, богатству фантазии и тонкому чувству природы”¹⁸.

Подібність сюжету не раз була приводом до порівняння “Канівського замку” з Шевченковими “Гайдамаками”. Л.Козловський бачить подібність в тому, що і в українській, і в польській поемі увага читача спиняється не так на любовній драмі, як на загальній картині гайдамацького руху. Драма Небаби – Орліки відходить на задній план перед “загравною пожежі, стогоном, криком та тривожним голосом дзвонів”. Козловський відзначає навіть деякі переваги Гощинського над Шевченком. Вони зводяться в основному до більшої повноти польської поеми: Шевченко тримає читача весь час серед гайдамаків, Гощинський переносить нас і в обложене місто;

Шевченко показує тільки єврея – експлуататора, Гошинський дає образ трудового єврейського міщанства¹⁹.

Інший представник “української школи”, геніальний польський поет Юліуш Словацький продовжив тему Коліївщини, надавши їй небувалої комплексності й артистичної довершеності у своїй драмі “Срібний сон Саломеї” (1843) – центральному твору Ю.Словацького з української тематики.

На час появи “Срібного сну Саломеї” тема Коліївщини вже була широко розроблена цілим рядом польських, російських і українських письменників. В 1841 р. була надрукована національна епопея українського народу – поема “Гайдамаки” Т.Шевченка. Поема “Канівський замок” широко обговорювалася членами “Руської трійці”, вони знайшли відображення в творах К.Рилєєва. Але якщо Гошинський, Шевченко, Рилєєв трактували Коліївщину як справедливу війну українського народу проти польської шляхти за свою соціальну свободу і національну незалежність, то письменники консервативного табору – М.Грабовський, М.Чайковський та інші намагались пояснити збройні виступи українського народу виключно втручанням грізної “зовнішньої сили” (в даному разі царської Росії), яка мовляв, зіпсувала ідилію станових відносин, що існували в давній Речі Посполитій²⁰. Драма Словацького була гострим запереченням цих ретроградних поглядів “козакофілів” на україно-польські громадські взаємини.

Користуючись художнім прийомом сну Саломеї, доньки шляхтича Грушинського, що бореться з гайдамаками, Ю.Словацький змальовує типові риси Коліївщини, пояснюючи причини виникнення повстання нелюдською експлуатацією і знущанням польських панів над українським народом. Із слів козака Семенка довідуємось, наприклад, як шляхтич Грушинський визискував українських кріпаків, бив їх нагаями. Ватажок повсталого селянства, колишній надвірний козак польського поміщика знає, за що ріжуть шляхту гайдамаки. Він стає до битви за свободу рідної землі, за звільнення від соціального та національного гноблення. Звертаючись до шляхти, Семенко говорить:

Гей, козак вас настрашить,
Пани ляхи, та й в годину
Зрушить цілу Україну,
Розмежує з королем.

Схоплений ворогами, він безстрашно заявляє, що в час його смерті вони не побачать блілого від жаху обличчя, а побачать могутню поставу і світлу кров, – бо “я хлоп з хати”. У страху перед мужнім ватажком селян, палаючи лютою ненавистю, регіментар Стемпковський по-варварськи з

ним розправляється:

Ганчір'ям рот заткніть йому!
І не розковувати ніг!
На лоб – ось траурну тасьму!
Угору – руки ті страшні!
Обвить соломою сухою!
Облить, облить всього смолою!
І хай посвітять ту “фігуру”
Ось тут при дворі, біля муру!
Підперши тіло смоляне,
Якщо упасти, забagne!

Зробивши живий смолоскип з Семенка, він думає залякати повсталих “хлопів”, яких вів у бій мужній козак.

Підняти вгору, запалити!
Селом над хлопами носити!
Немов яку свічу червону!
А дзвони... дзвонять, хай і дзвонять,
Аж поки згасне свічка модна,
Жива, страшна, простонародна,
Що світить трупові постання.

Семенко, один з центральних героїв поетичної драми, має цілий ряд традиційних рис. Як і інші герої “школи”, він відважний козак – поет; складає пісні й добре володіє шаблею; він відвертий і прямий, без улесливості й підступності. Український дослідник Є.Рихлик справедливо відзначає, що Семенко “має в собі певну соціальну свідомість і свідомо борець за інтереси своєї соціальної групи”²¹. Цим образом Словацький уперше в польській літературі показує Коліївщину як рух, що мав на меті високі громадські ідеали. Як і Галайда Шевченка, Семенко мріє про незалежну і вільну Україну, що позбулася національного гніту.

Козацька маса в поемі не однорідна. Поруч з Семенком виступає в драмі козак Сава, який вислужується перед шляхтою, допомагає їй у придушенні повстання. Найсуперечливішим в поемі є образ віщуна – поета Вернигори, що втілює в собі народнопісенну українську стихію. Чимало дослідників вказують на спорідненість образу лірника – віщуна Вернигори в драмі Ю.Словацького та аналогічним образом поєми С.Гощинського “Канівський замок”. Старий Вернигора добув ліру з-під землі, куди її заховали “ляхи” і грає на ній загибель Польщі, виливає тугу і сльози України. Спочатку Вернигора знаходився серед гайдамаків, але потім переходить до польського табору. Він проти кровопролиття, за примирення воюючих сторін, але, побачивши нелюдські знущання Стемпковського з гай-

дамаків і селян, кидає у вічі катам прокляття, пророкує їхню загибель і повертається до гайдамаків.

Український колорит “Срібного сну Саломеї” підсилюють поетичні описи України, а також мова персонажів, насичена українськими словами, а інколи навіть цілими реченнями. Фонетичні, лексичні українізми органічно вписуються в мовну тканину п’єси.

Незважаючи на містичну оболонку, драма Словацького “Срібний сон Саломеї”, в якій історично правдиво і художньо переконливо зображено гострі соціальні й національні конфлікти між польською шляхтою та українським населенням, є одним з найкращих творів українського змісту в польській літературі XIX ст. Дослідники не без підстав ставили цю драму поруч з “Гайдамаками” Тараса Шевченка.

Крім С.Гошинського та Ю.Словацького до Коліївщини звертаються і М.Сухоревський, учасник таємних патріотичних товариств, і Люціан Семенський – революційний діяч і поет.

У мелодрамі “Ванда Потоцька” (1832) М.Сухоревського використано як вигадки, так і історичні факти: перевдягнутий на конфедератів невеликий загін Швачки добирається до Львова, маючи на меті визволити привезених сюди для катування 400 гайдамаків, щоб потім з ними вдарити на шляхту в місті. Їхній намір викриває Ванда Потоцька. Причини виникнення гайдамаччини для автора – суто соціальні. До загону Швачки вступають не тільки українці, а й поляки з Кракова й Мазурщини. Для них спільна не лише дорога кривди, а й боротьба проти неї.

Оповідання Люціана Семенського “Село Серби” було написано в 1835 році. В ньому розповідається, як польський каральний загін підступом схоплює Гонту в с.Серби разом з його коханою. Слід пам’ятати, що змальовувати позитивно ватажка гайдамацького руху означало тоді стати на позиції громади “Умань”, яка своїм маніфестом зробила його ім’я прапором помсти за кривди, заподіяні шляхтою.

Гонта в трактуванні Л.Семенського втілює найкращі риси народного героя – вольового, сміливого, непримиренного до ворогів, сповненого бажання віддати усього себе справі захисту скривдженого народу.

Однією з найяскравіших сцен оповідання є відповідь Гонти на прохання негайно рятуватися: “Отамане! Ляхи на горло нам насідають! Передні чати вже ведуть бій. Ось кінь твій, утікай у світ, а ми будемо битись за тебе.” Та Гонта рішуче відмовляється: “Я не кримський хан, щоб ви за мене билися; я і не сенатор, щоб з поля бою втікати! Коня! Коня! І до мене, хлопці!”

Гонта разом з коханою мріє податись у вільні степи, організувати нову Січ, жити, як люди. Свою симпатію до повсталого народу письменник під-

креслює й наприкінці оповідання: підступно схопленого Гонту везуть закутим в кайдани, за возом йде його вірна Тетяна. Жовніри, що не можуть стерпіти її високоморального вчинку, скидають її з мосту в воду...

Таким чином, охарактеризовані твори представників “української школи” в польській літературі мають непересічне значення.

По-перше, вони є цінним джерелом для вивчення історії України XVIII ст. По-друге, ці твори стали повчальним фактором для польського суспільства, якому представники “української школи” відкрили Україну незнайому для них: Україну, що має свою історію, свою культуру, відмінну від польської, Україну – волелюбну, здатну силою виборювати свою незалежність. По-третє, події Коліївщини знаменували смерть з ідеалізованої романтиками України і перехід у нові не вповні окреслені сили у власне польську і власне українську.

Примітки

1. Janion M., Żmigrodska M. *Romantyzm i historia*. – Warszawa, 1978.
2. *Goszczyński S. Zamek Kaniowski*. – Brody, 1906.
3. *Słowacki J. Dzieła wszystkie*. – Warszawa, 1952.
4. *Śmieński L. Wanda Potocka*. – Zytomierz, 1860.
5. *Fisz Z. Powieści ukraińskie*. – Warszawa, 1898.
6. *Grabowski M. Kolyszczyzna i stepy*. – W., 1842.
7. *Czajkowski M. Koszowata*. – 1842.
8. *Kitowicz, Ks. Jędrzej. Opis obyczajów i zwyczajów za panowania Augusta III*. – Kraków, 1925. – S.197-198.
9. *Bunt hajdamaków na Ukrainie roku 1768, opisany przez Lippomana i dwóch bezimennych*. – Poznań, 1854. – С.57-61.
10. *Krebsowa W. Opis rzezi humańskiej*. – Poznań, 1840. – С.45-64.
11. *Z dziejów hajdamaczyzny*. – Warszawa, 1905. – Cz.I-II.
12. *Lud Polski / Red. H.Temkinowa*. – Warszawa, 1957. – S.103.
13. *Kitowicz Ks. Jędrzej. Op. cit.* – S.197-198.
14. *Bunt hajdamaków na Ukrainie roku 1768 ...* – S.57-61.
15. *Krebsowa W. Op. cit.* – S.45.
16. *Z dziejów hajdamaczyzny*. – Warszawa, 1905. – Cz.I-II.
17. *Вервес Г. Иван Франко. Спроба синтезу // Польська література і Україна*. – К., 1985. – С.173.
18. *Цит.: Зеров М. Твори в двох томах*. – К., 1990. – С. 117.
19. *Козловский Л.С. Польские романтики “украинской школы” // Голос минувшего* – 1913. – № 8. – С.39.
20. *Вервес Г. Україна в творчості Ю.Словацького // Польська література і Україна*. – К., 1985. – С.47.
21. *Рихлик С. Українські мотиви в поезії Ю.Словацького*. – Ніжин, 1929. – С.51.

ПІДГОТОВКА ВІЙСЬКОВИХ КАДРІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ЧВЕРТІ ХІХ ст. (за наративними джерелами)

З становленням Російської імперії розпочинається процес формування системи спеціальної військової освіти. До ХІХ ст. вона розвивалася досить нерівномірно, і лише за часів правління імператора Миколи І набула завершеного вигляду. У другій чверті ХІХ ст. військовим навчальним закладам був даний новий устрій, нові статuti, в результаті введення яких, система підготовки військових кадрів зазнала значних змін.

У даній розвідці основну увагу ми приділяємо джерелам особистого походження (мемуарам, спогадам, щоденникам), оскільки саме вони дозволяють дослідити будь-яку проблему не стільки ззовні, скільки зсередини. Такий підхід до питання підготовки військових кадрів в означений період дослідниками не використовувався.

Джерела особистого походження як різновид історичних джерел мають власну історію розвитку. На думку російського дослідника А.Г.Тартаковського, розквіт мемуарної творчості припадає на другу третину ХІХ ст., і в цей же час відбувається набуття нею культурно-історичного статусу. Саме у цей час починають складатися цілі комплекси мемуарних творів з чітко окресленою проблематикою. Так, з'являються театральна мемуаристика, літературні мемуари, і саме головне, що нас цікавить, з'являються "офіцерські військово-походні записки, як особливий різновид мемуаристики другої третини ХІХ століття"¹.

Доля мемуарів та їх сприйняття як історичного джерела в різні часи була неоднаковою. На середину ХІХ ст. значення та роль джерел особистого походження визначалися на основі тих понять, які були закладені В.Татищевим та іншими істориками ХVІІІ ст. В цей час вважалося, що джерело потрібно, по-перше, зробити відомим, а по-друге, при його вивченні піддати критиці. В середині ХІХ ст. ці положення були доповнені П.П.Пекарським, який вважав, що насамперед потрібно звернути увагу на особу автора, зрозуміти, чому він писав про одне і не згадував про інше, чим пояснити його погляд на факти, події, які були предметом уваги².

У другій половині ХІХ ст. джерела особистого походження стають предметом ще більшої уваги. Їх характеризували в оглядах основних джерел з історії Росії, у передмовях до публікацій мемуарів, а також у курсах лекцій. Однією з ґрунтовних праць цього часу є робота Д.І.Чечуліна, який вважав, що мемуари одне з найважливіших історичних джерел і доводив, що лише за допомогою них ми можемо краще зрозуміти минуле³.

На сьогоднішній день джерела особистого походження за своєю важливістю стоять в одному ряду з іншими різновидами історичних джерел.

Так, за своїм типом переважна більшість джерел, що стосуються підготовки військових кадрів в Росії XIX ст. відноситься до письмових джерел, які в свою чергу поділяються на наративні (мемуаристика, епістолярії, періодичні видання та публіцистика) та документальні (законодавчі матеріали, офіційна статистика, документи діловодчого характеру тощо). Подібна класифікація джерел є найбільш універсальною та загальноприйнятною. Предметом нашої уваги в даній розвідці є наративні джерела.

Спробуємо проаналізувати кожну їх групу і пояснити обрану нами ієрархію стосовно них. Мемуари як джерела особистого походження дозволяють глибше дослідити внутрішні сторони, історичного процесу, а також, ставлення сучасників до проблем підготовки військових кадрів та комплектування армії Російської імперії. Автори мемуарів, спогадів, щоденників прагнули передати дух того часу, який панував у суспільстві. Про особливу вагу цих матеріалів писав сенатор О.Д.Боровков: «якби кожен глава родини, а особливо відомої, вів журнал свого життя та своєї родини, тоді б для історика існували багаті матеріали. Державні акти не можуть дати докладних відомостей ні про особу, яка прославилася, ні про події, які заслуговують на особливу увагу – відомості про них мають бути доповнені свідченнями сучасників»²⁴.

Джерела особистого походження сприяють формуванню цілісної уяви про певну епоху, подію, факт, в даному випадку про підготовку військових кадрів у другій чверті XIX ст. Вони складають виключну цінність для вивчення рис характеру та психології монархів, видатних воєначальників, роль яких в процесі підготовки військових кадрів Російської імперії була досить вагомою. Таким чином, прослідкувати взаємовплив та взаємозв'язок суспільства з таким важливим соціальним інститутом, як армія, нам допомагають переважно джерела особистого походження.

Звичайно джерела особистого походження, мають не тільки позитивні, але й негативні сторони. Їх специфікою є певний суб'єктивізм, тому при роботі з ними від дослідника вимагається дуже обережне і критичне ставлення до інформації, яку вони містять. Так, якщо порівняти щоденники та мемуари, то можна дійти висновку, що відомості у щоденнику будуть більш достовірними. Щоденники переважно пишуться по гарячих слідах, тому для них властива свіжість сприйняття, більш достовірний опис подій і тому така інформація заслуговує на увагу і потребує незначної перевірки у вигляді співставлення з іншими джерелами. Мемуари (спогади), пишуть через певний час, у зв'язку з цим окремі деталі можуть бути забутими, події – переплутаними, не точно згаданими внаслідок особли-

востей пам'яті. Але в той же час, у спогадах, порівняно зі щоденниками, події висвітлюються більш систематично і присутнє ставлення автора до фактів, осіб, аналізу тогочасних подій.

Варто підкреслити, що значна кількість спогадів була опублікована у другій половині XIX ст., але в той же час мемуари випускників та викладачів військових навчальних закладів, представників дворянства та інших станів, за виключенням деяких робіт, практично, не залучалися до аналізу системи тогочасної військової освіти.

Серед джерел особистого походження з питань підготовки військових кадрів у другій чверті XIX ст. слід виділити насамперед спогади. Як правило, – вони відносяться до мемуарів загального характеру, які характеризують розвиток російської армії в цілому, її окремих частин, військових навчальних закладів тощо: вони дають змогу порівняти основні риси військової політики Росії другої чверті XIX ст. з відповідною політикою в 1880-х роках, тобто з тим часом, коли була написана переважна більшість спогадів.

Серед авторів цього виду джерел були переважно колишні випускники військових навчальних закладів; офіцери-викладачі, педагоги закладів військової освіти; сучасники, військові та державні діячі.

Якщо взяти до уваги останній класифікаційний підхід, а саме: на перше місце поставити пряме відношення автора до військових навчальних закладів, армії взагалі, то перша підгрупа джерел буде найчисельнішою. Серед спогадів колишніх вихованців військових навчальних закладів можна виділити спогади М.К.Імеретинського⁵, який навчався у Пажеському корпусі. Вони дають змогу дослідити побут особливості виховання та освіти пажів другої чверті XIX століття. Викликають значний інтерес спогади Д.Дарагана⁶, який навчався в Пажеському корпусі в 30-х роках XIX ст. і його згадки про ті часи містять цікаву інформацію не тільки про зміни, які відбувалися в корпусі на межі 20–30-х років XIX ст., але й про характерне ставлення до цих змін як пажів, так і їх вихователів.

У нашому розпорядженні знаходяться спогади вихованців Імператорської Військової академії, Михайлівського Артилерійського училища, кадетських корпусів, як столичних, так і губернських. Зокрема, це твори Л.Л.Драке⁷, П.А.Крижанівського⁸, Л.О.Ушакова⁹, О.М.Корсакова¹⁰, В.Г.фон Бооля¹¹, Д.А.Скалона¹², М.І.Воронова¹³, М.І.Богдановича¹⁴ та багатьох інших. Спогади вихованців військових навчальних закладів дають уявлення про військові навчальні заклади як місце підготовки офіцерських кадрів другої чверті XIX ст., їх місце в суспільному житті країни. Основною темою спогадів, щоденників є характеристика внутрішньої атмосфери, побуту у військових навчальних закладах, звичаїв особливостей

виховання та освіти. Крім того знаходимо інформацію про тих, з ким навчалися разом автори.

Найбільш цікавими можна визначити твори М.С.Голицина¹⁵, К.В.Зайковського¹⁶, І.Р.Тимченко-Рубана¹⁷, Д.О.Мілютіна¹⁸. Ці матеріали дають нам можливість подивитися на життя та побут вихованців військових навчальних закладів з іншого боку, оцінити перетворення, які проходили в сфері військової освіти та підготовки військових кадрів з точки зору професіоналів.

Окрему підгрупу мемуарів складають спогади сучасників, які за родом своєї служби не мали професійного відношення до військового відомства, до армії, але мали свої власні думки та висловлювали їх з приводу політики, яка проводилась у другій чверті XIX століття у військовій галузі. Тут потрібно відмітити спогади Л.В.Дубельта¹⁹. Також, в нашому розпорядженні є спогади та щоденники іноземців. Вони є різноманітними за проблематикою, манерою викладення матеріалу, але автори, в основному, фіксували ті сторони російського життя, які не помічалися підданими Російської імперії. Найбільш відомими є записки французького письменника, маркіза А. де Кюстіна²⁰, вюртембергського генерала Ф.В.Бісмарка²¹ та інших.

Особливе місце в спогадах відводиться постаті імператора Миколи I. Переважно позитивна оцінка його діяльності присутня в спогадах тих сучасників, які писали свої записки у 80-х роках XIX ст. Саме в цей час система військової освіти, запроваджена Д.О.Мілютіним, зазнає змін, відбувається повернення до кадетських корпусів та тієї системи військових навчальних закладів, які існували в першій половині XIX ст. І звичайно, що такі заходи викликають схвалення в середовищі військових. Авторитети в цей час не лише описують роки своєї молодості, але й порівнюють колишню систему військової освіти з тією, що була започаткована в другій половині XIX ст. Звісно, були й такі, хто негативно відносився до всіх сторін корпусного життя, системи військової освіти. Саме співставлення різних точок зору допомагає дістатися більш об'єктивних концептуальних рішень проблеми, що досліджується.

Таким чином, вивчення та аналіз джерел особистого походження дозволяє в значній мірі реконструювати суспільну думку щодо оцінки кроків уряду в галузі військової освіти, реформи комплектування збройних сил за часів правління імператора Миколи I.

Наступний вид джерел, які становлять інтерес для вивчення історії підготовки військових кадрів – періодика і публіцистика. На сторінках періодичних видань, знайшли відображення питання, що стосувалися життя та служби офіцерів, проблеми військової освіти та комплектування армії.

Найпопулярнішим серед військових видань другої половини XIX ст. був часопис “Военный сборник”, на сторінках якого друкували матеріали, які містили інформацію не тільки про реальний стан армії, але й формували уяву про її минуле. Так, до сторіччя з дня народження імператора Миколи I на сторінках “Военного сборника” виходить стаття (автор якої побажав залишитись невідомим), присвячена розгляду загального стану армії другої чверті XIX століття²².

Важливе значення та велику інформативність у висвітленні питань військової освіти мав часопис “Педагогический сборник”, який видавався в 1864–1917 рр. Тут регулярно друкувалися статті, в яких мова йшла про зміни та перетворення у військових навчальних закладах, також матеріали, присвячені ювілеям різних закладів військової освіти²³.

Багато публікацій, які в той чи інший спосіб торкаються зазначеної проблеми, міститься на сторінках таких періодичних видань, як “Русская старина”, “Исторический вестник”, “Русский архив” та інших.

Для вивчення питань підготовки офіцерських кадрів особливе значення мають звіти та огляди з історії конкретних військових навчальних закладів, які видавалися до ювілейних дат. До числа таких нарисів можна віднести роботи О.П.Карабанова, М.О.Ломана, П.П.Карцова, О.Н.Поліванова та інших²⁴. В цих працях відображена фактична історія розвитку кадетських корпусів та інших військових навчальних закладів від часу їх заснування до початку XX століття. Як правило, провідною темою таких видань було висвітлення імператорського дому в історії того чи іншого закладу. Крім того, велика увага в них приділялася характеристиці ролі, яку відігравали ці заклади в забезпеченні російської армії освіченими офіцерами, серед яких з часом сформувалося немало видатних воєначальників.

Таким чином, проведений аналіз наративних джерел з історії підготовки військових кадрів Російської імперії другої чверті XIX ст. дозволяє зробити висновок, що наявні джерела з визначеної проблематики є досить різноманітними. Це перш за все джерела особистого походження, опубліковані та ті, що зберігаються в архівах, а також матеріали періодичних видань. Оскільки ми намагаємося досліджувати проблему підготовки військових кадрів не стільки ззовні, скільки зсередини, то провідне місце відводимо джерелам особистого походження, а саме мемуарам, щоденникам, спогадам. Враховуючи специфіку цих джерел, застосовуючи при їх використанні правила зовнішньої та внутрішньої критики, потрібно звернути увагу на те, що тільки джерела особистого походження дозволяють досліднику зрозуміти ту епоху, яка є предметом вивчення, відчутти її дух, атмосферу і, подолавши суб’єктивізм, властивий цим історичним джерелам, реконструювати епоху, явище, процес у більш повному обсязі.

Примітки

1. *Тартаковский А.Г.* Летописец или “просто человек” // В раздумьях о России (XIX век). – М., 1996. – С.75.
2. *Пекарский П.П.* Русские мемуары XVIII века // Современник. – 1856. – №4. – С.53-90; №5. – С.29-62; №8. – С.63-120.
3. *Чечулин Д.И.* Мемуары, их значение и место в ряду исторических источников. – СПб., 1891.
4. *Боровков А.Д.* Автобиографические записки // Русская старина (далі – РС). – 1898. – №9. – С.549.
5. *Имеретинский Н.К.* Пажеский корпус в 1843-1848 гг. Записки старого пажа // Русский вестник. – 1887. – №8. – С.663-703; №9. – С.221-254.
6. Центральный державний історичний архів України в м.Києві. – Ф.261. – Оп.1. – Спр.233.
7. *Драке Л.Л.* Кадетский быт 50-х годов. – СПб., 1911. – 32 с.
8. *Крыжановский П.А.* Штрихи из прошлого // Исторический вестник (далі – ИВ). – 1915. – №8. – С.453-471.
9. *Ушаков Л.А.* Корпусное воспитание при императоре Николае I // Голос минувшего. – 1915. – №6. – С.90-133.
10. *Корсаков А.Н.* Воспоминания московского кадета // Русский архив. – 1879. – №7. – С.304-326; 1880. – №2. – С.449-473; 1882. – №2. – С.358-376.
11. *Бооль В.Г.* Воспоминания педагога // РС. – 1904. – №3. – С.615-630; №4. – С.111-123; №5. – С.379-392; №7. – С.213-227; №8. – С.287-305; №9. – С.578-593; №10. – С.74-101; №11. – С.300-348.
12. *Скалон Д.А.* Воспоминания // РС. – 1907. – №9. – С.516-526; №11. – С.75-81; 1908. – №3. – С.692-709; №4. – С.185-195.
13. *Воронов Н.И.* Воспоминания об императоре Николае I и его семье бывшего кадета 2-го корпуса. – Владимир, 1907. – 16 с.
14. *Богданович М.И.* Воспоминани о бароне Н.В.Медеме // РС. – 1877. – №7. – С.428-430.
15. *Голицын Н.С.* Императорская военная академия в 1834-1848 гг. Воспоминания кн. Н.С.Голицина о его службе в Академии // РС. – 1883. – №2. – С.409-428; №3. – С.703-712.
16. *Зайковский К.В.* Воспоминания об императоре Николае Павловиче // ИВ. – 1886. – №4. – С.112-119.
17. *Тимченко-Рубан И.Р.* Из воспоминаний о прошлом // ИВ. – 1890. – №5. – С.332-354; №6. – С.610-633; №7. – С.94-114; №8. – С.304-333.
18. *Милютин Д.А.* Воспоминания. 1843-1856 гг. – М., 2000. – С.99-196.
19. *Дубельт Л.В.* Заметки // Голос минувшего. – 1913. – №3. – С.120-171.
20. *Кюстин А. де.* Россия в 1839 году. – М., 1996. – Т.1-2.

21. *Bismark F.W.* Die kaiserliche russische Kriegsmacht im Jahre 1835 oder meine Reise nach St.Petersburg. – Carlsruhe, 1836.

22. Краткий обзор состояния русской армии в царствование императора Николая I // Военный сборник. – 1896. – №7. – С. I-XX.

23. *Переселенков С.А.* Систематический указатель статей, напечатанных в неофициальной части Педагогического сборника за 50 лет (1864-1914); *Його ж.* Систематический указатель к официальной части Педагогического сборника за 50 лет (1864-1914). – Пг., 1917.

24. *Карабанов А.П.* 125-летний юбилей 1-го Кадетского корпуса. 1732-1857. – СПб., 1857; *Ломан Н.А.* История 2-го кадетского корпуса. – СПб., 1862; *Карцов П.П.* Исторический очерк Новгородского графа Аракчеева кадетского корпуса и Нижегородской военной гимназии. 1834-1884. – СПб., 1884; *Поливанов А.Н.* Пятидесятилетие 2-го Московского кадетского корпуса. – М., 1899; *Максимовский М.* Исторический очерк развития главного инженерного училища. 1819-1869. – СПб., 1869; *Жерве Н.П., Строев В.К.* Исторический очерк 2-го кадетского корпуса. 1712-1912. – СПб., 1912. – Т.1, 2.

В.Л. Логвіна

ЗБІРКА В.СІЧИНСЬКОГО “ЧУЖИНЦІ ПРО УКРАЇНУ” – ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ТА НОВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На святкуванні 60-річчя від дня народження Володимира Січинського (24.06.1894 – 1964 рр.) – видатного українського вченого, який все життя прожив в еміграції, але творчість присвятив Україні, Іван Кейван, оцінюючи фундаментальну працю “Чужинці про Україну”, писав: “Січинський заслуговував би на признання, як визначний науковець – дослідник та пропагатор українського імені, хоч би написав тільки цей один твір”¹.

До недавнього часу ім’я Володимира Січинського було відоме лише вузькому колу спеціалістів і то не в усій багатогранності його творчості, а лише в окремих її ділянках. До кінця 1980-х років не було згадки про В.Січинського ні в експедиціях, ні в словниках та довідниках виданих в Радянській Україні. Київський історик В.Ричка, прочитавши книжку В.Січинського “Чужинці про Україну”, у статті під такою ж назвою запитують: “Хто ця людина, чиє ім’я супроводжує майже цілковите мовчання

радянської історіографії?”². Однак відповіді на це запитання він практично не дав.

На початку 90-х рр., зі здобуттям Україною незалежності, ім'я В.Січинського повертається в Україну. Вперше з грудня 1990 і до початку 1992 р. журнал “Вітчизна”³ майже повністю опублікував в серії номерів найголовнішу історичну монографію В.Січинського “Чужинці про Україну”. У 1991 р. “Український історичний журнал” в трьох своїх числах також вмістив головні фрагменти цієї книги та подав до неї і коментарі про автора⁴. В 1991 р. з'явилися перші невеликі статті про Січинського краєзнавця Є.Назаренка⁵, а також публікація про митця у київському журналі “Архітектура України”⁶. У 1993 р. в Україні вийшла унікальна книга “Українська культура: лекції за редакцією Дмитра Антоновича”, в додатках якої київські історики С.Ульянівська та В.Ульянівський вмістили досить докладні матеріали з біографії В.Січинського, які базуються на архівних джерелах, та про його творчий доробок⁷. В тому ж році в монографії Л.В.Баженова “Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ–ХХ ст. Історіографія. Бібліографія. Матеріали”⁸, вміщена про цього вченого коротка біографічна довідка та подані історіографічні оцінки його головних праць.

В Україні до століття від народження В.Січинського було влаштовано Міжнародну наукову конференцію в його рідному місті Кам'янці-Подільському, яка відбувалась 9–10 вересня 1994 року. Матеріали цього престижного форуму були видані у науковому збірнику “Володимир Січинський та Україна”, який до нині не втратив своєї актуальності. В конференції взяли участь понад 150 науковців з України, Словаччини, США. Виступали з доповідями про різні аспекти життя і діяльності В.Січинського та говорили про місце дослідника в світовій і українській історичній науці й культурі: директор Державного музею українсько-руської культури у м.Свиднику М.Сополига (Словаччина)⁹, президент Міжнародної Асоціації Україністів у Словаччині М.Мушинка¹⁰, київські вчені Д.Степовик¹¹ та Н.Шумада¹², бібліограф творчості вченого С.Костюк¹³, мистецтвознавець М.Звіринська-Гелитович¹⁴ та ін.

Науковий семінар до 100-річчя з дня народження В.Січинського, поєднаний з виставкою його книг, влаштувала влітку 1994 р. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаніка. Результатом роботи стало видання у 1996 р. цією бібліотекою повного бібліографічного покажчика праць В.Січинського з коротким викладом його автобіографії (укладач С.П.Костюк)¹⁵.

Дослідники творчості В.Січинського в Україні виступили з аналітичними статтями з нагоди 100-літнього ювілею, в яких дискутували про значну спадщину вченого з історії світової та української культури і науки та

її значення для сучасності. Це статті М.Мушинки¹⁶, С.Макаревича¹⁷, П.Федака¹⁸, Т.Файник¹⁹, Р.Липки²⁰, П.Брицького²¹, С.Баженової²², І.Скрипника²³ та ін. Зазначимо, що в історіографії лише започатковано вивчення життя і творчості В.Січинського і недостатньо приділяється увага В.Січинському як історику. Практично не проаналізовано в цьому напрямі його основний твір “Чужинці про Україну”.

Метою даної статті є аналіз праці “Чужинці про Україну”, як джерела до вивчення історії України.

Праця В.Січинського “Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть”²⁴, принесла йому славу вченого-історика. Книзі судилася щаслива і трагічна доля: 8 разів бути перевиданою і лише у 1991 році повернутись в Україну. Перше видання книги мало наклад 2000 примірників. Друге видання вийшло у Львові 1939 року, третє у Празі в 1942 р. і майже весь наклад був знищений гестапівцями, четверте видання – в Ашфанбурзі у 1946 р. В Нью-Йорку вказана праця про Україну побачила світ в 1954 р. В Україні вона була видрукувана тільки в 1991 р. (Львівське видання) та перевидана у Києві 1992 р. Відчуваючи голод українського читача на книгу “Чужинці про Україну” її фрагменти або повний виклад помістили київські журнали “Вітчизна”, “Український історичний журнал”, “Україна”²⁵.

Над першим виданням книги “Чужинці про Україну” В.Січинський працював понад 10 років, а після виходу її в світ у 1938 р. продовжував удосконалювати, доповнювати новим фактичним матеріалом практично до самої смерті. Витоки цієї книги сягають у попередні публікації В.Січинського “Подорожня книжка 1667 р. про Україну” (1933)²⁶, “Датський посол про козацьку Україну і Московщину” (1936)²⁷, в окремі розділи навчального посібника “Вступ до українського краєзнавства” (1937)²⁸ та ін.

В.Січинський у передмові до видання писав: “Вже в найстаріших описах українців трактовано як вповні самотню національну групу. Вартість різних описів, мемуарів, подорожей, реляцій, переказів і т.д. – різна, в залежності від обставин, часу, особи автора, його завдання, мети, тенденцій. Однак, рідко і найбільша тенденція дає цікавий матеріал для висвітлення маловідомих фактів минувшини. Зокрема, описи подорожей менше вартісні з погляду реєстрації певних подій або висвітлення фактичної історії, зате дають величезний і дорогоцінний матеріал про географічні, побутові, економічні особливості країни у всіх найрізномірних галузях краєзнавства.

І так із тих писань чужинців маємо багато відомостей про такі географічні особливості України, як вигляд території, підсоння, рослинність, тваринність, комунікацію та ін. далі про національні виступи, військо,

духовну і матеріальну культуру; з етнографічних особливостей про побут, звичаї, вдачу народу; з господарських відносин – про торгівлю, промисел, соціальні відносини і т.д.”

Автор зібрав ці відомості, порозкидані в писаннях різних чужоземних письменників – арабських, візантійських, західноєвропейських, східних і дальніх сусідів, і більш віддалених народів. В.Січинський писав у передмові до першого видання книги: “І цікаво, хоч ці чужинці часто приїздили з неприхильним до нас наставлянням, нерідко навіть як неприятелі або ж союзники наших ворогів, проте у більшості їх писання були (або бодай кінчалися) прихильно до українського народу, а тим більше коли порівнювали нас з іншими народами і нашими ближчими і дальшими сусідами”.

При описі слов’ян арабські письменники VIII–X ст. звертали увагу на ті сфери життя і звичаї, які видавалися незвичними, зокрема, це стосувалося поховальних ритуалів, гостин, забобонів тощо. Так, Аль Джагаїні, візира саманідів, володаря Хоросана, дивувало, що небіжчиків русини не ховають у землю, а палять і дехто з жінок добровільно йде у вогонь за своїм мужем. Саме по собі спостереження цікаве для етнографів, це чи не найдавніша згадка про особливості праукраїнської поховальної обрядовості, підтверджена пізніше й іншими авторами. Ібн Федлан (початок X ст.) подав опис похоронного обряду, причому підкреслив перевагу його, з погляду русинів, перед арабським звичаєм, оскільки, по-перше, спалення гігієнічніше, а, по-друге, душа небіжчика швидше потрапляє на небо.

Ібн Дауст (перша половина X ст.) у творі “Книга добрих скарбів” так само був вражений ритуалом спалення покійників, дещо детальніше розповідає і про поминальні звичаї, про тризну, обов’язковим компонентом якої були 20 кухлів меду. У цьому ж творі відзначений також інший варіант поховальних звичаїв, а саме: насипання могил – курганів, подібних до великої хати, куди заносять померлу визначну особу, кладуть одяг, золоті обручки і заводять живою улюблену дружину. Вихід могили закладають.

Про громадський устрій та релігію наших предків довідуємось з уривка твору візантійського автора Прокопія, який засвідчує, що в V ст. у склавинів і антів не було єдиного правителя, а усі справи вирішувалися громадою. Верховним Богом у них вважався той, що надсилає блискавку, і йому приносилися жертви. Пантеїзм слов’ян підкреслено словами “шанують вони річки, німф і деякі інші божества”.

Лев Диякон (близько 990 р.) в історії про війну Святослава з Візантією характеризує наших предків, як нерозважних, войовничих, сильних, що не здаються до рук ворога, сміливих і діяльних. Ці риси притаманні і Святославу, словесний портрет якого подає Лев Диякон.

В.Січинський особливо детально вишукував усі матеріали, що стосувалися зовнішності, особливостей побуту, поведінки запорозьких козаків (публікації Лясоти, Боплана, Гільдербрандта та ін.), але це дуже значна за змістом і широка за обсягом тема. На основі поданих В.Січинським спостережень випливає, що запорізькі козаки – прямі спадкоємці Святослава – хоробрі, підприємливі, вправні у військовій справі, волелюбні, в мирному побуті можуть бути ліниві, схильні до чарки; але в походах зібрані, невтомні, меткі і зовсім не питуші, не дорожать життям, коли треба здобути перемогу. Цікавий і такий штрих, зроблений Лясотою: “Їх старшина задовольняється загальними пайками, не вимагаючи більшої платні”.

Відомості про одяг русинів зустрічаємо в уже названій праці Ібн Даста, який зауважує, що характерним одягом русинів були довгі свитки, короткі куртки і широкі, на сто ліктів матерії штани. Ібн Федлан залишив детальний опис вбрання русинів, зокрема жінок. Як деталь, вказано на те, що по кількості низок коралів й золотих і срібних шийних ланцюжків судили про рівень заможності чоловіків, який купував жінці ці прикраси. В.Січинський подає цінні відомості з середини XVII ст. про гарне вбрання українських міщан, зокрема, головних уборів заможних жінок, що відрізнялись пишнотою, кружальцями з перлами і самоцвітами та бідних дівчат, що носили вінки, сплетені з квітів (Павло Алепський). Хронологічно майже збігаються із записами Алепського нотатки Гільдербрандта. Це, як пише В.Січинський, “дуже поважне джерело для історії етнографії”. Справді, Гільдербрандт серед іншого подає й докладний опис одягу українських козаків: довгі кожухи без покриття, великий комір з чорного смушку, шабля прив’язана простим ремнем, рушниця через плече, пістоль і нагайка для коня; зачіска – до чола, обстрижений оселедець, довгі вуса. У жіночому вбранні, крім кожуха, подорожній побачив вовняну червону чи білу хустку, вишивану сорочку.

В.Січинський, подаючи уривки з подорожніх вражень іноземців, наводить їх нотатки про Кам’янець-Подільський. Так, виділено опис італійського посла Жільбера де Лануа про Кам’янець, що “прегарно розташований, гостинний, бо його там приймали пишно, дали прекрасні подарунки і нагодували розкішно”. Згадки про Поділля містяться у книжці Блеза де Віженера, виданій у Парижі в 1573 р. Автор пише, що Поділля – своєрідний коридор для татар, проступаючи ним, вони чинять набіги на Волинь, Галичину і Польщу. Якби не це, Поділля – як пише Віженер – “без сумніву, було б найкращою і найпліднішою країною”. Крім Кам’яця, з його єпископською кафедрою та знаменитим замком, автор згадує Дунаївці, Вишневець, Хотин, Бакоту, Меджибіж. Майже те саме про Кам’я-

нець, розміщений у місцевості “сильно укріпленій самою природою”, про його замок, високий міст та катедру говорить німецький посол Еріх Лясога (кін. XVI ст.) і цісарський посол Майєрберг (середина XVII ст.) у книзі “Реляція кайзера”. В одному з Німецьких путівників другої половини XVII ст. вміщено гравюру кам’янецької фортеці і легенду про її неприступність²⁹.

В своїх описах чужинці згадували й інші міста України – Київ, Бахмут, Бердянськ, Білу Церкву, Бучач, Васильків, Вінницю, Гадяч, Глухів і багато інших. Цікавим є описи наших сіл: сільські хати милували їхні очі своєю охайністю, білизною глиняної обмазки (Гільдербрандт, англієць Данієль Кларк в 1812 р., росіяни: Измайлов у 1800 р. і Н.Погодін у 1842 р.), але вони підкреслювали й побутові невігоди інтер’єру.

Впадала в око чужинців і така особливість побуту, як наявність громадських лазень у містах і містечках (П.Алепський, середина XVII ст.) і такий їх прадавній варіант (Ібн Даста), як поливання розпеченого каміння водою.

Етнографи і фольклористи знайдуть у книзі В.Січинського джерело-знавчий варіант про особливості календарних та сімейних обрядів. Крім поховальних обрядів, В.Січинський подає знайдений у Ібн Даста опис жнивварського обряду, в який включено такий елемент: підносять до неба у корці просіяне зерно проса і просять, щоб даної Богом страви було багато і вистачило на весь рік. Не виключно, що деякі різдвяні обряди, пов’язані із кутею, є рефлексом, модифікацією елементу прадавнього жнивварського обряду. Музикознавці знайдуть у творі Ібн Даста опис тодішніх народних інструментів – восьмиструнних кобз, гусел, дудок, серед них і довгих, на 2 лікті”(трембіт). Детальний опис весняних Великодніх обрядів (разом з так званим обливанням понеділком) подає і Боплан, який розповідає і про весільні звичаї і обряди, особливо коментуючи такий оригінальний, як сватання дівчат до хлопців.

Описує українське весілля і Гільдербранд (друга половина XVII ст.) наголошуючи, що воно супроводжується піснями. Напрям свідчення про любов українців до пісні, яка, принаймні, уже в XV ст. вважалася важливим компонентом пошанування гостей, знаходимо в опублікованій у 1483 році праці венеціанського посла Амбросія Контаріні. У середині XVII ст. особливо похвально відгукувався про хоровий спів українців, передовсім, спів хлопчиків, “від якого хиталися гори й долини”, у своєму щоденнику Павло Алепський.

У подорожніх спогадах німецького лікаря Меллера (1880) цікавість фольклористів викличе замітка про зафіксовану в Кременчуці думу – “Плач запорожців з приводу зруйнування Січі”. Починаючи з другої по-

ловини XVIII ст. українські пісні раніше лише принагідно зафіксовані у хроніках, граматах та інших документах іноземців, складають чи не основний масив рукописних пісенників, особливо польських та російських. Мандрівники продовжують відзначати милозвучність та своєрідність музикування й пісенності українців. В.Січинський, цитуючи подорожні записи росіянина І.Долгорукого (1817), робить наголос на особливостях народної мови, звичаїв та обрядів українців і неблагополуччі громадсько-політичного життя.

Відомо, що характерною рисою українського менталітету є м'який, доброзичливий (хоч іноді й ущипливий) гумор. В.Січинський звертається до "Реляції" венеціанця Віміна, який відвідав Україну в 1650 р. (до речі, саме Україною він називає нашу землю, мову – рутенською, а устрій – республіканський). Віміна був гостем Богдана Хмельницького. Гість докладно змальовує портрет, манери, побут гетьмана і спеціально-гостини, що проходили у дружельнобній атмосфері дотепності й веселощів.

Весела вдача українців і їх музичний хист названі серед характерних особливостей менталітету українців, що, на думку відомого німецького письменника, філософа і етнографа Йогана Фрідріха Гердера, висловлену в його щоденнику 1769 р., є запорукою того, що Україна стане колись новою Грецією повстане велика культурна нація і її межі простягнуться до Чорного моря, а відтіль – ген у далекий світ.

Таким чином, до книги В.Січинського "Чужинці про Україну" увійшли джерельні свідчення майже сотні авторів. Подібної антології – різноманітної за змістом та значної за обсягом ще не було у вітчизняній історіографії³⁰.

Ця праця стала найціннішим вкладом В.Січинського, як вченого-історика в дослідження і систематизацію історії України з найдавніших часів до XX століття, в пробудження національної свідомості українців.

Примітки

1. *Кейван І.* Володимир Січинський. – Торонто, 1957. – С.18.
2. *Ричка В.М.* Унікальна антологія історичних свідчень про Україну // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1991. – №3. – С.146-147.
3. *Січинський В.* Чужинці про Україну // Вітчизна. – 1990. – №12; 1991. – №1, 2, 3, 6, 7, 12; 1992 – №2, 3, 12.
4. *Його ж.* Чужинці про Україну: вибір описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть // УІЖ. – 1991. – №3, 4, 6.
5. *Назаренко Є.* Володимир Січинський і подільське краєзнавство // Рад. Поділля (м.Хмельницький). – 1991. – 10 грудня; *Його ж.* Згадки про Поділля в книзі Володимира Січинського "Чужинці про Україну" // Поділля і Волинь у контексті історії

українського національного відродження: Наук. збірник. – Хмельницький, 1995. – С.327-328.

6. *Чепелик В.* Ентузіасти українського архітектурного стилю “Петербурзької громади” // Архітектурна Україна. – 1991. – №1. – С.37-41, 62.

7. *Ульяновський В., Ульяновська С.* Володимир Січинський // Українська культура: Лекції за ред. Д.Антоновича. – К., 1993. – С.571-576.

8. *Баженов Л.В.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. – Кам’янець-Подільський, 1993. – 489 с.

9. *Сополига М.* Володимир Січинський – дослідник народного будівництва українців Пряшівщини // Володимир Січинський та Україна. Матеріали Міжнародної конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження В.Ю.Січинського. – К., 1996 (далі – ВСУ). – С.67-75.

10. *Мушинка М.* Заповіт предків: 40 років свята культури русинів – українців Словаччини: [Про наукову конференцію]. – Пряшів, 1994. – 161 с.

11. *Степовик Д.* Володимир Січинський – дослідник українського мистецтва козацької доби // ВСУ. – С.45-51.

12. *Шумада Н.* Народознавчий аспект наукового доробку Володимира Січинського // ВСУ. – С.108-119.

13. *Костюк С.* Володимир Січинський – бібліограф літератури з питань українського мистецтва // ВСУ. – С.140-147.

14. *Звіринська-Гелитович М.* Дослідження Володимиром Січинським церкви св.Онуфрія в Лаврові // ВСУ. – С.85-90.

15. Володимир Січинський: Бібліографічний покажчик / Укладач С.П.Костюк. – Львів, 1996. – 122 с.

16. *Мушинка М.В.* Січинський і сучасність // Духовні витоки Поділля: Творці історії краю. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Хмельницький, 1994.

17. *Макаревич С.Е.* З когорти каменярів (В.Січинський) // Родовід. – 1995. – №12. – С.64-67.

18. *Федака П.* Подвижник науки: до 100-річчя від дня народження В.Січинського // Новини Закарпаття (м.Ужгород). – 1994. – 28 червня. – С.4.

19. *Файник Т.* Володимир Січинський про українську хату // ВСУ. – С.93-98.

20. *Липка Р.* Володимир Січинський (До 100-річчя з дня народження) // Альманах 94: Мистецький науково-популярний ілюстрований щорічник. – Львів, 1995. – С.64-67.

21. *Брицький П.П.* Володимир Січинський – архітектор, графік, історик мистецтва // ВСУ. – С.104-107.

22. *Баженова С.Е.* Володимир Січинський і Поділля // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. – С.295-300.

23. *Скрипник І.* Володимир Січинський мистецтвознавець і дослідник сакральної архітектури (до 100-річчя від дня народження) // Історія релігій в Україні: Тези доп. і повід. IV круглого столу. – К., Львів, 1994. – С.166-167.

24. *Січинський В.* Чужинці про Україну: Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. – Львів, 1938. – С.134-142.
25. Україна. – 1991. – №6-13, 15-22, 24-26.
26. *Січинський В.* Подорожня книжка 1687 р. про Україну // Календар для всіх на 1934 рік – Львів, 1933. – С.59-62.
27. *Його ж.* Датський посол про козацьку Україну // Літопис Червоної калини (Львів). – 1936. – №4-8, 9.
28. *Його ж.* Вступ до українського краєзнавства: Підручник для 8-го класу гімназії і самоосвіти. – Прага, 1937. – 128 с.
29. *Його ж.* Чужинці про Поділля // Подолянин (м.Кам'янець-Подільський). – 1942. – 22 і 26 листопада.
30. Ричка В.М. Назв. праця. – С.146-147; *Січинський В.* Слідами Мазепи в Галичині // Мазепа. Збірник. – Варшава, 1939. – Т.2. – С.93-96; *Його ж.* Херсонес – Корсунь // Життя і знання. – 1939. – №2. – С.41-42.

М.В.Лазарович

УКРАЇНСЬКІ СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ У ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ: ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

Боротьба за українську державність була змістом змагань для багатьох поколінь українського народу від найдавніших часів його історії. У ХХ ст., після багаторічної перерви, її першими відновили Українські Січові Стрільці, які своєю самопожертвою та своїми справами зайняли належне місце серед борців за волю України. З УСС пов'язані яскраві етапи самовідданої праці, спрямованої на пробудження й утвердження поміж українства почуття національної гідності, ідеї соборності й незалежності держави. Їхню роль та значення в контексті визвольної боротьби підкреслювали провідні українські політичні та громадські діячі¹. Зокрема, Симон Петлюра зазначав: “Від слів і кличів до діла, від декларацій до жертв, може кривавих, і напевно кривавих, во ім'я політичної волі українського народу, – ось той шлях, на який ступило січове стрілецтво в Галичині під час війни”². Високо оцінював стрілецький порив й Іван Франко, який, звертаючись до УСС, заявив: “Ви є дзеркалом моєї душі і моїх стремлень”³. До речі, сам І. Франко значився в стрілецьких списках почесним

УСС-м, а його син Петро, з благословення батька, пройшов у складі легіону весь нелегкий бойовий шлях.

Проте значення стрілецьтва не обмежується лише тим, що воно стало першою в новітній історії України добровільною військовою формацією, яка збройною боротьбою зв'язала перервану нитку визвольних змагань. Українські Січові Стрільці ввійшли в історію ще й тому, що були силою, яка мала значний вплив на розвиток української політичної думки та на формування національної психології. “На широку й тяжку, вкриту курявою й кров'ю путь, – як підкреслював Дмитро Донцов, – завернули вони нас із тих манівців, де тинялася наша політична думка перед страшним 1914 роком”⁷⁴. Об'єднуючи кращі сили української молоді, захопленої ідеєю відбудови власної держави й об'єднання всіх гілок українського народу, легіон УСС у роки Першої світової війни перетворився в своєрідний військово-політичний організм, у середовищі якого тривав невпинний пошук найефективніших шляхів досягнення поставленої мети. Результати такої діяльності вплинули позитивно на весь подальший хід національного розвитку українського суспільства.

Джерельною базою вивчення легіону Українських Січових Стрільців у роки Першої світової війни є архівні матеріали й опубліковані документи. Проте, необхідно відзначити, що чи не найцінніші джерела зі згаданої тематики, головним чином оригінальні документи, численні архівні фонди, тогочасні публікації й таке інше, були у переважній частині знищені внаслідок воєнних подій та планових акцій комуністичного режиму, який протягом всього часу існування в Україні намагався затерти будь-які сліди визвольної боротьби українського народу. Значна кількість матеріалів знаходиться також поза межами України, зокрема в Польщі та США, і через низку причин ще практично недоступна для українських дослідників. Така ситуація змушує активніше використовувати, поряд з архівними та опублікованими документами, й інші джерела (мова про них піде трохи нижче) – що дасть змогу заповнити інформаційні прогалини та об'єктивніше проаналізувати процеси, пов'язані зі стрілецьтвом.

Переважну частину архівних документів про діяльність легіону УСС зберігають у Центральному державному історичному архіві України у м.Львові. Вони зосереджені тут головним чином у кількох фондах. Найбільшим за обсягом є фонд 353т. – Легіон Українських Січових Стрільців, що нараховує 279 справ, серед яких списки особового складу УСС (Спр.32–33, 39–50), їх рукописні видання (Спр.225–231), листування (Спр.182–217), щоденники (Спр.223–224, 241), особисті документи (Спр.180–181), заяви добровольців з проханням про прийняття їх до стрілецького легіону (Спр.72–73), а також різноманітні накази (Спр.1–6),

звіти (Спр.13–16), протоколи зборів (Спр.12, 27) тощо. Велика кількість матеріалів, що характеризують діяльність стрілецьких інституцій у Відні, зберігається у фонді 352т. – Збірна Станиця Українських Січових Стрільців у Відні. Важливим є і фонд адвоката Володимира Старосольського (Ф.360), де серед іншого містяться документи про діяльність Бойової Управи та її взаємовідносини з УСС (Спр.49, 486, 562), про становлення легіону як української національної формації (Спр.13, 49), про підготовку стрілецтва до збройного повстання в Галичині (Спр.14) та ін. Крім цього, ряд матеріалів, пов'язаних із легіоном УСС, знаходяться й в інших фондах даного архіву (Ф.309чт. – Наукове Товариство ім. Т.Шевченка, Ф.359 – Осип Назарук – громадський діяч, Ф.361 – Антон Крушельницький, Ф.368 – Степан Томашівський, Ф.391 – Загальноукраїнська Культурна Рада, м.Відень. 1914–1918, Ф.395 – Бюро культурної допомоги для українського населення окупованих земель у Львові, Ф.581 – Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР та ЗУНР, Ф.640 – Петро Франко, Ф.771 – Володимир Левицький та ін.).

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України зберігає документи, що стосуються стрілецької тематики, у трьох фондах. Ф.4097 – Кіш Українських Січових Стрільців, 1917–1918 рр. – представлений лише книгою наказів Команди Коша УСС за 6. XI. 1917 – 23. VI. 1918 рр. (Спр.1). У другому – Ф.4405 – Союз визволення України (СВУ) – знаходяться “Маніфест Головної Української Ради галицьких українців до українського народу з закликом стати на бік Австро-Угорщини у війні з Росією” (Спр.5), листування з офіцерами Українських січових стрільців Гаврилком, Гірняком, Саєвичем, Горянським, Палашуком та іншими про організацію на Волині шкіл; збір та надсилку для них підручників (Спр.22, 70, 129), листування з сотником Українських січових стрільців Д.Вітовським та його записки про стан релігійної пропаганди серед населення в м.Ковелі (Спр.131) та ін. Третій фонд – Ф.4465т. – Колекція окремих документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій і осіб – містить протоколи засідань, реєстраційні книги та фінансові звіти Бойової Управи УСС за окремі періоди (Спр.22–26), матеріали про діяльність представників УСС на Волині (Спр.306), ряд статей та спогадів (Спр.593, 968), рукописні видання стрілецтва (Спр.221–222) тощо.

Деякі матеріали по темі знаходяться також у Центральному державному історичному архіві України у м.Києві (Ф.365 – Жандармські установи тимчасового воєнного генерал-губернаторства Галичини), Державному архіві Волинської області (Ф.428 – Загальна українська школа у Володимирі-Волинськiм, Ф.429 – Український окружна шкільна рада у Воло-

димирі-Волинськiм, Ф.430 – Шкiльний iнспекторат Володимир-Волинського повіту Волинської губернії, Ф.519 – Український шкiльний комітет у Володимирі-Волинськiм), Державному архiві Тернопільської області (Ф.231 – Про діяльність “Сiчi”, 1913–1914), Віддiлі рукописів Львівської державної наукової бiбліотеки ім. В.Стефаника НАН України (Ф.9 – Фонд окремих надходжень; Ф.48 – Фонд Заклинських), Віддiлі рукописів i рiдкiсної книги ім. Ф.Максименка Наукової бiбліотеки Львівського національного університету ім. I.Франка (№1350, ч.1–2, Волинський записник Д.Вітовського*), Родинному архiві Крип’якевичів, м.Львів (Спогади Савини Сидорович).

Важливим джерелом для вивчення проблеми є стрілецькi публікації воєнного періоду, що з’являлися як окремими працями, так i збiрниками, опубліковані документи, твори лiтературно-мистецької творчості УСС, зокрема численні поезії, пiсні, нариси, новели, малярськi картини i т.п., а також стрілецькi перiодичнi видання, як “Вiстник Пресової Кватири УСС”, “Самохотник”, “Самопал”, “Усусу”, “Червона Калина” – що виходили у леґіоні протягом 1915–1917 рр.

Окрему групу джерел становлять тогочаснi галицькi журнали та газети. Серед них особливу цiннiсть мають “Шляхи” (1915–1918 рр.) i “Світ” (1917 р.), що прагнули виконувати функції стрілецького органу, та “Будучина” (1918 р.), яка була дуже близькою до стрілецтва. Чимало надзвичайно важливої iнформації про УСС мiстили також у роки вiйни газети “Вiстник Союзу визволення України”, “Дiло”, “Свобода”, “Українське Слово” та iншi. У мiжвоєнний перiод найбільше до вивчення стрілецької тематики спричинилися “Iсторичний календар-альманах Червоної Калини”, що виходив як рiчник протягом 1924–1939 рр., та щомісячник “Лiтопис Червоної Калини” (1929–1939 рр.), якi з номера в номер друкували матерiали з iсторії леґіону УСС.

Iсторіографію проблеми для зручності аналізу умовно можна розділити на кілька перiодів.

I. Дослідження iсторії леґіону УСС почалося ще в ході Першої світової вiйни. Поштовх цьому процесові великою мірою дали самi стрільцi, котрi вважали, що мусять залишити для нащадків згадку про свою боротьбу за волю України, яку вони започаткували в новiтній час. У цей перiод з’являється низка публікацій, що ознайомлювали українство краю зі стрілецьким леґіоном, його метою та завданнями. Першою з них, якщо не рахувати численних статей у перiодичній пресі, була праця Володимира Темницького, члена Головної Української Ради та Української Бойової Управи, “Українськi Сiчові Стрiльцi (Думки й уваги з приводу українського мiлітарного руху)”, яка вийшла в 1915 р. у Відні. Там автор проаналізував

довоєнний стрілецький рух, вказав на його значення та безпосередній зв'язок із легіоном УСС. У роботі зазначалося, що основною метою стрілецьких змагань є боротьба за українську державність, наголошувалося на її надзвичайно великій популярності серед галицько-українського суспільства.

Серед праць згаданої тематики цього часу варто також відзначити дослідження підхорунжого УСС Осипа Назарука, десятника Василя Дзіковського, стрілецькі літературні збірники та інші матеріали⁵, в яких зосереджена значна інформація з історії стрілецтва. Зокрема, О. Назарук велику увагу приділяв питанням внутрішнього життя стрільців, їх впливу на національну свідомість українського населення, подавав цікаві статистичні дані.

II. У міжвоєнний час найбільше було видано книг мемуарного характеру. Їх писали колишні свідки і учасники стрілецьких змагань, і ці книги є цінним джерелом розглядуваного періоду. Вони проливають світло на явища, що не знайшли належного з'ясування в інших матеріалах, допомагають зрозуміти причини та взаємозв'язки деяких подій, уточнюють окремі деталі, відроджують атмосферу взаємин і настроїв, що панували серед стрілецтва. До кращих творів мемуарної літератури стрілецької доби належать спогади Мирона Заклинського, Миколи Голубця, Олени Степанів, Степана Шухевича, Миколи Угриня-Безгрішного, Михайла Галуцинського та інших авторів⁶. Певним недоліком цього жанру є те, що нерідко події відтворюються ізольовано одна від одної, а їх аналіз має суб'єктивний характер. Однак, все це не применшує цінності робіт, що цілком заслужено, поряд із документальними матеріалами, становили (та й нині становлять) основу для аналітично-узагальнюючих досліджень зі стрілецької проблематики.

Ряд праць згаданого періоду висвітлюють події конкретного проміжку часу чи присвячені окремій темі зі стрілецької діяльності. Зокрема, Софія Тобілевич у спогадах⁷ розповідає про побут УСС на Херсонщині у 1918 р., показує їх ставлення до місцевого українства, характеризує стрілецький легіон як справжнє українське військо, що бореться за національні інтереси.

Темі освіти стрільців присвячене дослідження Миколи Угриня-Безгрішного "Етапна гімназія"⁸, де він аналізує діяльність гімназійних курсів, які функціонували у роки війни у Коші УСС, показує їх мету та завдання.

Питання, пов'язані з підготовкою та проведенням Листопадової національної революції, відображені у роботах Дмитра Паліїва, Олекси Кузьми та Костя Левицького⁹, де, серед іншого, досить добре показано роль УСС у збройному перебранні влади у Львові та на провінції, а також до певної

мірі з'ясовано причини, чому стрільці не зуміли повноцінно вплинути на хід львівських воєнних подій.

Значне місце у більшості зі згаданих робіт відведене неформальному лідерові та ідейному керівникові стрілецтва сотникові Дмитрові Вітовському, який стояв на чолі фактично всіх національно-політичних починань УСС. Йому також присвячено працю Мирона Заклинського¹⁰, в якій автор зображує стрілецького провідника не тільки як активного поборника української незалежності, а й як людину, котра доклала максимум зусиль, щоб зорганізувати сили стрілецтва на реалізацію великої мети. В книзі наведено низку фактів, що переконливо характеризують Д. Вітовського як вправного командира, досвідченого політика, людину надзвичайної чесності та принциповості.

Перші узагальнюючі праці з історії легіону УСС вийшли в середині 30-х років. Насамперед це колективні роботи “Українські Січові Стрільці, 1914–1920” та “Історія українського війська” і ґрунтовне дослідження Осипа Думіна “Історія Легіону Українських Січових Стрільців”¹¹. Їх автори, окремі з яких були свідками й учасниками досліджуваних подій, використали великий фактичний матеріал і, поряд із аналізом збройної боротьби стрілецтва, в тій чи іншій мірі розглянули й деякі інші питання. Зокрема, тут непогано проаналізовано довоєнний стрілецький рух, внутрішнє життя легіону, працю УСС серед українського населення та стрілецьку творчість. Для свого часу ці роботи були значним вкладом у висвітлення багатогранної діяльності стрілецтва. Не втратили актуальності вони й тепер, однак недостатня джерельна база дещо знижує їх наукову цінність.

III. Після встановлення радянської влади на західноукраїнських землях дослідження будь-яких питань, пов'язаних зі стрілецтвом, як і з національно-визвольним рухом узагалі, були припинені. Тоді подібні роботи вели тільки за кордоном представники української еміграції. Незважаючи, що брак необхідних матеріалів та коштів істотно обмежували працю, там у 50–70-х роках все ж таки вийшло близько півтора десятка досліджень, присвячених Українським Січовим Стрільцям. Це, зокрема, роботи Степана Ріпецького, Никифора Гірняка, Михайла Гуцуляка, Михайла Острроверхи та інші¹². Особливе місце в цьому ряду займає дослідження С.Ріпецького “Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин”, що, по суті, стало першою працею, де зроблена спроба аналізу національно-політичної діяльності легіону УСС. Розпочавши від зародження українського стрілецького руху, автор простежує весь процес його становлення та розвитку, показує тісний взаємозв'язок між стрілецькими формаціями, акцентує увагу на тому, що стрілецтво фактично було першим українським військом новітнього часу. В роботі також добре відображено

питання оформлення національного характеру легіону УСС, подана характеристика стрілецької суспільно-політичної та національно-визвольної діяльності, проаналізовано її вплив на українське населення та роль у підготовці і проведенні Листопадової національної революції. Дане дослідження стало значним кроком уперед у висвітленні легіону УСС не тільки як важливого чинника української політичної думки, а й як фактора, що у великій мірі формував цю думку.

Значний інтерес серед робіт стрілецької тематики викликає і видання Головної Управи Братства УСС, яке вийшло в 1967 р. під назвою “За волю України”¹³. Це збірник статей, спогадів та документів з історії легіону УСС. Серед його авторів були Володимир Старосольський, Володимир Темницький, Василь Кучабський, Осип Назарук, Дмитро Вітовський, Іван Балук та багато інших. Особливої уваги заслуговують опубліковані тут документи з історичного архіву УСС (США) та бібліографія до історії стрілецтва, яку уклав С.Ріпецький. Все це дозволяє розглядати збірник як цінне джерело для досліджень різних аспектів стрілецької діяльності.

IV. Сучасна історіографія проблеми поки що обмежується лише кількома монографіями та науково-популярними працями Петра Арсенича, Володимира Гордієнка, Миколи Литвина, Кіма Науменка, Романа Матейка, Богдана Мельничука та деяких інших авторів¹⁴. Крім цього, протягом 1990-х – початку 2000-х років з’явилася низка публікацій в українській періодиці¹⁵, де розглядаються деякі аспекти діяльності УСС, та кілька збірок стрілецьких пісень, поезій та гумору¹⁶.

В останні роки в Україні захищено декілька кандидатських дисертацій, які прямо чи опосередковано торкаються питання збройної боротьби, національно-політичної та культурно-просвітницької діяльності УСС¹⁷.

Підсумовуючи огляд літератури, доводиться констатувати, що, незважаючи на певний інтерес істориків до стрілецької тематики, вона залишається недостатньо дослідженою. Досі нема ще комплексних узагальнюючих праць, присвячених з’ясуванню суті й характеру діяльності УСС, їх ролі й місця в контексті загальноукраїнської політичної думки; відсутні й спеціальні наукові дослідження, що розглядали б ту чи іншу сферу стрілецького життя. Зокрема, це стосується таких проблем, як місце соборницької ідеї в ідеології УСС, їх літературно-видавничої та освітньої діяльності, роль у Листопадовій національній революції тощо. Більшість наявних робіт має описовий характер і нерідко зводиться до констатації фактів. До того ж матеріали, присвячені стрілецтву, тільки в невеликій частині вийшли окремими виданнями, а решта їх і досі залишається недослідженими у фондах архівів, а також у періодиці різних країн світу.

Примітки

1. Див.: *Грушевський М.* Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. – К., 1992. – С. 34; *Донцов Д.* Наша політична думка і стрілецьтво // Календар Червоної Калини на 1924 р. – Львів, Київ, 1923. – С.32; *Липа Ю.* Призначення України. – Львів, 1992. – С.215; *Петлюра С.* Анотація-рецензія на “Стрілецький календар-альманах на рік 1917” // Книгарь. – 1918. – №14. – С.839; *Солтикевич Я.* Салют останньої сотні. – Торонто, 1964. – С.38-40.

2. *Петлюра С.* Січові стрільці в літературі // Книгарь. – 1918. – №9. – С.498.

3. *Солтикевич Я.* Назв. праця. – С.38.

4. *Донцов Д.* Наша політична думка і стрілецьтво... – С.38.

* У 2002 р. професор Ярослав Малик та доцент Роман Ковалюк видали “Волинський записник Дмитра Вітовського” окремою книгою. Див.: Волинський записник Дмитра Вітовського (5.05.1916 – 5.03.1917) / За заг. ред. д-ра іст. наук, проф. Ярослава Малика. – Львів, 2002. – 64 с.

5. Див.: *Назарук О.* Слідами Українських Січових Стрільців. – Львів, 1916; *Його ж.* Над Золотою Липою. В таборах Українських Січових Стрільців. – Б.м., 1918; *Дзиковський В.* Коло Потугор. – Відень, 1917; Тим, що впали. Літературно-мистецький збірник. – Львів, 1917; Червона Калина. Літературний збірник Українського Січового Війська. – Кіш УСС, 1918; Антологія стрілецької творчості / За ред. Л.Геца та Б.Крижанівського. – Постій Вишколу УСВ, 1918 та ін.

6. Див.: *Заклинський М.* “А ми тую стрілецьку славу збережемо”. Спомини з визвольної війни. – Львів, 1936. – Ч.1-2; *Голубець М.* Рік грози і надій 1914. – Львів, 1934; *Степанів О.* На передодні великих подій. Власні переживання й думки, 1912-1914. – Львів, 1930; *Шухевич С.* Видиш, брате мій (8 місяців серед УСС-ів). – Львів, 1930; *Угрин-Безгришний М.* Нарис історії Українських Січових Стрільців. – Рогатин, Львів, Київ, 1923. – Ч.1; *Галуцинський М.* З Українськими Січовими Стрільцями. Спомини з років 1914-1915. – Львів, 1934; *Левицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914-1918. – Львів, 1928. – Ч.1; 1929. – Ч.2; 1930. – Ч.3.

7. *Тобілевич С.* Рідні гості. Спогади з побуту УСС на Степовій Україні. – Львів, Київ, 1922.

8. Див.: *Угрин-Безгришний М.* “Етапна гімназія” Українських Січових Стрільців. – Рогатин, 1928.

9. Див.: *Палій Д.* Листопадова революція. З моїх споминів. – Львів, 1929; *Кузьма О.* Листопадові дні 1918 р. – Львів, 1931; *Левицький К.* Великий Зрив (до історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). – Львів, 1931.

10. Див.: *Заклинський М.* Дмитро Вітовський. Спроба життєпису й характеристики. – Львів, 1936.

11. Див.: Українські Січові Стрільці, 1914–1920 / За ред. Б. Гнаткевича та ін. – Репринтне відтворення з вид. 1935 р. – Львів, 1991; *Крип'якевич І., Гнаткевич Б.,*

Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Упоряд. Б.Якимович. – 4-те вид., змін. і доп. – Львів, 1992; *Думін О.* Історія Легіону Українських Січових Стрільців. – Львів, 1936.

12. Див.: *Ріпецький С.* Українське Січове Стрілецьтво. Визвольна ідея і збройний чин. – Нью-Йорк, 1956; *Гірняк Н.* Організація і духовий ріст Українських Січових Стрільців. – Філадельфія, 1955; *Гуцуляк М.* Перший Листопад 1918 року на Західних Землях України зі спогадами й життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину. – Нью-Йорк, Ванкувер, 1973; *Острроверха М.* Грозна калини – в Українських Січових Стрільцях. – Нью-Йорк, 1962.

13. Див.: За волю України. Історичний збірник УСС / За ред. С. Ріпецького. – Нью-Йорк, 1967.

14. Див.: *Арсенич П.* Січові стрільці. – Івано-Франківськ, 1990; *Великочій В., Гаврилів Б.* Дмитро Вітовський (1887-1919): Док. нарис. – Коломия, 1997; *Гордієнко В.* Українські Січові Стрільці. – Львів, 1990; *Литвин М., Науменко К.* Історія галицького стрілецьтва. – Львів, 1990; *Литвин М., Науменко К.* Українські Січові Стрільці. – К., 1992; *Лазарович М.* Українські Січові Стрільці: національно-політична та культурно-просвітницька діяльність. – Тернопіль, 2000; *Його ж.* Культурно-просвітницька діяльність Українських Січових Стрільців у роки Першої світової війни. – Тернопіль, 2003; *Лазарович М., Лазарович Н.* “Машерують наші добровольці...” – Тернопіль, 2003; *Матейко Р., Мельничук Б.* Военними дорогами синів Галичини. УСС на Тернопільщині. – Тернопіль, 1991 та ін.

15. Див.: *Горак Р.* Дмитро Вітовський // Дзвін. – 1992. – №1-2. – С.130-142; *Заброварний Б., Бернадський Б.* Вклад Січових Стрільців у розвиток національної освіти на Волині // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк, 1995. – Вип.1. – С.63-68; *Заброварний Б., Бернадський Б.* Штрих до портрета Дм. Вітовського // “Роде наш красний...” Волинь у долях краян і людських документах. – Луцьк, 1995. – Т1. – С.248-250; *Калишук О.* Культурно-освітня діяльність українських січових стрільців на Волині: археографія питання // Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2000. – №3. – С.80-83; *Лазарович М.* Зародження українського стрілецького руху в Галичині: причини і наслідки // Розбудова держави. – 1996. – №3. – С.53-58; *Його ж.* Літературно-видавнича діяльність Українських Січових Стрільців // Дзвін. – 2001. – №2. – С.125-133; *Його ж.* Організація Українських Січових Стрільців // Тернопіль. – 1995. – № 4. – С.61-64; *Його ж.* Просвітницька діяльність Січового Стрілецьтва серед українського народу в роки Першої світової війни // Визвольний шлях. – 2000. – №3. – С.20-42; *Його ж.* Українські січові стрільці в період розгортання національної революції в Наддніпрянщині: 1917-1918 роки // Історія України: Мало-відомі імена, події, факти: (36. ст.). – К., 1999. – Вип.5. – С.172-186; *Його ж.* Українські січові стрільці в революційних подіях у листопаді 1918 р. в Східній Галичині // Український історичний журнал. – 1998. – №5. – С.40-52; *Макарчук С.* Січові Стрільці: Що стоїть за легендою? // Наука і суспільство. – 1990. – №3. – С.20-24; *Матисякевич З.* Хто вони, Українські Січові Стрільці? // Радянська Верховина. – 1990. – №88-100; *Соловійов О., Соловійов С.* Українські Січові Стрільці на Волині // Науко-

вий вісник ВДУ. – Луцьк, 1996. – С.99-103; *Ходак Д.* Дмитро Вітовський – провідник листопадового чину // Літопис Червоної Калини. – 1991. – №2. – С.45-49; *Якимович Б.* До початків відродження українського війська: стрийська сторінка в історії Українських Січових Стрільців // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Зб. наук. праць. – Львів, 1998. – Вип.5. – С.693-702; *Його ж.* З історії УСС // Пам'ятки України. – 1990. – №1. – С.58-63 та ін.

16. Див.: Як з Бережан до кадри. Стрілецькі пісні Романа Купчинського. – Тернопіль, 1990; Ой у лузі червона калина. Українські Січові Стрільці у піснях. – Тернопіль, 1991; Стрілецькі пісні. Пісенник. – К., 1992; Стрілецька Голгофа: Спроба антології / Упоряд., авт. вступ. ст. і прим. Т.Ю.Салига. – Львів, 1992; Вісьта-війо! (Сміються Українські Січові Стрільці. – Тернопіль, 1992.

17. Див.: *Лазарович М.* Українське Січове Стрілецтво: формування, ідея, чин / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1996; *Бернадський Б.* Волинь у роки Першої світової війни / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 1999; *Калищук О.* Роль галицької інтелігенції в національно-культурному відродженні українців Волині (1914-1918 роки) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Львів, 2003.

С.В.Віднянський

МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ В СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: ОСНОВНІ НАПРЯМИ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Останнє десятиріччя ХХ – початок ХХІ ст., які позначені глибокими геополітичними змінами в світі та глобалізацією цивілізаційного процесу, з одного боку, і виникненням чи відродженням нових європейських держав та становленням нової об'єднаної Європи, з іншого, ще раз підтвердило безперечний факт, що зростання інтересу до історії є характерною рисою переломних етапів в розвитку людства, зокрема розбудови незалежних держав і формування нових міжнародних систем й інтеграційних структур співжиття народів. Сьогодні, мабуть як ніколи раніше, актуальним є питання діалогу між історичним досвідом і пошуком найбільш оптимальних способів вирішення глобальних проблем сучасності. Адже ефективна політична дія неможлива без врахування точного історичного знання, яке потрібне, насамперед для майбутніх поколінь.

Щодо незалежної України, то чи не вперше за століття її існування стала можливою свобода історичної думки, почався якісно новий етап в її розвитку, процес деідеологізації історичної науки, переосмислення минулого України та українського народу в контексті всесвітньої історії, прийшло, зокрема, розуміння, що історія країни є невід’ємною частиною історії європейської та світової спільноти. Адже, як відомо, на історичну долю українського народу значний вплив завжди мали саме зовнішні, міжнародні фактори. Зокрема, розв’язання двох складових “українського питання” – об’єднання власних Етнічних територій і здобуття державної незалежності, стало можливим лише в умовах радикальних змін усієї системи міжнародних відносин.

Із здобуттям незалежності перед Україною постало принципово важливе, на наш погляд, питання – з одного боку, усвідомлення навколишнього світу, бачення свого реального місця в ньому, а з іншого – подання світу адекватної інформації про себе. І в цьому виключна роль, щоправда поки що не цілком усвідомлена державою, належить науковцям, зокрема історикам. Складні процеси геополітичного самовизначення, вироблення концептуальних засад зовнішньополітичної стратегії та пріоритетів міжнародної діяльності Української держави вимагають від істориків всебічного наукового висвітлення витоків, джерел, змісту та проблем встановлення й розвитку міжнародних зв’язків українського народу в минулому. Зокрема, важливого науково-теоретичного і практичного значення набуває сьогодні з’ясування та повне й об’єктивне висвітлення місця та ролі України і т.зв. українського питання в зовнішньополітичних доктринах та політиці зарубіжних країн і міжнародних відносинах в цілому на різних, особливо переломних етапах історії.

У зв’язку з цим насамперед слід відзначити, що студії міжнародних взаємин України – одна з важливих ділянок вітчизняної історичної науки – в останні роки почали набирати виразних рис ґрунтовності й масштабності, позбуватися минулих вад, зумовлених заідеологізованими схемами і стереотипами, про що свідчать, зокрема, численні праці з цієї проблематики Інституту історії України НАНУ. Особливого розмаху набули дослідження міжнародних зв’язків України періодів її державності, що є цілком зрозумілим. Зокрема, новітні праці українських вчених з історії Київської Русі свідчать про її стабільні міжнародні торговельні й династичні зв’язки, активну участь в складних європейських дипломатичних комбінаціях та війнах і переконливо засвідчують, що в цей історичний період Давньоруська держава була органічною частиною європейської державно-політичної системи, виконуючи важливі комунікаційно-цивілізаційні функції між Заходом та Сходом, Північню та Півднем. “Є всі

підстави стверджувати, – підсумовують, наприклад, своє новітнє дослідження з історії Київської Русі відомі українські вчені О.П.Толочко і П.П.Толочко, – що вона становила видатне явище європейської середньовічної історії. Цілком справедливою здається сентенція знаменитого київського митрополита Іларіона, згідно з якою Русь була країною, званою в усіх чотирьох кінцях землі. Посідаючи географічно проміжне місце між Сходом і Заходом, Північчю і Півднем, вона була зоною важливих історико-культурних контактів, формувалася не лише на самодостатній внутрішній основі, а й за участі впливів сусідів. Йдеться насамперед про Хозарію, скандинавські країни, а також Візантію²¹. Після занепаду Київської держави, що теж багато в чому стало наслідком зовнішніх чинників, певний час досить активні регіональні міжнародні зв'язки здійснювала Галицько-Волинська держава, дипломатична практика якої – військовий тиск, економічний примус, миротворча роль церкви, династичні шлюби, роль народних зібрань (віча) у міжнародних стосунках, обмін посольствами, укладання угод тощо, – ґрунтовно досліджена, зокрема, в новій монографії члена-кореспондента НАН України М.Ф.Котляра².

Значним є новітній науковий доробок наших істориків у вивченні ролі українського козацтва та Війська Запорізького в міжнародних відносинах, а також зовнішньополітичної діяльності Української держави Богдана Хмельницького. Підготовлені в останні роки колективні праці під керівництвом академіка НАН України В.А.Смолія, оригінальні за змістом монографії С.А.Леп'явка, В.М.Горобця, Т.В.Чухліба та інших істориків³ на значній джерельній базі переконливо доводять, наприклад, що вже з другої половини ХУІ ст. українське козацтво поступово ставало важливим елементом антитурецького альянсу європейських держав, адже фактично козаки контролювали важливий нервовий вузол перетинання життєвих інтересів Західної Європи, Близької Порти та Московської держави. А з утворенням в результаті національно-визвольної війни Української держави завдяки активній зовнішньополітичній діяльності уряду Хмельницького, українські землі, які до того часу переважно були об'єктом міжнародної політики, стають її важливим суб'єктом і, в цілому, як наголошують В.А.Смолій та В.С.Степанков, “попри окремі невдачі й прорахунки, українській дипломатії вдалося забезпечити реалізацію стратегічного курсу Б.Хмельницького спрямованого на створення незалежної Української держави”⁴. Причому, як засвідчують новітні дослідження, “українська дипломатія 1648–1657 рр. функціонувала на рівні тогочасних дипломатій європейських держав і відіграла важливу роль в утвердженні козацької України як впливового суб'єкта міжнародних відносин у Східній і Південно-Східній Європі”⁵. А з нагоди 350-річчя Переяславського дого-

вору вчені інституту зробили спробу по-новому подивитися і на цю доленосну для України подію, переосмислити її значення, показавши, як подальший хід історії перетворив по суті тактичний воєнно-політичний союз 1654 р. із Московським царством на стратегічний, цивілізаційний вибір, наслідком якого стала не лише втрата Україною державності, але й її поділ на Східну і Західну, що і сьогодні накладає відбиток на процеси українського державотворення і формування єдиної української політичної нації.

Наступним важливим напрямом наукових досліджень українських вчених в роки незалежності стало вивчення міжнародного становища України у період національно-визвольної революції 1917–1920 рр. Характерною особливістю новітніх праць з цієї проблематики⁶ є введення в науковий обіг значного масиву нових джерел і матеріалів, у тому числі зарубіжного походження, раніше недоступних для наших дослідників, які дозволили всебічно висвітлити дипломатію незалежних українських урядів УНР (Центральної Ради), Української держави П.Скоропадського, Директорії УНР і ЗУНР, зокрема їх відносини з країнами Антанти, США, Центральними державами і Тимчасовим та більшовицьким урядами Росії та державними утвореннями на теренах постімперської Росії, історію і значення підписання Брестської мирної угоди 1918 р. і Варшавського договору 1920 р., розгляд українського питання на Паризькій мирній конференції у 1919–1920 рр. і наслідки рішень паризьких миротворців для українського народу та деякі інші питання міжнародних зв'язків України.

Предметом дослідження українських істориків стали і двосторонні міжнародні відносини України цього періоду, зокрема українсько-німецькі, українсько-чехословацькі і з особливою ґрунтовністю – непрості українсько-польські стосунки 1917–1920 років⁷. З'явилися також оригінальні біографічні праці, історичні нариси та довідники про українських дипломатів доби національно-державного відродження⁸, серед яких було чимало дійсно талановитих, високопрофесійних фахівців, які у вкрай складних умовах самовіддано відстоювали українську справу на міжнародній арені.

Втім, незважаючи на їхні активні зовнішньополітичні зусилля, їм так і не вдалося заручитися підтримкою українських державницьких інтересів з боку провідних європейських держав, для переважної більшості яких, як свідчать новітні дослідження вітчизняних істориків, українські землі й політичні події, що відбувалися на них, становили лише тактичний інтерес і розглядалися як знаряддя власної національної політики: жодна із великих союзних держав у той час навіть не допускала можливості створення незалежної Української держави.

Останнім часом з'явився ряд публікацій вітчизняних істориків про досить активну зовнішньополітичну діяльність Української СРР початку 20-х років, зокрема про її участь у процесах реалізації умов Ризького договору 1921 р., з проблем становлення її міжнародних торговельно-економічних та культурних взаємин, формування західних кордонів України у ХХ ст. в контексті розвитку міжнародних відносин⁹, а також про місце “українського питання” в європейській політиці у міжвоєнний період (наприклад, в діяльності Лігі Націй, або про ставлення європейців до голодоморів в Україні тощо) і в дипломатичній історії Другої світової війни¹⁰. Зокрема, нового звучання в історичній науці, більш об'єктивного й глибокого, отримали складні проблеми, пов'язані з політикою в українському питанні окремих держав, до складу яких входили українські землі – Польщі, Чехословаччини і Румунії: всебічне висвітлення отримали, наприклад, їхнє ставлення як до корінного українського населення Східної Галичини, Закарпаття і Буковини, так і до українських військовополонених, біженців та емігрантів з інших українських земель¹¹.

Українськими істориками зроблені спроби також неупереджено, на новій методологічній та джерельній базі з'ясувати характер повоєнної зовнішньої політики Української РСР, зокрема особливості її діяльності в ООН та інших міжнародних організаціях, розвиток нею двосторонніх міжнародних зв'язків, місце українського чинника у міжнародних відносинах часів “холодної війни” тощо¹². Але на цьому напрямку наукових досліджень зроблені лише перші кроки.

І, нарешті, активно включилися українські історики, а також політологи, міжнародники та представники інших суспільних наук у вивчення зовнішньополітичної діяльності незалежної України. Останнім часом в Україні з'явилися сотні праць, у тому числі і науковців Інституту історії НАН України, з проблем формування основних принципів зовнішньої політики нашої держави та реалізації пріоритетних напрямків роботи вітчизняної дипломатії, захищені сотні дисертацій з питань міжнародного визнання України, становлення й розвитку нею двосторонніх міжнародних зв'язків, внеску української діаспори та національних меншин в Україні в їх поглиблення, діяльності України в ключових міжнародних організаціях, участі в розв'язанні конфліктів та інших міжнародних проблем у т.зв. гарячих регіонах планети тощо. Щоправда, чимало з них позбавлені необхідної наукової ґрунтовності та відповідної джерельної основи, іноді носять кон'юнктурний характер, виконані для задоволення поточних політичних потреб тощо. Втім, об'єктивні дослідження проблем зовнішньополітичної діяльності України з врахуванням їх науково-практичного значення вкрай потрібні, їх треба продовжувати.

І тому слід вітати появу нових періодичних фахових видань з цієї актуальної проблематики, зокрема таких як “Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки” (заснов. у 1991 р.), “Науковий вісник Дипломатичної академії України” (заснов. у 1998 р.), “Вісник Київського міжнародного університету. Серія: Міжнародні відносини” (заснов. у 2002 р.), науковий щорічник “Україна дипломатична” (заснов. у 2000 р.) та ін.

До 10-річниці незалежності України, наприклад, у 2001 р. Інститутом історії України НАН України видано ряд узагальнюючих праць, серед яких – спеціальний тематичний випуск міжвідомчого збірника наукових праць “Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки” (вип. 10), науково-довідкове видання у двох частинах “Україна і Європа (1990–2000 рр.). Анотована історична хроніка”, що присвячені аналізу основних тенденцій розвитку міжнародних відносин в умовах глобалізації та актуальним питанням зовнішньополітичної діяльності України. Між них на особливу увагу заслуговує перше в українській історіографії фундаментальне академічне видання з історії української дипломатії – “Нариси з історії дипломатії України” під ред. В.Смолія, в якому на підставі опрацювання багатьох нових джерел та інтерпретаційних здобутків світової наукової літератури відтворені основні періоди, напрями, прояви тисячолітньої історії міжнародних відносин України та повчальний досвід української дипломатії. Одне із завдань цієї праці – сприяння активізації зусиль науковців у вивченні малодосліджених періодів, проблем й питань історії міжнародних зв’язків України і українського народу. Серед них, зокрема, слід особливо наголосити на необхідності подальшого дослідження історії українських земель як об’єкта боротьби різних держав у періоди бездержавності України і власне міжнародних зв’язків українського народу в ці періоди.

Щодо так званого бездержавного періоду історії України, то вважаємо за важливе підкреслити, що за останні роки завдяки активній науково-пошуковій роботі наших істориків вирішено одну з проблем концептуального рівня, яка стосується характеру й самого визнання існування міжнародних зв’язків українського народу в цей період, зокрема різнопланових українсько-західноєвропейських взаємин. Здійсненими в Україні студіями з історії українсько-австрійських, українсько-грецьких, українсько-італійських, українсько-німецьких, українсько-французьких зв’язків у XVIII–XIX ст., наприклад, спростовано поширений ще з другої половини XIX ст. історіографічний міф про “забуту” Європою Україну як окремішній національно-культурний масив. Залученням величезних пластів, передусім західних, а також вітчизняних документальних матеріалів, доведено поважну роль України в торговельно-економічних, громадсько-політичних та культурно-духовних взаєминах з країнами Західної Європи, показано,

що про Україну знали в Європі, про неї писали політики, визначні діячі західноєвропейських держав, вона фігурувала в їх урядових планах та громадській думці¹³. Поглиблення подібних наукових досліджень через освоєння насамперед фондів іноземних архівів, збагатить наші знання про поважну роль своєрідного моста, яку впродовж століть відігравала Україна у торговельно-економічному, громадсько-політичному та духовному спілкуванні між Сходом і Заходом Європи.

Важливого значення набуває ще одна малодосліджена ділянка цієї проблематики, яка охоплює сферу ідейних контактів української інтелектуальної еліти із західними інтелектуалами та європейськими центрами суспільно-політичної думки і науки в кінці XVIII – на поч. XX ст. Результати перших виконаних праць у цьому напрямі дають можливість досягнути не тільки більш повно панораму українсько-західноєвропейських зв'язків й рецепцій, але й висувають достатню аргументацію на користь уточнення й поглиблення трактувань самого українського національного руху, його ідейних орієнтацій у час розгортання боротьби за створення самостійної держави.

Досить перспективним слід також вважати напрям, пов'язаний з дослідженням рецепцій України в західноєвропейських країнах, зокрема поширенням в них українознавчих знань. У зв'язку з цим постає питання про активізацію археографічної роботи над зарубіжними українознавчими джерелами, опублікованими на Заході, їх перекладами і виданнями в Україні, що буде сприяти водночас плюралізму в науці, якій дозволяє точніше узагальнювати історичний досвід. Плідну діяльність в цьому напрямку розгорнув, зокрема, створений у 1991 р. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.

На закінчення хотілося би підкреслити, що міжнародні відносини взагалі та зовнішня політика окремих держав зокрема, є одним із найскладніших предметів наукового дослідження. Ця проблематика поєднує в собі комплекс системних складових всесвітньої та національної історії. Вона вимагає обрання відповідних методологічних підходів порівняльного (компаративного) дослідження, системного та структурно-функціонального аналізу. Академічні традиції наукових досліджень проблем з історії міжнародних відносин, зовнішньої політики і дипломатії, в тому числі й міжнародних зв'язків України, пов'язані із подальшим системним й компаративним вивченням різних аспектів національної і всесвітньої історії у їх діалектичній єдності. Лише об'єднання творчих зусиль фахівців з історії України, всесвітньої історії та історії міжнародних відносин, істориків, політологів, правознавців, економістів та культурологів наблизить нас до більш повного усвідомлення ролі та місця України у світовій історії,

допоможе нам чіткіше й повніше з'ясувати характер та значення українського чинника у європейському історичному процесі.

У зв'язку з цим важливим завданням вітчизняної історичної науки вважаємо розгортання досліджень з власне всесвітньої історії, зокрема європейської, особливо з врахуванням офіційно проголошеного нашою державою “європейського вибору”. У цьому відношенні ми суттєво відстаємо від інших держав, зокрема нашого східного сусіда – Росії. В Україні, наприклад, до цього часу не засновано академічного інституту всесвітньої історії, хоча розмови про необхідність його існування ведуться вже не один рік. Певні дослідження з всесвітньої історії, переважно країнознавчого характеру, ведуться на деяких вузівських кафедрах і окремими підрозділами гуманітарних інститутів НАН України, але в цілому усталеної історіографічної традиції у її вивченні в Україні, на мій погляд, поки що немає.

А починати закладати її треба, і не лише з комплексного вивчення історичного досвіду розвитку сусідніх з Україною держав і регіонів та взаємин українців із сусідніми народами, що вже частково робиться¹⁴, а також з дослідження всього того, що пов'язано із загальноєвропейським виміром історії, зокрема основних ідей, сил, рухів і подій, що протягом століть формували цілий континент, його ідентичність, тих впливів, у тому числі і на Україну, що вважаються визначальними для європейської історичної традиції. Як це не банально звучить, але вітчизняні гуманітарії повинні мати свій, а не запозичений ззовні, погляд на всесвітню історію, зокрема європейську, створити українську візію історії Європи, навіть більше того – можливо сконструювати власний регіональний європейський простір, назвавши його, наприклад, Східно-Південною Європою, в центрі якої повинна бути українська територія як активна контактна зона різних спільнот Сходу і Заходу, Півночі і Півдня європейського континенту. Все це повинно допомогти нашій Україні скоріше подолати складний шлях від “периферійної зони, країни” до дійсно рівноправного суб'єкта і важливої складової нової демократичної об'єднаної Європи.

Примітки

1. *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь. – К., 1998. – С.343.
2. *Котляр М.Ф.* Історія дипломатії Південно-Західної Русі. – К., 2002.
3. Див.: Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI-XVIII століть. – К., 2000; Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К., 2002. – Вип.2; *Леп'явко С.А.* Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – Чернівці, 1999; *Горобець В.М.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654-1665. – К., 2001; *Чухліб Т.В.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-

1714 pp. – К., 2003 та інш.

4. Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С.201.

5. Там же. – С.153.

6. Див.: *Верстюк В.* Українська Центральна Рада. – К., 1997; *Держалюк М.С.* Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917-1922 роках. – К., 1998; *Литвин М., Науменко К.* Історія ЗУНР. – Львів, 1995; *Макарчук С.* Українська республіка галичан. Нарис про ЗУНР. – Львів, 1997; *Матвієнко В.М.* Українська дипломатія 1917-1921 років: на теренах постімперської Росії. – К., 2002; *Несук М.* Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917-1918 рр. – К., 1999; *Павлюк О.* Боротьба України за незалежність і політика США (1917-1923 рр.). – К., 1996 та інш.

7. Див.: *Гудь Б., Голубка В.* Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917-1921 рр. – Львів, 1997; *Красівський О.* Східна Галичина і Польща в 1918-1923 рр. Проблеми взаємовідносин. – К., 1998; *Литвин В.* Тисяча років сусідства і взаємодії. – К., 2002; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Львів, 1998; *Лісевич І.* У відблиску польських багнетів. Життя Києва під час перебування в ньому польських військ (травень-червень 1920 р.). – К., 2002; Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ, 1997 та інш.

8. *Стрельський Г.В.* Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917-1920 рр.). – К., 2000; *Матвієнко В., Головченко В.* Історія української дипломатії ХХ століття у постагах. – К., 2001.

9. Див.: *Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994; *Волковинський В.М., Кульчицький С.В.* Християн Раковський: політичний портрет. – К., 1990; *Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України. – Тернопіль, 1996; *Гетьманчук М.П.* Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920-1939 рр. – Львів, 1998 та інш.

10. Див.: *Вегеш М.М.* Карпатська Україна 1938-1939 років у загальноєвропейському історичному контексті. – Ужгород, 1997. – Т.1, 2; *Льюшин І.І.* ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). – К., 2000 та інш.

11. Див.: *Болдижар М.* Закарпаття між двома світовими війнами. – Ужгород, 1993. – Част.1, 1994. – Част.2; *Вегеш М.М., Віднянський С.В.* Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918-1939). – К., Ужгород, 1998; *Віднянський С.В.* Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921-1945 рр.). – К., 1994; *Кучерена М.* Волинь у міжвоєнний період (1921-1939). – Луцьк, 1994; *Павленко М.* Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччині та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919-1924 рр.). – К., 1999; *Срібняк І.В.* Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.). – К., 1999; *Троцинський В.П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994; Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз. – К.,

1996; *Швагуляк М.* Пацифікація. Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність. – Львів, 1993 та інш.

12. *Васильєва-Чекаленко Л.Д.* Україна в міжнародних відносинах (1944-1996 рр.). – К., 1998; *Івченко О.Д.* Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1997; *Камінський С., Дашкевич А.* Політика США щодо України. Витоки. Концепції. Практична еволюція. – К., 1998; На скрижальях історії: 3 історії взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другий половині 1940-1980-ті роки. Зб. док. та матеріалів. – К., 2003. – Кн.1; Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945-70-ті роки). – К., 1999; Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980-2000 роки). – К., 2001.

13. Див.: *Варварцев М.* Україна й Італія у наукових, освітніх та літературних взаєминах (друга половина XIX – початок XX ст.): Документи, епістолярій, матеріали. – К., 2000; *Його ж.* Італійці в культурному просторі України (кінець XVIII – 20-і роки XX ст.). – К., 2000; 3 історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX – 30-ті роки XX ст.). – 1999; Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII-XIX ст. Історико-біографічні нариси. – К., 2001; Україна в європейських міжнародних відносинах. Науковий збірник. – К., 1998 та ін.

14. Див., наприклад: Історія Центрально-Східної Європи. Посібник для студентів історичних і гуманітарних факультетів університетів / За редакцією Л.Зашкільняка. – Львів, 2001; *Зашкільняк Л.О., Крижун М.Г.* Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002; Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип.13. У 2 ч.: Україна – Польща: історія і сучасність: Збірник наукових праць і сподів пам'яті П.М.Калениченка (1923-1983).

С.Г.Вонсович

“СТАЛІНІЗМ” ЯК ПОЛІТИЧНИЙ ФЕНОМЕН (історіографія питання)

Повернення до проблеми сталінізму як ідеології, так і політичної практики є не випадковим, а зумовлено закономірностями і тенденціями суспільного розвитку початку XXI століття.

По-перше, зміна політичних структур, які асоціювалися зі сталінізмом у пострадянському просторі, не спромоглася наповнитись справді демократичним змістом. Це спричинило системну політичну кризу і посилило

політичну напругу в суспільствах, які декларували свій вибір як демократичний (Україна, Росія, Грузія, Литва, Молдова і т.д.).

По-друге, неспроможність досягти національного консенсусу щодо саме ліберально-демократичного напрямку розвитку між представниками еліт і основною частиною громадян, а також всередині еліт, зумовила кризу легітимності, яка виразилася у неузгодженості цілей і вартостей правлячого режиму з уявленнями основної маси громадян щодо справедливого правління, його нормам, а отже – засобах і формах політичного регулювання.

По-третє, відвертими діями США експортно – силовими методами на в’язати ліберально – демократичну модель різним цивілізаціям, яких об’єднує традиціоналізм, патріархальність політичної культури, індустріально-аграрний тип розвитку.

По-четверте, політичні події, що відбуваються у колишніх країнах СРСР, зокрема вибори у Росії, показали, що сили, які у суспільній свідомості асоціювалися із демократичним розвитком, внаслідок синдрому “втоми від очікувань” від влади, а звідси – розчарувань і у виборах, і у носіях ідеї демократії, не спромоглися якісно збільшити число власних прихильників. Втрата довіри до влади обертається ностальгією “за сильною рукою”, яка дасть впевненість у майбутньому і наведе порядок. Зазначимо, що в Росії це спостерігається у зміщенні суспільства у бік націонал-патріотизму, популізму і неоімперіалізму¹.

Проблемою сталінізму у різний час займалися і займаються як зарубіжні, так і вітчизняні історики, політологи. Як різновид тоталітарного режиму його розглядають К.Баллестрем, К.Гаджієв, А.Трубайчук, В.Китаєв. Політична практика сталінізму розкрита у працях В.Барана, І.Біласа, А.Дешиці, О.Долженкова та ін. Окремі аспекти компаративного плану виділені у роботах Б.Дем’яненка, А. Пехник, Р. Розум’юка. Однак відсутність чіткої диференціації теорії, ідеології і практики сталінізму в літературі зумовлює трактування поняття “сталінізм” в широкому філософському значенні як тоталітарний різновид соціалізму, так і в буденному розумінні – синонім особистого диктату, тиранії. Ряд дослідників не визнають самостійного права за цим терміном.

Першим, хто запропонував називати сталінську політику терміном “сталінізм” був американський журналіст Волтер Дюранті. Своє тлумачення він виклав у статтях в “Нью-Йорк Таймс” за червень 1931 року і, по суті, цим увів дане поняття у науковий обіг². Одним з перших цей термін використав для назви своєї книги – “Сталінізм” (1938 р.) видатний діяч ОУН і теоретик українського націоналізму М.Сціборський. Він зробив спробу проаналізувати політичні та ідеологічні сторони цього явища, визначаючи сталінізм як деградацію комунізму, його ідеології та практики³.

Про джерела та природу сталінізму спочатку писали в основному представники лівих течій, антисталіністи, представники емігрантських кіл і, звичайно, соратник із лівоекстремістської ідеології – Л.Троцький⁴. Аналіз літератури з проблеми дає підстави виділити наступні напрями.

Так, у 1940-х – 70-х роках ХХ ст. сталінізм розглядався як продовження більшовицької традиції та її логічне завершення (Х.Арендт, Г.Валете, І.Дойчер, Б.Мур). Витоки сталінізму безпосередньо як від марксизму, так і від ленінської теорії (ленінізм з основами сталінської політики). Цієї ж традиції дотримувалися політологи В.Гуріан, Дж.С.Решетер, Р.Даніель, А.Мендел, З.Бжезінський⁵.

У працях Н.Тимашева, Д.Томашека, М.Бердяєва сталінізм трактувався в контексті російської культури і історії, підкреслюючи у ньому відродження “російського духу”⁶.

Із 50-х – сер. 70-х рр. сталінізм у науковій літературі стали розглядати як явище, хоча й пов’язане з більшовизмом, але яке має власну історію, а отже, й власну логіку розвитку, політичну динаміку і соціальні наслідки.

Фактично лише з кінця 70-х рр. з’являються наукові праці, у яких сталінізм розглядається як самостійне явище. Однією із перших спроб у цьому питанні варто відзначити дослідження Роберта Такера “Сталінізм: історичне трактування” (1977). Різні підходи до цієї проблеми знайшли своє відображення у працях Елвіна Гоулднера “Сталінізм: вивчення міжнародного колоніалізму” (1981), Дж.Урбана “Сталінізм: феномен Росії і світу”, Джузеппе Боффа “Феномен сталінізму в історії ХХ століття” (1985, вид. 2-ге. – 1995). Дослідження різних сторін цього непростого явища тривають і після розпаду СРСР.

Окремі риси сталінізму, зокрема взаємовідносини політичної системи і суспільства у різних формах політичної діяльності, розглядає американський політолог Дж.Арч Гетті. У працях “Держава і суспільство під владою Сталіна: Конституція і вибори у 1930-ті роки” і “Походження великих чисток. Перегляд історії КПРС за 1933–1938 роки” він дає визначення суті сталінізму як тоталітаризму, деспотичної й одноособової диктатури. Автор зазначає, що у період 1933–1938 рр. сталінська держава так і не спромоглася повністю “поглинути” суспільство. Він поставив під сумнів уявлення про сталінську номенклатуру як монолітну і згуртовану групу, що діє за вказівкою вождя. На його думку, партійний апарат являв собою громіздку машину, яку постійно “роздирали” внутрішні чвари, породжені амбіціями і інтересами окремих осіб та угруповань. Така ситуація сприяла розв’язанню репресій щодо “ворогів народу” і отримала підтримку знизу: народні маси вбачали причину своїх бід у діях безпосереднього керівництва; поєднання взаємної підозри і прагнення усунути конкурентів із щаблів службової драбини.

Іншої точки зору дотримується Дж. Госкінг, який вважає, що сталінізм кінця 20-х – 30-х рр. як “культ особи” символізує монолітність комуністичної системи правління. Її змістом виступає абсолютна влада однієї особи або невеликої групи осіб, який підкорює власному впливу решту. Сталін, з метою недопущення опозиції його особистій владі, пішов шляхом періодичного оновлення рядів своїх соратників⁷.

На таку рису сталінізму як необмеженість влади звертає увагу Дж. Боффа у дослідженні “Історія Радянського Союзу”, не відкидаючи наявності міжособистіх інтриг у сталінському керівництві, які, на його думку, мали тільки особистісний характер⁸. Боффа зауважує, що репресивний характер сталінського режиму на кінець 30-х рр. став мобілізуючим фактором політичної свідомості владних структур, які для власного виживання самі змушені були шукати ворогів і прихильників⁹.

Французький політолог Р. Арон, проводячи порівняльну характеристику сталінського режиму з іншими тоталітарними системами, дійшов висновку, що радянський сталінський тоталітаризм був характерний, в першу чергу, сильним впливом ідеології і владою партії¹⁰.

Можна погодитися, що міць сталінського режиму є анти-опозицією. Проте бюрократична структура об’єктивно породжує не лише ворожість і боротьбу за владу, але й умови міцності і стабільності керівництва країни¹¹.

Щодо досліджень у радянській, російській і українській науковій літературі, то після XX з’їзду КПРС, який засудив тільки “культ особи Сталіна”, вивіши при цьому номенклатуру від відповідальності за злочини, з відомих причин серйозних досліджень не проводилося. Так тривало до періоду “гласності” і “перебудови”, коли з дозволу тодішнього керівництва ЦК КПРС розпочалася кон’юктурна до певної міри боротьба із “білими плямами в історії”. З’являються публікації у науково-популярних, художніх виданнях (“Огонёк”, “Наука и Жизнь”, “Новый мир”, “Октябрь” та інші). Поступово до проблем сталінізму підходить і академічна наука. З’являються монографії Д. Волкогонова, Р. Медведєва, колективні праці як, наприклад, “Велика драма народу”, у яких різнобічно розглядаються аспекти сталінізму. Не претендуючи на всебічний розгляд даної проблеми у літературі цієї доби, зупинимося лише на тих моментах, які, на наш погляд, дають більш чітке уявлення про окремі складники або риси сталінізму.

Зазначимо, що першим в СРСР намагався ввести термін “сталінізм” у суто апологетичних цілях Л. Каганович, який пропонував замінити ним “ленінізм”, але Сталін такої пропозиції офіційно не прийняв¹².

Автори збірника “Тоталитаризм как исторический феномен”, під сталінізмом розуміють крайній прояв влади і виділяють у ньому такі риси, як

антидемократизм, застосування терористичних методів, ідеологізація суспільства, наявність харизматичного лідера¹³. Український вчений-емігрант Г.Костюк у своїй праці “Сталінізм на Україні” акцентував увагу на дослідженні національної політики сталінізму, шукаючи в її витоках російські самодержавні коріння, які трансформувались у ленінське, а пізніше й сталінське розуміння національного питання¹⁴. Вітчизняний історик Ю.Шаповал вважає, що сталінізм існував не в розумінні “перекручення теорії і практики наукового соціалізму”, а є результатом діяльності Сталіна як керівника¹⁵. Як явище, що притаманне суспільствам, які будують соціалізм і відповідає культовим настроям маргінальних і люмпенізованих верств, визначив сталінізм З.І.Фрайбург¹⁶.

Також існують й наступні інтерпретації сталінізму:

- як режиму особистої влади Сталіна¹⁷; як “культ особи “модернізаційного соціалізму”¹⁸;
- як структури буття специфічної масової свідомості¹⁹;
- як політичний режим і влада партійно-державної бюрократії, що спирався на адміністративно-командну систему²⁰;
- як феномен, в основі якого лежать патологічні психічні відхилення²¹, “стертий параноїдальний синдром”²²;
- як державницький “соціалістичний імперіалізм”²³.

Отже, як бачимо, інтерес як до данного історичного феномену, так і до владних технологій, використаних Сталініним, є актуальним і сьогодні.

Примітки

1. Див.: *Дмитрчевский С.* Сталин. Предтеча национальной революции. – М., 2003;
2. *Коэн С.* Большевизм и сталинизм // Вопросы философии. – 1989. – №7. – С.48.
3. *Сціборський М.* Сталінізм. – Прага, 1942. – С.47.
4. *Троцький Л.* Сталинизм и большевизм. – М., 1990. – 252 с.
5. *Коэн С.* Назв. праця. – С.53.
6. *Бердяев Н.* Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990. – С.7-13.
7. *Госкин Д.* История Советского Союза. – М., 2001. – С.212.
8. *Боффа Дж.* История Советского Союза. – М., 1999. – С.88.
9. Там же. – С.135.
10. *Арон Р.* Демократия и тоталитаризм. – М., 1993. – С.231.
11. *Данмор Т.* Советская политика. – М., 1997. – С.27-28.
12. *Мерцалов А., Мерцалова Л.* Сталинизм и война. – М., 1998. – С.40.
13. Тоталитаризм как исторический феномен. – М., 1999. – С.45.

14. *Костюк Г.* Сталінізм в Україні: (Генеза і наслідки): дослідження і спостереження сучасника. – К., 1995. – 508 с.
15. *Шаповал Ю.І.* Україна 20-50-х років: сторінки неписаної історії. – К., 1993. – С.5.
16. *Фрайбург З.И.* Не сотвори себе кумира. Социализм и “культ личности”. – М., 1994. – С.169.
17. *Бжезинский З.* Большой провал. Агония коммунизма // Квинтэссенция. Философский альманах. – М., 1990. – С.278.
18. *Кара-Мурза С.* Советская цивилизация. – М., 2002. – Кн.2. – С.5-6.
19. *Соловьёв Э.Ю.* Правовой нигилизм и гуманистический смысл права // Квинтэссенция. – М., 1990. – С.235.
20. *Бутенко А.П.* О социально-классовой природе сталинской власти // Вопросы философии. – 1989. – №3. – С.76.
21. *Rancour-Laferriere D.* The mind of Stalin. A Psychoanalytic Study. – Ann Arbor, 1998. – P.40, 77, 119.
22. Психология толпы: Социальные и политические механизмы воздействия на массы / Сост. К.Королев. – М., 2003. – С.593-597.
23. *Burbank J.* Intelligentsia and revolution Russian views of bolshevism. – New York, 2001. – P.27; *Шамбаров В.* Государство и революции. – М., 2002. – С.321-326.

С.В. Трубочанінов

СУЧАСНІ ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ: НАПРЯМИ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Значення історико-географічних досліджень для історичної науки дуже велике. Історична географія займає особливе місце серед спеціальних історичних дисциплін. Вона конкретизує історичні уявлення, пов'язує їх з певними територіями, досліджує конкретну географію минулого, у тому числі географію населення, економічну і політичну географію. Історична географія не лише сприяє конкретизації і поглибленню наших уявлень про різні сторони історичного процесу, але в ряді випадків дає для історії відомості, які неможливо одержати іншими засобами. Не випадково історична географія входить до переліку обов'язкових навчальних дисциплін, що вивчаються на історичних факультетах за програмою підготовки бакалаврів.

Одна з карт комп'ютеризованої бази даних CENTENNIA

Їй належить важливе місце в колі предметів, з яких починається формування наукового світогляду майбутніх істориків. У вузах України викладається декілька історико-географічних дисциплін: історична географія України, історична географія світу, історична географія Центрально-Східної Європи.

Мета даної статті – охарактеризувати загальний стан історичної географії в сучасному світі, дати короткий огляд розвитку історичної географії в Україні, виділити головні проблеми цієї галузі історичної науки, вказати на пріоритетні напрямки розвитку.

В усьому світі історична географія розвивається у тісному зв'язку з історичною наукою. Сьогодні це одна з навчальних дисциплін, що найбільш динамічно розвивається у провідних університетах США, Канади, Європи. На службу історичній географії поставлені новітні технології. Так, щороку близько 1000 кадетів Морської академії в Аннаполісі (Меріленд, США) використовує комп'ютеризовану базу даних CENTENNIA, в якій є карти Європи і Близького Сходу починаючи з XI ст. З серпня 2000 р. ця система почала застосовуватися у Національному військовому коледжі На-

– в масштабі 1:500 000, 47 – в масштабі 1:1 000 000. На декількох картах зображено частини території України (№23 “Томіс–Ольвія–Херсонес”, №84 “Меотія”, №87 “Кімерійський Боспор).

У Вісконсинському університеті під керівництвом професора Д.Вудворта готується фундаментальне видання “Історія картографії” в 6 томах (8 книг). У 1987 р. у видавництві Університету Чикаго вийшов том 1-й цього видання, який має назву “Картографія в доісторичній, античній і середньовічній Європі і Середземномор’ї”. Для наукової роботи над картами 1640–1800 рр. меценати А. і Ж. Гольцхаймери виділили спеціальну стипендію для дослідника, який у 2004–2005 навчальному році на протязі двох місяців працюватиме в науково-дослідному інституті Вісконсинського університету (\$3500 щомісяця)³.

У 1999 р. Оксфордському університетському видавництві (США) випущено “Історичну географію Європи” за редакцією Р.А.Батліна і Р.А.Додгсона, яка містить 75 карт⁴.

Існує спеціалізоване міжнародне наукове періодичне видання – “Журнал з історичної географії”. У 2004 р. вийде 4 випуски 30-го тому цього журналу. Його співредакторами є Майк Хеффернан (Технологічний університет в Лафборо, Лейстершир, Велика Британія) і Девід Дж. Робінсон (Сіракузький університет, США). До редколегії часопису входять вчені з США, Великої Британії, Канади, Японії, Чехії, Південної Африки, Нової Зеландії, Франції та Австралії⁵.

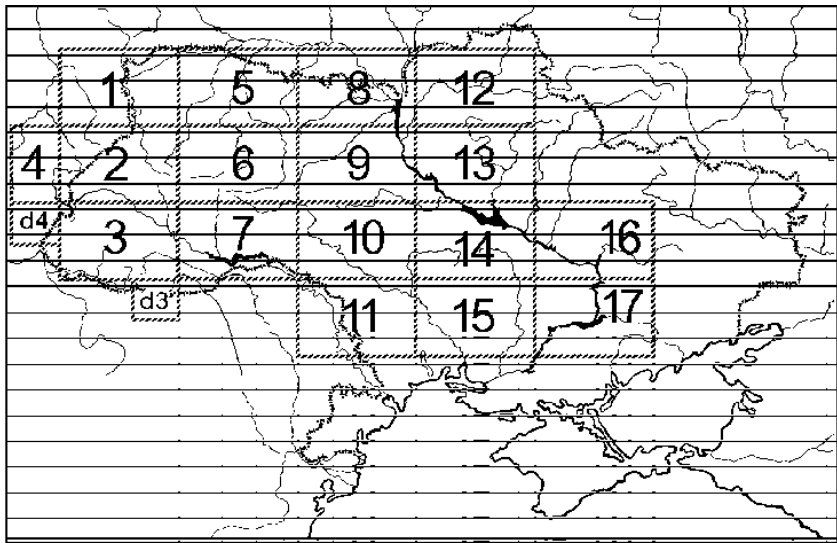
Департамент географії і антропології університету штату Луїзіана в м.Батон-Руж видає щорічний журнал “Historical Geography”.

З 1935 р. видається міжнародний часопис “Imago Mundi”: міжнародний журнал з історії картографії”, – заснований емігрантом з Росії Левом (Лео) Багровим. Перший номер журналу вийшов у Берліні, наступні номери – в Лондоні, Стокгольмі, Амстердамі, Лімп Кастлі (Велика Британія). З 1984 року часопис видається в Лондоні. Він висвітлює найрізноманітніші питання історії світової картографії, містить інформацію про нові книги, звіти з міжнародних конгресів з історії картографії тощо.

Різноманітні проблеми історичної географії світу, Росії та окремих регіонів Євразії вивчали російські вчені Борис Рибakov, Валентин Сєдов, Лев Гумільов, Володимир Дробіжев, Іван Ковальченко, Анатолій Муравйов, Аскольд Іванчик, Олександр Подосінов, Віктор Паранін та ін.⁶

З колишніх республік СРСР історична географія найбільш розвинутою була в Грузії. Праці з історичної географії виходили також у Вірменії, Азербайджані, Молдавії, Литві⁷.

Значний внесок в розвиток історичної географії внесли польські вчені. У 1844 р. у Лондоні з’явилася друком польською мовою “Історична карта

*Схема розміщення закартованої території України
на карті О.Яблоновського*

Польщі з погляду кордонів зовнішніх і воєводських”. Відомим польським вченим Олександром Яблоновським наприкінці XIX ст. було опубліковано цикл матеріалів “Польща XVI ст. з погляду географічно-статистичного” у серійному виданні “Джерела історичні” (за нумерацією серії – томи XVIII–XXII). О.Яблоновський видав також “Люстрації королівщин земель Руських, Волині, Поділля і України першої половини XVII ст.” та інші цінні матеріали до історичної географії України. Частина матеріалів, опрацьованих і виданих О.Яблоновським, які знаходилися в архівах Польщі, з часом були втрачені (загинули під час II світової війни або стали непридатними для використання).

О.Яблоновський видав також історичний атлас Речі Посполитої на переломі XVI–XVII ст. У вихідних даних частини другої цієї праці, яка мала назву “Землі Руські” Речі Посполитої”, вказувалось Варшава–Відень, 1889–1904 рр., та її виконання в Кайзерівсько-королівському військово-картографічному інституті у Відні (друкування ж здійснювалося в Парижі). Ця частина містила 16 великих і 3 менших листи карти українських земель (листи мали номери з 1 по 17 та ще два було додаткових. Загальні розміри карти у зібраному вигляді складали 3,71 x 2,12 м. Як додаток до карти було ще два великих листа з поясненнями. На карті містилася інформація про адміністративно-територіальний поділ (показано кордони і центри вое-

водств, земель, повітів) та земельні володіння 577 власників (держави, духовенства, князів, великої, середньої та дрібної шляхти) – виділено межі староств і волостей. Карта О.Яблоновського зручна тим, що межі адміністративних одиниць та тогочасні населені пункти нанесено на карту кінця XIX – початку XX ст. Це дозволяє встановити пізнішу приналежність сіл і містечок, прив’язати історико-географічні реалії XVI–XVII ст. до сучасного авторові (і читачам) часу.

Велике значення для історичної географії Центрально-Східної Європи мають дослідження польських вчених: Болеслава Ольшевича (1893–1972), Кароля Бучека (1902–1983), Станіслава Александровича, Ядвіги Бзінковської та ін. Видано численні каталоги з докладними описами картографічних творів, що містяться в польських бібліотеках, архівах і музеях, а також зібрань польських карт і атласів поза межами держави тощо. Вчені з Торуня започаткували видання історичних атласів міст. Видано атлас польського села. Чимало джерел з архівосховищ Туреччини, Польщі, Італії, які стосуються історичної географії України другої половини XVII ст., ввів до наукового обігу Даріуш Колодзейчик⁸.

Окремі аспекти історичної географії України розробляють ізраїльські вчені. Так, Шаул Штампфер склав карту єврейський поселень в Україні в 1648 р.⁹

В кінці XVIII – на початку XIX ст. з’являються перші дослідження з історії картографування території України. Так, польський вчений Ян Потоцький (1761–1815) видав опис італійських портоланів Чорного моря. Український і російський історик та археограф Д.М.Бантиш-Каменський (1788–1850) як додаток до 4-томної “Історії Малої Росії...” у 1830 р. опублікував російський переклад Генеральної карти України Г. Боплана.

Дослідженнями історії створення карт та окремими питаннями історичної географії Північного Причорномор’я займалися професори Рішельєвського ліцею, а пізніше – Новоросійського університету в Одесі Ф.Брун (1804–1880)¹⁰ та М.Н.Мурзакевич (1806–1883). У 1873–1917 рр. у Києві діяло історичне товариство Нестора-літописця. На засіданнях цього товариства неодноразово виступав перший український історик картографії Василь Ляскоронський (1856–1928). Він майже 30 років досліджував історичну картографію та географію України, опрацював картографічні фонди бібліотек Києва, Кенігсберга, Парижа, побував у Голландії та Великій Британії.

Великий внесок у становлення картознавства та історичної географії України зробив Веніамін Кордт (1860–1934) – директор бібліотеки Київського університету, пізніше – завідувач відділом Всенародної бібліотеки України. Йому належить чотири випуски факсимільних видань серед-

ньовічних карт України та Росії (1899, 1906, 1910, 1931). У цих працях поряд з репродукціями карт подаються коментарі упорядника. За оцінкою Я.Р. Дашкевича, “капітальні праці Кордта становлять золотий фонд картознавства України”. Вклад В.А. Кордта у світову картографію був належним чином оцінений зарубіжними колегами (некролог в “Imago Mundi” у 1937 р.).

Історико-географічними дослідженнями в Україні у ХІХ–ХХ ст. також займалися історики Володимир Антонович, Михайло Грушевський, Іван Крип’якевич, Федір Шевченко, Петро Толочко, Ярослав Дашкевич, Михайло Брайчевський, Юрій Мицик, Микола Крикун, Геннадій Боряк, Олена Маркова, Юрій Павленко, Омелян Прицак, Володимир Сергійчук, Володимир Ричка, Марія Дмитрієнко, Тетяна Балабушевич, Олександр Гуржій, Марія Вавричин, Василь Боєчко, Оксана Ганжа, Борис Захарчук¹¹, географ Федір Петрунь¹² та інші.

В останній третині ХХ ст. було піднято питання про складання атласу історії УРСР. Близько двадцяти років тривало його обговорення на сторінках спеціалізованих журналів. У наукових збірках друкувалися статті про писемні і картографічні джерела дожовтневого і радянського періодів. З часом визначилася орієнтовна структура атласу, що мав складатися спочатку з 12 розділів і 262 карт. Організаційну, методичну і координаційну роботу по створенню першого в республіці історичного атласу взяв на себе Інститут історії. Атлас мав друкуватися на Вінницькій картографічній фабриці. Терміни виготовлення атласу весь час переносилися. Було вирішено спочатку видрукувати том 1 цього видання, що мав показати історичні процеси в Україні з найдавніших часів і до Лютневої революції 1917 р. Концепцію атласу за її марксистську заідеологізованість та російськомовність піддавав критиці Я.Р.Дашкевич. В останньому варіанті, який мав побачити світ на початку 90-х років, том 1 атласу нараховував 120 сторінок. Після проголошення Україною суверенітету атлас почали перекладати на українську мову, але після 1991 р. через ідеологічну несприйнятність видання атласу вже стало неможливим.

В процесі роботи над фундаментальним атласом історії України народилася ідея створення системи оригінальних атласів історії України для середньої школи. Підготовка першого варіанту атласу історії УРСР для середньої школи почалася в Інституті історії під керівництвом О.Є.Маркової наприкінці 1980-х рр. Були розроблені методичні засади атласу. Проте і цей проект не вдалося реалізувати.

У наш час основна робота по опрацюванню писемних джерел в Україні проводиться Археографічною комісією та Інститутом української археографії НАН України (директор – П.С. Сохань). Серед виданих і заплано-

ваних до видання публікацій документів є чимало таких, що є особливо цінними з точки зору історичної географії: “Історії” Геродота, волинські грамоти XVI ст., описи намісництв кінця XVIII ст. тощо. Кольорові карти повітів і плани міст кінця XVIII ст. відтворені у серії публікацій описово-статистичних джерел Археографічної комісії: “Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.” (1989), “Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.” (1991), “Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.” (1997).

В останні роки в Україні стали захищатися дисертації і з’являтися статті й спеціальні монографічні дослідження з історичної географії (І.В.Бондаренко, В.К.Голенко, К.Г.Лашенко, І.В.Сапожников, О.О.Тортіка, С.Д.Федака, В.А.Чабаненко та ін.¹³).

З позиції розвитку картографічних ідей та методів проводили дослідження географи А.С.Харченко, Е.С.Гаврилова, Я.І.Жупанський, В.П.Павлова, Л.Г.Руденко, О.І.Шаблій та інші.

Різноманітні проблеми історичної географії України досліджували вчені української діаспори: Богдан Кравців (1904–1975), професор Національної школи живих східних мов у Парижі Ілько Борщак (1895–1959), професор Українського університету в Празі, мистецтвознавець та історик Володимир Січинський (1894–1962), професор Українського університету в Празі Сергій Шелухин (1864–1938). Велика робота проводилася в рамках видання “Енциклопедії Українознавства”. У 1987 р. в Торонто вийшов невеликий за об’ємом англomовний “Історичний атлас України” (“Ukraine: A Historical Atlas”) за редакцією Пола Роберта Магочія. Поряд з оглядовими географічними картами атлас містив 17 історичних карт та покажчик географічних назв¹⁴.

У 1993 р. під егідою Наукового Товариства імені Шевченка в Європі було перевидано “Історичний атлас України”, який готувався В. Кубійовичем ще в кінці 30-х років. Цей атлас складався фактично з двох публікацій: 1) “Рукописні карти до історії, народознавства і господарства України” (німецькомовне видання, видруковане в Берліні у 1941 р.); 2) фотографічний передрук пояснень до карт в “Атласі України й сумежних країв” (1937).

Одним з головних напрямків історико-географічних досліджень в Україні сьогодні є наукова розробка і складання історичних карт і атласів. В середині 90-х років XX ст. почали з’являтися якісні атласи з історії України для загальноосвітньої школи. Їх виданням зайняті дві видавничі організації: “Мапа” та “Інститут передових технологій”. Навчальні стінні карти з історії України для школи видає Державне науково-виробниче підприємство “Картографія”, проте їх на сьогодні є лише 5 (“Найдавніше

минуле України. 5 клас”, “Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького. 8 клас”, “Українське козацтво у XVI – першій половині XVII ст.”, “Пам’ятки культури України XV–XVIII ст.”, “Українські землі у першій половині XIX ст.”). Для порівняння: російське ПКО “Картографія” сьогодні пропонує 16 стінних карт з історії Росії.

У 90-х роках XX ст. почали з’являтися краєзнавчі атласи окремих областей. На сторінках цих атласів певне місце займає й історична тематика.

Історична географія не може існувати без великої кількості джерел: писемних, картографічних, даних археології, геології, лінгвістики, етнографії, антропології, палеоботаніки, нумізматики, кліматології тощо.

Робота з джерелами вимагає фахового підходу. Так, поширенням “теорій” про завоювання римлянами за імператора Траяна Середнього Подністров’я і заснування ними Кам’яця-Подільського займається архітектор з Києва О.Пламеницька, яка апелює до праць Клавдія Птолемея з Олександрії Єгипетської, що дійшли до нас у копіях XIII–XIV ст. Беззастережне використання праць давніх авторів у поєднанні з довірою до “Велесової книги” та аматорством в археології приводить деяких сучасних “незалежних дослідників” до “сенсаційних відкриттів” – нібито перші написи у Кам’яній Могилі на Запоріжжі залишили протошумери, які в 4250 р. до н.е. нібито заволоділи цим храмом під відкритим небом¹⁵, ніби похід Дарія I у Скіфію закінчився у Сальських степах Ростовської області РФ, а найбагатші поховання скіфських царів ще чекають на відкриття біля тієї ж самої Кам’яної Могили, анти ж мешкали на Північному Кавказі (подібної нісенітниці, під якою підписуються, наприклад, кандидати і доктори технічних наук сьогодні чимало в Інтернеті¹⁶) тощо.

У той же час, завдяки мережі Інтернет стали доступними дослідникам рідкісні картографічні джерела. Наприклад, можна детально роздивитися так звану Певтингерову таблицю¹⁷. Існують величезні ресурси з історичної географії античного світу¹⁸, середньовіччя¹⁹, Хозарського каганату²⁰, Туреччини²¹ тощо.

Чимало могли б дати історичній географії роботи мовознавців. Проте, навіть відомі вчені іноді висувають безпідставні теорії. Так, О.М.Трубачов вбачає витоки Русі на Таманському півострові²².

Сьогодні особливо багато нового привносять мовознавці-тюркологи. Так, сучасний тюрколог з Санкт-Петербурга О.П.Григор’єв вважає, що назва Кримського півострова не походить від назви міста Крим (відомого в минулому також під назвою Солхат), як багато років вважала до нього більшість дослідників. Він доводить, що тюркський іменник “кирим” походить від дієслівної основи “кир-” (скребти, ламати, знищувати), а вірний переклад цього слова – яма, рів. Тобто назва Кримського півострова, за

О.П.Григор'євим, походить від назви певного об'єкту – рову, яким ще в античні часи був перекопаний Перекопський перешийок²³.

Поєднання даних різних наук дає чудові результати. Так, вивчаючи античні писемні джерела та дані геології, В.К.Голенко і А.А.Клюкін детально відтворили географію Чорноморського узбережжя Керченського півострова античних часів²⁴. Перспективним видається, на наш погляд, вивчення історії клімату та впливу його змін на розвиток суспільства, адже з VI тис. до н.е. до наших днів у Європі було не менше трьох великих кліматичних епох²⁵.

Історична географія України крім наукового і пізнавального має ще й велике практичне значення. Так, адміністративно-територіальний устрій і економічне районування України вже давно не переглядалися і в ряді випадків почали створювати певні труднощі для дієвого управління на регіональному рівні. В останній час багато говориться про необхідність проведення адміністративної реформи в Україні, оприлюднені основні її принципи. Звернення до даних історичної географії дасть змогу не лише краще виконати поставлені завдання, але й запобігти можливим проблемам у майбутньому.

Одним із завдань історичної географії України повинно стати також вивчення змін у розміщенні населення і продуктивних сил за останні десятиліття (розвиток існуючих сировинних баз, промислових центрів і створення нових; спорудження гідроелектростанцій та великих водосховищ, будівництво каналів; вплив аварії на Чорнобильській АЕС; повернення в Україну репресованих народів тощо). Поки що подібними питаннями займаються географи, політологи і культурологи.

Примітки

1. Див.: <http://www.histocalatlas.net/clockwk2/frame1.html>.
2. Див.: <http://www.euratlas.com/index.html>.
3. Див.: <http://www.geography.wisc.edu/histcart/index.html#Project>.
4. An Historical Geography of Europe / Edited by R.A.Butlin & R.A.Dodgshon. – N.Y., 199. – 392 p.
5. Див.: <http://www.publications/store/6/2/2/8/0/622880.pub.edit.shtml#top>.
6. Див. зокрема: *Максаковський В.П.* Историческая география мира: Учеб. пособие для студ. вузов / Ред.: Е.М.Гончарова, Т.В.Зиничева. – М., 1999. – 584 с.; *Постников А.В.* Карты земель российских: очерк истории географического изучения и картографирования нашего Отечества. – М., 1996. – 192 с.; *Его же.* Развитие картографии и вопросы использования старых карт. – М., 1985. – 214 с.; *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – М., 1985. – 245 с.; *Подосинов А.В.* Восточная Европа в Римской картографической традиции. Тексты, перевод,

комментарий. – М., 2002. – 687 с.; *Зубарев В.Г.* Северное Причерноморье в историко-географической концепции Клавдия Птолемея / Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1991. – 15 с.; Исследования по исторической географии Калмыцкой АССР: Сб. статей. – Элиста, 1981. – 156 с.; Историческая география России XVIII в.: Сб. статей. В 2-х ч. – М., 1981. – Ч.1. Города, промышленность, торговля; Ч.2. Источники и их характеристика; Историческая география черноземного центра России: (Доокт. период): Межвуз. сб. науч. тр. – Воронеж, 1989. – 155 с.; *Боровкова Л.А.* Запад Центральной Азии во II в. до н. э. – VII в. н. э.: (Ист.-геогр. обзор по древнекит. источникам). – М., 1989. – 177 с.; *Азбунов М.В.* Античная география Северного Причерноморья. – М., 1992. – 234 с.; *Манаков А.Г., Кулаков И.С.* Историческая география Псковщины: (Население, культура, экономика): Пособие для учителей географии и студентов пединститутов. – М., 1994. – 314 с.; *Материалы по исторической географии Севера Европы:* Сб. ст. – Петрозаводск, 1996. – Вып.1 та ін.

7. *Бердзенишвілі Д.К.* Нариси з історичної географії Грузії: (Земо Карглі-Торі, Джавахеті). – Тбілісі, 1985. – 160 с. – Груз.; *Гвасіліа Д.Г.* Нариси історичної географії Східної Грузії (Шіда Карглі). – Тбілісі, 1983. – 202 с. – Груз.; *Алиев Т.Ф.* Историческая география Ширвана XVII-XVIII вв.: (По русскоязыч. источникам) / Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Баку, 1992. – 22 с.; *Акопян Т.Х.* Исторична географія Вірменії: (Нариси). – 4-е вид. – Єреван, 1984. – 463 с. – Вірм.; *Горджинян А.А.* Шамшадін (Тавгуш): Іст.-геогр. нариси. – Єреван, 1989. – 234 с. – Вірм.; Край і його люди: Геогр. і етногр. описи Литви (XIV-XIX ст.) / Упорядники Ю.Юргініс, А.Шідлаускас. – Вільнюс, 1983. – 224 с. – Литов.; *Очерки исторической географии Молдавии XIII-XV вв.* – Кишинев, 1979 та ін.

8. Див. зокрема: *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672-1699. – Warszawa, 1994; *Kołodziejczyk D.* O Turkach w Kamieńcu raz jeszcze – refleksje z kwereudy w Bolonii // *Barok. Historia - Literatura - Sztuka.* – 2001. – №1 (15). – S.165-175.

9. *Stampfer Shaul.* Maps of Jewish settlement in Ukraine in 1648 // *Jewish history.* – 2003. – Vol.17. – №2. – P.107-114.

10. Див. зокрема: *Брун Ф.* Берег Черного моря между Днепром и Днестром по морским картам XIV-го и XV ст. // *Записки Одесского общества истории и древностей.* – 1858. – Т.4. – С.244-264.

11. Див. зокрема: *Історично-географічні дослідження в Україні:* Зб. наук. праць / Ф.П.Шевченко (відп. ред.). – К., 1994. – 205 с.; *Історико-географічні дослідження в Україні:* Зб. наук. пр. на пошану ... Федора Павловича Шевченка / М.Ф.Дмитрієнко (відп. ред.). – К., 1998. – 211 с.; *Крикун М.Г.* Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. Кордони воеводств у світлі джерел. – 2-ге вид. – К., 1993. – 185 с.; *Босчко В., Ганжа О., Захарчук Б.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994. – 168 с. та ін.

12. *Петрунь Ф.О.* Степове Побужжя в господарському та військовому укладі Українського пограниччя // *Журнал наук.-досл. катедр м.Одеси.* – 1926. – Т.2. – №2. – С.91-103 та ін.

13. *Бондаренко І.В.* Топографічні описи України кінця XVIII – початку XIX ст. (проблема атрибуції та інформативної репрезентативності джерел) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.; *Лащенко К.Г.* Географія, природне середовище Вольностей Війська Запорізького, та природокористування запорізьких козаків (1734-1775) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002. – 18 с.; *Тортіка О.О.* Історична географія та населення Великої Болгарії (630-660 рр. н.е.): Методика дослідження кочових суспільств середньовіччя / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1999. – 19 с.; *Федака С.Д.* Землі і міста княжої України-Русі (нарис історичної географії). – Ужгород, 2002. – 135 с.; *Сапожников І.В.* Матеріали по исторической географии дельты Дуная (к 170-летию ликвидации Задунайской Сечи). – Одесса, 1998. – 44 с. та ін.

14. Сторінки цього атласу можна побачити в Інтернеті: <http://www.city.sumy.ua/history/ukraine.html>.

15. Див.: *Ткач А.* Герой нашего времени // Зеркало недели. – 1999. – №49. – 11-17 декабря.

16. Див., наприклад: *Асов А.И.* Атлантида и Древняя Русь; *Его же.* Напись Бояна на монументе князя Буса. – <http://www.universalinternetlibrary.ru/book/asov/ogl.shtml>; сайт *Амельченка В.М.* – <http://www.dgteacher.virtuale.net/index.html>; *Черных А.П.* Золото скифов. – <http://www.ddats.org/ancient2-ru.html> та ін.

17. Див.: <http://www.fhaugsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost03/Tabula>

18. Див.: <http://www.dalton.org/groups/rome/RMap.html>; getty.edu/artsdnet/images/Trajan/Maps/traging.jpeg та ін.

19. Див.: <http://www.henrydaris.com/MAPS/LMwebpages/228A.html> та ін.

20. Див.: <http://www.khazaria.com> та ін.

21. Див.: <http://www.turkeyinmaps.com/sayfa1.html>

22. *Трубачев О.Н.* О синдах и их языке // Вопросы языкознания (далі – ВЯ). – 1976. – №4. – С.39-63; *Его же.* Лингвистическая периферия древнейшего славянства. Индоарийцы в Северном Причерноморье // ВЯ. – 1977. – №6. – С.13-31; *Его же.* Некоторые данные об индоарийском языковом субстрате Северного Кавказа в античное время // Вестник древней истории. – 1978. – №4. – С.34-42; *Его же.* Indoarica в Северном Причерноморье. Источники. Интерпретация. Реконструкция // ВЯ. – 1981. – №2. – С.3-21.

23. Григорьев А.П. Прежние названия Чуфут-Кале // Вестник СПбГУ. Серия 2. – 1985. – Вып.3. – С.24.

24. Див.: <http://www.ccssu.crimea.ua/tru/magazine/pontida/index.htm>

25. Ле Руа Ладюри Э. История климата с 1000 года / Пер. с фр. – Л., 1971.

КОРОТКО ПРО АВТОРІВ

1. **Баженова Стефанія Едуардівна** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України.

2. **Буравський Олександр Антонович** (м. Житомир), кандидат історичних наук, викладач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка.

3. **Віднянський Степан Васильович** (м. Київ), доктор історичних наук, професор, завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України.

4. **Винокур Іон Срулевич** (м. Кам'янець-Подільський), академік АНВШ України, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського державного університету.

5. **Вонсович Сергій Геннадійович** (м. Київ), аспірант кафедри політології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

6. **Газін Володимир Прокопович** (м. Кам'янець-Подільський), доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету.

7. **Глушковецький Анатолій Леонідович** (м. Кам'янець-Подільський), студент 5 курсу історичного факультету Кам'янець-Подільського державного університету.

8. **Гуменюк Анатолій Олексійович** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету.

9. **Гуцал Анатолій Федорович** (м. Кам'янець-Подільський), старший викладач кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського державного університету.

10. **Гуцал Віталій Анатолійович** (м. Кам'янець-Подільський), лаборант кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського державного університету.

11. **Данилюк Юрій Зіновійович** (м.Київ), кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, заступник голови Всеукраїнської спілки краєзнавців.

12. **Демидас Юлія Іванівна** (м.Кам'янець-Подільський), аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

13. **Демченко Тамара Павлівна** (м.Чернігів), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

14. **Дзира Іван Ярославович** (м.Київ), кандидат філологічних наук, доцент Київського національного університету технологій і дизайну.

15. **Дрогобицький Ігор Іванович** (м.Івано-Франківськ), аспірант кафедри історії України Прикарпатського університету імені В.Стефаника.

16. **Дубінський Володимир Анатолійович** (м.Кам'янець-Подільський), старший викладач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету.

17. **Завальнюк Олександр Михайлович** (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор, ректор Кам'янець-Подільського державного університету.

18. **Зуляк Іван Степанович** (м.Тернопіль), кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

19. **Козинець Олена Юрївна** (м.Чернігів), викладач Чернігівського державного інституту права, праці та соціальних технологій.

20. **Комарніцький Олександр Борисович** (м.Кам'янець-Подільський), аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

21. **Копилов Сергій Анатолійович** (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор, декан історичного факультету Кам'янець-Подільського державного університету.

22. **Криськов Андрій Анатолійович** (м.Тернопіль), кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного технічного університету.

23. **Кулінська Сталіна Юхимівна** (м.Черкаси), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

24. **Лаврик Галина Володимирівна** (м.Полтава), кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Полтавського державного університету імені В.Г.Короленка.

25. **Лазарович Микола Васильович** (м.Тернопіль), кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Тернопільської академії народного господарства.

26. **Логвіна Валентина Львівна** (м.Кам'янець-Подільський), аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

27. **Лозовий Віталій Станіславович** (м.Київ), кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Київського національного педагогічного університету імені М.Драгоманова.

28. **Макарова Олена Вікторівна** (м.Кам'янець-Подільський), аспірантка кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

29. **Марчук Василь Васильович** (м.Івано-Франківськ), кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Прикарпатського університету імені В.Стефаника.

30. **Мельников Дмитро Олександрович** (м.Вінниця), кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Вінницького національного технічного університету.

31. **Момотюк Ігор Васильович** (м.Рівне), аспірант кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету.

32. **Нечитайло Віталій Васильович** (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри політології і соціології Кам'янець-Подільського державного університету.

33. **Олійник Ірина Володимирівна** (м.Хмельницький), старший викладач кафедри гуманітарно-правових дисциплін Хмельницького інституту бізнесу.

34. **Олійник Сергій Васильович** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

35. **Опря Ігор Анатолійович** (м. Кам'янець-Подільський), асистент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету.

36. **Петров Микола Борисович** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

37. **Пивоваров Сергій Володимирович** (м. Чернівці), кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

38. **Посохов Сергій Іванович** (м. Харків), кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології, декан історичного факультету Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна.

39. **Рибак Іван Васильович** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, професор, декан факультету довузівської підготовки Кам'янець-Подільського державного університету.

40. **Скрипник Анатолій Юрійович** (м. Кам'янець-Подільський), науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

41. **Степанков Валерій Степанович** (м. Кам'янець-Подільський), академік Української академії історичних наук, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського державного університету.

42. **Степанков Віталій Валерійович** (м. Кам'янець-Подільський), асистент кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

43. **Суровий Анатолій Феодосійович** (м. Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

44. **Трофим'як Богдан** (м.Тернопіль), кандидат історичних наук, доцент Тернопільського державного педагогічного університету імені В.Гнатюка.

45. **Троян Сергій Станіславович** (м.Рівне), доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і країнознавства Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету.

46. **Трубчанінов Сергій Васильович** (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

47. **Турченко Галина Федорівна** (м.Запоріжжя), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Запорізького державного університету.

48. **Турченко Федір Григорович** (м.Запоріжжя), доктор історичних наук, професор Запорізького державного університету.

49. **Федьков Олександр Миколайович** (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент, проректор Кам'янець-Подільського державного університету.

50. **Фісанов Володимир Петрович** (м.Чернівці), доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

51. **Хоптяр Юрій Анатолійович** (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії народів Росії і спеціальних історичних дисциплін Кам'янець-Подільського державного університету.

52. **Шабаліна Алла Василівна** (м.Кам'янець-Подільський), здобувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

53. **Якубовський Василь Іванович** (м.Кам'янець-Подільський), кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

54. **Яцюк Віта Анатоліївна** (м.Кам'янець-Подільський), здобувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

Наукове видання

НАУКОВІ ПРАЦІ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ
Том 12

Підписано до друку 01.04.2004. Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 27. Ум. друк. арк. 29,76.
Наклад 300.

Приватне видавництво “Оіум”

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ХЦ №009 від 12.10.2000 р. 32300
м.Кам'янець-Подільський, площа Польський ринок, 14-16.
тел. (03849) 22-4-50 oium@kp.rel.com.ua

Друк та палітурні роботи ПП Мошинський В.С.